

LIIVI RAHVA USUND

OSKAR LOORITS

II

MIT EINEM REFERAT:
DER VOLKSGLAUBE DER LIVEN

TARTU 1927

Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse trükikoda, Pikk tän. 2.

S I S U

SAATESÕNA	VI
LÜHENDUSED	VIII
Liivi külad — Eesti maakonnad	
Sõnalühendused	
Kirjandus ja ainekogud	
MÄRGID	XII
TEHNILISI ANDMEID	XII
ÕIENDUSI JA TÄIENDUSI	XIII
IV. SURM JA SURNUD	1
TERMINOLOOGIA	
§ 82. Suremise, surma ja surnutega ühenduses olevad nimetused ning kõnekäänud; läti lainsõnade esiletung; „teine ilm“.	
SURMA PROBLEEM	3
§ 83. Surma põhjustajad (S. 49); käsitused surmast kui eriolevusest, kellesse on suland ka inimesehaldja ja katku mõisted. —	
§ 84. Muistendid surm-olevusest (S. 40, 41, 42, 44 ja 47). —	
§ 85. Igasugu surma-endeid (S. 41, 43, 45 ja 46).	
MATUSTE ÜMBER JA HINGEDE AEGU	12
§ 86. Keha ja hing pärast surma (S. 56). — § 87. Surnute vastutulek uuele kaaslasele matuseil (S. 50 ja 70, US. 70). —	
§ 88. Surnu viimne koduskäik ja tema söötmine. — § 89. Surnute nägemine (S. 68, 67 ja 69). — § 90 Hingede aeg (US. 15); hingede söötmine.	
ELU PÄRAST SURMA	22
§ 91. Surnute tegevus teises ilmas; vihmasedu päikese paistes; kõrva ulumine. — § 92. Surnud kirikus ja kalmistul (S. 64 ja 65). — § 93. Surnute massiline liikumine, rännak Egipti (S. 68 ja 71). — § 94. Surnute esinemine unenägudes (S. 52, 51, 54 ja 53).	
RAHURIKKUMISED ELAVATE POOLT	35
§ 95. Raada uhitud laiba riiumine ning surnuluude kaevamine kalmistult (S. 59); majad vanul matuspaikeil (S. 63). —	
§ 96. Surnu palak (S. 60); luukere kirikus (S. 61); üliõpilaste nali (S. 62).	
ERAKORDSED SURNUD	42
§ 97. Surnute kollitelu; kaitseabinõusid kollitelijate vastu. —	
§ 97. Muistendeid surnut; kumm telust (S. 49 ja 55). — § 99. Ristimata surnud ja emade kätkestet lapsed (S. 58 ja 57).	

V. KÜLMKING 52

KÜLMKING LIIVIS 52

§ 100. Külming pimeduse, metsasumina või arusaamatuse tekitet hirmukujuna; lääneliivi „külminga“ vaste idal iivis „kümnekingaline“. — § 101. Märdisanditajad, nõiad, poolini-mest-prolloomad külmingeks. — § 102 Külminga identi-fitseerimine painaja, võlu, puugi, hiilingu ja libahundiga; külmingaks moondumise võtteid. — § 103. Peninuki, vam-piiri ja sissi elemente külmingas. — § 104. Külming kum-mituse, kuradi ja lastehirmutisena. — § 105. Külming kui erakordse surnu tõlgitseja; kaitseabinõusid külmingade vastu; külmingade tantsimine. — § 106. Külmingade parvekaupa tormamine oma teid ja radu mööda (S. 72 ja 73).

KÜLMKING EESTIS 65

§ 107. Külminga puudutat kirjandus; külminga esinemisala: saared — § 108. Külming nõia, tuulispää, lendva, paha vaimu, kummituse ja kuradi tähenduses; huiglamine, äike, maadus. — § 109. Külminga välimus; külming algupäraselt erakord-sete surnute tõlgitsejana; kaitseabinõusid tema vastu. — § 110. Külming inimeste haigestajana; lillenimetus külming ehk kuldking; külminga teed, jäljed ja vari; külming ära-eksitajana.

KÜLMKING JA HUNDID 82

§ 111. Külminga murdmine huntide poolt Eestis. — § 112. Külminga suhe karu, hundi ja libahundiga Liivis (S. 77, 74, 75 ja 76). — § 113. Hundi ja kodukäija vahetõlge Eestis; muistendeid kodukäijate mürdmisest huntide poolt. — § 113 A. Sajatamine „bundale!“ — § 114. Surnulugude seginimine kuradi-lugudega. — § 114 A. „Kuts, säh üks jalg! kuts, säh teine jalg!“

KÜLMKINGA MÕISTE JA SISU KUJUNEMINE 129

§ 115. Erakordsete surnute nimetusi eestis; külminga ideo-loogia; jalad ja jalatsimed surnute terminoloogias. — § 116. Idaliivi nimetus „kümnekingaline“ kui puhttäälilise arengu produkt. — § 117. Külminga sisuline mitmekesisustumine sur-nust universaalsolevuseni Liivis; haigestamismotiiv; külming-ade jäljed ja rajad. — § 118. Germaani mõju ja motiive külmingas: „surnuking“, tantsimine, hundilugusid, massiline liikumine, saaga metsikust väehulgast või jahist. — § 118 A. Hukatud laste motiiv Eestis; külming moesõnana.

VI. KURAT 149

KURADI NIMED JA ISIK 149

§ 119. Kuradi liivikeelne nimetus kure ja sellega ühenduses olevad liitsõnad, kõnekäänd, ütlused ja vandumised. — § 120. Kuradi eufemismid ja piitlikud nimetused. — § 121. Kuradi isiklik koosseis; kuradiema. — § 122. Kuradi väli-mus (S. 81) ja moondumine loomeks (S. 85 ja 84). — § 123. Ebausu arvamisid ühenduses kuradiga (S. 82).

KURADI ESINEMINE 160

§ 124. Kurat igasugu äparduse süüdlaseks (S. 122); abinõusid inimeste hingepöödmiseks S. 105, US. 52, 55, 120 ja 54, S. 110, 111, 113, 112, 114, 91, Mt. 826, S. 121 ja 120). — § 125. Kuradi käsilasi (S. 126, 118 ja 117). — § 126. Kuradi vastalisi (S. 96, 98 ja 101). — § 127. Kaitseabinõusid kuradi vastu (S. 83, 90,

124, 97, 123 ja 95). — § 128. Võõrastütär loomega saunas (S. 103). — § 129. Kuradi lapsevahetamine (S. 109, 108, 106 ja 107). — § 130. Naljandeid kuradist (S. 102, 89, 99 ja 100, US. 127).

KURAT KUMMITUSE JA HALDJA OSAS 189

§ 131. Kurat silmalummutajana (S. 115, 116, 119, 114 ja 93). — § 132. Kurat hangede tuisutajana (S. 39). — § 133. Peetrid kuradiga kimbus (S. 88 + 97); kummaline kiirsõit (S. 114); kurat tahab uputada meest (S. 88). — § 134. Kurat äraekstajana (S. 87 ja 86); vastuabinõusid eksimise puhul; kurat kui metsahaldjate järeletulija.

HIJU JA PUUGI ELEMENDID KURADIS 209

§ 135. Kurat hiiglasena (S. 93 ja 92); merre silla ehitamine (S. 104). — § 136. Fetiši mõiste seginemine kuradisse; „puuk“; teenistusmotiiv (S. 142 ja 127); kaltsest tehtud varavedajad kaklemas (S. 158); ostetud noorisand (S. 159).

KURADI SISU JA NIMEDE LÄHTEKOHAD LIIVIS JA EESTIS 224

§ 137. Kurat Baltikumis kui ristiusu import; liivi kure-sõna sisulise koosseisu kokkuvõte. — § 138. Eesti kurat-sõna kohta senini esitat etümoloogiad; häälikulisi raskusi kurja-tüvest tuletamisel. — § 139. Kurat-sõna põlvenemine tüvest kura algupäraselt ebapuhta ja roojase olevuse tähenduses; samalt ideoloogiliselt baasilt võrsund analoogilisi kuradinimetusi läänemeresoome keeltes. — § 140. Kuradinimetusi eesti keeles, peamiselt tõkelaine; venelased kui esimesed kuradi tutvustajad Baltikumis; kurat-sõna tekkimine lõunaeesti murdealal vene нечистый eeskujul ja levimine üle kogu eesti keeleala kirikukeele ametliku terminina.

VII. KUMMITUSED 242

KUMMITUSTE TEKKIMISEST 242

§ 141. Hoopis reaalseid asjaolusid kummitelu põhjuseks (S. 79); vigurivändad kummitelijaiks (S. 78). — § 142. Tõsise kummituse kujunemine selle reaalse põhjuse miteselgumisel (S. 80, 81 C ja D). — § 143. Kummitulevad mütoloogilised olevused.

KUMMITUSTE NIMESID 248

§ 144. Kummituste terminoloogia. — § 145. Spuok, selle sisu ja esinemine.

LASTEHIRMUTISI 252

§ 146. Hirmu psükoloogia; tegelikust elust võetud lastehirmutised. — § 147. Lastehirmutisina esinevad mütoloogilised olevused. — § 148. Spetsiaalsed lastehirmutised bob(a) ja momm (S. 33).

REFERAT: DER VOLKSGLAUBE DER LIVEN 261

LISA 278

KÜLMKING KÄRLAS 278

SAATESÕNA

Kuna LIIVI RAHVA USUNDI I osa piirdub peamiselt muistse haldjateilma kirjeldamisega halvasti säilund killukeste ja vähe-sisaldavate katkendite varal, siis käesolev II osa püüab eritella liivi surnuteusundit ja ristiisu suurnime kuradit kui ka üldse hirmu või õuduse sugereeritud fantaasiakujusid, mis moodustavad kõik kokku usundilise loomingu sünge ja otsekui öise poole. — Liivi surnuteilm sarnaneb üldjoontes läti omale, nagu see peegeldub selgesti IV päätükis surmast ja surnuist. Sellevastu järgnev päätükk külmkingast esiteleb meile liivlaste võib-olla huvitavaimat mütoloogilist olevust, kellesse on suland kokku küll igasugu vöörsilt lainatud kujusid ja motiive, kuid kes tervikuna moodustab siiski haruldase algupärandi ja kes omandab veelgi suurema tähtsuse selleläbi, et ta on ühelhoobil Liivi ja ka Saare usurepertuaari ühine lööknummer, mis aitab valgustada omaltpoolt avaraid kultuurajaloolisi perspektiive, eriti liivi-saare ja germaani maailma suhteid. Sellepärast siis külmking on esitet kogu tema ulatuses nii Liivis kui Eestis ja tema kujunemist on katsutud jälgida üksikasjalikumalt, puudutades ligemalt kõrval-alasidki. Kahjatsen ometi tõsiselt, et mul polnud seejuures võimalik käsitleda sama põhjalikult ka näit. hundi-probleemi eesti surnuteusundis, vaid ruumipuudusel olin sunnitud jätma avaldamata hulga vastavaid muistendeid, milletõttu §§ 113 ja 114 ei julge pretendeerida mingi tühjendava täielikkuse päale, arvatud välja vast ainult jalgega õrritamislugu, milline on esitet üheks pisikeseks näiteks meie vanavara materjalirikkusest, mis ootab juba aastakümneid tõsisemat läbitöötamist. — Edasi, mis puutub kuradi-päätükki, siis ei ole siin tõlgitud liivi muistendite läti ja eesti rohkearvuliste variantide täielikule registreerimisele ruumi raisatudki, kuna need muistendid oma enamikus on niivõrd rahvusvahelisi, et nende vastete jälgimisel oleks mõtet ainult laiemas erimonograafias. Küll aga on puudutet kuradi-probleemi Baltikumis üldiselt ja püütud valgustada lühidalt selle mõiste sisulisi kui ka terminoloogilisi lähtekohti, kusjuures pole saadud mööda muidugi ka eesti kurat-sõna käsitelust. Kuid siingi ruum on luband skitseerida ainult üldkontuure, kuna kuradi iga üksiku detailikeseni tungiv analüüs Baltikumi raames jääb ootama omaette erilist uurimist. — Lõpuks on teadlikult eraldet iseseisvaks

päätükiks kummitused ja hirmukujud, nende hulgas ka lastehirmutised, minnes välja printsiipiaalsest seisukohast, et needki mõisted moodustavad massi usundilises teadvuses omaette iseseisva ala ja et neid ei kasuteta kaugeltki mitte alati ainult teiste mõistete (näit. surnute või kuradi) juhuslikuks ja ebamäärasemaks tõlgitsemiseks, nagu meil senini neid üldiselt kujuteldud.

Lisaks I osa saatesõnas juba avaldet lahkete kaastööliste ja nõuandjate pikale nimekirjale on avitand mind käesoleva II osa puhul veel J. Ainelo, prof. J. Mark, prof. L. Masing, prl. M. Leesment ja pr. H. Lukk, eriti just Saaremaalt külminga kohta väärtuslikke materjale on saatnud V. Kuusküll ja A. Lesk-Pöidest, mag. Ksenia Kurgvel Kuresaarest ja kirjanik J. Mändmets Kärlast, kelle tähtsad teated külmingast sain kätte kahjuks alles just enne raamatu ilmumist, nii et pidin paigutama need lisana lõppu; kuradi nimetusi läänemeresoome keeltes on muretsend mulle J. Mägiste, kuna P. Berg ja P. Voolaine on kogund spetsiaalselt setu vastavaid materjale; läti vanavarast üht-teist tarvilikku on hankind Riist cand. phil. Anna Bērzkalne, — kõigile neile mu soojim ja südamlikum tänu häätahtliku abi ja wastutuleku eest! Ning nagu enne nii nüüdki on olnud mu suurimaks aitajaks ja õpetajaks leheküljest lehekülge prof. Walter Anderson, kelle vaeva ja hoolet raamatu trükkimisel ma ei suuda vääriliselt väljendada soojimastki tulisema tänuga.

Tallinn, 1. III. 1927.

O. L.

LÜHENDUSED

LIIVI KÜLAD

L = Lūž	} lvL = Lääne-liivi murdeala	} lvÜ = Üldliivi
Pz = Piza		
li = Īra		
Uu = Ūžkila	} lvI = Ida-liivi murdeala	
Sr = Sīkrōg		
Ir = Ire		
Kr = Koštrōg		
Pr = Pitrōg		
Sn = Sānag		
V = Vaid		
Kl = Kuolka		
M = Mustanum		
Dond. = Dondangen (läti)		

EESTI MAAKONNAD

Vi = Virumaa	Ta = Tartumaa
Jä = Järvamaa	Võ = Võrumaa
Ha = Harjumaa	Se = Setumaa
Lä = Läänemaa	Lu = Lutsi asundus
Sa = Saaremaa	eP = Põhja-eesti
Pä = Pärnumaa	eL = Lõuna-eesti
Vl = Viljandimaa	eÜ = Üldeesti

SÖNALÜHENDUSED

alam (ärkus)	jt. = ja teised
altnord (isch)	ld = leedu
e = eesti (keeli)	lhk. = lehekül
evang (eelium)	lt = läti
gen (etiiv)	lv = liivi
ibid (em)	MA = Mittelalter
infin (itiiv)	ms. = muuseas
jj. = ja järgmised	Mt. = Märchentypus
jne. = ja nõnda edasi	murd (eti)

nn. = nii-nimetet
 näit (eks)
 part (itiiv)
 pl (uural)
 pt. = päätükk
 red (aktsioon)
 resp (ective)
 S. = Sage

sing (ular)
 sm = soome
 s. t. = see tähendab
 umb (es)
 US. = Ursprungssage
 var (iant)
 vrdl. = võrdle
 vt. = vaata

KIRJANDUS JA AINEKOGUD

MÄRKUS I. Ainekogude lühendused on trükitud poolrasvaselt. Tärnikesega lühenduse eel on märgitud ajakirjad, albumid ja muud perioodilised või koguväljaanded, ilma et siinkohal tähendetaks eraldi ära käesolevas teoses tsiteeritud köited ja nende ilmumisaastad. Alles ilmuvad väljaanded märgitakse kriipsukesega esimese köite järel.

MÄRKUS II. Tsiteeritud raamatu pealkirjale järgnev numbrikene rea kohal ülal tähendab raamatu vastavat trükki (näit, DM³ = Deutsche Mythologie, 3. Auflage), kuna numbrikene rea all tähistab ühes köites eripaginatsiooniga esinevate artiklite vastavat järjekorda (näit. Magazin XX₂ tähendab tsiteeritud köite teist artiklit).

* DL = Etnografiskas Žinas par latviešiem. „Dienas Lapas“ pielikums I—IV. Rīga, 1891—1894.

DM = J. Grimm, Deutsche Mythologie. Göttingen, 1835 (tarvitet päämiselt 3. trükki, Berlin, 1854).

DVA = A. Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. 3. Bearbeitung von E. H. Meyer. Berlin, 1900.

E = Eisen (käsikirjaline kogu eesti vanavara, tsiteeritud lehekülgede järele).

* E. Kirj(andus) = Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tartu, I (1906) —

* EKl = Eesti keel. Emakeele Seltsi ajakiri. Tartu I (1922) —

* EKmSA = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat I—XVIII. Tartu, 1873—1890.

EKS 4^o ja 8^o = Eesti Kirjameeste Selts (käsikirjaline kogu eesti vanavara kvart- ja oktaav-formaadis, tsiteeritud köite, lehekülje ja järjekorra numbri järele).

EM = M. J. Eisen, Eesti mütoloogia (I Tartu, 1919. II = Eesti uuem mütoloogia, Tallinna, 1920. III = Esivanemate ohverdamised³, Tallinnas, 1920. IV = Eesti vana usk, Tartu, 1926/7).

EmS = Emakeele Selts (sedelitekogu eesti murrete sõnavarast).

EWb = F. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Zweite vermehrte Auflage, redigirt von dr. J. Hurt. St.-Petersburg, 1893.

EVR = Eesti Vabariik (käsikirjalised kogud eesti vanavara Tartu Ülikoolis, tsiteeritud kogu ja lehekülje järele).

- * EÜSA = Eesti Üliõpilaste Seltsi album I—IX. Tartus, 1889—1915.
- * FFC = FF Communications, edited for the Folklore Fellows. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, 1 (1910) —
- * FUF = Finnisch-ugrische Forschungen. Helsingfors, I (1900) —
- * GEG = Die Gelehrte Estnische Gesellschaft (selle toimetet Sitzungsberichte d. GEG ja Verhandlungen d. GEG).
- GM = E. Mogk, Germanische Mythologie. 2. Auflage. Strassburg, 1898 (Sonderabdruck aus d. zweiten Auflage von Paul's „Grundriss der germanischen Philologie“).
- H = Hurt (käsikirjaline kogu eesti vanavara, tsiteeritud seeria, köite, lehekülje ja järjekorra numbri järele).
- * IMM = Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. Rīgā I (1920) —
- * JKr = Jelgavas Latviešu Biedrības Rakstniecības Nodaļas Rakstu krājums I—VI. Jelgavā, 1890—1901.
- Ket = L. Kettunen, Untersuchung über die livische Sprache I. Phonetische Einführung. Sprachproben. Tartu, 1925 (Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VIII₁).
- KHM = Brüder Grimm, Kinder- und Hausmärchen.
- Kkjad = Kodukäijad. Trükki antud M. J. Eisen'i rahvaluule korjandusest. Narvas, 1897.
- KrMr = O. Kallas, Kraasna maarahvas. Helsingis, 1903.
- * KsVk = Kalevalaseuran Vuosikirja. Helsinki, I (1921) —
- * KV = Kulturas Vēstnesis. Rīgā I (1921) ² —
- L = Loorits (oma kogutud ja kaaslaste hangitud ülestähendusi eesti vanavarast. NB! mitte ära vahetada liivi materjali puhul esineva kohanimega L = Lūž-küla!).
- * LAR = Latvijas augstskolas raksti. Rīgā, I (1921) —
- LD = Latvju Dainas, Kr. Barona kopojumā. (Chansons nationales latviennes, réunies par Kr. Baron.) I—VI. Rīgā, 1922. (NB! tsiteeritud laulunumbrite, mitte lehekülgede järele).
- LdE = F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg, 1876.
- LF = Liivi Folkloor (O. Looritsa käsikirjaline kogu liivi tekste, korraldet järgmisse osadesse: I. Laulud, lasteread ja mängud; II. Vanasõnad, kõnekäänud, erikeeled, nali ja pilge; III. Mõistatused; IV. Traditsionaalsed jutustused; V. Ebausk ja kombed. — I, III ja IV osa tekstid on korraldet geograafilis-kronoloogiliselt külade kaupa, iga küla erinumeratsiooniga).
- LGr = J. A. Sjögren's Livische Grammatik. Bearbeitet von F. J. Wiedemann. St. Petersburg, 1861.
- LK = V. Alho, Liivin kansa, sen entisyys ja nykyisyys. Jyväskylä, 1891.
- LM = P. Šmidta Latviešu mitoloģija. Maskavā 1918 (2. trükk 1926, Rīgā).

- LMr = O. Kallas, Lutsi maarahvas. Helsingis, 1894.
 80 LMrMj = O. Kallas, Kaheksakümmeend Lutsi Maarahva muinasjuttu. Jurjevis (Tartus), 1900 (Verh. d. GEG XX).
 LP = A. Lerchis-Puškaitis, Latviešu tautas teikas un pasakas I—VII. Jelgavā-Rīgā, 1891—1903.
 LRU = O. Loorits, Liivi rahva usund I. Tartu, 1926 (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XI₁).
 LRV = T. Zeiferts, Latviešu rakstniecības vēsture I—III. Rīgā, 1922—1925.
 LSb = Fr. Bienemann jun., Livländisches Sagenbuch. Reval, 1897.
 LUR = Latvijas Univerzitātes Raksti (LAR paraleelnimetus).
 LWb = J. A. Sjögren's Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch. Bearbeitet von F. J. Wiedemann. St. Petersburg, 1861.
 * Mag(azin) = Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft I—XX. Mitau-Riga, 1828—1913.
 ME = K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelins. (K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin.) Rīgā, I (1923) —
 Osil. = J. B. Holzmayer, Osiliana I—II. Dorpat, 1873 (Verhandlungen d. GEG VII).
 Очерки = Я. Лаутенбахъ, Очерки изъ исторіи литовско-латышскаго народнаго творчества I—II. Юрьевъ, 1896, 1915.
 Renvall = G. Renvall, Suomalainen Sana-Kirja. Aboæ, 1826.
 * RKr = Rakstu krājums, izdots no Rīgas Latviešu biedrības zinātniskas komisijas I—XVII. Rīgā, 1876—1914.
 Saar = Saarimaa (käsikirjaline kogu liivi vanavara, hoiul Soome Kirjanduse Seltsis).
 SaHWÖR = C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö. Reval, 1861.
 * SDP = Sēta, Daba, Pasaule I—VIII. Rīgā, 1860—1893.
 Set = Setälä (käsikirjaline kogu liivi vanavara, hoiul Soome Kirjanduse Seltsis).
 SjWied = Sjögren-Wiedemann (vt. LGr ja LWb).
 SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (käsikirjalised vanavarakogud).
 SML = K. Müllenhoff, Sagen, Märchen und Lieder der Herz. Schleswig, Holstein und Lauenburg (2. trükk, 1921).
 SRU = K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto. Helsinki, 1915.
 * SUSA = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. Helsinki, I (1886) —
 * SUST = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia. Helsinki, I (1890) —
 Ulm = C. Chr. Ulmann, Lettisches Wörterbuch I. Riga, 1872.
 WhuMm = J. W. L. Luce, Wahrheit und Muthmassung, Beytrag zur ältesten Geschichte der Insel Oesel. Pernau, 1827.

Wied(emann).

* Vir = Virittäjä XVIII (1914), lhk. 90—94: E. A. Saarimaa, Liiviläisten mytologisia uskomuksia.

VK = J. Hurt, Vana kannel I—II. Tartus, 1875—1886.

Vp = M. Varonen, Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla. Helsinki, 1898.

MÄRGID

- * Tärnikene liivi teatele järgneva külanimetuse ees tähendab vastava teate juhuslikkust, individuaalset esinemist või kontrollleerimatust.
- Punktikene liivi jutustuse märksõna järel (näit. Pr 275^o) tähendab, et liivi tekst on kirjutet üles konspektiivselt.
- ° Nullikene liivi jutustuse märksõna järel (näit. Pz 8^o) tähendab, et liivi teksti originaal on katkendlik, fragmenteeritud.
- [] Nurksulgesse asetet liivi jutustuse number (näit. Sr [75]) tähendab, et vastav tekst on kirjutet paberile eesti keeli.
- <> Lahtised otsad näitavad terava otsa pool oleva sõna või andme päritolu.
- ~ Tähendab paralleelset esinemist.
- + Ühendab ühes jutustuses esinevate eritüüpide numbrid FFC 66 järel (näit. S. 16 + 55).
- „ “ Jutumärkesse asetet muistendite päälkirjad on kopeeritud tekstide originaalest, nagu üldse jutumärkesse asetet tekstid vastavad täpselt originaalele.

TEHNILISI ANDMEID

Liivi tekstid esitatakse võimalikult sõnasõnalises tõlkes, kusjuures ometi muistendeks tarvitatakse predikaadis alati ainult mineviku partitsiipi, et hoiduda äärmisest kirjavusest. Ülevaatlikkuse hõlbustamiseks trükitakse muistendid harilikult kompresslaos kokkuvõtliku päälkirjaga, millele klambreis järgneb vastava loo number liivi juttude ja muistendite katalogis (FFC 66: LIVISCHE MÄRCHEN- UND SAGENVARIANTEN. Zusammengestellt von Oskar Loorits. Helsinki, 1926). Igale üksikule teatele järgneb klambreis kohanime algtäht, kust külast tekst pärit, ja märksõna, mille abil teksti originaali leida (SjWied, Set, Saar, Ket jne. — vt. lühendusi), kuna ilma sellise märksõnata esinevad tekstid põlvenevad nende ridade kirjutaja oma kogu LF vastavaist osadest (vt. lühendusi). Ülestähendusis esinevatele Liivi kohanimedele on lisatud klambreis ligi ka vastava küla algtäht, kus maini-

tud paik leidub, näit. „Sämiž-talu (L) peremees“. Mis puutub liivikeelsete sõnade transkriptsiooni, siis tuletagem eraldi veel meelde, et š ja ž on muljeeritud, kuigi neil trükitehnilisel põhjusil ei ole erilist muljeerimismärki.

Tsitaadid eesti vanavarast esitatakse harilikult ortograafiliselt muutmata kujul, arvatud välja ainult kirjamärgid, mida on normeeritud. Seejuures olgu ometi mainitud, et suuremat osa Eiseni kogust põlvenevaid tekste pole trükitud originaalide, vaid nende ametlikkude koopiate järgi, ilma et iga koopiat oleks hakatud originaaliga võrdlema, mispärast võivad esineda vahest ehk ka mõned ortograafilised komistused. Lõpuks tähendetagu veel suure ja väikese algtähe segamini tarvitamise puhul selliseis sõnus nagu Eesti — eesti, Liivi — liivi jne. selgituseks seda, et suur algtäht tõlgitseb ikka vastavat paiganime nomen propriumina, kuna väikene algtäht esitab vastavat sõna appellatiivses või adjektiivses tähenduses (eriti keele märkimiseks). Usundilised mõisted kirjutatakse kõik väikese algtähega (näit. surnu, külmking, kurat, jumal jne.), kui tekstide originaales ei esine suurt algtähte, — olgu mainitud, et näit. lätlased kirjutavad harilikult oma mütoloogilisi nimesid suure algtähega (näit. Pikne, Päikene, Kuu, Maa-ema jne.), nõndasama kirjutab ka Setälä liivi tekstes paaril korral suure algtähega Pikne, Kurat, Jumal.

ÕIENDUSI JA TÄIENDUSI

- | | | | |
|----------|----------|---------|--|
| 1. lhk., | 15. rida | ülevalt | pa-galam |
| 2. „ | 19. „ | „ | (vt. § 145). |
| 2. „ | 21. „ | alt | kergem „nõvõ“ (Kr) |
| 2. „ | 12. „ | „ | Õdõm |
| 3. „ | 6. „ | ülevalt | surnuaid |
| 9. „ | 14. „ | „ | (S. 47 = Mt. (808*)) |
| 10. „ | 13. „ | „ | Surma- ennustavast m o m m - emast vt. § 148. |
| 17. „ | 16. „ | alt | (Kr [252] = S. 68, vrld. sel puhul lhk. 122, Ta 1). |
| 20. „ | 1. „ | „ | Vähe teisiti määritleb hingedeaja kestvust Alho (LK 50/1): Aeg mihkkipäevast märdipäevani (6 nädalat) on püha aeg. Siis vanarahvas ei teind esmaspäeva õhtuti kunagi mingit tööd. Viimane esmaspäev enne märdipäeva oli „jumalapüha“ ehk hingedepäev, ja aega sellest esmaspäevast märdipäevani kutsutakse „hingedeks“. — Hiljem Saarimaa (Vir 90) nimetab hingedeajaks aega mihklist märdini ja seletab, et hingedeae saand oma nime pahade ja hüvade inglite taplusest. (US. 15); hobused on siis märjad ja nõrgad, ei jõua midagi vedada, ja neid on vaja joota (vt. kirjeldusi eelpool). |

25. lhk., 18. rida alt lhk. 423); „noogid on surnu vaimud; kui päike paistab ja vihma sajab, siis antakse nookidele pesuvett“ (EVR XXX 169 < Emmaste); „kui päike paistab ja vihma sajab, siis noogid vihtlevad; teine seletus: siis kuninganna naeratab“ (EVR XXX 142 < Emmaste).
25. „ 8. „ „ Saarde). „Kui päev paistab ja vihma sadab, siis teevad nõiad aia taga võid, aga vana pagan vihtleb oma lapsi kivi aia pääl“ (E 16957 < Viljandi) või „siis vanapagana naine vihtleb enast“ (E 57171 < Tallinn).
25. „ alt 3. ja 2. rea vah. „Kui päike paistab ja vihma sajab, peavad hundid pulme“ (Audru).
29. „ 10. rida ülevalt (Sr 59^o = S. 71).
33. „ 18/9. „ „ tõuganuks
39. „ 11. „ „ (S. 63)
39. „ 1. „ alt Surnuaialt ei tohi midagi võtta ega ära tuua; jutustaja ise viind kord klaasiga lilli kalmule ja toond klaasi koju tagasi teed juua, aga sel teel olnud nii halb maik, et eidekene viind hirmuga klaasi kalmistule tagasi (Pr). Ka palja jalu ei tohi surnuaiale minna (Kr).
44. „ 3. „ „ päätükis (§ 110).
46. „ 23. „ „ Põrgusse lähevad ka laste kägistajad, abielu vahelelukkijad, ristimata surnud lapsedki ja kõik saksa mõisnikud (Pr).
46. „ 8. „ „ ä'n (vt. § 144).
47. „ 9. „ ülevalt kä'm (vt. § 144)
49. „ 1. „ alt EM II 166); vt. muistendeid lhk. 146/7.
51. „ 1. ja 2. „ „ latsõ är hukaš (L <
53. „ 8. „ ülevalt külma-kānga
53. „ 19. „ „ kākōd
53. „ 26. „ „ kilmad-kākōd
56. „ 8. „ alt imevad verd, kui saavad kätte (vrđl. vampiiri, LP VII 130 jj.; vt. ka võlu päätükki, LRU III),
58. „ 7. „ ülevalt (vt. § 148)
62. „ 24. „ alt Sāmiž-talu
62. „ 21. „ „ Sāmiž
64. „ 10. „ ülevalt Lāž-kalda
64. „ 17. „ „ Lāž-jõe
77. „ 17. „ alt (3c)). Mustjalas kõneldakse lausa külmkinga-haigusest: „Enne kui sa kusagile maa peale maha istud, sülitä kolm korda selle koha peale, siis ei saa külmkinga haigust“ (E 57080).
80. „ 17. „ ülevalt (EVR XXXIX 180 < Kihelkonna)

81. lhk., ül. 13. ja 14. rea vah.

KASSI JÄLJEST ÜLEASTUJA JÄÄB
KÜÜRAKAKS

Kui üle külmkinga jälgede minna, siis võib haigeks jääda. — Kuremäe Mihkel olla õhtul välja läinud, ja külmking olla musta kassi näol üle tee jooksnud. Mihkel ei teadnud, et see kass külmking olnud, ja olla üle selle jälgede läinud. Varsi peale selle jäänud Mihkel rängasti haigeks. Omas hädas läinud ta Kihelkonnale kuulsa arsti Liiumäe Jaani juure. See olla siis seletanud, et Mihkel üle külmkinga jälgede on läinud ja sellest see haigus ongi tulnud. Ei aidanud sääl mingisugune arstimine, ja Mihkel jäänud eluksajaks vigaseks küüarakaks. — E 57084 < Karja.

91. „ 11. rida alt
96. „ 17. „ „
96. „ 3. „ „
100. „ 21. „ „
101. „ 1. „ „
106. „

vt. lhk. 94.

Setust, Sestniki külast.

nimi — vrđl. lhk. 106: 19), vt. Ōiendusi ja täiendusi (lhk. XV).

§ 113 A.

Vt. veel Eisen, EM IV 219.

19) Üks mees tulnud kord öösel külast koju. Korraga kuulnud ta seljataga suurt kohinat. Mees vaadanud tagasi: kodukäija jookseb nagu suur heinasaad temal järel. Mees hakanud jooksma, kodukäija järel, hüüdes: „Juurikale, Juurikale!“ (mehe kodutalu). Mees hüüdnud vastu: „Hundale, hundale!“ Ise lipsanud tee ääres olevasse heinaküüni ja löönud ukse kõvasti kinni. Kuulnud, kuidas kodukäija küüni kallal ragistanud, nii et seinad värisenud. Mehel juba hirm. Korraga olnud huntide hulumist kuulda, siis purelemist, ja selle pääle olnud kõik vaikne. Mees tulnud alles hommikul küünist välja. Kodukäijast pole midagi näha olnud. — E 59367 < Viljandi kihelkonnast.

§ 114 A.

113. „ 12. „ ülevalt
117. lhk.

36) Ha 4. — Kord vanal ajal olnud üks heinategija öösel heinamaal heina küünis. Öösel ajanud suur müdin ja huntide hulumine ta ülesse. Hundid ajanud kodukäia t taga. See saanud viimaks hirmuga sinna heina küüni jooksta, kus mees maganud. Hundid tulnud tema kannul ka küüni juure, aga küüni sisse pole saanud. Kodukäia istunud küüni seina peal, kõigutanud seal jalgu ja ütelnud huntidele: „Kuts, säh seda jalga! Kuts, säh teist jalga!“ Mehel olnud heina

- hang ka küünis, mees võtnud salaja hangu ja lükkanud hanguga kodukäia küüni seina pealt alla huntide kätte. Need murnud ja söönud ta ära, nii et paljas sinine vee tilk jäänud järele. — E 49886 < Jüri.
125. lhk. 37) Eisen, Eesti imede ilmast 208 (24): Vana-pagana ots (Eiseni enda poolt vabalt kombineeritud jutustus).
132. „ 17. rida ülevalt Kalmulise'
133. „ 10. „ alt Teiselt poolt seletetakse Hiius, kotu käivat kottiga ja viivat sandid (pahad) lapsed kotiga ära, mis juhib selgesti koti-etümoloogiale (vrđl. kotimees!).
138. „ 6. „ „ Kuradi jälgede kohta Liivis vt. lhk. 187, § 130.
143. „ 3. „ ülevalt Vaimude massiline liikumine (laialt tuntud „Totenzug“, „Gespensterzug“ etc.) on
145. „ 4. „ alt § 118 A.
149. „ 3. „ „ (Mõnikord nimetatakse merekuradi sitaks lihtsalt läbipõlend kivisõe puru ja raua prügi, mis visatakse aurikult merre).
150. „ 6. „ ülevalt Pidalitõvegi asemel öeldakse
154. „ 23. „ „ sāriki
154. „ 24. „ „ üldiselt
155. „ 1. „ alt — Ükskord seletetakse koguni segaselt, et tapelnud kaks inglit — Miikael ja Gaabriel, kuna pärast nad hakand heitlema kuradiga, olnud tugevamad ja visand kuradi taevast maha; kurat teind palju kelmust (V 149 = US. 15).
156. „ 13. „ „ 3)

IV. SURM JA SURNUD

TERMINOLOOGIA

82. Suremist liivlased väljendavad omakeelse sõnaga *koolmine* = kuolõmi (lvü), infin. koolda = kuolõ (lvü), surija = kuoli(j)i (lvü), kiirtempos kuoli (Sr, Pr, V), (ära) surnu = (jara) kuolõn (L, V), suririided = kuoldõb-õ'rõnd (V); tõenäolikt samast tüvest põlvneb ka eestiski tuttav kooljaluu = kol'tõ-lü (lvü = lt veļa kauls 'Knochenauswuchs, das Überbein', ME) ja kooljakasvaja = kol'(lõ)-kaza(j)i (Pr = lt veļa augons 'eine Balgeschwulst', Ulm)¹⁾.

Ühenduses suremisega on tarvitusel järgmised üldtuttavamad *kõne* *käänud*: haigel tuleb minna ära (Pr), hing läheb välja (V), leil on läind välja (Pr — vt. § 7), nüüd on läind teis-poolle Jordanit (Pr) jne., sagedaimini öeldakse aga lihtsalt „otsas“ = pagalam (lvü < lt). Siis pannakse surnu rohelise mätta alla, las ta sääl magagu²⁾ kas maamullas = mõ-möldõs (ainus jäanus sõnast „muld“ liivi keeles! — vrdl. § 47) või maahõlmas = mõ-õlmas (Pr); üldiseimalt öeldakse „magab kalmus“ (lvü).

Silmatorkav on asjaolu, et omakeelse surma-terminoloogia on tõrjund tahaplaanile spetsiaalsed läti lainsõnad. — Omakeelse „koolnu“ asemel surnukeha ehk laiba tähenduses öeldakse harilikult *lik* (lvü = lt likis 'die Leiche, der Sarg' < keskala-saksa *lik*, ME), edasi ka „lik“-küünal ehk „kattuol“-küünal (= ka-toliku!), l.-hobune, l.-vanker jne. Teiselt poolt omakeelse „koolnu“ asemel surnud hinge resp. surnu tähenduses öeldakse üldiselt *miriń* (õz) < lt mironis 'ein Todter, eine Leiche' (Ulm). See sõna on populaarseim nimetus surnu kohta kogu rannikul ja tähendab surnu vaimu kõrval ka surnu laipa, nagu näit. ütlusis *mirińõz* pestakse puhtaks, tõstetakse vankrile, lastakse hauda (Sr, Kr, Pr, V) jne., samuti öeldakse *miriń-riided*, m.-pesuvesi, m.-pesu-närts (kõik suured arstimisvahendid!), ja „kooljaluud“ arstitakse „*miriń-luuga*“ vajutades (Kr, Pr, V). Teadlikumalt tehakse siiski

¹⁾ Kooljaluu kõrvalnimena esineb eestis ka samatüübiline *toon* *õnu* (näit. H II 8, 69, № 15 < Jõhvi). — Olgu mainitud, et liivis ei esine eestis tuttav *kol* < *koljo, mille kohta vt. FUF XII 170—183 ja Krohn, SRU 41.

²⁾ Kohalikud lätlased ütlevat: surnu antakse *ma a e m a l e* (vrdl. § 47).

terminoloogias kindlam vahe, näit.: pääle „koolnu“ pesemist lüüakse sinna kohta nael, et „mirin“ ei tuleks pärast hirmutama ega näitama unes (L).

Ometi on läti lainsõna mirin(õz) kõrval säilund ka omakeelne termin surnu väljendamiseks ja see on eestiski tuttav hing = jeng (V — vt. § 5), pääasjalikult küll ainult ühenduses mõistega hingede aeg = jēngud-ājga (lvL) ~ jēngōd-ājga (lvI); lisaks hing-sõna on kivistund veel termineisse nagu hingekell = jeng-kiela (lvÜ), hingerist = jeng-rist (Kr, Pr, V), hingearm = jeng-arm (L, Kr, Pr, V), hingede tee = jēngōd-rjek (V 190 — § 93), hingede meri = jēngōd-me'r (V 191 — § 93), hingede küla = jēngōd kila (Sr — § 93), isegi hingedeema = jēngōd-jema (Sr — § 90) ja hingedeisa = jēngōd-iza (Pr — § 90)¹⁾. Kuid nagu viimasel ajal üldse sõna jeng vaimu tähenduses on taganemas läti lainsõna gara eest (§ 6), nii öeldakse sageli ka surnute puhul jeng asemel gara (L, Kr, Sr, Pr, V), näit. „ārasurnud garad“ (Sr 58). Ja niipea kui surnu hing või vaim muutub eriliseks kolliks, siis öeldakse tema kohta ka kohe s p u o k, millise sõnaga tõlgitsetakse üldse igasugu kummitust (vt. pt. VII).

Edasi on iseloomustav, et abstraktsele mõistele s u r m pole liivi keeles üldse väljendust, vaid selleks on lainatud taas läti sõna nāvō (lvL) ~ nō'vō (lvI) < lt nāve 'der Tod' (Ulm)²⁾. Sel sõnal näivad õige laiad tähenduspiirid. Kõigepäält ta väljendab lihtsalt surmaakti: vrđl. näit. paistetand inimesel olevat kõige raskeim „koolmine“ (Sr) kõrval öeldakse imeval lapsel on raskeim „nōvō“ (Kr), põrmandul olevat kergem „nōvō“ (Kr), ta on saand omale „nōvō“ puu all (V) jne. Igasugu surmaennete puhul öeldakse samuti alati: see või see tähendab „nōvō pääle“ (lvÜ). Kuid nōvō on arenend iseseisva olevuse, isiku tähenduseni³⁾: ütluses „jumal saadab nōvō“ (Kr) pole veel päris selge, kas siin on mõeldud eriolevust, see on aga juba selgem ütluses „siis nōvō tulnud vanamehele järele“ (V 8), ja edasi nōvō teotseb juba täitsa iseseisva olevusena inimkujul: kõneleb, sõidab jne. (vt. § 83—84). Piltlikumalt surma nimetetakse ka veel liiva A a d a m = jõuvgō Odōm (V) ehk liiva P ē t ō r (Pr), pik k s a n t = pitka sañt (Sr)⁴⁾ jne.

Koht, kuhu maetakse surnu, on h a u d = ōda : oudō (Kr,

¹⁾ Just niisama ütlevad kohalikud lätlased gariņi (hingekesed) ja garu laiks (hingede aeg), kuna läti kirjakeeles harilikult surnute nimetus veļi (veļu laiks, veļu mäte etc) Dondangeni pool ei näi kodune.

²⁾ Selle sõna germaani paralleele vt. Grimm, DM³ II 801.

³⁾ Vrđl. eestis: surm, kool, äkk, kondiline, mardus jne. (Hurt'i kogudes).

⁴⁾ Teiseltpoolt taas kui naisel „tulevad need päevad pääle“, siis öeldakse kah, et pik a d s a n d i d saabuvad (= sünnitamine), et nüüd nii ruttu voodist välja enam ei saa (Pr). — Vrđl. eestis Liiva Hannus, Toone Toomas, Mulla Madis (Eisen, EM II 56), lätis sagedaim olevat liiva Aadam.

V), harilikumalt öeldakse *k a l m* = *kälma* : *kalmõ* (lvÜ). Surnuaia üldine nimetus on *k a l m u d e t a r a* = *kälmad-tara* (lvÜ), mille kõrval tarvitetakse sageli läti mõjul ka ainult pluraalselt *k a l m u d* = *kälmad* (Pr, V — vrdl. lt kapi), näit. pärast matmist rahvas tuleb kalmude päält maha (V)¹⁾. Igal ranniku vanemal külal on oma surnuaiad kuskil liivakangrul kodu ligidal.

Kuna laip „magab“ pärast surma kalmistul oma hauas, siis surnu hing või vaim jätkab oma elu „teises ilmas“ — see on liivi keeli *toi passoul'* (lvÜ) < lt *viņa* (pa) *saule* 'Jenseits'²⁾. Mõnikord öeldakse lihtsalt „s ä ä l“, näit. surijat palutakse ikka: kui sa sured ja oled jõudnud *s i n n a* = *sīnõ* (z), siis ütle või vii minu sugulasile kah palju tervitusi (Kr, V). Kord nimetatakse surnute asulat armsaks ehk *õ n d s a k s m a a k s* = *mīlig-mõ* (*Kr 292 = S. 23, vt. § 61 < lt *mīlīgs* 'liebreich, freundlich, angenehm', Ulm)³⁾. Manala-sõnale liivis pole mingit vastet. Pea-aegu unarusse kadumas on vana sõna, mida mäletavad veel harvad: *t o o n a* = *tuoñõ* (Ii, Pr), mis pidavat tähendama ammuammu olnud aega, nii-ütelda pluskvamperfekti⁴⁾. Niisama ununend ja segase sisuga on sõna *m u i n a n e* = *muinõ* (Ir, Kr) ~ *muññõ* (V), mis tähendavat 1) muistset, ammuolnut (Kr), 2) mullust (V), 3) surnut (Ir), näit. mu *muinõ* veli (vrdl. eestis kadunukene).

Olgu mainitud lõpuks, et *matuseid* tõlgitsetakse Kura-maa liivis üldiselt sõnaga *bērōd* (lvÜ = lt *bēres* 'das Leichenbegängnis, das Begräbnis', ME), kuna *Salatsist* SjäWied (LWb) on noteerind *peied* = *peijed* 'Begräbnisschmaus', p. juod 'einen Begräbnisschmaus halten'⁵⁾, milline nimetus osutab kah omaltpoolt teatud sidet ja ühtlust lõuna-eesti ja Salatsi liivi murrete terminoloogias, niisama nagu pikse puhul esitet vanaisa (vt. § 28).

SURMA PROBLEEM

83. Igal inimesel on elada kaks iga: *el u i g a* = jeltõb-iga siin maailmas ja *p i k k i g a* = pitka iga — pärast (Pr)⁶⁾. Siirdumine ühest „east“ või elust teise ongi suremine. Eht kristla-

¹⁾ Just niisama öeldakse pluraalselt *Lutsis* *ka'lma'* ~ *ka'lmi'* (Kallas, LMr 137) ~ *ka'mõ* (P. Voolaine) ja *Kraasnas* *kalma'* (Kallas, KrMr 23); vrdl. idavadjas *ka'mod*, läänevadjas aga *ka'mād* < **kalman-maat* (Kettunen).

²⁾ Nõnda öeldakse ka *Lutsis*: seost ilmast läts *tu hu* ~ *tõõ hu il ma* (P. Voolaine).

³⁾ Vt. sel puhul Eisen, EM IV 19.

⁴⁾ Vrdl. Varonen, Vp 1—3; Krohn, SRU 42, 60—62.

⁵⁾ Vt. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest I 135—136.

⁶⁾ Pärastisel järelepärimisel eidekene õiendas, elada olevat koguni kolm „iga“: 1) lühikene iga siin maailmas, 2) magamisiga hauas või teises maailmas ja 3) pikk iga pärast ülestõusu (Pr).

sena tänapäeva liivlane usub muidugi, et surm on jumala teha ja määrata (Sr, Kr, Pr, V), lisab aga nagu kristlane kunagi kohe sinna juurde, et enesetapmine on siiski kuradist (Kr), ja kui teine nõid on sinust tugevam ja kui sina oled pahandand teda kuidagi, siis teine nõid kah võib „viia kalmu“, s. t. toota surma (V).

Kogu eluaja inimese man püsib jumala vaim = jumal-gara ega lähe temast kunagi ära kuni inimese surmani (V), kuna suremise momendil inimese man on niihästi jumala kui ka kuradi inglid ootamas inimese hinge, et viia seda taevasse või põrgusse (V — vrld. § 130, S. 100). Teiselt poolt taas seletetakse, et „jumala-inimese“ s. t. hää, õiglase inimese suremisel J e e s u s seisvat üksi päetsis, kuna halva inimese suremisel seisvat ainult paha ingel, nagu seda surnu ise nägevat (Pr, vrld. Sr 124 — vt. § 84). Kellegilt surevalt eidekeselt küsitud, mida ta ka näeb, ja see vastand, tal seisvat päetsis Jeesus Kristus, selline valgus, jah, jumala-poeg või taevataat ise seisvat sääl (Pr). Ja sellepärast tehakse siis valla kõik ukSED ja aknad, et surnu vaim = gara koos kõigi inglite või muude talle järeletulnutega pääseks ilusasti toast välja (Kr). — Hoopis teisiti on aga lugu halbade surijatega: kõik nõiad, kadedad ja pahad inimesed kuuluvad pärast surma kuradile, ja juba nende surmgi on kole (S. 143—147; sellest ligemalt nõia päätükis). Üks kubjas surres palund jumalat, et see annaks andeks talle kõik patud, et ta peksnud inimesi jne.; ta ise palund jumalat, kuid jalad olnud juba põrgus; siis üks vanamees öelnud: „Miks sa siis ei palund jumalat, kui sa meid peksid? Siis sa tahtsid meie verd, siis sa lõikasid kepile veel oksad külge, et tuleks pekstes enam verd!“ — see kubjas veristand jah töömehi ja saand sellepärast isandalt napsi ja kiita, nüüd aga läind põrgusse (Pr 57 = S. 48).

Jumala määramise kõrval seletetakse surma ka lihtsalt s a a t u s e k s : nii on „ära pandud“ s. t. otsustet, ja asi sellega (Kr, Pr), ilma et ligemalt teataks, kes siis nii on otsustand.

Kõige üldisem on ettekujutus surmast kui iseseisvast olevusest, keda nimetatakse läti lainsõnaga nõvõ (vt. § 82)¹⁾. Seda surma mõned näinuvat iseoma silmaga, mõned taas kuulnuvat iseoma kõrvaga (Kr). Tema tulevat vikatiga ja niitvat inimesi maha (Pr), milline kõnekäänd on ju paljude rahvaste „bonum commune“, kuid Liivi rannikul surma just vikatiga käimas küll keegi pole näind, olgugi et teda nähtud muidu

¹⁾ Vrld. eesti marrast ~ mardust — vt. Eisen, EM I 48—51.

sagedasti ja teatakse isegi täpselt ta riietust ja välimust (vt. § 84), ta mädasid silmi (Pr 195) ja kortsulist hallitand nägu (Pr 52). Kui kuulatakse mingit *arusaamatut kolinat*, siis öeldakse ikka: „ma kuulsin nüüd surma“ (L) või „nüüd kummites — nüüd keegi sureb“ (Kl Saar) või „kuule, kuis surmad ~ varjud = ä'nöd (vt. kummituste päätükki) kollitelevad“ (Pr). Vanasti kuulnud küll ja küll, kuis öiti hõõveldet akna all kui kliuvgöd-kliuvgöd, löödud heledasti vasaraga naela pihta, saetud jne., — siis olnud juba teada, et säält tuleb võtta varsti puusärgi laudu (Pr, V); jutustaja ise kuulnud kord, kuis ranna pool nagu visatud laudu, ja tulnud tuppa ütlema; taat vastand kohe, et säält siis ta rist võetakse, — ning nõnda olnudki (V). Mõnikord tehakse puusärgid tagavaraks valmis ja pannakse pööningule; kui säält siis kuulatakse mõnikord laudade paiskamist ja müra, on kohe teada, et keegi talus sureb ja et puusärg tuuakse ülalt alla (V). Ja vanasti kui keegi olnud suremisel, siis küsitud aina, kas surma kah on kuulnud; kui keegi pole kuulnud, siis haige ei sure, vaid saab terveks; kui aga on kuulnud, siis haige on surija (V)¹). Kui mõnikord uks prahvatab nagu iseendast valla, siis öeldakse, et nüüd surm tuleb sisse (L, Sr, V) vaatama, keda võtta (V)²). Kui kõrvas otsekui heliseks ja uluks, siis surm minevat mööda (Sr — vt. § 91). Ja seda vanad inimesed pole sallind põrmugi, et lapsed vahivad reite vahelt tagurpidi läbi: siis surm olevat ligidal; kui vahib nõnda keegi poisikene, siis surm viivat ära tüdruku, kui plika vahib, siis poisi (L). Eriti veel ei tohita vaadata läbi reite matusel: siis nähakse surma ennast (Kr)³).

¹) Vrdl. potermanni § 74. — Arusaamatu ja seletamatu kolin, mis ennustab surma või õnnetust, on laialt tuttav kogu Baltikumis. — Lätis tuuleema = vēja mäte (LD 27438/9) ja surnuteema = veļu mäte (LD 27440) kolisteleb või klopib ukse taga, kus inimene magab, ja kuulutab nõndaviisi surma (Šm, LM 59). — Eestis ennustavad oma kolisteluga surma majavaimud, maa-alused, kodukäijad, pahad vaimud, vana sarvik, ong, mardus jt. (Hurt'i kogud). — Iseloomustav on järgmine seletus: „Kui keegi raskest haige on, arvatakse seal ligidal ikka palju viirastusi nägema ja ööldakse peale surma ikka: see oli aga tema surm, muud ühti!“ (H II 33, 768 I < Jüri).

²) Ka Lätis ukse iseendast lahtiminek ennustab surma: vt. LP VII 416 i 7. Samuti Eestis: „Kui toa uks iseenesest lahti läheb, siis tulevad pahad vaimud (vana sarvik) tuppa, ja siis piab sial majas üks inimene ära surema.“ H II 37, 520 (57) < Kose.

³) Lätis tagurpidi käies — vt. LP VII 415 g 4.

Iseloomustav on, et selliseid surm-olevusi pole ainult üks kogu ilma jaoks. — Üle ilma üks surm nüüd küll ei saa olla: üks ei jõua ju igalepoole ära joosta, olgugi et ta on vaim, kuid kuidagi ikkagi siis jookseb üksi läbi kõik Venemaa ja Saksamaa?! neid surme on enam; kes on halvem inimene, sellel on ka halvem surm; mitut ja mitut moodi see surm on kindlasti — kord valge mees, kord hall ja kuidagi kõik (Pr). Vastavalt sellele jutustetakse siis lugusid „valgest“ surmast, „hallist“ surmast jne. (Pr 52 ja 53 — vt. § 84)¹⁾. Ja niiviisi on valmünd ettekujutus, et igal inimesel on oma eriline surm-olevus nõvõ (Kr, Pr), keda kujutellakse mõnikord inimese enda taolisena: vanal on vana, otsekui paljas luukere, noorel noor „surm“ (Kr 180, Pr 53 — vt. § 84). Siit üks samm edasi: surm = nõvõ näib saanuvat lõpuks otsekui inimese haldjaks, on muutunud nagu varjumehe asetäitjaks, milline mõiste Liivi rannal otsekohele pole tuttav²⁾. Tabavalt illustreerib seda järgmine seletus: surm käib inimesega ühes igalpool; kui inimene joob, siis surm olevat toobis; kui inimene sööb, siis surm olevat kausis; inimese magades surm magavat ta kõrval, inimese käies surm olevat tal kainla all põues, ja kui inimene istub, siis surm istub tal süles (Kr). Teiselt poolt inimhaldja asemele on astund „jumala vaim“ resp. ingel, kes püsib inimese man surmatunnini, nagu mainitud eelpool (V), või seletetakse lihtsalt, et igal inimesel on oma „vaim“ = gara (Kr), mis läheb segi inimvaimuga ja igasugu vaimuga üldse (vt. § 6 ja 75).

Nagu surmahaldja ja inimhaldja ligidased piirid on läind segi, niisama surma = nõvõ mõistega on identifitseerund mõnikord ka katk = mē'r (lvÜ < lt mēris, ld mǎras 'die Pest', Ulm), mis on kergesti arusaadav nende ühise tegevuse tõttu (S. 40)³⁾. Neid mõlemaid kujutellakse inimvälimusega, kuna oma olemuselt nad mõlemad on „vaimud“ (Kr). Katku olemust seletatakse lihtsalt nii, et jumal tahtvat vähendada inimeste arvu ja saatvat välja ühe vaimu, kes toobki katku (V). Suurest katkuajast Põhjasõja päevil vt. S. 124.

84. Järgnegu üksikuid muistendeid surmast.

1) Vrdl. Pr 199, kus surm seisab valge hobuse kujul (Mt. 749).

2) Vrdl. Eisen, EM I 71—73.

3) Vrdl. Varonen, Vp 17, 36—37, 41—42, 344—345; Eisen, EM I 60—61. Katkust Lätis vt. LP VII 1231—1340.

SURM VÕI KATK SÕITMAS (S. 40)

4 varianti: 1 L 61, 2 L 64, 3 L 118', 4 L [165].

1) Teel kohtamise redaktsioon (1, 4):

I Kord talvel kaks meest, Viñi ja Pritš (1), või jutustaja enda mees (4) sõitnud mööda teed.

II a Vāj-pājka (1) silla kohal tulnud sõites vastu vana mees punase kolesuure hobusega (1) või mees halli habemega kõhnal hobusel (4) ja keernud teelt eest ära metsa (1), pahe-mat kätt jõe poole (4).

b Küsitud, miks ta pöörab kõrva ega tule otsekohe vastu (1) või kuhu külamees läheb (4).

c Võõras pole vastand sõnakestki (1) või öelnud, ta minevat koju (4).

d Siis kadund järsku kõik ära (4).

e Mindud vaatama: pole olnud midagi, isegi jälgi mitte mingi-suguseid (1, 4).

III Aga pärast seda surnud ära palju inimesi (1, 4), — kes see võõras siis muud olnud kui surm = nōvō (1) või katk = mē'r (4).

2) Tallu sõitmise redaktsioon (2, 3):

Däviñ-talus (L) kaks väga vana inimest, mees ja naine, ol-nud parajasti söömas toas laua man, kui tallu sõitnud keegi võõ-ras valgete hobustega, tulnud tuppa ja palund luba, kas ei võiks võtta hobuseid rakkest lahti. Nad vastand, tehku lahti päälegi ja lasku hobused tara aida. Nad söönd kõhu täis ja läind välja vaatama: kedagi pole olnud. Kuid samal aastal sääl talus surnud kuus või seitse inimest. — Sõitja olnud katk.

SURM KIIGUTAB HÄLLILAST (S. 41)

Didrik Olman Ota-talus (Pr) umbes sada aastat tagasi, juba ammu enne jutustaja sündimist, tulnud kord õhtul külast koju ja heitnud magama. Sääl ta kuulnud, kuis keegi teind ukse valla. Olnud selline kuuvalge öö, ja ta näind: pisikene ilus tütarlaps tul-nud tuppa, valged riided seljas, läind hälli man, kus magand pisikene lapsukene, Didriku veljepoeg, ja hakand kiigutama seda hälli. Didrikul keegi valanuks nagu tulist vett selga: mis see nüüd on, kes selline on tulnud?! Ta tõmmand teki pää pääle, et mitte näha, aga ometi ta näind seda. Siis ta mõtelnud, et õige see pole, et küllap see mingi vari = ānōz (vt. pt. VII) on. Vastu hommikut ta jäänd raasikeseks magama. Muud tõusnud üles, — laps haige, nii et kolme päeva pärast surnud ära. See tütarlaps siis selle poisikese surm olnud. — Pr 216.

SURMAD LÄHEVAD ÜHES PAATI (S. 41)

Oma nelikümmend aastat tagasi Ire-külas kolm meest läind õhtul silguvõrkega merre ja jäänd ööseks merele valvama. Kui nad kolmekesi läind paati, siis keegi vana mees ülal rannakünkal näind, et veel kolm meest astund neile kaasa ja seisnud neil igal paadis seljataga. Vanamees tulnud koju ja jutustand, mis imet ta näind. Siis keegi teine vanamees ütelnud kohe, et seda ei tohtinuks jutustada kohe, mida ta näind, see polevat hästi, vaid alles järgmisel hommikul võinuks nähtust kõnelda, kahekümnenelja tunni järele: kui kohe kõnelevat, siis olevat halvasti, siis olevat uppumist.

Ja nõnda ka olnud: keskööl muud kalamehed tulnud randa tagasi, kuid neid kolme pole olnud, need uppund ära. Sellepärast arvatudki, et need paati kaasaminejad olnud nende surmad. — Kr 76.

„VALGE SURM“ (S. 41)

1) Nittõl-talus (Pr) olnud üks Saaremaa poiss. Ta tulnud külast — Rüs-talust — pimedas koju ja näind sauna nurga man ühe pika mehe, valge palak ümber. Ta mõtelnud, et peremehe taat tulnud ehmatama teda, ega ole kartnud, vaid läind ligi ja kiskund palaka ümbert ära. Kuid siis ta näind, et olnud nii kole kortsuline ja ärahallitand silmnägu. Poisile kukund selline hirm selga, et kupatand joostes tuppa, jäänd haigeeks ja surnudki ära. — Nähtu olnud siis tema enda surm. — Pr 52.

2) Rüs-talus (Pr) üks poiss läind öösel tüdrukute manu. Värava juures seisnud valge naine, suur rätt või üll ümber. Poiss mõtelnud, et teda tahetakse ehmatada, ja kiskund naisel räti ära, kuid visand kohe tagasi: naise silmad olnud kole mädad, räti all seisnud alasti surm. Sest ajast päale poiss pole läind enam tüdrukute manu. — Pr 195¹⁾.

„HALL SURM“ (S. 41)

Keegi poiss Jõkõ-talus (Pr) olnud haige. Siis üks naine näind, et Jõkõ-tallu läind sisse üks võõras poiss, hallid riided seljas, noor inimene olnud ja astund nii kärmelt-kergelt. Ning samal silmapilgul haige poiss surnud ära. See hall olnudki ta surm. — Pr 53.

KERJUSE SURM (S. 42)

Pitrõg-külas üks vana-vana sant s. t. kerjus olnud haige. Pühade aegu ta käind harilikult ikka kerjamas talust tallu. Kuid nüüd, jõulu laupäeva õhtupoole, jutustaja enda naine näind, kuis

¹⁾ Nähtavasti selle loo jutustaja — noorem ja haritum linnanaine — on unustand surma nägemise paratamatu järelduse: surma enda. — Vrdl. Pr 51 — § 85.

see vanamees läind tarade vahelt Nittöl-talu poolt Dē'ak-talu (Pr) poole, ja imestand endamisi, et sant pole astund sisse ka nende tallu. Samal ööl see sant surnud ära, polnud käindki kuskil, vaid see käija olnud vaim, olnud ainult tema surm. — Kr 180.

TUND ON TULNUD, TULIJAT EI OLE (S. 44)

Kord neli-viis meest tahund rannas liipreid. Sää! tulnud merest üks noor poiss välja rannale ja öelnud endamisi: „Imelik, kuidas ta veel ei tule! Tal oleks ammu juba aeg tulla, kuid veel teda pole!“ Ning nii ta tulnud merest kolm korda ja ütelnud endamisi nõnda. Siis ratsutand sinna kahe hobusega üks noor poiss ja läind merre hobuseid ujutama, kukkune hobuse seljast maha ja uppund ära. Merest tulnud poiss olnudki ta surm. — Pr 82¹⁾.

SURM NÄITAB PUURAIUJALE SURIJAI (S. 47)

Kaks „metsasaagijat“ s. t. puuraiujat tulnud laupäeva õhtul koju. Neile järele sõitnud üks hallide juuste ja hallide hobustega mees ja öelnud, istugu nad reele. Üks puuraiuja istund, teine mitte. Siis hall vanamees ütelnud: „Kuhu mina sõidan, sinna pead sõitma kaasa!“ Silmapilk nad jõudnud Añtš-mõisasse (Anzen). Sää! härra olnud haige. Nad läind sinna sisse vaatama neid jumala ingleid surija man, kuid neid pole olnud, vaid kuradi ingel seisnud härra voodi man, suur puunui käes, millega ta tagund härrale vastu pääd. See hall mees ja puuraiuja olnud sää! vaimena, nii et keegi neid pole näind.

Siis hall mees ütelnud, Kuolka-külas olevat üks laps suremas haige, vast sää! saaks näha jumala ingleid. Silmapilguga nad olnud Kuolkas. Sää! olnud tõesti üks laps haige, ning jumala inglid olnud surija man. Nii siis see mees näind jumala ingleid.

Hall mees viind puuraiuja silmapilguga ka koju, nii et see olnud kodus varem kui ta kaaslane. Ja see hall mees olnud surm. — Sr 124 (vrld. § 124, S. 112+114, ja § 130, S. 100).

85. Pääle surm-olevuse nägemise teatakse veel küll ja küll muidki endeid ja tundemärke surmatunni ligidusest, mis jäägu siin ligemalt esitamata. Kuid kõigi ennete kiuste ei tea siiski keegi täpselt oma surmatundi — nagu arvatakse — sellepärast, et ei tuntaks ta ette asjatut hirmu (L)²⁾. Ometi üks asi olevat

¹⁾ Vrld. FFC 25, S. 95. Eestis see motiiv on tuttav teatavasti hari-likumalt ühenduses näkiga — vt. Eisen, Näkiraamat² 76—78, № 27—30. — Iätis vrld. LP V 82, № 17¹ (poiss sureb pangist vett juues).

²⁾ Vrld. teiselt poolt tuttavat sünnilugu: Metuusala teind nõgesevar-
test endale aida ümber; Jumal läind mööda ja küsind, miks ta sellist aida
teeb; ta vastand: „Homme ma pean surema — ma ei taha jätta oma aida
muile“; siis Jumal öelnud, ärgu keegi inimene teadku enam oma surmatundi.
— V 175 = US. 37.

kindel: punkt kell kaksteist keskööl hää inimene ei sure; sest siis olevat „platsis“ kõik need pahad vaimud; kui kell üksteist pole surnud, siis sureb vast alles kella ühe paigu; kes sureb keskööl, see lähleb pahavaimu kätte (V). Lisaks teatakse veel, et inimene sureb kaks tundi hiljem sellest kellaajast, mil ta sündind (V).

On huvitav, kuidas surma probleem köidab inimest ja kihutab teda igasugu targutusile ja seletuskatseile, aga ka surmaennete otsinguile küll tegelikust elust, küll unenägudest, tekitab sageli jubedaid nägemusi ja hirmupilte ning moodustab massiloomingus üle ilma kõige enam viljeldud ala, millest ongi võrsund välja suurem osa inimkonna usundist.

Esitagem lõpuks paar sellist näidet surma saladuse illustreerimiseks Liivis.

POISS NÄEB SURNUKEHA (S. 41)

Kord üks poiss siinsamas Pitrõg-külas läind tüdrukute manu öösel. Ta läind Rüs-talu ukse ette ja näind säääl surnukeha tõstetud vankrile, ta katsund iseoma käega. Poisil olnud kole hirm, kuid ta saand ikka veel toa pääle tüdruku manu ega ole kõnelnud sellest midagi. Tüdruk ajand poissi koju, ta tahtvat magada, hommikul pidavat minema taas tööle, ega ole tahtnud põrmugi kõnelda. Siis poiss seletand, tal olevat kole hirm, ta ei julgevat minna koju enne valget. Ja kui jõudnud päevavalgus, siis ta jutustand tüdrukule kah, mida ta näind ukse ees. — Teisel nädalal seitsamast talust viidudki kolm surnukeha, just selsamal kohal seisnud surnuvanker. Eks siis see, mida poiss näind, olnud selline k u m m i t u s, kes teab näidata ette, mis juhtub. — Pr 51.

MEES KUULEB TÄRISTAMIST METSAS

Üks mehike kuulnud öösel Ruotš-metsas (V) sellist täristamist, nagu löödaks kokku kaks rauatükki. Küll mees küsind, kes säääl müravat, las tulgu siia, kuid niipea kui ta küsind, täristaja jäänd vait. Kui mees pole enam pärand ja tahtnud minna edasi, — hakatud taas täristama. Viimaks mees pole enam kuulnud, läind otse Dumbur-talu poole, jõudnud sinna, — säääl surnud just parajasti vanaemakene. — LP VII 38 z 12 < V.

KARJANE KUULEB LAULU JA KELLAHELINAT (S. 43)

Ruotš-metsas (V) üks naine kuulnud loomi karjatades õhtu eel, kuis naabri karjatüdruk laulnud vindauste laule. Tüdrukut ennast ta pole näind, kuid tundnud teda häälest, mis kajand väga selgelt. Mõne aja pärast laul vaikind ja siis hakatud helistama

kella surnuaial. Karjane imestand ja ajand loomad koju. Teisel päeval ta kohand tüdruku, kes laulnud, ja küsind: „Mis sa eile karjas neid vindaulaste laule laulsid ja kes sääls metsas surnuaial kella mürgeldas?“ Tüdruk vastand imestanult, ei tema olnuvat eile ei karjas, ei kuulnuvat mingit kella ja vindaulaste laule keegi siin ei mõistvatki. Nüüd karjanaine saand aru, et küllap keegi varsti sureb, ja nõnda juhtundki. — LP VII 38 z 13 < V.

SOLDATID TAPAVAD VANAEMA (S. 45)

Ühel hommikul jutustaja enda vanaema öelnud, ärgu mindagu kodust ära, täna tulevat soldatid ja tapvat ta ära — ta ise kuulnuvat öösel, kui soldatid kõnelnud nõnda toas, et hommikul vaja tulla, tappa see vanaema maha (eks see kõneleja siis surm olnud, lisas jutustaja) kõigi ta lastega (aga temal sel ajal oma lapsi polnudki enam!). Ja tõesti vanaema surnud sel päeval. Jutustaja pisikene tütar Eliz olnud sääls toas ja tormand siis joostes muile naistele järgi. Eliz tulnud koju tagasi, tahtnud minna tuppa, — sääls tulnud toast välja ja läind üle pää selline must pallikene nagu klimp või lõngakera, läind üles kaugele ikka nii veereldes-keereldes taevasse, kuna tüdrukul käind külmavärinad läbi liha ja luu. — Kr 174.

EMALE KUULUTETAKSE POJA SURMA (S. 45)

Jutustajal endal olnud kaks poega — Eduard ja Oskar. Viimane uppund merre ainult sellepärast, et vend Eduard pole visand talle laevalt köit ega midagi kohe ruttu kätte. Noh, pärast kord jutustaja istund ühel hommikul toas laua man ja kudand sukka. Sääls keegi hüüdnud: „Nagu Eduard uputas Oskari ära, nii Oskar nüüd viib Eduardi kah ära.“ Jutustaja kõnelnud seda oma tütrele. Tütar vastand: „Sa oled hull, — Eduard läks ju täna metsa heina niitma!“ Aga näed, keskpäeval toodud poiss metsast koju haigena, viidud Riiga, opereeritud, ja sääls ta surnudki ära. — Pr 24.

ROBINSON — SURMA ÄRAVÕITJA (S. 46)

Eland kunagi kuskil Ameerikas kuulus professor Robinson. Ta tahtnud võita ära surma, uurind kogu oma eluaja selle kallal ja uurindki lõpuks välja kuulmatu imeasja, kuis saada surematuks. Ei olevat muud vaja, kui lama aga üheksa kuud teatud olekus ja — oledki surematu, siis tuleb sulle hoopis uus liha ja hing, siis sünnid uuesti ja elad igavesti. Professoril masinad olnud kõik valmis juba ja ta tahtnud teha esimese suremattuseproovi eestkätt enesega. Keegi doktor olnud tal abiks. Professor heitnud puusärki üheksaks kuuks ja palund doktorit, üteltu see igale, kes tuleb otsima teda, et ta on reisind ära. Ka kirjutand ta igaks juhtumiseks testamendi, et ei süüdistetaks asjata doktorit ta surmas. Nii ta saand puhata mõne aja. Sääls aga sugu-

lased tulnud doktori manu: kus professor? — Sõitnud kuhugi ära. Hää küll, oodatud, oodatud — professorit ei ilmu. Hakatud kahtlustama doktorit tapmises. Asi läind valitsusele kõrvu ja kuue kuu pärast tulnud politsei. Leitud puusärg ja tehtud lahti, hoolimata doktori ahastuslikke hoiatusist. — Juba professor liigahtelnudki säääl puusärgis, tõusnud isegi üles ja pööritelnud silmi... — siis aga langend jõuetult maha ja surnud jäädavalt enneaegset surma. Nüüd alles saadud aru, kui hirmus halvasti on teind valitsus oma vahelesegamisega. Sellest keeldud isegi kõnelda kõvasti, veel vähem kirjutada. Ja sellepärast ka kõik Robinsoni-raamatud on kiusatud taga veel tänapäevani üle ilma kõigi valitsuste poolt, et rahvas ei saaks kuulda, kui halvad kõik need valitsused on: ei lase saada inimesel isegi surematuks mitte!¹⁾ — L. E. Kirj. XVII (1923), 179—180.

MATUSTE ÜMBER JA HINGEDE AEGU

86. Imelik see ikka küll on, kuis igaüks sureb: üks sureb ära, mõistad, ja ei juhtu midagi, teine aga võtab endaga paljugi kaasa — kas tal läheb nüüd mõni elajas järgi või võrgud või midagi muud, — igatahes toob mõne surm perekonnas ellujääjaile palju kahju, kuna teise oma ei too mingit (Pr). Näed, 1912. aastal Zelliń'i ema surnud ära ja maetud matusetä maa alla, ning Zelliń'il läind siis kaks võrku ära, vasikas hukka ja kalu ta pole saand kah enam midagi, — vaat siis, mida surm tegi (Pr).

Mis puutub eraldi surnusse endasse, siis surnu laip maeatakse maha kalmistule hauda ja säääl tema siis „magab“ oma puusärgis, kuni jõuab ülestõusmisaeg = ilzõnũztõb-ärga (Kr) ehk nn. viimispäev = pastarpäva (lvũ < lt pastara diena 'der jüngste Tag', Ulm): siis ka surnukehad tõstetakse haudest uuesti üles (Kr). Kes on pühad, need tõusevad üles küll ka enne viimispäeva, kuna need, kes on teind halba, jäävad magama (Kr).

¹⁾ Ja ka jutustaja ei lase kirjutada alla sellele loole oma nime kartes, et temagi langeb tagakiusamise alla, olgugi et kinnitan, et meie valitsus ei ole nii paha... — Robinsoni nimi siin loos näib juhuslik, tingitud jutustajast. Surematuks püüu motiiv aga iseendast ei ole kaugeltki juhuslik, vaid on leidnud korduvat käsitletu rahvaluules. Tuttavaim on jutustus nõid Virgiliuse ebaõnnestund elustumiskatsest, mille kohta kirjandust vt. Reinh. Köhler, Kleinere Schriften I 140, 417, 585 ja Comparetti, Virgilio nel medio evo.

Sellevastu surnu hingest saab vaim = gara (Sr, Kr, Pr, V), kes ei püsi all hauas, — ainult „luu-liha“ magab kalmus, kuna vaim on õhus, väljas maailmas (Sr); surnu hing hauda ei lähe, vaid käib niisama meie man ringi või on taevas (Kr). Surnu vaim püsib-surnu keha juures niipikalt, kuni see vaim on veel maa pääl, aga taevasse ta saab hingedella löömise aegu (Kr). Teiselt poolt teatakse, et surnu olevat maa pääl niipikalt, kuni ta keha pole veel maetud (V), või täpselt nelikümmend päeva pärast surma surnute hinged käivat veel mööda maad ringi „akuraat“ niisama nagu Jeesus (V). Pärast seda nad on surnukehast juba täitsa eraldund ja iseseisvad olevused oma erilise nimega miriñõd, s. t. surnud.

Siiski väljendub ka mõni muu kord surnu suhe oma maise keha ja selle puhkepaigaga, mille illustreerimiseks esitagem järgmine lugu.

SURNU AJAB HAUAKAEVAJA ÄRA (S. 56)

Umbes kolmekümne aasta eest kaks meest kaevand kord hauda. Üks tõtand heinale, teine jäänd puhastama kalmu ja istund unisena puhkama pingile. Sääl tulnud väheldane mees, hallid riided seljas, ja öelnud: „Mine sa siit ära: mulle endale tulevad sugulased külla.“ Hauakaevaja jäänd veel nagu istuma, ja see mees tulnud teist korda: „Mis sa siin seisad, mine minema!“ Siis hauakaevaja läind värava poole ja silmand kaht naist tulevat, noort ja vana. Ta jäänd vaatama, — naised läindki just selle teatud kalmu manu, kõnelnud ja nutnud säääl. Nüüd hauakaevaja läind naistelt küsima, kes magab säääl kalmus. — Surnu olnud vanale naisele poeg, noorele mees. Kuida riietet? — Hallid riided, valge eeslina, must lips. Kas keskmise kasvuga? — Jah. — „See ajas mind ju kaks korda siit pingilt minema!“

Nõnda juhtund kolmekümne aasta eest siinsamas rannal, nagu kõnelnud jutustajale va Ievin Mari. — Pr 242.

87. Iseäranis elavalt kirjeldetakse kogu rannikul surnute osavõttu iga oma uue kaaslase matmisest. — Harilikult surnuaiad on ikka kõrgemal kohal, liivakünkail ja mäekesil, nii et hobuseil on raske vedada surnukeha vastu mäge üles, tuiskliivasel teel mõnikord otse nii väga raske, et ei saa ega saa üles; siis aga mõeldakse ja öeldakse, et need surnute vaimud = garad on tulnud uuele seltsilisele vastu ja istuvad sinna puusärgi pääle, nii et hobused ei jõua vedada (Pr). Arvamine, et surnud tule-

vad matusrongile vastu uut surnut „vastu võtma“ ja istuvad puusärgile pääle, on üldine kogu rannikul (L, Sr, Ir Saar Vir 90, Kr, Pr, V); siis hobuseil on raske vedada (L, Kr, Pr, V) või inimesil on raske kanda seda puusärki (L), kuna teiselt poolt aga teatakse ka seda, et need surnud aitavad isegi kanda puusärki käterättega (V), või öeldakse ainult, et „surnuvaimud“ matuse aegu on õhus ja näevad kõike, mida me teeme (L, Kr). Kui sureb hää vaim (s. t. inimene), siis tulevad talle ka ainult hääd vaimud vastu, pahadele surnuile tulevad vastu pahad vaimud; nad tulevad jalgsi, inimkujul (L). Vastu tulevad kõik surnu sugulased, istuvad puusärgile, hobuse selga, vankrisse, kus aga on ruumi (Kr). Lõpuks väidetakse ka, et kõik surnud, kõik vaimud tulevad vastu, mispärast öeldakse surnuaiale matma minnes ikka: „Tere hommikut teile, surnud, te ootate seda ülestõusmisaega“ (Kr). Neid vastutulijaid olevat nii palju, nii palju — nagu tolmu, öeldavat matuseil aina (Pr). Ja kuna neid on nõnda palju, siis mõne päeva vanuselt surnud lastel olevat kõige raskem elu pääle surma: elavad matuselised tallavat nad üsna ära (Sr, vt. § 89). Surnud hakkavad tulema kalmistult matusrongile vastu siis, kui hakatakse lööma surnuaia kella (liivi surnuaidel on harilikult värava man kellad); nad tulevad ratsa ja jala, mõned istuvad ka vankrile surnu kõrva, ja siis hobusel on korraga palju raskem vedada kui enne (V). Seda olevat pandud tähele mitu ja mitu korda: niipea kui surnuaia kell hakkab helisema, kohe on hobuseil raskem vedada (V). Surnud ise nimetavat kirikukelli koorteks; kui kuulukse nende helinat, siis surnud ütlevat ikka: „Nüüd tuleb meile taas külalisi või sõpru, nüüd kiriku koerad hauguvad“ (Pr)¹⁾. Mitte ainult matusel, vaid sama asjaolu märgatakse mõnikord ka muul ajal, et hobusel järsku on raske. — Alles 1921. a. surnud keegi mees ja maetud maha; pärast mindud ilustama ta kalmu²⁾, kojusõidul aga hobusel olnud tühjalt tulles äkki nii raske vedada, et tuldud vankrilt maha; hobune

¹⁾ Samuti Lätis: LP VII 51.

²⁾ A propos, haudade ehtimist ja ilustamist Liivis peetakse pühaks kohuseks, mida täidetakse suure pieteetlikkusega. Prof. Šmit (LM 55) peab lilledel istutamist kalmule Lätis üsna vanaks kombeks, millest kõnelevad ka läti rahvalaulud, mainides haua kord „valget õit“ (LD 27314, 27380), kord mooni (LD 27313), kõige sagedamini aga — nagu Euroopas üldse — roosi (LD 27416, 27633, 13250 jne.), — haua kasvavast roosist kõnelevad ka liivi lätist lainatud laulud.

ees vahus, ei jõua vedada, kuid näha pole kedagi, — mis siis muud kui tõesti surnud olnud pääl (V [114^o] = S. 50)¹⁾.

Huvitav on arvamine, et surnu ratsutab muile surnuile vastu just sellel loomal, mis talle endale matuseks on tapetud, — sellepärast peabki tapetama igal matusel mõni loom, sagedaimini tapetakse vasikaid või lambaid, kui aga midagi muud pole, siis kas või kukk, sest kellele pole tapetud kedagi, see peab käima alati jala (V). —

SURNU SÖIDAB SEA SELJAS (S. 70, US. 70)

1) Ühe surnu matusel tapetud siga. Ja nüüd kord viidud jälle üht surnut kalmistule. Kõik surnud ratsutand sellele vastu, igaüks omal loomal ja see üks sea seljas. Aga see siga heitund kuidagi ja joosnud kalmistule tagasi läbi aia — vaat siga on ju hull pugema — ja pilland selle ratsutaja omal seljast aia taha maha, nii et see surnu jäänd igavesti jalameheks. Sellepärast siis sigu matuseil enam ka ei tapeta. — V 76.

2) Sama lugu jutustetakse ka vähe teisiti. Nimelt arvatakse, et surnud ei tule ainult vastu matuselisile, vaid saadavad ka neid surnuaialt koju tagasi väravast saadik (V). — Ühe surnu matusel tapetud siis siga, ja see surnu ratsutand siis sea seljas koos matuselistega veel viimast korda surnuaialt koju tagasi. Värava man ta pöördund ühes teiste surnutega ümber ja hakand sõitma surnuaida tagasi. Sääl aga muude surnute loomad ehmund sellest seast ja pannud jooksuma. Noh, siga kah muile järgi ja joosnud otse kalmistu kiviaia otsa. Seal on selline terav kärss, ta pugend kivide vahelt läbi ja tormand ühele ristile kohe selga, rist kukerpalli ja siga joostes edasi, kuna see surnu ise jäänd väljapoole kalmistut ega ole saandki enam surnuaida sisse, vaid

¹⁾ Lätis surnud matuseil tulevad karjakaupa võtma maetavat vastu (sagaidit): mõni tuleb jala, mõni ratsutab sel loomal, kes on tapetud ta matusel, mõni ronib veetavale puusärgile, mõni istub vankrile; kui säääl pole ruumi, siis ta asetub vehmrile (aisale) või loogale. Sellepärast ka hobusel on väga raske vedada surnuaia manu ja ta higistab märjaks. Selliseid vastutulevaid surnuid nähakse, kui vaadata läbi hobuseraipe silmaaugu, looga, rangide, puusärgi oksaangu etc. (LP VII 53 f, millele järgneb hulk vastavaid näiteid lhk. 53—60, № 1—21). — Ka Eestis „mõni surnu muutub teel nii raskeks, et hobused surnukirstu ei suuda vedada“ (Eisen, EM II 165), kuid see on nimelt just halb surnu (vt. näit. H III 13, 811 (1) < Karksi), kes iseenda raskusega ajab hobused vahtu (FFC.25, S. 4).

eksib tänini väljaspool. Sellepärast ei tohi tappa matusel kunagi siga: vaat kui ei juhtu jällegi nõnda. — V 33¹⁾.

88. Nagu juba mainitud, arvatakse, et surnu tuleb saata matuselisi veel koduväravani (V). Sellepärast vanasti hoitud surnuaialt koju sõites ikka üks koht tühjana sellel vankril, millel olnud puusärk, et kaasasõitval surnul oleks ruumi; ometi koduvärava mant ta pidavat pöörduma tagasi kalmu (V). Arvatakse ka, et surnu ei pöördu tagasi väravalt, vaid tuleb veel tuppa sisse vaatama viimast korda oma kodu, kuid ei tee sääil küll enam midagi (V). Surnu tulevat tuppa nimelt just ühes esimese sisseastuva matuselisega ja minevat taas ühes sellega ka välja ega tulevat siis enam kunagi koju; see matuseline pidavatki astuma kaunis ruttu jälle toast välja, muidu ta ise surevat kah varsti ära (V)²⁾.

Ühenduses surnu viimase koju tagasitulekuga mäletetakse ka veel natukene surnute söötmist. — Matuse aegu, kui on tulnud surnuaialt koju tagasi, igal söögikorral pannakse lauale tühi taldrik ja lusik ka surnu jaoks, et ta saaks süüa koos matuselistega; just rannikul jutustaja ise seda pole enam näind, kuid sisemaal tehtavat veel praegugi nõnda (Pr). See puhas taldrik lusikaga jäetud surnu jaoks tühjaks söögilaua otsa (V) ja nimelt just laua uksepoolsesse otsa (L). Sinna juurde pandavat ka käterätt surnule silmade pühkimiseks (Pr). Sellist surnu söötmist peielauas olevat isegi nähtud paar korda (Pr 48 ja 120 — vt. § 89).

¹⁾ Uue surija vastuvõtust vanade poolt Lätis vt. JKr IV 32, № 19. Ka lätlasil mingi looma veristamine matuseil on *conditio sine qua non*: „matuseid ei tohi veeta vereta, vaid peab aina tapetama m'ngi loom — kui mitte muud, siis kas või kukk“ (LD IV 1, lhk. 862), „sest surnule olevat vaja uut verd, ja kui seda talle ei antavat, siis ta ise oma käega võtvat mõne looma“ (ibid., lhk. 865). Ainult siga ei tapeta matuseil mitte, sest tapetud loomad on surnuile sääililmas ratsudeks, kuna sead ratsutades rõhkivat (ibid., lhk. 865). — Looma tapmisest matuseil Eestis ja Soomes vt. Eisen, EM II 165; Varonen, Vp 76/8; Krohn, SRU 46: tapetud looma luud ja jäänu-
sed antakse surnule, ja need muutuvad talle loomaks teises ilmas. Eestis looma-motiiv on seotud surnute kodukäimisega: „Pahad surijad hakavad sellesama elaja näolise seljas kodu käima, sagedamini veel sellesama elaja näol, mis elajas peiete ajaks surnule tapeti, nii ka mõni kodukäija siku näol“ (Eisen, Kkjad 26, vrld. ibid. 35 ja 44: kodukäija sõidab peietel tapetud looma seljas; vt. ka Eisen, EM I 43).

²⁾ „Surnuaialt kõige viimaks tagasi tulnud matuseline toob tihti surnu sealt nägemata viisi tagasi“ (Eisen, EM II 166).

Ka muud surnud tulevat matuseil sööma matusrooga taldrikuilt (V) või aga jällegi ööl enne matust, kui surnut nutetakse, kui laip tuuakse tuppa, siis tulevat ka muud surnud sinna ja söövat niisama laua man, kuid kätega, nende pärast polevat vaja lusikaid panna (L). Sel ööl enne matust, kui surnu magab viimast korda toas oma puusärgis, siis pannakse suppi või muud sööki surnu jaoks sinna akna alla, kus ta magab; samuti pannakse toitu juba enne seda aida ukse man, kus puusärk sees seisab, — siis surnu tuleb kah sööma, pistab oma sõrmed sisse ja „mekib“ seda rooga; siis ta ei lähe laua manu „mekkima“, kui akna all on juba tema jaoks ees; jutustaja eidekese vanaema hoiatand ikka, et kui surnuile pole pandud rooga „enda pärast“, siis nad minevat laua manu kõigist kaussest „mekkima“ (L).

Samuti enne surnuaiale söitmist, kui puusärk seisnud toa ees väljas, pandud kirstule kausiga putru selle ja muude surnute jaoks, kes tulevat kah matusele, et nad ei läheks siis laua manu sööma (Kr). Olgu mainitud lõpuks, et matuse aegu surnuaiale küll ei võeta mingit rooga surnute jaoks kaasa (L, Kr, Pr, V)¹).

89. Kuna surnud etendavad matuseil sellist suurt rolli, siis muidugi see kõik ei või sündida inimeste nägemata, vaid väga populaarne on matuseil ka surnute nägemine. — Mõistate, kord surnud üks nõiad — va Buŕa Juŕi = nõiad Jüri Saaremaalt; mindud matma teda kalmistule ja nähtud: tema juba ees! istund rahus surnuaia värvatulbal ja õmmelnud või paigand kingi (Kr [252] = S. 68). Iga inimene surnuid ei näegi, vaid ainult mõned (L). On olemas otse teatud isikuid, kes võivad surnuid näha matuse ajal. Selliseid tuntakse igalpool kogu rannikul.

SURNUTE NÄGIJAD (S. 67 + 69)

1) Ire-külas üks vanatüdruk näind surnuid matusel alati. Kord ta olnud Sañŕ-talus (Sr) matusel — ta olnud nimelt baptistel lauljaks. Sää! ta näind, kuis selline pisikene mees, hallid riided seljas, tulnud söögiajal laua manu, kuid söönd sõrmedega matuseliste taldrikuilt. See olnud sama surnu, kelle matust peetud, ja see on tõesti sündind lugu. Vanatüdruk mõelnud ütelda muile matuselisile, et nad kah vaataksid, kes sööb neil selja taga taldrikuilt, kuid see sööja hoiatand teda sõrmega, et ei tohi ütelda. — Pr 48.

¹) Surnute söötmisest matuseil Lätis vt. Pürs I 97, LP VII 396/8 o 1/10 jm. Ka Lätis surnud söövad matusrooga sõrmega kõkide selja tagant, kui neile pole pandud erinõud (vt. näit. LP VII 51 d 2).

2) Sedasama lugu jutustetakse vähe teisiti. — Sañt-talus (Sr) maetud peremehe isa. Perenaine olnud baptist, ja sellepärast kutsutud baptistide lauljaid matusele. Üks naine neist lauljaist, va Jül, olnud selline surnutenägija ega ole tahtnud minna sellepärast üldse mitte matuseile, kuid seekord läind siiski. Kui nad tulnud siis kalmistult koju tagasi, antud neile nagu harilikult ikka veel süüa ja pandud vanaisa jaoks kah tühi taldrik suure laua otsale ja käterätt silmade s. t. näo pühkimiseks manu. Kui kõik söönd laua man, sääl Jül näind, kuis uksest tulnud sisse selline mõõdukas väheldane mees ja hakand kellegi selja taga taldrikult sööma. Jül mõtelnud siis endamisi, et vaja ütelda sellele inimesele, las ta vaadaku, kes tal sööb sääl selja taga. Kuid niipea kui ta mõelnud ütelda, kohe juba see sööja näidand talle sõrmega, argu ta ütelgu. Pärast sööki Jül hakand küsima perenaiselt: „Milline siis sul see isa ka oli?“ — Perenaine öelnud, et selline pisikene väheldane mees olnud. Ja kuis nad riietand tema? — Hallid riided olnuvat, valge rätt kaelas. — Akuraat selline see sööja olnudki. Ja siis see Jül jutustand, mida ta nägevat aina kalmistule sõites, kuis surnud tulevat vastu nagu..., muu istuvat puusärgile pääle, muu hobusele, muu inimesele kah veel. — Pr 120.

3) Keegi Sīkrōg-küla inimene kah näind surnuid matuse aegu ja jutustand, kuis muud surnud tulevat matusrongile vastu ja kuis matuselised tallavat peaaegu ära need pisikesed surnud, need lapsed, kes on koolnud enne või pärast ristseid kohe. — Sr 48.

4) Lūž-külas surnuid näind üks Ulf. Matuseil surnuaiale minnes see mees käind ikka vinderdi-vänderdi, andes surnuile teed. Muud matuselised küsind, miks ta nii käib, siis ta seletand, et ta näeb neid surnuid, kes tulevat võtma uut vastu, nii suurel hulgal, et ei pääse läbigi. — L 48.

Üldiselt seletetakse, et selliseks surnutenägijaks matusel saab iga inimene, kes on sündinud suur-reedel (L, Kr, Pr, V). Üldse suur-reedel sündinul olevat õnnetu elu: ta ei tohtivat minna kuskile, ei pulma ega matusele, — ikka ta nägevat enda ees nii palju surnuid, et ta ei saa astuda sammugi (V). Suur-reedel sündinu ei tohtivat minnagi sellepärast matusele, et ta näeb kõike, mida meie ei näe, ja et ta peab keerma teelt alati kõrva surnute eest (L, V). Selliseid suur-reedel sündinuid ja surnutenägijaid olevat üks baptisti naine Jül Andševik Ire-külas (Pr, V — vt. Sr 48 ja Pr 120 eelpool), vana Kāp-talu peremees Lūž-külas (L), keegi eit Koštrōg-külas (Kr) ja mitmeid muid. Väidetakse ka, et mitte ainult suur-reedel sündinu ei näe surnuid, vaid üldse iga laps, keda ema imetand kolm aastat järgimööda igal suur-reedel (Pr). Edasi teatakse, et samuti jõulu ööl

enne või pärast keskööd sündinu näeb surnuid (Pr), või tehtavat veel vahetki: kes on sündind suur-reedel, see näeb „vaim“ = garidi, kes on sündind aga lihtsalt p ü h a p ä e v a l (vrđl. Sonntagskind!), see nägevat „kummitusi“ = spuokidi, kuid päris kindel see polevat, sest jutustaja enda poeg Anton Skadin sündinuvat kah pühapäeval just „laada“ s. t. jumalateenistuse aegu punkt kell 11 ega nägevat ometi midagi (Kr). Ent teine naine väidab, et sündinuks Anton punkt kell $\frac{1}{2}$ 11, siis ta näeks kindlasti vaim, — ja seda jääb jutustajagi uskuma (Kr). Keegi teine jutustaja ei usu siiski mitte, et suur-reedel sündinu näeb kummitusi, sest ta teadvat inimest, kes on siis küll sündind, kuid ei nägevat midagi (V). — Edasi arvatakse, et kui peieleiba küpsetades ei sööda esimest kakku ära, vaid võetakse surnuaiale kaasa ja pannakse kura kainla alla (muud ütlevat, et taskusse), siis nähtavat kah surnuid; sääljuures pidavat lauldama esimest salmi laulust „See usk annab tõtt“ (V)¹). Veel teistviisi võidakse näha surnuid kalmistul: mindagu suvel udusel ajal enne päikese tõusu surnuaid, heidetagu kõhuli maha, pää ülal ja vaadatagu, kui udu hakkab just tõusma maast üles, — siis udu alt nähtavat selgesti kõiki surnuid haudes „akuraat“ selliseina, nagu nad säälmagavad, noored või vanad, igaüks punkt oma suririideis (Pr). Ja lõpuks olgu mainitud, et surnuid ja kummitusi näevad ka nelisilmlised koerad, kel silmade kohal on veel sellised kollased täpid (Pr — vt. § 94)²).

90. Võrdlemisi vähe andmeid on säilund Liivi rannikul tollest hardast sügisajast, mil arvatakse surnuid liikumas ja mida nimetatakse h i n g e d e a j a k s = jēngud-ājga (lvL) ~ jēngōd-ājga (lvI), It veļu laiks, Dondangeni murdes garīņu laiks (vrđl. § 6 ja 82). — Hingedeae algab nädal pääle milhklipäeva sel esmaspäeva õhtul ja kestab kuus nädalat märdipäevani, millist aega jagatakse pooleks, nagu vanasti ikka öeldud: nüüd „pooled hinged“ juba läbi, algavad taas „teisid pooled“ (L, Kr, Pr). Teiselt poolt hingedeaja

¹) Läti lauluraamatus № 211: Tā ticība dod taisnību.

²) Lätis ja Leedus surnuid resp. igasugu vaim näevad kuked, koerad ja hobused, samuti inimesed, kes on sündind Leedus suur-neljapäeval ja Lätis suur-reedel (šm, LM 58) või täpselt kell 12 suur-reede ööl (šm, LM 94), kuid nägemise momendil ei tohita kõnelda sellest (vt. näit. LP VII 51 d 2); mõnikord kõneldakse Lätiski suur-neljapäeval sündinust (KV 1921, № 10—12, lhk. 52). — Surnute nägemisest muul viisil Lätis vt. veel LP VII 53 f, JKr IV 32, № 19 jne.

kestvust piiratakse ainult nelja (juhuslikult ka viie — V) oktoobrikuu nädalaga kuni esimese novembrini (L, Pr). Mõned nimetavad „hingedeks“ ainult kuut esmaspäeva õhtut mihkli- ja märdipäeva vahel (Pr)¹⁾. Vana kõnekäänd olevat, et esimesel ja viimasel hingede õhtul pidavat sukatäis hingatama: pannakse sukk suu manu ja siis puhutakse (Kr). Ning hingedeaja tekkimist ennast seletetakse sõjaga taevas: kurat tahtnud saada taevas ülemaks kui jumal; siis ingel Miikael visand just mihklipäeval kuradi taevast maha; nad tapelnud selle järele kuus nädalat, kuus nädalat sadand taevast vaim maha otsekui vihma, ja sellepärast nimetataksegi seda aega hingedeajaks, olgugi et praegu neid enam ei saja (Kr [230.] = US 15; lisateisendeid vt. § 121).

Hingedeage annab kogu loodusele oma erilise ilme. — See on aeg, kus olevat kõige raskem „luhvt“ (Sr). Millise tuulega hingedeage algab, seesama tuul puhub siis kolm nädalat kuni „pooled hinged“ läbi; siis tuul keerab uude suunda ja puhub taas „teised pooled“ kolm nädalat samas suunas (Kr). Meri sel ajal on harilikult ikka väga tormine ning nõuab endale ohvriks nii mitme ja mitme kaluri elu (L). Mets ja kogu loodus on kolletand ja närtsind, isegi loomad nii metsas kui kodus hingeldavad, lõõtsutavad, otsekui koltuvad ära, ning õhk on nii raske ja sumbund, sest siis hingavad kõik vaimud = garad; pärast hingedeagega tuleb talv ning hoopis värskem ja kergem õhk (L). Iseäranis raske on hingedeage hobuseile: need on siis väga väsind ja kõhnad, ei suuda hästi liikudagi ja lõõtsutavad aina (L, Kr, Pr), mida seletatakse sellega, et siis hinged istuvat hobuseil seljas ja hobused ei jõudvat neid vedada (Pr). Sellepärast ka maarahvas pole luband siis kunagi kiiret sõitmist hobustega ega ole andnud oma hobuseid sel ajal võõraste kätte, kartuses, et hinged pigistavad hobused vaese omaks (L). Et hobused püsiksid ikkagi prisked, seks toodud hingedeajal metsast kollaseid lehti talli loomele alla (L).

Hingedeage olevat kõige püham aeg aastas: siis hinged lii-

¹⁾ Juba SjöWied (LGr LXXVIII) kirjutab liivi hingedeajast: Die fünf ersten Montagabende nach Michaelis werden als Allergeisterabend gefeiert; da muss man Brei kochen, und Einige sagen, man müsse ihn in die Badstube bringen, da kämen die Geister und ässen davon. Den sechsten Montag feiert man ganz als Allerheiligen- und Allerseelentag (V).

kuvat ringi (L). Ja nagu lätlasil on oma surnuteema¹⁾, nii ka liivlasil *hingedeema* = jēngōd-jema (Sr) või *hingeisa* = jeng-iza (Pr), kellel olevat lapsigi, sest üks see hingeisa jää ju ajaga vanaks, sureb ära, ja siis taas lapsed jäävad järele (Pr). Hingeisa ise veel öelnud vanasti, et hingedeajal pidavat keedetama igal esmaspäeva õhtul kuus nädalat järgimööda putru, olgu siis kartulaist või tangel, kuis igal on võimalik, et suudetaks hästi hingata; seda putru pidavat pakutama siis temale ja tema hingedele; ka ei tohitavat töötada neil õhtuil; ja kes hingeisa käsku pole kuuland, selle hobuseile ta pannud otsekui mingi raskuse pääle, nii et need pole suutnud midagi vedada, vaid olnud läbi-märjad higist; kes aga täitnud hingeisa soove, selle hobuseil pole olnud midagi viga; seda ka veel hoomatud, et hobune, kellele hingeisa pannud raskuse selga, pole enam puristand pääle vähkremist, kuna harilikult hobused puristavad ju siis alati; hingeisa koor-matud hobuseid saadud küll vist nõiasõnadega parandada, kuid kes siis neid sõnu enam mäletab (Pr).

Pääle eelpool esitetu on veel muidki teateid *hingede söötmisest* nende ajal. — Jutustaja isegi näind noorpõlves, kui „hingedeõhtul“ keedetud putru ja pandud ahjule, „las hingeisa kah saagu“ (Pr). Vanasti tehtud hingedeajal alati õlut, küpsetet kakku ja hautet piima; õhtuti keegi pole teind tööd, — siis olnud hingede söötmine: perenaine toond lauale kakke, liha, õlut ja piima; kui „hinged“ ehk „ärakoolnud rahvas“ olnud söönd kõhu täis, siis inimesed saatnud neid taas välja (Sr). Teiselt poolt mäletetakse uduselt, et hingede aegu viidud süüa *sauna*, nimelt putru hingede jaoks; sääljures öeldud hingedele ka mingi tervitus, mida jutustaja — 95 aastane vana rauk — enam ei mäleta (L). Windau ümbruse lätlased viind samuti hingedele putru sauna, — kord külapoised söönd selle ära ja kakand asemele; siis usklikud inimesed kartnud, et tulemas on halb aasta (L)²⁾. Üksik-

¹⁾ Veju mäte — vt. Šm, LM 58 ja LAR V 220; Lautenbach, Очерки I 129. Täiesti läti algupära (vist otseteed kooliraamatust tõlgitud) on seletus, et hingedeema olevat kuri ja halb, tapvat vanemal lapsi ja meestel naisi (*Sr). Niisama literaarset läti algupära on hingedeema identifitseerimine *maaeмага*, kes võtvat „hingedekülas“ kõiki ärasurnuid vastu (*Sr; vrdl. § 47 — vt. LRU I 83 alamärkus).

²⁾ Eest ärasöömise ja asemele kakamise motiiv on teatavasti eriti omane puugi puhul (FFC 25, S. 53).

asjalikumalt hingede söötmist rannikul kirjeldab Lerchis-Puškaitis kellegi liivlase esitet andmeil, mis tõlkigem siin täielikult:

Varemalt siin ohverdeti „vaimale“ (kohalikus murdes eestkätt just surnute tähenduses) jõulu, uueaasta, kolmekuninga ja lihavõtte õhtuti. Ohverdamist toimeteti nõndaviisi: õhtul, kui kõik olid vihelnud juba saunas, söönd õhtust ja heitnud magama, siis peremees säadis söögilauale paremat toitu, paremat jooki vaimale maitsemiseks. Ohvri, nii söögi kui joogi, ta kattis linaga ja süütas kõrva püha küünla, mis põles öö läbi. Kui kõik laual oli korraldet nii, kuis oli vaja, siis ta pühkis veel põrmandu nii puhaks, et sinna ei jäänd pisematki purukübet. Hommikul peremees läks esimesena vaatama, millised terad olid pillutud laua alla. Nende terade järele peremees tahtis teada, millist vilja sel aastal enam külvata, millist vähem, sest usuti, et vaimud andi maitstes on jätnud need terad peremehele ennustusmärgiks. — LP VII 280 a 1 (< V)¹⁾.

ELU PÄRAST SURMA

91. Kristlasina kinnitetakse kogu rannikul esimeses õhinas muidugi, et hääd hinged saavad pääle surma taevasse ehk esimesse paradiisi, kuna halvad hinged kurat viib (esimesse) põrgusse (vt. eespool: inglid valvavad surnu man, § 83). Kui hakata aga analüseerima ligemalt seda hauataguse elu probleemi mõne liivlasega, siis selguvad varsti äärjooned uuest maailmast, mille nimi pole ei „paradiis“ ega „põrgu“, vaid lihtsalt „t e i n e m a a i l m“ = *toi passoul'* (lvÜ)²⁾. Nagu eelpool esitet (vt. § 82),

¹⁾ Liivi andmed hingedeajast vastavad iseendast täiesti läti omadele — vt. Mag IV₁, lhk. 34—35 ja 58 (Schilling); Mag XX₂, lhk. 246 jj. (Lautenbach); DL I 46—49 ja 59; Austrums 1894 I 105; Pürs I 106; eriti vt. SDP V ja LUR V 61 ja 71 — viimases esitatakse Lentiliuse kirjutus 17. sajandist „Curlandiae quaedam notabilia“, mis sisaldab huvitavaid andmeid hingede söötmisest saunas; LP VII 278—304 ja Šmits, LM 60—61. Hingedeajast ja üldse surnute kultusest Lätis vt. lisaks veel IMM 1925 I 492—500, kus K. Strauberg esitab Hanoviuse 1761. a. ilmund „Philosophemata de Silicernio-maxime veterum Curonum“. — Ülevaate Baltikumi rahvaste hingedeajast annab Varonen, Vp 173—181 (ms. lhk. 178 esitatakse vanade kroonikate teated liivlasist), vt. ka lhk. 122 ja Eisen, EM I 45—47 ja II 167—168; Eisen, Kodukäijad 68—78.

²⁾ Väga huvitava ja ilmeka pildi läti eskatoloogiast ja „teisest ilmast“ pakub K. Strauberg oma artiklis „Viņa saule“ (IMM III 604—618), kus ta iseloomustab eraldi veel jumala, päikese ja surnuteema, alias maaema rolli lätlaste hauataguses elus.

liivis erilist *M a n a l a* terminoloogiat ei ole, vaid surnud käivad ringi niisama *m ö ö d a m a a i l m a* (Sr, Kr, Pr, V), liiguvad õhus (L, Sr) ja elavad siinsamas inimeste seas, teavad, näevad ja kuulevad puha, mida meie teeme ja kuidas meie käsi käib (Kr); jah, kõik õhk on täis neid *p i s i k e s i* „vaime“, mis olevat sellised pisesed otsekui inimpääd (L, vrdl. § 93); meie ei näegi neid, aga *k o e r* näeb ja hüppab purema neid mõnikord tühja õhku (Pr 158 — vt. § 94). Sagedaimini surnuid kujutellakse *k e h a s t e t* olevusina: nad on kahvatud, silmad pää põhjas, nina terav, seljas valged riided või kuidas keegi on riietat puusärgis, enamasti ju ikka valges (Kr). Teiselt poolt väidetakse, et surnuil, kui neid nähakse, on seljas just need riided, mida nad kandnud elus, mitte suririided, ja et nad üldse on seda nägu, nagu nad olnud elusaltki (V).

Üldiselt näib kindel arvamine, et elu pärast surma on *m a i s e* elu jätk ja kestab edasi endises suunas (vt. ka § 94)¹). Nii näit. surnud tegevat pärast surmagi veel seda tööd, mida nad elades eriti harrastand. Vana Gutmañ öelnud alati, et kadund Zuokõ-talu (Kr) peremees mõõtvat aga päälegi maad edasi, keegi teine karjatavat sigu jne. (Kr — vrdl. Kr 252 = S. 68)²). Teises ilmas surnud abielluvatki omavahel ja tegevat kõiki töid, mida hingedeema (vt. § 90) käskvat (Sr). Kes on olnud siin maailmas „nälg“ s. t. ihne inimene ega ole andnud kunagi teisele inimesele midagi ehk nagu harilikult öeldakse, „kes pole saand maa pääl elades kunagi tänu“ = *paldies* (< *lt* *paldievs* 'Dank'), sellele ei olevat ka taevas lauanurka, ta ei tohtivat minna kunagi söögilaua manu, sääl polevat kohta tema jaoks, või ta tohib küll minna laua manu, kuid sääl pole midagi tema jaoks süüa, tema laud on tühi, kuna sellevastu inimesel, kes siin ilmas annab alati

¹) Elu jätkumisest pärast surma vt. Šm, LM 55—61; LP VII 12—276; Pürs I 95—118 jne.; Eisen, Elu pärast surma (1888), Kodukäijad (1897), EM I 39—47 ja 55—59; Varonen, Vp 6—16; Krohn, SRU 43 jj.

²) „Peaaegu kõik rahvad usuvad, et surnud teises ilmas jätkavad neid samu töid, mida nad teind siin ilmas“ (Šm, LM 55). Sellekõrval antakse neile aga ka uusi ülesandeid. Esitagem tüübiline näide surnute tööskelust Lätis. — Kohe kui inimene pärast surma tuleb taevasse, talle antakse tööd. Ja mida suurem töötaja oli kadunu, seda raskem on ta töö: talvel peab hõõveldama jääd, millest tekib lund; suvel peab pesema põrmandut, millest tuleb vihma; mõned peavad puhastama küünlaid, milleläbi tähed helgivad heledalt. Sureb keegi halb inimene ja tõuseb pärast seda kohe torm, siis öeldakse harilikult: „Vaata nüüd N N tööskel!“ (LP VII 94 l 2.)

ka teisele, kerjusele jne. midagi, sel olevat teises ilmas kõik see laual, mis ta siin on kinkind, ja sellise kohta öeldakse, et tema laud on kaetud alati (V)¹⁾. Kindlasti arvatakse, et surnud vajavad süüa ka pärast surma (vrđl. eelpool § 88 ja 90), ja vanasti öeldud ikka, et nad küpsetavat surnuaial liivast omale leiba (L)²⁾. Niisama öeldakse suure tuisu puhul, et nüüd surnud jahvatavad lund (Kr — vt. § 33)³⁾. Kui sajab vihma ja ühtlasi päikene paistab, siis surnud vihtlevad (Pr, V), või tehakse täpsemalt vahet: kui päikese paistes sajab sellist sooja vihma, siis surnud pesevad, kui sajab aga külma vihma, siis kuradiema peksab oma lapsi, kes teevad ulakust ja tahavad ära putkata (Kr). Kui kõrv ulub, siis surnud tahavad „h i n g e a r m u“, et antaks neile hingearmu s. t. mälestetaks neid mainimisega (L, Kr): nimetatakse surnud sugulaste nimesid, kuni trehvatakse selle nimele, kes just tahab seda hingearmu, — siis kõrv jääb vaikseks (Kr); sääljuures öeldakse surnule, olgu tal hingearm — isal, emal, vennal jne. järjest muil sugulasil, olgu hää kerge magamine, ärgu vajutagu miski ta luid ega luukesi, — niipikalt loetakse, kuni trehvb selle surnu nime, kellele on vaja anda hingearmu (L). Mõnikord taas öeldakse kõrva ulumise puhul ka seda, et siis surm minevat mööda (Sr — vt. § 83).

Sellised ebausklikud eel- või õigem „järel“-arvamised on väga huvitavad psükoloogele, sest nad baseeruvad oma ürgeos harilikult ju üsna lihtsail ja lapselikule mõttele omaseil assotsiatsioonel ning pildistavad suurepäraselt neid alateadvuse teid ja sidemeid, mida mööda lapselik massifantaasia on jõudnud samm-sammult ikka kummalisemate tulemusteni. — Kasutagem juhust ja peatugem siin paaril esitet motiivil üksikasjalikumalt, et demonst-

¹⁾ Täiesti vastav ettekujutus on setudel: vt. H II 73, 451 (71), kus esitatakse pikem jutt inimest ja heldest; ihnel päale surma pole hingelauda. See „hingelaud“ sunnib setusid aina häätegemisele ja vaeste aitamisele, sest nad pelgavad nälgida pärast surma tühja hingelaua man (ibid. lhk. 459, järelmärkus).

²⁾ Lätis surnuteema = veļu mäte ise küpsetab kakku (LD 27411, 27533/4, vt. ka Šm, LM 59), aga ka surnud küpsetavad liivast kakku ja keedavad mullast putru matuseiks (LP VII 52/3 e 1—3).

³⁾ „Vist küll kõigile lätlasile on tuttav ebausklik arvamine, et surnud pidavat hõõveldama jääst lund“ (Šm, LM 55). Surnud hõõveldavad lund jäämägedes; mida enam sajab, seda vahvamini hõõveldetavat (LP VII 94 l 3). Sügisel surnud saevad jääd (LP VI 247, 13. rida alt). Talvel surnud hõõveldavad jääd, millest sajab lund (LP VII 94 l 2).

reerida ühtlasi natukesegi just eesti vanavara suurt materjali-rikkust, kus avaneb igas pisi-asjakeseski nii palju perspektiive, et tundub aina: kui palju oleks siit küll ammutada — ja kui vähe on siit senini veel ammutet!

VIHMASADU PÄIKESE PAISTES

Vanad leedulased arvavad, et vihma päikespaistel sadades surnud (resp. vaimud) peavad pulmapidu (šm, LM 57). Lätis sama arvamist väljendab laialt tuntud rahvalaul: „päikesega vihma sadas — päkestütred ~ mättaalused (s. t. surnud) pulmi jõid“ (LD 27798; vt. ka Zeiferts, LRV I 211, SDP V 33 jt.). Teiseks seletetakse Lätis, et päikespaistelise vihma aegu surevat mõni nõiamoor (LP VII 94 ja 97).

Lutsi eestlased väidavad, et päikesega vihma aegu surnud kuivatavad riideid või et siis kuivatetakse uppunute hingi (P. Voolaine). Eestis üldse teatakse sel puhul palju seletusi, mida jälgigem ükskute motiivide järele. — Kui vihma sajab ja päikene paistab, siis nõiad teevad võid: H I 2, 709 (45) < Tori; H II 55, 618 (3) ja H II 49, 638 (24) < S.-Jaani; H II 26, 1007 (139) < Põltsamaa; E 16957 < Viljandi (teevad võid aia taga); H II 44, 79 (4) < Tartu-Maarja; H II 51, 210 (18) < Nõo. Sedasama öeldakse ka, kui nähakse vihma ajal vikerkaart taevas: H II 26, 559 (16) < S.-Jaani. Teinekord kinnitatakse, et päikesvihma aegu hunt sõõb võsas võileiba: Eisen, Rahva-raamat V 32 < Halliste. Sagedaim on vihtlemise motiiv. Nõiad vihtlevad: H II 46, 655 (340) < Kadrina; H II 38, 585 (54) < V.-Maarja; H II 14, 515 (1) < Ambla; H IV 2, 182 (28) < Haapsalu; H II 54, 565 (59) (neljapäeviti) ja H III 18, 561 (5) < Vigala; H II 47, 545 (12) < Tõstamaa; H II 21, 898 (12) < Tori; H II 49, 327 (26) < Viljandi; H I 7, 602 (60) < Palamuse; H GrQu 1, 396 (48) < M.-Magdaleena. Hiiumaal vihtlevad noogid (= tondid) aiateibail (E. Kirjandus 1921, lhk. 423). Saaremaal seletatakse, et virmalised = murueide tütreid vihtlevad saunas (EKS 4^o 5, 52 (86)) või et kooljad pesevad ennast: EKS 4^o 5, 207 (257) < Karja; öeldakse ka: saksa kooljad pesevad (L < Põide). Suurel maal tuntakse samuti surnute vihtlemist: H II 7, 831 (8) < Jõhvi; H II 26, 1007 (139) < Põltsamaa (vt. ka Eisen, EM IV 19). Edasi kinnitatakse, et „siis möseb vanapagan katearulise kase otsan lapsi“ (H I 2, 124 (24) < Halliste) või vanapagan vihub oma lapsi soos suure kivi otsas (H II 23, 334 (32) < Karksi) või „vana pagan vihtleb oma lapsi kivi aia pääl“ (E 16957 < Viljandi; vt. ka H III 28, 230 (74) < Viljandi) või vana kurat peseb oma lapsi suurel kivil (L < Kõpu, Saarde). Väidetakse isegi, et Maarja vihub oma lapsi: H III 19, 811 (236) < Viljandi; H III 21, 462 (4) ja H IV 8, 148 (223) < Tarvastu (Maarja vihub oma lapsi „viimätsse mere otsan“). Lõpuks öeldakse ka, et hunt peseb oma lapsi (Eisen, EM IV 19 < Põltsamaa). Tartumaal öeldakse karu metsas kännu otsas vihtlevat, kui päikesepaistel vihma sajab; üldiselt öeldakse siis, nõiad vihtlevat (Eisen, EM IV 218). Edasi järgneb ristimise motiiv: 1) hunt ristib oma poegi (H II 26, 252 (275) < S.-Jaani) ja nimelt sellisel kivil, kus auk sees, mis vihmaga

vett täis (EKS 4^o 3, 339 (107) < Helme); 2) see vanamees või vanapagan ristib oma lapsi: L < Halliste; H II 26, 179 (15) ja H II 49, 327 (16) ja H III 7, 317 (34) < Viljandi; teinekord öeldakse, et siis ristitakse kuradi lapsi (EKS 4^o 5, 207 (257) < Tõstamaa). Päikese paistel sadavat vihma peetakse vaeslaste silmaveeks: H III 19, 811 (237) < Viljandi; H IV 8, 148 (223) < Tarvastu; H II 24, 178 (13) ja EKS 4^o 3, 304 (14) < Helme; H III 21, 760 (30) < Otepää; H I 2, 572 (15) < Rõuge. Need on vaeslaste pisarad (H II 28, 52 (17) < Äksi), „mis Jumala ette tõusnud ja mida Jumal päeva paistega laseb maha sadada“ (H II 29, 520 (46) < T-Maarja). Vaeslaste kõrval öeldakse ka „lesenaiste silmavesi“: H GrQu 1, 396 (48) < M-Magdaleena. Edasi seletetakse veel, et siis „Maarja ikeb“: H I 3, 243 (44) < Tarvastu. Kõige viimaks päikesega vihma järele ennustetakse ilma: siis sajab ka järgmisel päeval: L Halliste; H II 42, 439 (35) < Halliste; H III 19, 811 (238) < Viljandi. Päikesega vihm olevat hää seenevihm: H II 24, 178 (14) < Helme¹⁾.

KÕRVA ULUMINE

Ka Lätis kõrva „tsirisemine“ eeldab surnute mälestamist (LP VII 416 i 7) või seletatakse teiselt poolt: kui kõrv huugab, siis kurat kaebab jumalale patte (JKr II № 326, 364, 396). — „Hingearmu“ motiiv iseendast on nähtavasti psükooloogiline ülekanne, mis on tekkinud nimelt hingede kella analoogial: nagu kirikukellad helisevad surnute mälestuseks, niisama mälestatakse surnuid ka siis, kui isegi kõrvus helisevad otsekui kellad, mis tuletavat meelde paluma kadunuile „hingearmu“, ehk nagu eestis öeldakse — henge ülendust ja patu alandust. Esitagem mõned tüübilised näited Eestist. — „Kui kõrvad pilli ajavad, siis surnud paluvad hingearmu, siis pead surnud sugulaste peale mõtlema“ (H II 58, 265 (22) < Jüri). „Kui kõru pilli aa, sis pead oma kige lähembe surnut sugulase henge ülendame. Kui hää kõru pilli aa, sis meesterahvast; kui kura kõru, sis naesterahvast selle sõnaga: Jumala päralt olgu velle ehk sõsare hengeke“ (H II 55, 510 (57) < Tarvastu). „Veel öeldakse, et kui teine kõrv pilli aab, et siis nõudvad selle inimese isa, ema — ehk kel neid ei ole surnud, lähem sugulane — henge ülendust. Siis panevad kohe käed kokku, vaatavad üles taeva poole ja

¹⁾ Sakslased seletavad päikespaistelise vihma puhul: die alte Hexe backt Pfannenkuchen, sie haben in der Hölle einen heiligen Tag, der Teufel bleicht seine Grossmutter oder ein Schneider kommt in den Himmel (Müllenhoff, SML² 378, № 556). — Von schnell wechselndem regen und sonnenschein sagt man sprichwörtlich: der teufel bleicht seine grossmutter, in der Schweiz: der teufel schlägt seine mutter. Donnerts, und die sonne scheint dazu: der teufel schlägt seine mutter, dass sie öl gibt; nnl. (=hollandi) 'de duivel slaat zyn wyf' und 'tis kermis in de hel' (nundinae sunt in inferno); französisch: le diable bat sa femme (Grimm, DM⁴ II 842; eelmisele täienduseks öeldakse Grimmi lisavihus III. 297: die hexen werden am ende der welt begraben).

paluvad: Issand üleenda-nende vaimo mino pärast! Ja kui nenda ola juba palutud, siis peavad kohe kõrva pilli aeamine järgi jääma“ (EKS 4^o 3, 342 (117) < Helme; ibid. 305 (16): „sugulane, isa ehk vend nõuab, et sa tema hinge pead ülendama: Jumala pärast tema hing! ~ Jumal ülendagu tema hinge ja alandagu pattu!“). „Kui kõrvad pilli ajavad, siis nutta kõige ligem surnud sugulane ehk omane. Kõrva pilli ajamise lõpetamiseks piab ütleva: Jumal rõõmusta hinge taevas riigis!“ (H II 59, 836 (17) < Sangaste). „Kui kõrvad pilli aavad, siis peavad inglid taevas laulma. Inimese kõrvad olema aga nii pattu läbi ära rikutud, et muud ei kuule kui vähe veel kuminad sest ilusast inglite laulust, ja see aama kõrvad pilli aama, — nii tuim olla juba inimese südame tunnistus“ (H II 67, 313 (1933) < Koeru). „Kui kõrva undavõ, sõs umma engli taivan rõõmsa“ (H II 56, 1026 (38) < Rõuge). „Kui kura kõrv undas, sõs um umatsil taivan kurbus. Nii kavva kui hüä kõrv undas, saava umatsõ taivan kõnõlda“ (H II 56, 1026 (39–40) < Rõuge). „...sõs vaese latsõ ikevä“ (H II 56, 988 (16) < Kanepi). „Kelle kõru pilli aanu, sell jäänu vaesid latsi maha. Kes sis laste seast ära ütelnu, kumb pilli aab, see perandanu kõik selle varanduse. Kui ära üteldu, kumb kõru pilli aab, siis jäänu pilli ajamine perra“ (H II 30, 286 (7) < Rannu). — üldse surnute mälestamise kõrval teine populaarseim motiiv kõrva ulumisel on Eestis see, et „pilli ajava“ kõrva õieti äraarvaja saab asjaomase isiku pärijaks: „kui miul kõru pilli aab ja ku mea siu käest küsin, kummas kõru aab, ja kui sea siss õieti ära ütled, siss sea pärid miu varanduse“ (L < Köpu, Saarde, Halliste). Samasugust pärimismotiivi vt. Hurt'i kogudes: H II 46, 776 (43) < Ambla; H II 54, 812 (22) < Harjumaa; H II 42, 872 (24) ja H II 58, 728 (3) < Karksi; EKS 4^o 3, 337 (97) < Helme; H II 66, 685 (307) < Tarvastu; H II 49, 591 (48) < S.-Jaani; H II 49, 943 (22) < K.-Jaani; H II 49, 763 (214) < Põltsamaa; H II 44, 578 (17) < Otepää. — Kolmandaks parema või pahema kõrva undamine ennustab häid või halbu sõnumeid, õnne või õnnetust, surma või pahandust. Parema kõrva pillimine tähendab häid sõnumeid, pahema aga halbu: H II 45, 409 (9) < Kodavere; H II 51, 142 (15) < Võnnu. Kui parem kõrv pilli ajab, saavat õnne, aga kui pahem, siis õnnetust: L < Saarde; H II 33, 567 (15) < Samara. Pahema kõrva pillimisel räägitakse sinust paha (klatši!), parema — hääd: H II 36, 397 (154) < Vaivara. Pahema kõrva undamine ennustab pahandust, kuna parema — kellegi surma suguvõsas: H II 43, 223 (7 ja 6). Trehvatakse õieti ütleva, kumb kõrv ulub, siis on mõte õige (H II 58, 189 (3) < Jüri) või siis tuleb sõda (EKS 4^o 3, 337 (97) < Helme).

92. Laupäeva õiti surnud peavad kirikus oma jumalateenistust ja laulavad; mitu ja mitu korda on kuuldud ka Ire kirikus nende laulu (Pr). Teisal arvatakse, et surnud lähevad kirikusse jumalateenistusele ainult jõuluööl (Kr) või samal ajal kui elavadki inimesed (Kr 153 — vt. § 94). Kui surnud laulnud kirikus ja pidand oma jumalateenistust, siis põlend suured tuled, et inimesed näeksid ja kah rõõmustaksid sel puhul; nad laulnud väga ilusasti;

korra kuulnud neid laulvat „Ah Jeruusalem, saa ärkvele“ (Pr 94° = S. 64)¹⁾.

MEES KOHTAB SURNUTE JUMALATEENISTUSEL TUTTAVA (S. 64, vrdl. S. 45)

Kord jõuluõhtul üks mees tulnud Dondangenist mõisateolt koju ja näind, et Ire vana kirik olnud tuledest hele ja ilus. Mees rutand vaatama, mis sääl siis on. Lauldud nii selgesti niikui... Mees tõmmand kirikuukse veidi praokili ja näind, kuis igal aknal olnud kuus küünalt. Sääl astund aga talle vastu ta vana pere-mees: „Mis sa siin otsid? Tuleval aastal kui sa oled juba meie seas, siis sa võid laulda kaasa, nüüd aga tõtta minema!“ — Mees rutandki siis nii, et olnud kahekümne minutiga Ire-külast Pitrõg-külas, viis versta maha joosnud, et väändagu riideist vett aga välja. Sestsamast ta jäänd haigeks ja surnudki kolme nädala pärast. Ise ta seda lugu kodus nii kirjeldand. — Pr 133 (vrdl. FFC 25, S. 1).

JULGE MEES PIIBLIGA SURNUTE JUMALATEENISTUSEL (S. 65)

Riias Kaarli kirikus kuulnud iga jõuluööl k. 12 laulmist ja nähtud tulesid põlemas. Korra keegi vana mees läind jõuluõhtul kirikusse, võtnud piibli kätte ja istund pörmandule lugema. Keskööl ukсед paugahand valla ja hakatud kõvasti laulma. Vanamees aga istund laina ja llegend. Siis ta kuulnud, kuis talle öeldud, mingi ta ära välja. Niipea kui ta saand välja, kohe olnud ka taas pime ja ukсед kinni, pole olnud enam midagi. — Kr 249 (vrdl. FFC 25, S. 2).

SURNUD KALMISTUL LAULMAS (S. 64)

Mõnikord surnute laulmist on kuulnud ka surnuaial. — Kord keegi naine tulnud õhtupimedas hilja Üžkila'st meie Sigrõg-küla poole. Surnuaia kohal ta näind, kuis selline parv inimesi tulnud talle surnuaia teed mööda risti vastu — nii ilusasti riidet, valged rõõvad seljas. Naisel hakand pimedas kole hirm. Need vaimud jäänd paigale ja naine rutand mööda. Tagasi vaadates ta näind, kuis vaimud liikund taas edasi imeilusasti lauldes. „Ära-surnud vaimud“ need siis olnud. — Sr 58²⁾.

93. Üks populaarseimaid surnulugusid kogu rannikul on suure vaimude hulga nägemine. Eelpool oli juba juttu

¹⁾ Läti lauluraamatus № 433: Ak Jerūzaleme modies.

²⁾ Surnute laulmisest ja esinemisest kalmistul, tulevalges kirikus ja mujal kui ka selle jälgimisest mõne elava inimese poolt Lätis vt. LP VII 68—79 i № 1—34. Eestis Eisen on kirjutanud sellest erilise artikli „Kirikuvägi“ (Jõululeht 1916 = J. Ploompuu 28. Rahvaleht, lhk. 3—7, vt. ka Eisen, EM II 166).

surnute nägemisest matuseil, nende eest teelt kõrvalehoidumisest ja kiira-käära käimisest (vt. § 87, 89). Edasi jutustetakse L ä ä n e l i i v i s, kuis keegi Lüz-küla tüdruk olnud korra üksinda toas ja näind siis, kuidas surnud saatnud teisteist edastagasi, valged riided seljas (L [70°] = S. 66), või kuis Kuolta Lüz läind kord surnuaiast mööda ja näind surnuid, kuidas need käind mööda kalmistut (L 59° = S. 66). Ilmekamaid ja tüübilisemaid surnute kohtamisi jutustellakse I d a l i i v i s. — Vanale Baža-talu (7 versta rannast Loik-külas) peremehele „vaim“ tulnud vastu nagu must pilv, et pedajad kõik huuand; kõigil vaimel olnud tiivad küljes (Sr 59°). Oluline Idaliivis on v a i m u d e r ä n d a m i n e „hingedemerre“ või veelgi sagedamini reis Egüpti.

SURNUTE RÄNNAK HINGEDEMERRER (S. 71)

Korra Lanks Klouz ja Ousmañ Añdröks tulnud purjus pääga kõrtsist koju. Üsna kodu ligidal neile tulnud vastu suur hulk pisiinimesi, et kõik kohad täis. Mehed küsind neilt, kes nad on. — Olevat h i n g e d, suvel nad olevat siin, kuid sügiseti pidavat minema alati talveks oma h i n g e d e m e r r e. Klouz öelnud, see pole tõsi. Üks hing vastand: „Ma olen sinu veli Pētōr. Kui sa ei usu, tule vaatama.“ Siis hinged kadund taas. See vend Peeter olnud surnud juba enne Klausī sündimist. — V [191].

SURNUD SÕUAVAD EGÜPTI (S. 71)

Korra vana Reffan näind õhtul videviku aegu, kuis sõudnud paaditais ä r a s u r n u d i n i m e s i. Ta küsind tuttavalt, kuhu nad lähevad, ja saand vastuseks, nad minevat E g ü p t i pühi pidama. Pärast siis vanad mehed koos arutelnud, et küllap need surnud elavad kuskil mujal kui Egüptimaal, kui nad lähevad sinna pühi pidama; teised taas arvand, et just Egüpt ongi see surnute-maa = mirinõd mõ. — Pr [166] ¹⁾.

VANA BAŽA SURNUTEGA HÄDAS (S. 71)

1) Kui kuuldakse õhus sellist müra nagu liiguks mingi parv, siis v a i m u d a e l e v a d. Vana Baža-talu peremees küsind ühelt tuttavalt, kuhu nad lähevad. See vastand, et Egüpti. — Kr 156.

2) Baža-talus olnud pulm. Üks pulmaline — Ire koolmeister Jākōbson — hakand sõitma koju, kuid sõitnud hobusega seitse korda ümber Baža rehe ega ole pääsnud kuidagi teele, olgugi et ta

¹⁾ Edasi seletab jutustaja-eideke: nojah, Egüptis ju ongi see surma või surnute meri, millest piiblistki on juttu (= Surnud meri?). — Vrdl. Grimm, DM³ 792 (hingede sõudmine surnutesaarele).

virutand küllalt piitsaga märale. — Talle tulnud vastu pisikesi valgeid inimesi, kanasuured nad olnud, aga inimmoodi, sellised vaimud. Koolmeister küsind, kuhu nad lähevad. — E g ü p t i minevat, nad olevat hinged. Siis koolmeister ärgand nagu taas üles, saand hobuse õigele teele ja sõitnud koju. Ta olnud sattund h i n g e d e t e e l e e t t e : n e n d e l j u i g a l s ü g i s e l o m a k i n d e l r e i s . — V [190].

3) Vana Baža tulnud vana Raga(v) matuselt kella üheteistkümne paigu õhtul koju. Seda vahet olnud terve verst. Teel tulnud talle vastu niipalju inimesi, et ta pole saand edasi, — neid tulnud mööda õhku, mööda metsa, nii et mets aina kohand. Vana jäänd paigale vaatama. Tulijate hulgas olnud ka ta naisevend va Pētōr Matš, kes olnud surnud juba kaks-kolm aastat. Baža küsind: „Kuhu te lähete?“ — See näidand käega ja ütelnud läti keeli: „Egüpti, Egüpti!“ — Kr Ket 87 (31).

4—5) Kaks varianti: 4 Pr 50, 5 Pr 165.

- I Ragav-talus Dūmil'-külas (8 versta rannast) olnud pulm. Pulmas olnud ka kaks peremeest — vana Baža ja vana Riepōlt, viimasel olnud Moosese raamat. Nad läind kahekesi tülli: vana Riepōlt uhkustand, et ta võib kutsuda Moosese raamatuga vaime välja, vana Baža ajand vastu, et ei või (4).
- II a Õhtul vana Baža hakand minema koju. Ta jõudnud Kiš-talu kohta, kus kasvand sellised peenikesed kased. Sääl hakand tulema talle vastu selline kole hoog otsekui tormituul, nii et vana pidand jääma paigale. — Tulnud vastu niipalju surnuid või vaime, et pöösad kõik aina sumisend või kumisend (4).
- b Vastutulijaist vana Baža tundnud mitmeid ära: sääl olnud ka ta kälimees Lantmañ Pētōr ja teisi (4, 5).
- c Olnud palju selliseid noori poisikesi, kes tahtnuksid nagu tungida talle kallale, teha talle viga, aga see kälimees pole lasknud (4).
- d Siis Baža küsind oma kälimehelt: „Kuhu teie lähete?“ Ja see ütelnud vastu: „Egüptimaale, Egüptimaale!“ (4, 5).
- c Kõige viimasena tulnud ta enda minija isa, va Pētōr Matš, kelle „luu-liha“ magand veel aidas alles matmata, ja see öelnud: „Noh, nüüd sina, va paljaspää, võid minna rahulikult, nüüd sind keegi ei sega enam, nüüd enam ei tule“ (4, 5).
- III a Vana Baža tulnud koju, istund toolile ja nutnud. Sel õhtul ta pole öelnud kellelegi midagi (4), vaid kaua palund ja palvetand endamisi (5).
- b Siis ta pidand minema hobuseid söötma, kuid üksi pole julgend, kutsund tüdruku kaasa (4, 5), kuna muidu ta pole läind kunagi teisega hobuseid söötma (4).

IV Noh, eks see Riepõlt kutsundki siis need surnud oma raamatuga välja (vt. S. 148). — Seda lugu jutustaja kuulnud vana Baža enda tüdrukult (4).

Surnutehulga Egipti rändamise motiivile tuleme veel tagasi külmkinga analüüsi puhul (vt. § 106 ja 118).

94. Veel sagedam kui ilmsi on surnute nägemine unes¹⁾. Kõigepäält kui surnul on midagi viga või halvasti sääal teises ilmas, kohe ta tuleb ütlema seda unes²⁾. — Keda surnut liiaks leinatavat ja nutetavat, see magavat otsekui vees ja siis ta ilmuvat unes seletama, et tal on vett pääl, et tal on märg magada (V, Kr 153)³⁾. Enne matmist surnu pestakse ju harilikult ikka puhtaks, et ta oleks ilus puhas ja kõlbaks minna muude surnute hulka; jääb tal aga kuskil natuke mustaks, pole pestud puha puhtaks, siis ta tuleb kohe ütlema unes, et ta ei võivat minna teiste sekka, tal olevat häbi, sest säält ja säält kohast ta olevat veel hukas (V). Ka muidu kui surnul on midagi viga, ta tuleb ütlema unes, et tal päälune on sasis või ühel küljel kõveridi; minnakse vaatama — jah tõesti, päälune on vajund küljele! sukad ei olevat hästi või kindad; vaadatakse järgi, — jah, ei ole tõesti (Kr).

SURNUD PALUVAD TEISI RIIDEID (S. 52)

1) Nõuv-külas maetud keegi tüdruk, kel olnud sinise lõngaga märgitud või tikitud valge palak ümber. Keegi talland palaka otsa mustaks. Ja siis neid tulnud kohe samal ööl unes oma emale kaebama, võetagu see palak ära ja pandagu puhas, valge: tal olevat kaks sinist lõnga palakas ja keegi tallanuvat jalaga palaka veere mustaks. Surnu soov täidetudki. — Pr [240·].

2) Keegi surnud ära ja pandud suririideisse. Siis üks surnu varem surnud sugulasist tulnud unes ütlema, võetagu surnult see nelja niiega koetud toimne palak ära: muud sugulased kaebavat, et neile tulevad halvad ja inetud toimsete palakatega sugulased külla. Siis võetudki surnult see palak ära ja pandud labane, kahe niiega koetud, asemele. — Pr [241·].

¹⁾ Vrdl. LP VII 18—19 z 1—6: Surnu hing ilmub unes.

²⁾ Vrdl. LP VII 116—122 m 1—16: Surnud toovad unes omakseile teateid ja annavad nõu; mitterahuldavalt maetud seletavad, mis neil puudub, või nurisevad riiete ja halva pesemise pärast (vt. ka LP V 52).

³⁾ Lätlased väidavad samuti, et pisarad pole surnule kasuks, surnul olevat pisarais paha magada (LD IV₁, lhk. 872, šm, LM 54). Vrdl. Eisen, Kodukäjad 28; Grimm, DM³ II 884 ja KHM № 109.

Teiseks surnud jutustavad unes oma käekäigust sääilimas. — Jutustaja näind kord pisikeselt surnud last unes ja küsind, kuidas ta käsi ka käib; see vastand, et hästi (Sr 60° = S. 51). Teine jutustaja näind unes surnud seppa, Taizõl-baptisti, kes tagund sepises, ja läind nagu vaatama teda, istund veemollile ja küsind, kuis sepal ka läheb; see vastand, väga halvasti minevat: ei saavat istuda kuhugi, ei olevat süüa midagi (Sr [29.] = S. 51). Keegi naine Koštrõg-külas näind äsja surnud noormeest ja küsind, kuis tal ka läheb, — väga hästi minevat; naine küsind siis, kuidas käib ka meie „suurisanda“ s. t. mõisahärra käsi, kes surnud samal ajal kui see poisski; poiss vastand: „Näind mina ei ole, kuid ma kuulsin, kui ta sõitis, siis öeldi, et Dondangeni isand sõitnuvat mööda põrgusse; seda müra ma kuulsin“ (Pr [148] = S. 51).

Kolmandaks surnud ennustavad unes sageli elavaile tulevikku, õpetavad neid (vt. ka L 87, kus surnud vanaonu käseb käända ree ööseks kumuli — § 123) või noomivad halva elu ja hooletuse pärast. —

SURNUD TÜTAR ÕPETAB EMA (S. 51)

Jutustaja enda surnud tütar ennustand emale unes „randlaste“ s. t. liivlaste kodust väljaajamist¹⁾, kuid hoiatand, ärgu ema mingi kohe esimesel õhtul; edasi ta kuulutand, et jutustaja saavat näha Antikristust. Tütar jutustand, et nemad, surnud, teadvat puha meie käekäiku. Kui inimesed minevat jumalateenistusele, siis nemad minevat kah kaasa; tema nägevat jutustajat, kuid see teda ei nägevat. Jutustaja käind sageli oma tütre haua nutmas. Tütar aga seletand talle unes, ema pesevat oma pisaratega alatasa ta pääd, nii et ta juuksedki on märjad. Jutustaja katsund unes tütre juukseid, ja need olnud tõesti märjad. — Kr 153.

POJALE ISA NIMI (S. 51)

Ühel Kuolka-küla mehel, Anđrõks Rõzõnfelt'il surnud kolm poega järgimööda ära, igaüks kohe pääle sündi. Sündind neljas poeg. Isa olnud päris hädas: ei tea enam, millist nime panna pojale, ei julge panna ühtki nime. Siis ta surnud isa tulnud unes ütleva, pangu ta iseenda nimi Anđrõks, siis enam ei sure. Nii ta teind, ja poeg jäändki ellu. — Pr 70.

¹⁾ Ilmasõja aegu liivlased sunniti lahkuma rannaküladest sisemaale.

NELISILMINE KOER PUREB SURNUT (S. 54)¹⁾

1) Nittõl-talu (Pr) peremees läind öösi hobust söötma ja näind, kuis koer hüband äkki õhku purema, nagu oleks säääl keegi inimene. Öösel tulnud unes peremehe manu keegi ammu surnud Rūs Kõrli ja pahandand, miks peremees pole keelnud koera. — Pr 158.

2) Ühel naisel kord õhtul nelisilmine koer haukund koledasti väljas ja karand õhku. Naine ässitand veel tagaõnt. Öösel aga tulnud unes samast külast surnu ja pahandand naisega kõvasti selle õrritamise pärast: koer kiskunuvat tema peaaegu puruks, kui tal polnuks väledaid jalgu; kunagi ei tohtivat õrritada koera nõnda viisi, kuigi ise midagi ei nähta, sest koer aga võivat taas näha. — Pr [243·].

SURNUD MEES ANNAB NAISELE KÕRVAKIILU (S. 53)

Üks vana lesknaine Upmañ Līž (nüüd juba isegi surnud) magand võõrsil Sānag-külas ja tulnud hommikul vara koju siia külla (Pr). Olnud külmand maa, vähe jäätand kah, ja selline värske lumi olnud pääl. Korraga keegi nagu viskanuks või tõukanuks teda, nii et ta libisend kukerpalli ja minestund poolenisti ära. Ta toibund ja hakand tulema taas, — juba teist korda nagu keegi viskanuks talle otsa pihta nii raskesti, et ta kukkund jälle selili. Väsinult ta jõudnud koju ja heitnud magama. Siis ilmund unes tema enda surnud mees ja ütelnud: „Mis sa hulgud pühapäeva öösel ringi? pannuksin ma sulle teine kord kah veel sellise kõva hoobi, sa oluksid surnud, kuid ma lõin teist korda sulle kergemini vastu otsa.“ — Pr 23.

Iseäranis veel surnud emad hoolitsevad unes ja ilmsi oma mahajäänd vaeslaste ette. — „Jumalapäeval“ (s. t. surnutepühal, vrdl. lt dievaines) vaeslapsed pidavat minema alati oma ema hauale (Pr), ja sellest haualkäimisest jutustetakse järgmist. Üks ema kutsund unes oma tütart hauale käima ja öelnud, ärgu laps nii palju nutku; jumalapäev olevat jumala poolt otse määratud selleks, et vaeslapsed läheksid surnuaiale; kutsugu tütar muid vaeslapsi kah, surnud emad nägevat oma lapsi küll säääl hauale; edasi ema õpetand, võtku tütar see kink omale, mille ta leiab ema ristil; ristilt tütar leidnudki rohelise siidräti; pärast kui ta sidund seda rätti pähe, tundund talle alati, nagu keegi aitaks siduda, kuid näha

¹⁾ Vrdl. LP VII № 3 I f = koer näeb nõidu ja surnuid. — Kogu Ees-tiski on tuttav arvamine, et mustal koeral kollased silmakarvad on kui teine paar silmi kurjaveimise nägemiseks — vt. näit. H III 3, 546 (7); H III 22, 320 (1); H I 10, 228 jne. — Vt. ka Grimm, DM^s 876.

pole olnud midagi (Pr 119 = S. 51). Mõnes jutus arendetakse tütre ja ema suhet nii, et uppund ema meelitäb või kutsub õnnetut vaeslast kah uputama ja viib ta veealuste riiki (Pr 117), millega surnulugu läheb segi veehaldjatega ja siirdub merineitsilugude hulka (vt. § 61), nagu üldse surnute ja veehaldjate piirid lähevad sageli segi (vt. LRU I 122—129).

Surnud ema ja elava vaeslapse sidemest veelgi romantilisem on kahe armastaja suhe, millest jutustetakse kah paar väga literaarse ilmege hallutsionatsioonilist lugu.

VILHELMINE (S. 51, vrdl. Mt. 365)

Peigmehel surnud pruut Vilhelmīn. Peig leinand ja kaevand otsata: „Tulge kokku, kõik sugulased, ligidased ja kauged, veljed ja veljeluud, aidake mul kannatada!“ Ta läind surnuaida ja näind, kuis keegi liikund. Ta küsind: „Kas see on mu Vilhelmīn?“ — „Jah, see ma olen,“ kuju vastand naeratelles, „kuid põgene, sest surm su ruttu siit võtab.“ Peig aga just tahtnud surma ja rõõmustelnud, jätnud jumalaga kõik sõsarad, veljed, lähedased ja kauged, hommikul ta eralduvat neist. Ja sa mõistad, peigmees surnudki ära. — Pr [150] ¹⁾.

ARMUKADEDUSE OHVER (S. 51)

Ühel perenaisel olnud õige vahva tütar, keda keegi perepoeg tahtnud omale naiseks, ja ema sundind tütart ka. Kuid tütar pole tahtnud seda perepoega, vaid oma talu sulast. Kord sulane läind viljaga veskile. Perepoeg teadnud seda kah, läind teele vastu ja löönd sulase kirvega surnuks. See olnud vähe enne jõulu.

Siis see neitsi olnud nii murelik, kuna perepoeg taas rõõmustelnud, et nüüd ta selle saab. Sääl aga öösel see tapetud peigmees tulnud unes ütlema pruudile, ta magavat küll põõsas, kuid siiski ta tulevat kah teiste surnutega käima, tehku pruut neile hääd road. Nüüd see neitsi teadnud kindlasti, nende sõnade põhjal, et ta peigmees on tapetud.

Jõulu õhtul perepoeg tulnud kah sinna ja naernud: „Kellele sa siis nii hääd rooge teed? miks sa teed täna nii hääd toitu neile vaimele?“ (Jutustaja ei mäleta hästi, kuis neid vaime kutsutud, arvab, et vist i h a i). Neid läind kausi ja kannuga välja, aga see poiss, see mõrtsukas pugend kah salaja luurama. Neitsi hõigand: „Ihai, ihai, tulge nüüd kõik jõulu õhtu rooga sööma!“

¹⁾ Kogu lugu on nähtavasti vaba ümberjutustus Lätis laialt tuntud „Villermīne“-laulust, millest Läti Rahvaluule Arkiivis on väga palju variante:

Ciešat klus ar man jūs miesa sprauli,
nebrēcāt jūs brāļu radu kauli,
kad es jūsu mieru trauceju jne. jne.

Ning siis nad tulnudki, tulnud ka ta peigmees, suur kirvehaav pääs, ise veel verine. Siis see neid hüüdnud perepojale: „Vaata nüüd, mõrtsukas! ütle nüüd, kus kohal ta magab, ja juhata kätte, et saaks matta ta maha.“ Need ainult tulnud ja käindki söömas, kes olnud nagu tapetud või keda pole maetud veel surnuaida. Tüdruk pole andnud enne armu, kuni see perepoeg läind näidand, kuhu ta vedand sulase põsasse. Laip toodud koju ja tehtud matus, kuna perepoeg poond enda üles. Ja see neid pole läind mehele kellelegi, vaid jäänd eluajaks neitsiks.

Jutustaja kuulnud seda alles hiljuti läti vanamehelt raudteesõidul. — Pr 157¹⁾.

RAHURIKKUMISED ELAVATE POOLT

95. Mis puutub eraldi surnute vahekorda elavatega, siis kõige üldisem on arvamine, et harilikud s. t. normaalsed surnud omal algatusel ei tee elavaile midagi — ei hädä ega halba (L, Kr), mõnikord vast siiski aitavad kah üht-teist: näe, on ju teinekord nii, et sa saad ühe või teise tööga ootamata ruttu valmis, — noh, eks siis need surnud olnud abis (Kr). Näib valitsevat põhimõte: jäta sina minu rahule, siis ka mina ei tee sulle midagi. Niipea aga kui tullakse tülitama või pahandama kuidagi surnuid, siis nad reageerivad samuti aktiivselt ka vastu ega anna enne rahu, kuni kõik tehtud taas hääks²⁾.

Elavaks jutuaineks surnute tülitamisest, eriti Idaliivis, on paar tüübilist motiivi, mis iseloomustavad ühtlasi väga ilmekalt ka kohalikke olusid. — Liivi rannikul on harilikuks nähtuseks, et ulgumere suured tormid paiskavad rannale hukkund laevade osi, igasugu laadungit ja isegi terveid laevu, mis mattuvad ajaga ranniku tuiskliiva. Kõik randa uhutud asjad on liivlasele „merevili“ = mjervil'a (lvÜ) s. t. merevara, mis liivlase õiguspõhiste järele kuulub leidjale ja muutub eo ipso leidja eraomanduseks.

¹⁾ Pärastisel järelepärimisel jutustaja hakkas kahtlema, kas ta siiski pole lugend ise kah seda lugu kuskilt raamatust. Läti algupärane viitab ka surnute nimetus vaimeks (= lt gariņi), kuna nimetus ihal on vististi moonutat Jahve ja põlvnebi Lätis, eriti veel Kuramaal, väga populaarseist nõiaaraamtuist, mida on uurind K. Strauberg: Burvju grāmatas (LUR XIII 227 — 431, vt. eriti teksti lhk. 274 jj.).

²⁾ O. Schrader (Reallexikon 26 jj.) näitab üldse, kuus kogu surnute kultus pole tekkind kaugeltki elavate armastusest surnute vastu, vaid enam küll hirmust ja tarvidusest kaitsta end nende ette.

Nagu asju niisama meri annab kaldale välja mõnikord ka tormis hukkund inimeste surnukehi, aga NB nende man olevad asjad ei kuulu mitte leidjale, vaid on surnu eraomandus, mille röövimine on kole kuritegu, mida surnu ei jäta kunagi karistamata. Läti ajalehes „Dzimtenes Vēstnesis“ 1914. a. № 235 kirjutetakse Liivi rannikult kui fakti, kuis 18. aastasaja lõpul või 19. alul meri uhutud randa mehe uute saabastega ja kuis keegi randlane lõigand laibal jala maha ning visand ahjule kuivama, kuni saand sikutada saapa ära. Selle teo tagajärgi rahvamälu kujuteleb meeleldi traagiliselt, nagu illustreerib seda järgmine lugu ¹⁾. —

SURNU SÖRMUS JA SAABAS (S. 59)

Kord Ire-küla kohal meri paisand rannale ühe hukkund laeva. Pärast lained visand kaldale ka meeskonna laibad ja muuseas kapteni naise, kel olnud kuldsõrmus sõrmes. Siis vana Taizõl (Ir), va Freimañ Pētõr leidnud selle laiba rannal ja tahtnud tõmmata sõrmuse sõrmest ära, kuid pole saand: sõrm olnud tursund. Siis ta haarand selle sõrme suhu ja sikutand hammastega sõrmuse ühes kõige lihaga ära, nii et ainult luu jäänd järele, ja võtnud selle sõrmuse endale.

Ta läind vähe maad randa mööda edasi ja leidnud jällegi ühe laiba, kel olnud saapad jalas. Ka saabas pole tulnud muidu maha, kui mees kiskund selle kõige jalaga koos ära ja viind koju.

Aga siis ta pole saand enam magada öiti: niipea kui ta jäänd magama, kohe laevamees olnud man nõudmas, andku ta jalg kõige saapaga tagasi, — kuhu ta võib minna ühe jalaga! See Pētõr pole kõnelnud loost kellegile, mida ta teind. Aga kui see randa uhutud mees viidud kalmistule ja maetud maha, siis Pētõr viind ka tema jala saapaga salaja surnuaida ja matnud mehe manu. Alles siis ta saand rahu. — Kr 111 (vt. allpool Pr 49) ²⁾.

Nagu randa uhutud laipu ei tohita riisuda, vaid peab mae-tama kristlikult maamulda, samuti ei tohita puudutada neid, kes on juba kord maetud ega tohita rikkuda nende unerahu. — Kogu rannikurahva pieteeditunnet surnute vastu on pööraselt haavand ja äritand hirmsale vihale teaduslikud kaevamised vanul matus-

¹⁾ 1910. aastal keegi vanamees vedand randa uhutud laibal saapad jalast ära ja peitnud need põõsasse, kuid keegi poisikene näind seda, ja „kreis-tohtri“ nõudel otsitud saapad üles (Pr).

²⁾ Vrdl. sel puhul surnu järeletulemist oma asjele ja ehteile Lätis, näit. LP VII 82—83 k 8—10. Samuti Eestis, näit. teade Helmost: kes surnu ehteid varastab, sellele läheb surnu sõrm järele — H II 24, 179 (19). Vt. ka Eisen, Kkjad 29 jne.

paikel. Juba Alho (LK 20) teab kõnelda juhtumisest, kuis mõni aeg tagasi keegi saksa antropoloog hakand kaevama välja surnute pääluid Ira-küla vanal kalmistul ja pidand tänama õnne, et pääsnud veel eluga põgenema vihahoogu sattund liivlaste käest. Ida-Liivis mäletetakse täniseni väga põhjalikult samasugust surnuluude kaevamislugu 1868. a. paigu Ire kalmistul. Kaevamisest võtnud osa ka kohalikke mehi, ms. köster ja Ire saksa soost papp Bernewitz (olnud ametis Irel 1858—1877), kes saand selle eest raskeima karistuse — piinarikka surma, nagu kirjeldetakse alamal. Veel tänapäevani seda sündmust jutustetakse ärevuse ja haavatud enestundega¹⁾, olgugi et ajaga see ajalooline motiiv on leidnud massifantaasias igasugu lisandusi mujalt ja esimeses joones randa uhutud laiba motiivist, nagu see selgub järgnevaist jutustusist (vrldl. ka hukatud laste lugusid § 99).

SURNULUUD KOLLITELEVAD (S. 59)

1) Kui tehtud seda Ire uut kirikut, mis on praegugi veel olemas, siis tulnud siia ka need luukaevajad ja sorind segi palju haudu. Nad olnud siis kõik ühed „kameraadid“ — need papid ja köstrid kah puha ühes nõus kaevajatega. Ire kõrts olnud see luude kokkukandmise koht, nad tassind need surnuteluud sinna kõrtsi sakstetoa laua alla, kus olnud luudekott.

Sääl nad siis ühel öhtul joond ja heitnud magama. Samal ööl magand sääl ahju man ka üks juut Josk ja see kuulnud öösel, kuis keegi kloppind kõrtsi välisuksele. Juudil olnud kole hirm, ja ta mõelnud: mina küll ei lähe laskma teda sisse. Aga mõtelge, natuke kloppind sääl väljas, juba olnud sisemise ukse taga, kloppind natuke, ja juba uks paugahtand valla, — kummitus toas! Tulnud sisse suur jäme emand, käed laiaili, läind hüpates sakstetuppa. Olnud selline müra kui...²⁾

Hommikul keegi polnud kuulnud midagi. Vaat siis rahvas arvand, et nad kaevand hauast välja ka selle hukkund kapteni-emand, keda meri uhtund randa (vt. Kr 111 eelpool). Sel olnud kuldsõrmus sõrmes, ja vana Taizöl, see olnud siis see vöörmünder, see pistnud surnu sõrme suhu ja vedand sõrmuse ära. — Pr 49.

2) Vana Lounits Vaid-külast, see olnud ka suur surnuluude kaevaja ja Ire-külast vana Taizöl. Nad kahekesi kaevand surnu-

¹⁾ Vt. ka E. Kirj. 1923, lhk. 174.

²⁾ Paar aastat hiljem sama jutustaja kirjeldas lugu täpsemalt: suur jäme emand läind kätega hõljutelles ja varbail hüpeldes läbi kõrtsitoa sakstetuppa, kust kuuldund röginat ja korinat; hommikul need isandad olnud vait kui sukad, kuna juut tänand õnne, et ta veel eland. — Sõrmuse kohta jutustaja lisas täienduseks, et see olnud hiljem Dembergi emal laulatussõrmuseks.

aiast luid, pannud kasti ja viind kirikumõisasse — papp ju olnud kah nende nõus — viind üles pööningule nende kastega. Sää! need siis seisnud, kuni tulnud võõrad mehed, kes ostnud need ära, — jah, need luud müüdnud ära!

Selleks ajaks, kui õnnistet seda uut kirikut sisse, sõitnud kirikumõisasse kokku hulk pappe. Siis ühel ööl vaimud murdnud kõvasti tüdrukutetoa uksi, nii et tüdrukuil olnud kole hirm ja nad läind äratama neid pappe, tõusku need üles, mõni röövel või varas tungivat sisse.

Papp tõusnud üles ja läind vaatama. Kedagi pole olnud — ei inimest, ei murtud ust, ei midagi. Kui aga papp läind ära magama, kohe hakatud taas kolistelema ustel, nii et tüdrukud pole saand magada. Ja veel kõvemini murtud neid uksi. Teist korda tüdrukud läind papile järgi.

Siis see papp läind muude pappide järele, ta ju teadnud, mis õieti viga on, aga ta muile pappele pole öelnud, et surnuteluid on ülal kastes. Siis papid võtnud ja õnnistand neid tube, ja siis jäänd vaikseks, pole murtud enam uksi.

Samal ajal neid luud olnud kastide sees ka Ire kõrtsis, — see kõrtsmik, va Kleinberg, olnud kah nende nõus. Kõrtsis magand pingil ööd üks juut, va Josk. See ehmund kah öösel ära ja karjund „hui hui hui!“ Olnud ilus kuuvalge öö. Sää! tulnud uksest sisse — olnud selgesti näha — üks suur mees ilma päata, pääd pole olemas!¹⁾ ja läind üle selle kõrtsi põrmandu teise tuppa, sinna, kus olnud need luud, ega ole tulnud enam tagasi, vaid hakanud peksma sää! neid kaste...

Juudil olnud selline kole hirm, et ta haarand selga oma pauna ja kupatand jooksmata palja päaga ilma kübarata. Ainult ühe saapa ta saand tõmmata jalga, teine jalg jäänd paljaks. Nii ta aйлates uksest välja, — sää! vana Lounits vastu. Juut mõtelnud, et nüüd tuleb teine kurat, visand maha ka oma pauna ja putkand külla, jutustand, mis õnnetus tal olnud. Inimesed veel magand hommikul, kui ta kloppind sää! uste taga, lastagu teda sisse. Sää! ta siis kõnelnud, kuis tal olnud kõrtsis.

Hommikul inimesed läind talle kaasa vaatama sinna kõrtsi, kuhu ta paun ja kübar ja üks saabas jäänd. Paun olnud väljas mæas, — klaasid, piibud, mis sees olnud, kõik asjad katki. Siis mindud vaatama sinna tuppa, kus öösel pekstud. Muud pole leitud — kastid ainult olnud, kus olnud surnuluid sees. Nõnda siis tulnudki avalikuks kõik see nende kelmustükk.

Pärast papp jäänd haigeks. Ta sõitnud ratsa Gipka-külla jumalateenistust pidama. Hobune pilland ta maha. Papp murd-

¹⁾ Vrdl. LP VII 84 k 16: Võnnu maakonnas kaevatud vanast kalmistust kaks pääluid välja ja viidud koju, kuid öösel vihased surnud käsknud unes viia kohe pääd tagasi, neile olevat päid endile tarvis.

nud ühe käe ja jala, jäänd haigeks, „magand“ aasta läbi asemel ja surnud ära. — Kr 110.

Nagu surnute laibad ja üksikud hauad sama puutumatu pühadus on ka kogu surnuaid. Vanade kalmistute austamisest oli juttu juba eespool ühenduses ohvri- ja muude pühade paikega (vt. § 19), ka rikkuda, kuidagi viisi teotada ega eksploateerida ei tohita surnuaidu milgi tingimusel, nagu selgub järgmisist lugudest (S. 55), isegi vallatella, lärmitseda ega joobnud pääga taa-ruda ei lubata surnuaial (L, Kr), vaid sääl peab olema vaikselt, aupaklikult ja puhaste mõtetega (Pr)¹⁾.

MAJAD VANA KALMISTU KOHAL (S. 55)

1) Kostrõg-külas olnud vanasti surnuaid. Tuul puhund liiva ära, ja peenikesi surnuluid olnud näha. Hiljem „isand“ s. t. mõisahärra andnud selle va surnuaia koha Kükš-talu peremehele, kes teind selle põlluks. Siis üks vanamees, va Pumpõr, võtnud, teind sinna endale toa, lauda ja kuuri ning läind ühel öösel magama oma kuuri. Unes tulnud üks mees, ajand ta üles, mingi ära, mis ta siin magab. Ta ümisend, vedand teki üle pää ja heitnud jällegi magama. Teist korda see mees tulnud, ütelnud: „Mis sa magad, kas sa ei lähe ära!“ — Tema tõusnud üles, vaadand, tõmmand teki pää pääle ja laskund uuesti magama. Nüüd mees tulnud kolmandat korda ja ütelnud: „Kas sa ei tõuse üles ega lähe ära! Kui sa ei lähe ära, siis ma sulle näitan!“ Nüüd vanamees tõusnud üles, sügand pääd ja öelnud: „Noh, kui peab minema, kui pole luba, siis ma lähen ka.“ — Kr Ket 85 (30).

2) Ka Liivimaal üks talu olnud igivana kalmistu kohal, ja sääl kummiteldud öiti alatasa, kolistet, klopitud ja kõneldud. — Pr [95].

96. Surnud on üldse nii valjud oma puutumatuses suhtes, et nad ei luba elavaile isegi süütut nalja ega julgusega suurustelu oma kulul. — Ka Liivi rannikul jutustetakse laialt tuttavat lugu julgest neiust, kes läheb öösel tooma midagi surnuaialt ja kohtab sääl inimkuju, keda peab viguripärast hirmutajaks, kuid see osutub surnuks.

¹⁾ Suhtumist surnuaia vastu väljendab ms. ka mõistatus: suur-suur küla, ei kuule koera haukumas ega kukke kiremas? — see on „kalmudetara“ (LF III V 104).

SURNU PALAK (S. 60)

1) Ire papil olnud kord kolm tüdrukut. Üks neist suurus-
telnud, et ta on nõnda julge, et võib minna öösel surnuaida, võtta
midagi risti mant ja tuua kirikumõisasse näha. Ta läindki ja võt-
nud ühelt ristilt säärepaela. Koduteel ta näind kiriku man suurt
valget meest ja arvand, et teda on tulnud ehmatama. Ta pole kart-
nud midagi, läind manu, kiskund palaka selle valge mehe ümbert
ära ja viind kirikumõisasse. Aga see palak olnud nii jäle ja must,
halva lõhnaga...

Ta tulnud tupp ja näidand tüdrukuile, et ta on toond sääre-
paela ja palaka. Tüdrukud seletand, et nad pole olnud ehmatamas
teda keegi. Tema aga vaielnud vastu, et on olnud, ja nii nad siis
kiselnud omavahel toas.

Säl keegi kloppind akna taga: „Anna tagasi mu palak!
anna tagasi mu säärepael!“ Muud tüdrukud öelnud, viigu tooja
palak ja säärepael tagasi. Tüdruk läind, visand need välja maha
ja öelnud: „Säh oma palak ja säärepael!“ Kuid see pole võtnud
sugugi vastu, vaid visand tüdrukule silmi tagasi. Tüdruk ise aga
pole näind mitte üht inimestki. Siis ta läind tupp koledas hirmus
ja värisend niikui...

Taas klopitud akna taga, andku tagasi palak ja säärepael.
Nõnda klopitud kolm korda. Tüdruk viind asjad välja, visand
maha, kuid need visatud tagasi ja klopitud taas, — vaat, see surnu
tahab ju, et viidaks asjad tagasi sinnasamma, kust on võetud.

Siis tüdrukud läind ütlema papile. Papp tulnud, õnnistand
tüdrukut ja saatnud viima palaka tagasi sinna kiriku manu, kust
tüdruk selle võtnud. Tüdruk läind ja viind ihuüks, muud pole toh-
tind minna siis kaasa. Nõnda siis ta läind, läind ja kadundki ära,
pole tulnud enam iialgi tagasi. Küll mindud vaatama hommikul
kiriku manu, surnuaida, — kuskil pole olnud, neitsi kadund ära
niikui vette. — Kr 119.

2) Sedasama lugu kirjeldetakse veidi teisendetult, et kolm
tüdrukut kõik olnud öösel surnuaial, kaks kartnud, üks aga olnud
julge, näind Ire kiriku man kuju valge palakaga ja haarand palaka
koju kaasa. Pärast aga koputet aknale ja nõutud palakat tagasi.
Siis alles vaadatud — tjah, olnudki kollane ja hirmsa haisuga sur-
nupalak, kuna tüdruk arvand, et keegi tahtnud ainult hirmutada
neid selles palakas. — Kr [10.]¹⁾.

¹⁾ Vrdl. ka Pr 52 = S. 41, vt. § 84. — Vastavaid lugusid Lätis: LP VII
81—82 k 6 a, b; vrdl. ibid. 82—83 k 8—10 jt.; I 77, 179 (177); V 71, № 29;
VI 37 (7); JKr V 151' (25). — Eestis vt. FFC 25, S. 16.

Lõpuks sellised surnute tülitamise lood võtavad kergesti ka muinasjutu või anektoodi ilme. —

LUUKERE KIRIKU EES (S. 61)

Ire-külas kirik ja kõrts olnud kõrvu nagu harilikult ikka. Ühel õhtul kõrtsmik joond kahekesi ühe teise mehega ja töötand sellele palju raha, kui mees on nii julge ja läheb, toob kiriku eest need inimluud siia puhveti päale, — kiriku ette oluvat riputat ni-melt üles terve inimluukere, kurat riputanuvat, kõik näind seda öösel kui päeval. Kuid see mees pole läind, küll nad kaubelnud tükk aega.

Kõrtsmikul olnud ka teenijatüdruk. See kuulnud nende kauplemist ja arutand endamisi, et ta läheb, toob selle luukere nende ette lauale, — siis ta saab töötet summa. — Ja tüdruk läind ning toondki luukere sinna. — Kus kõrtsmik ehmund ära! tal olnud nii koie hirm, et surnuluud on säääl laual, ja töötand teine nii palju raha, viidagu aga luud tagasi. Mees pole viind tagasi kah mitte. Siis kõrtsmik pakkund jällegi tüdrukule seda raha, ja tüdruk mõtelnud, muidugi ta viib tagasi need luud, siis ta saab palju raha.

Tüdruk viind luud kiriku ette. Aga luud pole lasknud teda enam valla, luud püsind tüdrukul seljas, kõnelnud ja ütelnud nii, mingi see neitsi altari ette, säääl on kelder all, ja säääl keldris istub üks must naine laua man, väikene küünal ees, — palugu tüdruk seda naist, et see laseks luukere valla. Neid läind. Säääl olnud nii-palju puusärke. Neid palund naist, kuid see pole rääkind sõnagi, raputand vaid pääd. Neid tulnud taas välja kiriku ette. Kirik olnud pine. Säääl luud olnud taas tal kaelas ja kõnelnud, mingi tüdruk palugu veel kord, et see laseks teda valla. Neid läind. Vana-naine raputand jällegi pääd ega ole öelnud sõnagi. Neid tulnud kiriku ette, ja luud olnud taas kaelas, öelnud, mingi ta veel kolmandat korda paluma. Tüdruk mõtelnud, et ta hukkub nüüd niikuinii, — mis muud kui läind. Siis ta palund nii väga seda musta naist — oma 38 aastat see naine olnud ja tüdruk olnud 18 aastat vana. Siis neid palund, lasku naine valla need luud ja teda kah, sest ta ei pääsvat neist luist lahti. Esiteks naine pole öelnud sõnagi. Neid aga palund jällegi, ja siis naine öelnud, et ta laseb lahti. Kohe tuli kustund ära, ja neid pole teadnud, kuis saada sääält välja. Siis ta ronind mööda puusärke ikka ühest üle ja teisest ning otsind ust, kuni leidnud selle ja pääsnud välja. Niipea kui ta jõudnud kiriku esisesse, kus olnud luud, kohe need džvõkst — kukkund maha.

Tüdruk tulnud tagasi kõrtsi. Kõrtsmik kartnud juba, et teda polegi eram elus, sest tüdruk pole tulnud ega tulnud kaua aega. Siis neid saand palju raha, kuid „magand“ voodis maas haige kah oma seitse nädalat. Pärast tal olnud pulm, — tal olnud

vaene peigmees, ja sellepärast ta õieti läindki nende luude järele, et saada natukesegi raha. — Sr 88.¹⁾

ÜLIÕPILASTE NALI (S. 62)

Kõrtsi ligidal olnud surnuaid luukambriga. Kaks „studenti“ peatund teekäigul kõrtsis. Kõrtsmikul olnud julge poisikene, kes käind pimedaski luukambris. Kõrtsis tulnud jutt surnuist, ja üliõpilased töötand rubla julgele mehele, kes toob luukambrist surnupää. Kõrtsmik vastand, ta väike poeg toob rubla eest päid palju vaja. — Üks üliõpilane läind salaja luukambrisse ette, et hirmutada seda poisikest. Poiss võtnud ühe pää, üliõpilane hoiatand: „Ära vii, see minu isa pää!“ Poiss visand pää nurka: „Kui see on sinu isa pää, las ta siis olgu.“ Poiss otsind uue pää. Uksel hää hoiatand taas: „Ära vii: see minu ema pää.“ Poiss visand jällegi nurka ja vastand samuti, olgu siis pääle. Kolmas pää. — „Ära vii: see mu velje pää!“ Neljas — õe pää. Poisil saand süda täis: „Kõik, kurat, siin sinu pääd, — mis kurat sa siis ise oled, kui kõik need keldri luud kuuluvad sulle?“ Nüüd aga hakand üliõpilasel endal hirm: see poisikujuline sääal ongi kurat ise! Ja üliõpilane putkand joostes kõrtsi. Pärast poisikene tulnud järgi ja saand rubla. — Kr [239.]²⁾

ERAKORDSED SURNUD

97. Liivi surnulugude puhul paistab silma asjaolu, et rannarahvas pole võrdlemisi kuigi palju viljelnud surnute kummitele-

¹⁾ Et saada selgemini aru liivi jutustuses tumedaks jäänd kummalise luukere ideoloogiast, esitagem LP kokkuvõtte vastavast läti motiivist. — Hukkamõistetud ja äravannutud hinged kui ka viimsena kalmistule maetud surnud (kuni maetakse taas uus) peavad seisma surnuaia väraval vahiks, et keegi surnuaial ei murraks lillekestki, ei võtaks lindikestki, ei rikuks ristikestki ega tülitaks kuidagi teistviisi surnuid. Teeb keegi seda siiski, siis väravavaht jookseb järele ja maksab kätte. Sageli suurustelejad noored viivad sellise väravavahi oma sekka külaliseks või kõrtsi. Tagasijõudmisel surnu laseb kandjat torgata endasse noaga ja muutub siis ise tuha-hunikuks. Teinekord kandja peab paluma üht naisterahvast vabastada surnu valvuri ametist. Sageli sellisele surnule kasvab habe, — aetakse see ära, siis ta saab rahu. Mõnikord selline surnute valvur seisab jõe koldal ja sõidutab hingi surnute asupaika üle jõe. Surnute asukoha ees on kas jõgi või meri, järv, vesi, soo, põhjatu kuristik, allik, pime org (LP VII 80, millele järgneb hulk jutustusi lhk. 80—92, № 1—24, neist eraldi vt. liivi vastet Dondangeni lätis lhk. 86 k 20).

²⁾ Eestis taas jutustetakse, kuis julge mees viskab pääluu hüüdja hääle poole ja lööb nõnda surnuks oma sõbra, kes tulnud teda kalmistule hirmutama (FFC 25, S. 14).

mise ega eriti nn. k o d u k ä i m i s e motiivi. Kuna eesti mütoloogias kodukäija ja C^o on populaarseimaid kujusid üldse ja ka läti massiloomingus surnud (lt veli 'die Geister der Verstorbenen', Ulm) mängivad suurt rolli, siis liivis kummitleva surnu mõiste on tugevasti taganend ristiusu mõjul arenend k u r a d i mõiste eest, nii et tänapäeva liivlase teadvuses kõik kollid, tondid ja üldse iga-sugu kummitused kuuluvad harilikumalt kuradi ja selle ametiven-dade kildkonda (vt. pt. VI ja VII). Muidugi ka surnud liiguvad ringi Liivi rannikul, võtavad vastu uusi surnuid, rändavad parve-dekaupa oma erilisi teid, näitavad end elavaile unes ja ilmsi, kõnelevad ja teotsevad küll ja küll, nagu esitet eelpool, aga harilikumalt ei kujutelda neid siiski mitte kollena ega kummitusina, kes kolli-televad lihtsalt spordi pärast, vaid kui nad mõnikord ka kollitavad, siis aina sellepärast, et neid on tülitet kuidagiviisi, pahandet, haa-vatud, et neid otse provotseeritakse kummitelma. Juba termino-loogias see vahe väljendub selgesti. — Üldiselt surnud hingi nime-tetakse läti lainsõnaga mirinõd (vt. § 82) või lihtsalt garad s. t. vaimud; niipea aga kui surnu saab kolli, kummituse ilme, siis öel-dakse tema kohta kohe ka vastavalt spuok (näit. Pr 49 = S. 59, Pr 95 = S. 55 jne.). Niisama on iseloomustav, et „kodukäija“ mõistele sõnasõnalist vastet liivis ei ole, olgugi et mõistest endast saadakse kohe aru, aga jutustada teatakse vähe sellisest kollitelevast sur-nust, kes tuleb end „näitama“ (lvü) elavaile hirmutisena.

Ometi surnute kummitelmine pole Liiviski päriselt võõras, ja kuigi siit palju näib siirdund kuradilugudesse, siis natuke on pü-sind ikkagi puhtal kujul surnulugudena. — Ka Liivi rannikul sur-nud käivad õiti kollitelemas, nagu selgund juba eelpool esitetust. Ka liivi surnuaiidel on nähtud pimedas imelikke asju: mõni on näind kalevirulli, mõnele nagu joosnuks järgi lõngakera, mõni näind inimest kumardumas jne. (L). Ja ka liivlased võtavad selliste kummituste vastu kaitseks tarvitusele teatud ettevaatus-a binõusid. — Juba eelpool (§ 82) oli juttu naela löömisest laiba pesemise kohta, kuhu pesuvett kukkund maha, et surnu ei tuleks hirmutama (L, V). Samaks otstarbeks pannakse iga surnu rinnale ka punasest lõngast ristikene (V). Ja kui keegi surnu käib hauast väljas, siis tehakse ja lõigatakse tema hauale riste, et ta ei pääseks välja (V). Võrreldes aga näit. selle haruldase leidlik-kusega, millega eesti massifantaasia on otsind sadu ja mitmeid sadu kaitseabinõusid surnu kodukäimise vastu, tundub küll kohe, et liivlasi need abinõud pole huvitand kuigi paljut.

Asugem siis jälgima surnute kollitelu Liivis. — Öiti juhtub sageli nii, et tuled mööda teed pimedas ja tunned, nagu keegi teine tuleks kaasa, vaatad aga ringi ega näe kedagi, — siis surnu on kaasa, ja käijal tekib hirm, siis mõtelgu käija, et see on vast ehk minu taat või mõni muu ligidalt sugulane, kes on surnud, — siis julgus tuleb taas tagasi ega tundu enam hirmu (V). Veel parem on sellist surnut esimest korda nähes lugeda issameiet „jalust pääni“ s. t. tagurpidi, — siis ei tunta üldse enam kunagi hirmu surnute vastu (V). Tihti inimene tunneb, nagu läheksid tal läbi keha külmavärinad, siis olevat need ärasurnud pahad vaimud tema juures, nad ainult tulevat manu ja minevat taas ära, ilma et nad teeksid midagi; kui inimene „heidab“ risti ette, siis puha kaob kohe ära; kui aga hää surnu tuleb manu, siis inimene ei tunne midagi, ka värinat mitte (Kr). Teiselt poolt öeldakse, et külmavärinad läbi luude ennustavad haigeks jäämist (Pr)¹). Kui õlad on sellised raske, siis litsuvat päale mingi vaim — ikka selline enestapja või „kuradi vaim“, hää vaim juba ei tule (V — vrđl. painajat!).

Aga kuigi surnud kollitelevad mõnikord ja nende vastu tuntakse hirmu, siis see on ikkagi midagi erakordset. Kogu rannikul domineerib arvamine, et harilikud surnud ei kummitele mitte²), või nagu öeldakse, kes koaleb omal ajal, see ei kummitele (Kr, V). Kui aga mõni inimene sureb kuidagi ennem, kui jumal talle on määrand, siis ta tuleb kummitelema veel seni, kuni jõuab jumala määratud surmaaeg (V). Hää inimene, kui see sureb, läheb oma kohta magama ja on paigal, aga kes on halb, vaat see küll peab käima mööda ilma, kuni tuleb viimispäev; nendel olevat isegi oma päalik või ülem = virsnika (< lt virsnieks 'der Obere, der Oberste, der Officier', Ulm), ja piibliski ju on öeldud, et kaitsku jumal nende halbade vaimude eest (Pr). Jah, nõnda see on küll, et halvad hinged teevad oma tempe kuni viimispäevani, aga selle eest neid siis ka pärast keedetakse katlas igavesel tuel (Pr). Pahad vaimud on tulnud haudest välja, neil polevat rahu magada (V). Punkt kell 12 igal keskööl surnud tulevad käima mööda

¹) Eestis kui külm värin käib üle ihu, siis surm mõõdab aset või susi käib jälil — H III 22, 226 (38) < Hargla. Ligemalt vt. külmkinga päätükis.

²) Vrđl. LP VII 19 d 1: kes siin elus aus oli, see vaim ka pärast surma teotseb ausalt.

teed — sellepärast keskööd nimetetakse kummituste tunniks¹⁾; juhtub neile ette risttee, siis nad pöörduvad tagasi, mõnest muust teelahkmest nad saavad üle, mitte aga ristteest; nad tulevad ehmatelema inimesi, ja enam sellised ikka tulevat, kel pole armu magada, kes on surnud halba surma (V, vrdl. Ir 11 — § 105).

98. Kes on aga siis sellised halvad inimesed, kes ei saa magada pärast surma rahulikult hauas, vaid tulevad välja? Milliseist inimesist arvatakse, et need hakkavad pääle surma kummitalema? — Muidugi kuuluvad siia esimeses joones kõik nõiad, kes on andnud oma hinge kuradile ja kelle surmgi on sellepärast väga raske (vt. S. 144—145). Juba enne hauda matmist nõid hakkab kiusama elavaid, nagu jutustab järgmine, vist Saaremaalt pärit, lugu (vrdl. FFC 25, S. 3; läti näidet vt. LP VI 33 II).

SURNU EEST PUU OTSA (S. 49)

Jutustaja isa olnud Saaremaal ja kuulnud sääl vanarahva juttu, kuis üks peremees olnud vastamisi oma poisiga — peremees olnud nimelt suur kuradisell ja poiss tema vastuline. Siis peremees jäänd haigeks ja tundnud, et ta enam ei tõuse. Ta õpetand perenaisele ja muile järelejääjaile, et tema matusel saadetagu see poiss puusärgiga üksi ette surnuaiale minema, kuna matuselisile antagu enne veel süüa, sest ta olnud rikas mees.

Perenaine teindki nõnda, ja poiss sõitnud üksi puusärgiga minema. Natuke sõitnud, poiss kuulnud, kuis puusärk paugahand, varsti teist korda. Poiss mõelnud, see hääd ei tähenda. Säälsamas tee veeres kasvand kolm kuuske kõrvu, poiss jätnud hobuse teele ja ronind ühe kuuse otsa. Nii kui poiss saand üles, puusärk paugahtand kolmandat korda, säält hüpanud välja must peni ja nuusutelnud kohe jälgi, kuhu poiss jäänd, kuni saand aru, et on kuuse otsas.

Ja siis peni hakand närima seda puud, hammustama ja kaapima juuri lahti. Poiss ülal hirmul. Kui puu olnud juba peaaegu kukkumisel, kõikund juba ja kiikund, siis poiss katsund ja ronindki oksti mööda teise kuuse otsa. — Niipea kui kuusk kukkund maha, peni tormand ladva manu, nuuskind, nuuskind, kuid poissi pole olnud.

Koer hakand sööma seda teist puud, ja juba seegi löönd kõikuma ning painduma. Poiss saand vaevalt venitada end kolmanda kuuse otsa. Kukkund teine puu, peni nuhkkind ladva man, — ei

¹⁾ LP VII 25 a 5: Arvati, et öiti kell 12 surnuteema käivat kalme mööda ja lubavat ka surnuil jätta sel ajal hauad, mispärast seda aega kutsuti „kummituste tunniks“. LP VII 96 l 6-b: öist aega kella 11—1 kutsutakse „tühjaks ajaks“ (vrdl. „tühja usku“ § 2).

ole! Siis koer näind poissi kolmanda puu otsas ja hakand närima ka seda. Olnud pool juba näritud, poiss nutnud ja karjund, et hukkub . . .

Sääl aga tulnud ratsa üks metsavaht, ja poiss kutsund teda appi. Metsavaht lasknud koera, ent pole saand seda maha. Siis talle tulnud meelde, et tal on veel üks hõbekuul, — vanasti ju neid kuradeid ikka tulnud lasta, siis olnud aina vaja hõbekuule, ja need olnud kaasas. Metsavaht laadind hõbekuuliga püssi, — siis see va ei hūva tahtnud joosta puusärki. Niikui mees lasknud, kohe peni olnud pikali säälsamas vankri man maas.

Siis jõudnud matuselised kah järele, aga mis sääl enam matta, nüüd kurat surnud (!), pole lubatud matta enam surnu-aida, metsavaht kaivand papile ära. Siis tehtud suur tuleriit ja sellel põletet laip ära. — See peremees peni näol tahtnud hukata poissi ainult viha pärast, oma hing olnuvat tal niikuinii kuradi päralt. — Pr 36 ja Pr [13].

Muist kurjategijaist pääle nõia teatakse, et kaardimängijad lähevad pärast surma põrgusse, need kurat võtvat enesele (Kr, V), samuti põrgusse lähevad kõik suured joodikud, abielurikkujad, mõrtsukad ja enespoojad (Kr). Kõik enestapjad, tapetud või muud viisi kuidagi enne aega hukkunud peavad käima maa pääl „näidates“ s. t. kummitelamas, kuni jõuab nende jumalast määratud surmaaeg (Kr, Pr, V), niisama peavad kummitelama kõik need, kellede surnukehad on jäänd matmata (Pr 157 — vt. § 94). Nõndaviisi lõpuks igasugu erakordsed surnud moodustavad suure rühma kollitelijaid, kelledest jutustellakse mitmeid „hirmu ja õuduse“ lugusid. —

SINISES KAMPSUNIS UPPUNU (S. 55 B)

Jutustaja „onkel“ käind teise madrusega purjus pääga Windaus vana tuuliku taga jõekaldal. Kaaslane näidand üle jõe: „Vaata, mis see sinises kampsunis mees sääl teeb? mis ta kumardub?“ — Onkel pole näind midagi. Nad läind paadiga üle jõe vaatama ega ole näind muud, kui üks käis vedelnud liivas. Nad tõmmand selle üles ja vedand liivast välja terve surnukeha sinises kampsunis. — Vaata selle vari = ä'n (vt. pt. VII) siis näidandki enne ennast. — L 167.

HUKKUND LAEV (S. 55 B)

Siiasamasse meie põllu taha Mustamatš auku on vajund liiva alla terve kolmemastiline laev. Hiljem möödaminejad kuulnud sääl alatasa kummitelamist: madrused nagu vedand ankrut üles, lasknud vette, käind mööda laeva ja karjund nagu „zido'st“ (= SO!), „nordve'st“ (= NW!) jne. — Kr 149.

TAPETUD NAINE (S. 55 C)

Üks mees läind Ruotš-metsa mööda Kuolka-küla poole ja näind soos naist vallali juustega, kes liginend tema poole. Natukese aja pärast ta tundnud, kuis tema õlgele laskund nagu mingi raskus, millest ta pole võind vabaneda kuidagi, vaid pidand seda kandma. Kui ta jõudnud juba peaaegu Kuolka-külani, alles siis õlad muutund taas kergeks, higistamine ja väsimus lõpnud. Kõneldud, et see olnud röövitud ja hukatud naise vaim või hing, see raskus. Selline koll = kām (vt. pt. VII) võivat kummitella iga-sugu kujul. — LP VII 426, 4 < V (LP esitab jutustuse painajalugude sarjas).

MAHALÖÖDUD KERJUS (S. 55 A)

Siinpool Sīkrōg-küla heinamaid on metsas jalgraja sild üle jõe. Selle silla man peaaegu kuni Ūžkila-teeni keegi nagu jooksvat aina kellega. See olevat sest, et sääal surnuvat üks vana sant. Kord jutustaja vanaema, Lōrm-talu vanapereenaine, karjatand sääal lehma ja kuulnud, nagu sõidaks üks lihunik. Ta läind vaatama, — midagi pole olnud. Siis ta taiband, mis värki lihunik see olnud, — see olnud see ärasurnud või mahalöödud sant. — Sr 98.

ÜLESPOOND SOLDAT (S. 55 D)

Liivimaal kuskil talus kunagi vanasti sõja aegu üks soldat poond enda üles ja kummitelnud siis sääal talus öiti alatasa. — Pr [95].

PÄÄTA SOLDAT (S. 55 C)

1) Ōst-talu (Loik-külas Kl ja M vahel) perenaine Mari olnud karjas. Ilm olnud õige kuum, ja tema rutand enne lehma tulla jooma Ävōrt-jõe kaldale. Natuke ta saand juua, kui ta näind, et säälsamas tema juures — pōōsas ainult vahel — ilma pääta soldat pesnud oma verist pääd sellessamas jões. Perenaine vaadand mitu korda päris lahti silmega — pesnud ja pesnud tõesti — ja pole julgend liigahtudagi, joosnud siis koju, jäänd haigeks ja magand pikali voodis. — Vanad inimesed teadnud, et vanasti, kui soldatid olnud korteris mööda talusid, siis sääal kohal üks soldat raiund teisel pää ära, mispärast arvatud, et küllap too soldat siis sääal veel kummitelnud. — Pr 210.

2) Kēñigtara-oja kutsutud ka kummituste ojaks. — Kaks jutustajale tuttavat neidu tulnud Ire kirikumōisast, jõudnud ojast üle ja näind siis, kuis pääta soldat tulnud neile järgi piki mere-randa hobuste sõiduteed mööda. Neiud joosnud Sīkrōg-küla poole. Sääal, küla paatide juures kadund ära see soldat, kes joosnud kogu aja neile peaaegu kõrval kaasa. — Pr 212.

Esitet lugudes igasugu erakordset surma saanud on püsind massimälus enam-vähem ikkagi veel otsekoheselt surnutena, kuid veelgi sagedamini vahenditu side surnu mõistega tuhmub ikka ähmasemaks ja ebamäärasemaks, kuni see unub ja kaob peaaegu täielikult, nii et veel ainult teadlase silm võib jälgida seda, ja siis surnutelood siirduvad juba iseendast teisale, algupäraste surnute asemele astuvad massiteadvuses kõiksugu kummitused, tondid, kuradid, painajad, rahavaimud, haldjad jne. — ning nõnda ongi võrsund surnuist välja kirju pere erinimelisi fantaasiakujusid. Juba haldjate päätükis (LRU I) tuli viidata mitmel korral ilmsele surnute mõjule (näit. reheema, õitsiisa ja eriti veel merehaldjate puhul — vt. §§ 46, 51, 61, 68, vrdl. ka § 8), — niisama näitavad ka järgmised päätükid, et just erakordsed surnud on suurimaks luulesalveks, kust massifantaasia ammutab aina ja aina jälle uut seemet oma nägemuste nurmele, mil pakateleb üha kummali-semaid muistendite õisi. Usk, et inimhinge eluiga ei lõpe veel ihuliku surmaga, on üldse massiloomingu viljakaim idu, mis on sigitand maailma täis üliloomulikke olevusi.

99. Iseäralise ja eriti silmapaistva koha teiste kollitelijate seas on saand väikesed lapsed ja nimelt need, kes on surnud enne ristimist, teiseks need, keda emad ise on hukand. — Vanasti usutud, et laps, kes sureb ristimata, see jumalale ei võivat kuuluda, ja sellepärast rutatud ikka ristimisega; kui pappi pole saadud, siis kõster ristind ruttu ära (V). Surnud aga laps siiski enne ristimist ära, siis ta kuulund kuradile (L, V). Otse selle vastu väidetakse teiselt poolt, et ristimatult surnud pääsvat „nõndasama“ s. t. eo ipso, iseendast taevasse (Pr). Kolmandad seletavad, et ristimatult surnud taevasse küll ei saavat (Pz, Kr, V), vaid nad olevat lihtsalt inglite hulgas (Kr). Enne ristimist surnud lapsi pidavat maetama tingimata surnuaia pühitsetud mulda, sest muidu nad hakkavat kummiteleva (Pr). Ja lõpuks arvatakse ka, et ristimatult surnud laps kummiteleb selle ajani, kunas pidanuksid olema ta ristsed, selliste laste nuttu olevat kuulnud küllalt (L).

Samane arvamine on täitsa üldine neist lastest, keda emad ise on kägistand. Need on nn. ärahukatud lapsed = jara-zümdöd lapst (lvü, lt zümēt 'geliehenes Geld unterschlagen', Ulm). — Tüdrukute poolt hukatud lapsed nutavad ja uluvad öiti (L, Sr). Metsas öösel käies on kuulnud küll ja küll sellist laste

nuttu; jutustaja ema seletand, need olevatki hukatud lapsed (Pr, vt. alamal ka Kr 143). Pääle hukkamist lapsed kummitelevad teatud aja (V) või täpsemalt: nad ei saa enne rahu, kuni keegi leiab nende luud ja matab surnuaid, enne seda nende luud ulu v a d öiti (Sr, vt. ka Kr 143 = S. 58; vrđl. FFC 25, S. 12 = eesti umbluu; vrđl. Lätis näit. LP VI 38 jm.). Matmise kõrval väidetakse teiselt poolt, et need lapsed kummitelevad kuni selle momendini, kunas peaks olema nende loomulik, jumalast määratud surmatund (V, Kl). Niipea kui ema kägistab oma lapse, kohe kurat tuleb sellele manu ja püsib seni tema man kuni jumala määratud surmatunnini; ka siis kui papp matabki nende luud enne maha, nad käivad ikkagi edasi, kuid küll mitte nii palju kui matmata (V). Lõpuks teatakse sedagi, et hukatud laps muutub painajaks (V — vt. painaja päätükki)¹⁾.

Ristimata surnud ja hukatud lastest teatakse järgmisi lugusid.

JALAJÄLG KIVIL (S. 58)

Ire Irtnum-niidus on suurel kivil selline pisikene inimese jala jälg pääl. Sinna kivi alla olevat maetud tüdrukute hukatud lapsi, ja säält nad tulevat siis välja kummitelema. — Sr 10.

LAPSELUUD TAMME ÖÖNSUSES (S. 58)

Kaks meest sõitnud orikatega Riiga, et neid müüa. Öhtu tulnud pääle, kõrts olnud kaugel, ja nad jäänd öömajatama ühe tamme alla ühe mõisa ligiduses. Nad heitnud natukeseks koor-male tukkuma, kuni hobused söönd. Sääil ilmnuđ neile unes selline noor poiss ja seletand, ta olevat säälsamas tammes paarkümmend aastat, ema hukanuvat tema ära ja pannuvat luud tamme sisse. Noormees palund teelisi päästa tema säält ära, ta tahtvat saada kah kalmu, rahus puhkama, mingi mehed mõisasse, küsigu saagi ja võtku ta luud välja, tema ema teenivat veel säälsamas mõisas, sääil tehtavat parajasti õlut ja mehed saavat pangi õlut kah veel, kui nad lähevad. Mehed teindki nõnda, saagind puu maha ja leidnud seest pisipisikesed luud. — Jutustaja kuulnud seda lugu ühelt paadimeistrilt. — Sr 3.

¹⁾ Lätis hukatud lapsest saab painaja = lietuvēns, kes elab maailmas ja piinab inimesi seni, kuni ta luud maetakse maha või kuni jõuab aeg, kunas ta pidanuks surema loomulikku surma Laima määramisel (Šm, LM 62). — Eestis „rahvaluule laseb ristimata laste, emade poolt hukatud laste ja kristliku matmiseta jäänud isikute hinged maailma minna uitma“ (Eisen, EM II 166).

MUSTA LINDIGA KÄGISTET LAPS (S. 58)

Vaid-külas säälpool Lökš-silda keegi mees läind metsas mööda teed öösi pimedas, kuulnud lapsenuttu ja näind pedaja man istumas pisikese lapse, must lint kaelas. Mees läind lapse manu ja hakand kõnelema temaga, küsind, kuis ta saand siia ja kes ta olevat selline, kes ei saa kõnelda. Siis laps vastand, ta ei olevat elus laps, vaid hukatud, ta ema hukkanuvat ta ära, pannuvat selle musta lindi kaela ümber, tõmmanuvat kurgu kinni ja lämmatannuvat lapse niiviisi ära ning matnuvat sinna pedaja alla, — tul-dagu, kaevatagu ta üles ja maetagu surnuaiale, pühitsegu teda papp, siis ta saavat rahu magada; kui seda ei tehtavat, siis ta pidavat kummitelema ajani, kuni ta ise surnuks ära. — Hommikul mindud kaevama ja leitudki pisikene tüdruk, must lint kaela ümber, nagu ta näidand end mehele öösel. Siis tehtud puusärk, papp pühitsend lapse, ja see maetud surnuaida. — Kr 143.

IRE KÖRTSI KUMMITUSED (S. 58)¹⁾

1) Ire kõrtsis teenind üks tüdruk ja sellele sündind kaksikud — üks poiss teind talle. Tüdruk kägistand lapsed ära ja visand kõrtsi suure kapi taha. Kord üks vana juut Leibk(e) magand kõrtsis ja kuulnud, kuis tuldud nagu uksest sisse ja tantsitud. Juut hakand otsima tikke. Kuni ta leidnud need ja tõmand tule, pole olnud enam midagi. Va Leibk imestand ja heitnud magama taas. Nii kui ta jäänd nagu magama, jällegi tantsitud taas. Siis juut tõmmand silmapilk „joonelt“ tule ja näind, kuis kaks pisikest tüdrukukest joosnud sinna kapi taha.

Hommikul juut jutustand seda kõrtsmikule. See öelnud: „Mis sa plärad! kust siia võisid sugeda lapsed!“ Va Leibk: „Jajah, olid, olid!“ Kõrtsmik saand vihaseks ja kihutand juudi välja. Va Leibk läind ütlema urjadnikule. Kordnik tulnud kõrtsmiku manu ja ütelnud, et vaja otsida kapitagune läbi. Ja nad leidnudki säält kapi tagant pisikesi inimluid.

Kõrtsmik imestand, kuis need luud saand sinna. Siis talle karand korraga meelde, et ta teenija tüdruk olnud korra „jäme“, et sel nagu pidanuks olema laps, küllap see on visand lapse sinna. Nad pannud luud kotti ja viind surnuaiale. Tulnud papp ja matnud jumalasõnaga maha. Pärast seda Ire kõrtsis pole olnud enam kummitusi. — V 63.

2) Seda kohalikkude olude ja ajamaitse kohaselt stiliseeritud lugu jutustetakse ka vähe vanemal kujul. —

Kuskil kõrtsis teelised pole saand magada kunagi: kui puhutud tuli ära, siis kuuldud, kuis hakatud tantsima põrmandul. Nii juhtund mitme teelisega. Keegi kord mõtelnud: vaja vaadata, mis sääl siis õieti võiks olla. Ta võtnud omale tikud kätte, et tõm-

¹⁾ Vrdl. FFC 25, S. 9.

mata kohe tuld ja vaadata. Ning ta näind, kuis kaks pisikest tüdrukukest joosnud nurka kapi taha.

Hommikul teekäija jutustand seda kõrtsmikule. Nad tõstnud kapi kohalt ära ja leidnud, et olnud pisikesed luud mähitud riidenäartsude sisse ja pandud kapi taha. Siis kõrtsmik hakand mõtlema, et tema man olnud kord üks tüdruk, kellest ta mõelnud, et sel pidanuks nagu sündima laps, kuid pole ega ole tulnud ja kadundki nagu ära. Nüüd ta uskund, et see tüdruk hukand ise lapsed ja pannud sinna. Siis kõrtsmik võtnud, matnud lapsed surnuaiale, ja pärast seda nad pole enam tantsind sääl kõrtsis. — V 77.

Erakordselt surma saand laste juurde tuleme uuesti tagasi veel järgmises, külmkinga päätükis, kuna siin lõpetagem näitega, kuis kägistetav laps pääseb mõnikord ka eluga mingi kummalise vahejuhtumise tõttu.

MÖLDRITÜDRUK HUKKAB LAST (S. 57)

Üks mees läind läbi metsa ja kuulnud hoigamist, kuid näind pole midagi. Mees küsind siis: „Mis sa hoigad, mis sul viga?“ — „Miks ma ei peaks hoigama: möldri tüdrukul praegu just sünnib laps, ja ta tahab hukata seda sealauda pääl ülal, kuna minu pääl on need valud, mina võtan need valud enda pääle (vaat kui naine sünnitab, siis tal ju need valud on; küllap see tõnt olnud, kes võtnud need valud endale), — ja sellepärast ma hoigangi.“

Mees rutand siis minna ja küsind möldrit, kus ta tüdruk on. See küsind: „Mis sa tahad minu tüdrukust?“ Mees öelnud: „No otsi aga ainult üles, kus tüdruk on!“ Hakatud otsima ja leitud sealaudalt. Tüdruk tulnud vastu nii priske ja terve, — mis temast tahetakse? Siis mindud laudale ja otsitud laps üles, — ja ema jäänd järsku haigeks, nii haigeks, et kantud laudalt maha, ise pole saand. Laps saadud veel ellu; selle suu olnud topitud kinni; nii kui tehtud suu valla, kohe ema olnud ka haige.

Hoigaja olnud see must mees, kellele tüdruk tahtnud anda selle lapse; võib ju olla, et ta hoigas ka häämeelest. — Sr 4¹⁾.

¹⁾ Jutustaja kaaslased arvasid ometi, et see hoigaja oli vast ikkagi mõni hää vaim, kes tahtis last päästa. — Mis puutub sünnitamisvaludesse, siis seletatakse Setus just niisama: „Vanahalv vaugöli silla all, kui tütrek latsõ är hukkas, tütrekul es olõ' valla“ (L < P. Voolaine Toña külast). „Vanapatt oh'k soõh, ku tütrek latsõ är hukkas“ (Se, Hilana).

V. KÜLMKING

KÜLMKING LIIVIS

100. Kes kõik ei karda õhtust hämarat aega, veel enam pimedat ööd! Siis liiguvad ringi kõik kollid ja kummitused, iga-sugu p a h a on teotsemas siis. — Alatasa tundub videvikus, nagu keegi tuleks salakesi-tasakesi tuppa (L). Sageli õhtuti hämaras näha pole õieti küll midagi, aga selgesti on tunda, et mingi paha vaim on ligidal: läbi luude jooksevad sellised külmavärinad (vt. § 97), nagu külmaks kõik keha ja veri kangeks; olgugi et silmad ei näe mitte kui midagi, aga juba õhu sissehingamisega tuntakse siis mingi võõra halva ligiolu (L). Ah, isegi magades tundub tihti läbi une, nagu ligineks keegi (L, vrđl. painajat! vrđl. kummitusi! L 163 = S. 73). Ja veel tänapäevani vanade randlaste seas liigub ringi väga kõva kõne, et mitte kuigi palju aastaid tagasi õhtuti videviku aegu käinuvat küla mööda ümber — k ü l m - k i n g (L).

Ning kui pimedus juba majade man külas ja kodus äratab hirmu ja õudust, seda enam veel öises sügavas sumedas l a a n e s. — Kui teie „hingede aegu“ või mõnel muul teatud „tähelepandaval“ ajal s. t. tähtpäeval olete läind öösel läbi suure metsa, siis olete ka kuulnud, mingi on sääal hoigamine, karjumine ja otsekui lapsenutt (Ir, vrđl. metsahaldjat! vrđl. eksitajat! vrđl. kuradit! vrđl. kummitusi! vrđl. surnuid!). Ja mitte ainult öiti, vaid päevitigi metsas kuuldakse aina sellist müra, huugamist ja huilgeid (Sr). Kuna päevaseid huilgeid peetakse harilikumalt küll halli (vt. S. 193) hääleks, siis öiti aga uluvad, karjuvad ja nutavad metsas — k ü l m k i n g a d (Ir).

Aga mitte üksi öine pimedus ei sugereeri arusaamatuse kõhedust või õudset hirmujudinat, — näe, muidu niisama mõnikord tundub ü k s i või endamisi olles, nagu hakanuks midagi jalgade manu; lähed aga vaatama ligemalt, — midagi ei ole (L). Teinekord taas külmal ajal, sügisel või talvel, mõni saab kinni sellise

suure jäleda kärbse, jälgi ja lõmase, aga peenpeenikeste jalgega ja palja päaga; kui saadakse see kätte, siis ta alati libiseb käest jällegi välja; lähed uuesti vaatama, — pole kuskilgi enam midagi näha ega võtta (L). Tjah, sa tunned midagi, kuuled midagi, näed, leiad, kahmad midagi, aga ei ole, ei ole ega ole ometigi mitte kui midagi... — see on külmking (L)!

Ainult lääneliivis on tarvitusel nimetus külmking = külma-kānga vanimal generatsioonil, kuna nooremil üldise häälikumuutuse ü > i järele on külma-kānga. Kogu idaliivis sama olevust kutsutakse nimega kümnekingaline = kim-kāngali ~ -li) või -i > -ē järele individuaalselt ka kim-kāngalē (Pr, V), gen. sing. kimkāngalōz ~ -l'iz ~ -liz, part. sing. kimkāngalōst(ō) ~ -l'ist(ō) ~ -list(ō), part. plur. kimkāngalīzi ~ -līzi, „jääda kümnekingaliseks“ = iedō pa-kimkāngalīzōks (Kr, Pr) ja kord juhuslikult suffiksile seginemisel pa-kimkāngalōks (V). Täitsa individuaalset laadi kannab nimetus külma(d)-kākōd (Pz), mis on tekkinud sellest, et külmkingad on viidud ühendusse „kākīōhtu“ = vastlapäeva märdisanditamisega (vt. § 101; kontaminatsioon: kāngad + kākad > kākōd¹⁾).

101. Kes on siis õieti need külmkingad ja kümnekingalised ning kuidas nad on sugend? Millised nad on ja mida nemad teevad? Või ongi nad ainult pimeduse, üksinduse ja lihtsa arusaamatuse loodud hirmukujusid, nagu esitet eelpool?

Oh, nad pole muud midagi kui ainult vallatud noored, kes „ehivad“ s. t. riietavad end tonteks nr. kakanikad = vastlaõhtul (sellest ka nimi külmad-kākōd — vt. § 100) ja nutavad siis uste taga, et käed ja jalad külmetavad (Pz). Ning nõnda üldse muulgi ajal: tüdrukuid-poisse ehib end tantsupeole, nad tulevad öösel koju põhku ja kollitelevad siis (Pz, li) — mõnel paberist seelik, valge müts ja kingad (Pz). Need ongi siis need külmkingad: vaat, läbi uduhāmara ju ainult kummitusi nähakse, sellepärast kutsutakse ka neid külmeks (Pz)²⁾.

Kuid sellise naturalistliku seletusviisiga ei rahuldu kuigi paljud, vaid kihelev massifantaasia otsib külmkingale igasugu põ-

¹⁾ Sjögren-Wiedemannil see sõna esineb ainult ühes kohas (LGr 456) „külma kēngad“ kujul (Pz).

²⁾ Keegi „asjatundja“ teadis seletada isegi seda, et kümnekingaline olevat lihtsalt sellise lollaka inimese, kes ajab igasugu tühist ja sisutut loba, sõimusõna (Kl). Igatahes teatud inimese võrdlemiseks tarvitatakse seda sõna küll: sa oled nagu külmking! (L, Pr, Kl, vrld. § 100).

nevamat ja saladuslikumat algupära. — Üsna üldiselt oletatakse, et külmkingad on kurjad inimesed (L, V), sellised poolkuradid (Pr) või sellised „kuraditükid“ = kure-kabald (Kl), „kuraditegijad“ = kuře-tējid (Pr 58), kes käivad nõidudes ja muile halba tehes ringi (Kl), — ühe sõnaga, külmkingad on pahad inimesed, nõiad, moondund kujul. Arvatakse ka, et nad ei ole mitte omal algatusel sellised, vaid neid on nõiutud ära ja nimelt nii, et neil on kümme jalga, igas jalas king, ja et nad siis selliseina peavad piinama inimesi (V). Või jällegi: sellisena „kümnekingaline“ sündind nüüd küll ei ole, vaid kurat teeb kümnekingaliseks ümber selle inimese, kes teda nii palju orjab; see näib välja nagu harilik inimene, kahe jalaga (aga „kümnekingaline“!), kuid karvane (Pr).

Igatahes pärisinimene kümnekingaline ei ole, vaid ta on ikka selline „poolinimene“ (Pr) või „poolinimest-poollooma“ (vrdl. vaarao lapsi § 68), kes sugenenuvat ahvist (Kr), kes mõistab küll kõnelda (Kr, Pr 33 — vt. § 112), kes liigub ainult öiti (Ir, Kr) ja ainult mööda metsi ega näita „kodude“ man nägugi (Ir); teiste teateil taas liigub siiski ka päeviti (Sr) ning tuleb vahel küladessegi (Ir, Pr). Oma välimuse ja asukoha tõttu külmking muutub tihti otseselt metsloomaks sarnaseks. Ta on liiati kole tige loom, hullem kui metsaline (Pr). Ta hääd midagi ei tee (L), vaid ainult halba (Ir, Kl), piinab loomi (Ir) ja kisub inimesi mis hirmus (Pr, V), nii et tema eest peab põgenema kuhu iganes võimalik (Pr). Eriti kui olnud kümnekingaliste jooksupätsid, siis nad olnud koledad (Pr), ja just jõulu ning vanaaasta öiti nad ikka liikuvat kõik need kümnekingalised, libahundid, võlud ja teised kuradid (V), nagu üldiselt kõikide pahade olevuste liikumisaeg on eriti just pühade ööl.

102. Nagu eelpool esitet, peetakse külmkinga moondund nõiaaks. Kuid nõid võib moonduda pääleselle ka veel näit. painajaks, võluks, hiilinguks, libahundiks. Muidugi siis nende mõistete piirid lähevad kergesti segi ja neid identifitseeritakse sageli teisteisega. — Nõnda öeldakse ka külmkinga kohta, et see olevat lihtsalt inimene, kes käivat nii salajas otsekui painaja või võlu (L), ta pigistavat nii inimesi kui loomi, ainult selle vahega, et kui painaja ratsutab, siis loomad on higised ja märjad, kui aga külmking pigistab, siis loomad on otsekui lakutud ja karv on kõik tagurpidi (L).

Samuti öeldakse, kümnekingaline on võlu (vt. vastavat pää-

tükki), kes käib lehma imemas mööda lautu (Kl). Ka võlude üle mere Saaremaal sõidu loos (tuttav „Hexensabbat“, S. 156) nime-tetakse neid kord kümnekingalisiks (Pr 58) ja seletetakse täien-davalt: need kümnekingalised ju ajelnud üle mere, kui jää olnud pääl, tulnud Saaremaalt Kuramaale ja läind siit sinna, käind nõn-daviisi koos oma „konverentside“ pääl; Kuramaal neid olnud siiski vähem kui Saaremaal (Pr — vrđl. „maksamereliste“ motiivi Saare-maa vanavaras!). Ja üsna p u u g i hankimislugudega liitub sele-tus, kuis Zuonkõ-talu (V) peremees sõitnud Riiga, ostnud viie-kopikalise karbikese, milles leidnud tagasisõidul avades kollase päevaussi, millest ta pole saand lahti ja „jäänd“ ise kümnekingali-seks (V — vt. § 136). Isegi tuulispää ehk „hiilingu“ oma-dusi on kümnekingalisil: nad mööduvad kui tuule huugamine = tül-ügandõks (Ir, Pr, vrđl. Pr 43 — vt. § 106).

Kõige sagedamini külmlkinga identifitseeritakse libahun-diga. Arvatakse otse, et libahundi nimetus liivi keeles vilkatõks on läti keele sõna (läti lain see tõeliselt ongi), kuna „kümnekinga-line“ pidavat olema vastav liivi oma algupärane libahundi nimi (Sr); vahe olevat ainult selles, et kümnekingalised „ajelevat“ ainult öiti, kuna libahundid jooksvat päeval kah (Kr). Loomulikult siis mõlemad nimed lähevad segi, ja kõneldakse peremehest, kes kord libahundina, kord kümnekingalisena (Ii 21, V 21) jõuab sulasest varemini töö manu (S. 163). Iseäranis vaheldumisi segi külml-kingad ja libahundid esinevad loos laupäeva õhtul saunas tööskele-vaist tüdrukuist (S. 162). — Neiud läind sauna istuma ja poisse ootama; sääl tulnud sisse külmlkingad, kes olnud täiesti inimmoodi, sellised noormehed, ainult jalgu pole neil olnud, riided olnud üm-ber; tüdrukud pakkund neile süüa, nad tantsind ja hakand tüdru-kuid kiskuma; mõni tüdruk pääsnud siiski eluga (Ii 19). Üldise-malt neid tüdrukutemurdjaid peetakse libahuntteks (sellepärast esitatakse see lugu üksikasjalikumalt libahundi päätükis), sääl-samas ristitakse neid aga ka külmlkingeks ja kirjeldetakse vasta-valt nende välimust: nad olevat külmad, neil olevat sees ainult väim (Ii 19); nad olevat metsalised, kuid inimnägu, saba taga nagu suur luud, kingad olevat neil jalas, härrasriided — jakk ja mantel — seljas, saba mantli alt raasuke väljas, — nii nad heldu-telnud ja kiskund inimesi (Ii); nad olnud karvased (Sr), suured kahejalgsed mehed suure savaga, — sellest savast neid tuntudki saunas ära, et need õiged poisid ei ole (Sr). — On arusaadav, et sellise inimkuju vahetalitusel segatakse külmlking ja libahunt teis-

teisega kergesti ära, kuna neid mõlemaid arvatakse ju inimlikku algupära olevat. Karvase mehe ja eriti sava allakriipsutamine juhib meid nagu iseendast kura di välimuse manu, — teatavasti Eestis vastavas loos esinebki „vanapoiss“ ise või tondid (FFC 25, S. 29).

Täiesti sarnanevad libahundiks või võluks moondumisele ka külmkingaks moondumise võtted. — Inimene võib teha või nõiduda end kümnekingaliseks sellise määrdega (lepa-koori ja mida kõike pidavat olema sääl vaja), seda ta võib endale pää ja jalge pääle, siis ta „jääb“ kümnekingaliseks, näib välja nagu hunt või mõni muu metsloom, aga temal on kümme jalga, siis ta võib joosta kõige kiiremini ja ta murrab hobuseid, lehmi või muid loomi; inimeseks tagasi ta võib saada, kui keerab kolm korda kanna pääl ümber nii, et muud jalad ei puutu maha (V). Peaaegu samuti seletetakse, et inimesed teevad end kümnekingaliseks nii: kajas olnud sellised kausid määrdega, millega nad võidnud oma otsa ja jalgu, siis neile „jäänd“ selga selline peninahk (V). See määrdega võidmise motiiv on eriti oluline võlude ülemere-sõidu puhul (S. 156), esineb ent ka libahundistumisel (vt. vastavaid päätükke).

103. Aga veelgi enam sarnastetakse kümnekingalist välimuse poolest hundile resp. koerale: tal on neli (!) jalga nagu koeral ja pikk saba taga, ta on ainult pisem kui libahunt, ja libahunt kisub ning kiusab teda (V, külmkinga ja hundi suhtest vt. allpool eraldi § 112). Siit üks samm edasi: kümnekingaline on täitsa koera moodi (Sr, Kr, V), aga päris peni ta kah ei ole, vaid inimene koeranahas (Kr, V). Ja siis seletetakse üksikasjalikumalt, ta olevat selline poolinimest-poolkoera: tal on inimese nägu ja hääl, aga hambad on tal nagu koeral, sõrmed on sellised kui koeraküüned, jalad nagu inimesel, aga varbad jällegi kui koerakäpad; ja metslase hing on neil sees: nad käivad öiti inimesi ehmatamas ja õgimas, imevad verd, kui saavad kätte, päeviti nad elavat niisama nagu muudki inimesed; kümnekingalisiks kutsutakse neid sellepärast, et nad liiguvad ainult öiti, kuna libahundid käivad päevalgi; ja libahundid murravad ja kisuvad neid sellepärast, et nad olnud vähe ikka inimemoodi kah (Kr). — Ei ole kahtlust, et kümnekingalised on samastund siin Liivis võrdlemisi vähe tuttavate peninukkide ehk koerakoonlasiga (vrdl. S. 232). Ja kui lisada siia veel tüübilised motiivid, et „kümnekingaline edaspidi lä-

heb, aga jälg näitab, nagu ta läinuks tagurpidi“ (Sr), või et „nad kängivad viisud tagurpidi jalga ja lähevad siis inimesi püüdma“ (Sr), või et „nad on täitsa inimkehaga ja ka ilma savata, ainult jalad on sellised laiad, sellised lestalämbad“ (Sr), — siis selgub, et kümnekingalised on identifitseerund lõpuks ka sõjaaegsete s i s s i d e ehk pardiajajatega ja et Liivigi rannikul peninukid ja sissid on läind omavahel omakorda segi nagu teatavasti üldse kogu Baltikumis.

104. Nõndaviisi siis Idaliivis kümnekingaline on võtnud endasse vastu küll nõia, võlu, puugi, painaja, hiilingu, libahundi, metslooma, isegi peninuki ja pardiajaja aineid. Aga kui minna otsekohe küsima jutustajailt, kes need kümnekingalised lõplikult siis on ja kuidas nad on sugend, siis ei teata ometigi anda päris kindlat vastust ja kaheldakse kobades ringi, kas need on halvad inimesed või surnud või mingi vanaaja rahvas või metsloomad (Kr). Ja kui muud seletust ei teata leida, siis tembeldetakse nad lihtsalt k u m m i t u s i k s — seda pääasjalikult Lääneliivis — ja antakse neile igalepoole sobivad kummituste nimed (nende lätist põlvenevate nimede ligemat seletust vt. alamal kummituste päätükis): spuokõd (L, Pz, Sr, Ir Saar, Vir 91), kã'mõd (L), dã'nõd (L), blekid (Sr — vrdl. § 2), sõnaga, igasugu kummitused, kollid ja tondid või üldse öised „hirmutajad“ = irmtijid (Sr) ja „ehmatajad“ = ädagtijid (Sr), kel olevat all kümme jalga, nagu osutab nimigi „kümnekingaline“, kes kiskuvat ja piinavat inimesi metsas ja keda saavat lasta maha h õ b e k u u l i g a (Sr), nagu lastakse ju kõiki öisi olevusi puhta ja õilse hõbedaga. Sellisel korral külminga kardetakse kui tüübilist öist h i r m u k u j u, millisena teda esiteldigi kõige alul (vt. § 100): kui kuulatakse pimedas midagi kahtlast kahinat või häält, kohe on kartus, et vaat kui ei olegi kümnekingaline (V, vrdl. ka V 20 = Mt. 1360 + US. 22). Ja kui keegi tuleb salaja tasa tuppa nii, et teda ei kuuldagi, siis öeldakse ikka: sa niisama tuled nagu külming (L). Lääne-Liivis peetaksegi külminga harilikult kummituseks, kes armastavat piiluda esiseid mööda või uksepakul (L). Kui välisused on valla, siis külming tulevat aina edisesse, — sellepärast hoiatetakse ja pannakse õhtuti ukсед alati kõik kinni (L). Jutustaja ema öelnud aina, et kunagi ei tohtivat jätta ust õhtul valla, sest siis liikuvat kõik need „varjud“ = (d)ãnõd ja kummitused = spuokõd ringi (L). Kuid teha ust ise lahti külming kah ei saavat ega pääsvat

siis tuppa, vaid püsivat aina edises ja käivat hiilides, kuis saada tuppa (L), — sellepärast hirmutetakse ka lapsi alatasa, ärgu mingi nad pimedas edisesse või välja: vaat kui külmking ei võta kinni ega vii ära! (L, Ii, Sr, Ir). Lastehirmutisena külmking saab vastava välimuse: see on kurat härjajalgade ja savaga (L), see on tont üheainsa suure silmaga (Sr), see on bob või boba (vt. lastehirmutisi) ahju taga, kes tuleb välja, va suur hall tekk ümber (L). Lõpuks tehakse isegi räbalaist ja nartsest valmis olevus lapse hirmutamiseks ja öeldakse, see olevat „räbalaist kurat“ või — külmking (L 81 = S.117, vt. § 125). Vt. ka L 163 — § 142.

Külmking võtvat omale „mingi-eimingi“ s. t. mistahtesuguse kuju, kuid enamasti ta olevat ikka selline hall, riiderõmm ümber, mõnikord noormehe, vanamehe või eide kujuline, mõnikord teda võivat tunda ainult käe või jalaga, ta liigub nagu vaim, nagu inimene vari (L). Ja sellisena külmking identifitseeritakse lastehirmutise, kolli ja kummituse järele lõpuks täielikult ka ristiusu pailapse kuradi endaga, nagu juba eelpool esitelduski on selgund mitmeid kokkupuutekohti kuradi ja külmkinga vahel (vt. eriti lhk. 54 ja 57), nõnda et väidetakse viimaks lausa: külmking ja kurat olevat üks ja seesama (L, Sr, Kl), ainult kurat on jämedam, külmking peenem nimetus (L), ergo — külmking on lihtsalt kuradi eufemism!

Lõppude lõpuks näeme siis summa summarum, et külmking Liivis on paisund universaalseks mütoloogiliseks mõisteks: see sisaldab puha ja väljendab kõike! Välimuselt ta esineb igasugu kujul, millist massi elav mõttelend aga iganes tahab või mõistab talle anda, samuti sisemuselt, tähenduslikult ta mahutab ja sulatab endasse mitmekesiseimad elemendid, kuni kõlbab viimaks iga paha kalduvusega olevuse paralleelnimeks. — Külmking tõlgitseb kokkuvõttes järgmisi suuri gruppe: 1) vallatelevat märdisanditajat ja lollakat lobasuud; 2) ahvi järeletulijat, poolinimest-poollooma, metsalist, koledat koerataolist elukat; 3) iseäranis sagedasti kuradi käsilast, moondund nõida ja selle eritüüpe — painajat, võlu (ka puugi funktsioonis), libahunti, kaudselt hiilingutki; 4) peninukki (vereimejana ka vampiiri) ja sissi ehk pardiaajajat; 5) kõige üldisemalt aga hirmukuju, kummitust, tonti, kolli, lastehirmutist või 6) vana kuradi ennast; 7) isegi haldjaks ja nimelt just teatud olukordel surnu ja kuradiga segineva metsa-

rahva liikmeks tembeldetakse teda mõnikord (Pz 6, Sr — vrdl. § 52).

105. Ainult üht suurt ja tähtsat rühma pole mainitud senini külminga äärmiselt kirjavas koosseisus. Aga juba a priori võiks väita suurima tõenäolusega, et kui kõik muu, siis ei saa puududa külminga ainestikus ka — s u r n u d. Sest just surnud on ju üle ilma see ürgelement, mis on sigitand õudseid kujusid ja kummalisi olevusi täis kogu inimese ümbruse. Ning nõnda ongi lugu liivi külmingaga: ka siin on surnud tagapõhjas. — Juba eelpool väljendus mitmeid üksikasju, mis viitavad surnute poole. Tuletagem need meelde ja lisagem juurde uusi täiendusi: külmingad on inimmoodi, ent ilma lihata v a i m u d (L, Pz, Ii 19, Sr, Kr, Pr), nad on hallid inimv a r j u d (L) ja k ü l m a d kui surnud (L, Pz, Ii 19), nii et tekib elavailgi külma värinaid nende möödumisel (L — vt. § 97), väimena nad ei saa avada kinnist ust (L) ja kehatuina nad e i s ö ö k a h k u n a g i (L). Laupäeva õhtuti kui elavad inimesed on juba vihelnud, siis tulevad sauna pesema külmingadki, mispärast viimased saunast tulijad panevad lavale kapaga vett ja luua, et saaksid vihelda ka maarjaneitsid (vt. § 78) ja külmingad (sellest kombest ligemalt vt. § 46); keegi ei tohi jääda sauna viimaseks üksinda, sest sel inimesel tuleks pesta siis külminga selga (Ii). — Selline seletus surnute vihtlemisest sobib täiesti muude kirjeldusiga surnute tegevusest (vt. § 91), ja nüüd saab meile lisaks veelgi arusaadavamaks saunas vihtlevate külmingade identifitseerumine sauna tüdrukuid murdma tulevate üliloomulikkude noormeestega, millest oli juttu juba eelpool (vt. § 102).

Aga ka täitsa selgeid ja täpseid mälestisi külmingade põlvnemisest surnuist on püsind kogu rannikul muu tähendusballasti hulgas. — Külmingad on lihtsalt igasugu e r a k o r d s e d s u r n u d (vt. § 97—99): „äravannutud“ ehk neetud inimesed ja nõiad pääle surma (L), kõik need „hinged“, keda pole maetud (Ir) ja veelgi enam just nimelt ristimata surnud (L), tüdrukute hukatud lapsed (Pz, Sr, Ir, Kr), saksa mõisnikkude sohilapsed, keda emad kägistand (Sr)¹⁾, — ergo spetsiaalselt just erakordset surma saand

¹⁾ Jutustaja naine kahtles, kas kümnekingalised on just nimelt mõisnikkude lapsi, kuid mees vastas veendunult: „Kes muud nad siis on! — ega s' ometi õige inimese last keegi kägistama lähe!“ (Sr).

lapsed, kes köidavad üldse massifantaasia tähelepanu eriliselt (vt. § 99), need muutuvad külmkingeks. Sellest siis ka külmkingade pisiduse allakriipsutamine: nad on pisipisikesi poisikesi (L 28, Pz SjWied, LGr 456, Pz 6, Pz 17, Ii Set, Ir 11 — vrdl. hingede rändamist Egipti, kus kah surnute pisidust rõhutatakse, vt. § 93). Kuna need lapsed, edasi, on hukkund enamasti metsas ja just öösel, siis nad teotsevad samuti esimeses joones nimelt öiti metsas (L, Sr, Ir, Pr), nii et identifitseeruvad mõnikord isegi metsarahva s. t. metsahaldjatega (Pz 6, Sr — vt. § 104). Iseäranis ilmekalt valgustab külmkinga algupära järgmine kirjeldus: öiti metsas hoigavad ja nutavad, „kriuguvad ja räuguvad“ kõik need „hinged“, kellede „liha“ s. t. ihu pole maetud ilusasti kalmistule, nagu seda peaks tehtama korralikult iga ristiinimesega; sääal uluvad need hinged, kellede ihu on kiskund puruks hundid ja karud; sääal nutavad selliste laste hinged, keda emad on hukand ära, — neid kõiki kutsutakse kümnekingalisiks, ning kuna nad puha on tapetud ja hukatud, siis nad ka ühelegi inimesele hääd ei tee, vaid seda aina katsuvad, kuis teha halba, rikkuda või ehmatada mõnd inimest (Ir). — Nii paljastub siingi jälle külmkingade paha loomus ja kaldumus teha halba, nagu see väljendus ka igalpool enne esiteldus. Ning ainult haruharva väidetakse vastupidiselt, et hukkund lastest kujunend kümnekingalised ei tee midagi halba (Sr, Kr).

Ometi paistab silma oluline vahe näit. eesti paha loomuga surnu resp. kodukäija ja liivi külmkinga vahel: kuna Eestis teatakse ja tarvitatakse äärmiselt palju kaitseabinõusid kodukäijate vastu, siis Liivis selliseist abinõudest peaaegu ei kõneldagi, nagu see selgus juba varem surnute analüüsi puhul (vt. § 97). Nähtavasti surnute kodukäimise motiiv pole arenend Liivis ikkagi mitte selliseks domineerivaks, meelivaldavaks keskseks nähtuseks nagu eesti usundilises loomingus, kus sellele on koondund massifantaasia eriline huvi ja kus on otsitud määratul hulgal maagilisi vastuabinõusid enesekaitseks kodukäijate vastu. Liivis tähtsaimaks kaitseabinõuks külmkinga vastu on tüübiline ristiusu maagiline võte — rist. Kui sa „heidad“ nüüd ristimärgi endale ise käega ette või lähed üle risttee või jõuad sillale, kus sillapuud on pandud kah juba risti üle tee, — ikka sa oled risti abil pääsnud neist kümnekingalisist (Ir). Näe, kümnekingalised murdnuksid Uost Ōna (Ii) peaaegu ära, kui ta poleks jõudnud joosta veel viimisel hetkel üle risttee (Ir 11). Niisama Brökša Brants (Sr) olnud

Lõnd-soo ligi, kui kümnekingalised hakand jooksuma talle järele; Brants olnud ratsa ja tal olnud hüva hobu, kuid kuis ta ka pole kihutand, — ometi kümnekingalised, kes jooksevad nii ruttu nagu tuulehoog, saanuksid ta hoolimata kõigest kätte, kui ta poleks jõudnud õigel ajal sillale; ainult hobuse tagumine pool pole olnud veel sillal, ja selle siis kümnekingalised kiskund puruksjahuks nagu sodi (Ir 11). Külmlkinga vastu kaitseb ka kas või rauast ristikene kepi otsa küljes (L 44 — vt. § 106). Risti kõrval päästab teinekord t a e v a i s a nimetamine (L 28 — vt. § 106), nagu kolmaina nimi on ju üldse kindlaks kaitseks igasugu paha vastu. Teatud mõttes kaitseabinõuks on lõpuks ka veel e u f e m i s m. — Nagu iga paha olevuse õige nimega nimetamine toodab õnnetust, samuti ei tohita mainida kümnekingalisi nimepidi: kuis karud ja hundid on kohe man, kui neid nimepidi hüütakse, nõnda ka kümnekingalised, — sellepärast nimetetagu neid „v e l j e d e k s“ (Ir), mis on ju iseendast väga sobivaks õrnusavalduseks elavate poolt surnuile.

Liivi külmlkingade algupära kindlakstegemisel omajagu kaaluvaks asjaoluks on edasi nende alatine t a n t s i m i n e (Ii, Ir, Kr, Pr — vrdl. ka Ii 19 ja Pr 78 = S. 73), mis viitab laialt tuttava surnutetantsu (Totentanz, vrdl. danse macabre) motiivile ja peegeldab kah omaltpoolt külmlkingade sugulust surnutega. — Jah, ega kümnekingalised muud ei tegevatki, kui ainult tantsivad ja kepsutelevad, nii et tuba huugab (Kr). Nad on kümnekesi koos ja muudkui keerutavad tantsu (Kr). Kümnekingalised on tüdrukute hukatud lapsi; iga aasta sel ööl, mil ajal igaüks neist on just hukatud, sel ööl nad tulevad sinna tuppa tantsima; kord üks vanamees magand niisuguses toas; läbi une ta kuulnud tantsimist, ja tantsijaid olnud palju, mitte ainult üks; siis mees küsind endamisi, kes see on, kes siin tantsib öösel kingaga, millepääle keegi tantsijaist vastand: „Meie oleme kümnekingalised — sugugi mitte üks inimene, vaid kümme tükki koos kingega!“ — ning nõnda siis see sõna „kümnekingaline“ on tekkinudki neist endist (Kr 74 = S. 73). Kümnekingaliste tantsu luuraja haigeks jäämisest vt. § 106.

106. Lõpuks me ei saa enam kaheldagi külmlkingade põlvnemises surnuist, kui esitame nende kohta veel rea muistendeid, mis sarnanevad täisi surnulugudele ja mida Liiviski jutustetakse ühelt poolt külmlkinga, teiselt poolt otsekohe surnu nime all. — Tule-

tagem meelde, kuis juba eelpool surnute käsitlel puhul sai rõhutat, et Liivis surnulugude seas võrdlemisi väga populaarseks on kujunenud just surnute suure hulga nägemine ja nende massiline liikumine (vt. § 93). Ida-Liivis oli arenend sellejuures — nagu nägime — eriliselt välja surnutehulga rändamine hingedemmerre või veelgi sagedamini Egipti (S. 71), kusjuures muistend lokaliseerudes ja aklimateerudes oli saand omale normaalredaktisioonis päätegelaseks ühe teatud isiku ja nimelt vana Baža-talu peremehe, kes harilikult ikka sattus „hingede“ või „vaimude“ parvega teel kokku ja kohtas oma tuttavaid või sugulasigi teiste savas. Silmatorkav oli sääljuures asjaolu, et see muistend piirdus täielikult ainult Ida-Liivi alaga, kuna Lääne-Liivist ei olnud esitada säälsamas surnute nime all ühtki otsekohest teisendit. Sellevastu aga näeme nüüd, et samalaadilise poisikestehulga liikumine on tuttav Lääne-Liiviski ja nimelt just külmlingade nime all, kusjuures ka Lääne-Liivis kohalikele oludele vastavalt on kehastund normaalredaktisiooni päätegelaseks üks kindel isik — vana Sāmiž-talu (L) peremees. Ja nagu Ida-Liivis vana Baža jääb hätta, sattund surnute teerajale ehk nn. „hingedetele“ (V 190), — just niisama ka vana Sāmiž satub külmlingade teele ja peab ootama paar tundi nende möödumist. Seejuures Ida-Liivis loo tagajärjena mainitakse palvetamist, nuttu ja hirmu, kuna Lääne-Liivis tagajärg on veelgi raskem: vaimude kohtaja jääb haigeks.

Juhtind juba ette tähelepanu sellisele tähtsale sarnadusele Ida- ja Lääne-Liivi omaette arenend surnu- ja külmlinga-redaktisioonide vahel, siirdugem siis lõpuks esitama vastavaid külmlingalugusid endid, kusjuures olgu tähendet veel enne ajaloolise pisi-asjana, et just siia jututüüpi kuuluvad ka kaks ainsat muistendit, mis kirjutet liivi külmlinga kohta juba eelmisel aastasajal: nimelt Sjögren-Wiedemanni ja Setälä omad. —

KÜLMKINGADE TEE (S. 72)

Vanasti üks mees Dondangenist tulnud Piza-külla oma sugulaste manu jõuluks külla. Sää! pühade õhtul kaetud aknad kinni. Mees küsind, miks seda tehakse. Talle vastatud, et külmlingad ei näeks aknast sisse, nende talust minevat läbi külmlingadete otse İra-küla poole. See olnud Jāk-talu. Pärast pühi vanaaasta õhtul see mees hakand minema koju mööda randa. Siis mees näind, et taga tulnud otsekui must tarasaid pisikesi põialpoisse. Varsti need jõudnud talle järgi, tungind kallale ja hakand pigis-

tama. Mõned külmingad haarand tal juukseisse ja hakand tassima randa mööda. Siis ta hakand karjuma, päästetagu teda. Mida enam ta karjund, seda enam need pigistand teda. Siis ta hakand paluma vallalaskmist. Siis külmingad lasknud ta poolhingatuna üheksa sülda merest eemal valla. — SjWied, LGr 456 (8) < Pz.

POISIKESTEHULGA NÄGIJA JÄÄB HAIGES (S. 72)

Mees tulnud mööda teed kesköö aegu ja istund puukannule, suitsetand piipu. Sääl tulnud niipalju pisikesi lapsi, niipalju, et ta pole jaksand lugeda neid ära, ja läind risti temal üle tee. Siis tal olnud nii kole hirm, et tagant olnud terve tolli pikkune (julk) väljas. Küll ta siis tänand jumalat, kui ta saand oma koju. Ja siis ta magand haigena terve nädal. See on väga tõsi. — Ii Set.

KALMISTU KOHAL TEE KÜLMKINGI TAIS (S. 72)

Keegi İra-küla mees sõitnud Pizast koju. Sääl korraga, vana kalmistu kohal, tulnud talle vastu niipalju pisikesi külmingi, et kõik tee täis. Mees kupatand koju poole. Pärast näd kadund taas ära. — Pz 17.

RIST PÄASTAB KÜLMKINGADE KÄEST (S. 72)

1) Külmingad söönd inimesi kah, kui aga saand kätte. — Kord üks mees läind vana-aasta ööl Nabal-kõrtsist Rinda-kõrtsi. Teel tulnud talle selliseid pisikesi külmingi selga. Kui ta kepil polnuks raudset risti otsas, — ta olnuks ise „otsas“, külmingad murduksid tema. — L 44.

2) Nabal Nika tulnud Patik-maalt. Sääl tekkind talle igale poole ümber niipalju kümnekingalisi, et tema pole saand astuda enam mitte üht sammugi. Ja kui tal poleks tulnud meelde lüüa omale risti ette, siis küll kindlasti ta viimne ots olnukski käes. — Ir 11.

VANA SÄMIŽ KÜLMKINGEGA HÄDAS (S. 72)

1) Ühel laupäeva õhtul vana Sāmiž läind Lūž-külast Rinda poole. Öösel ta tulnud tagasi ja istund tee veerde maha. Sääl tulnud niipalju pisikesi poisikesi ja läind risti üle tema tee, nõnda et ta pole pääsnud enam edasi neist läbi. Siis ta istund kaks tundi, kuni ta pääsnud läbi. Need olnudki pisikesed külmingad või metsarahvas veh. Kõnelnud nad pole midagi, läind aga aina üle tee, kaks tundi läind ühtsoodu oma minemist otsekui mingi lambakari. — Pz 6.

2) Mitte kaua aega tagasi olnud pisikesi inimesi metsas. Vana Sāmiž tulnud kord mööda teed. Külmingi, suuremaid ja

pisemaid, tahtnud petta teda metsa. Tema löönd neid kepiga. Suursoos ta istund maha, popsind piipu ja kutsund siis külmkingi, et läheme's nüüd jälle edasi, — pole ent olnud enam kedagi. See olnud öösel, ja neid külmkingi olnud väga palju. Pisemad, need tükkind ikka enam ligi, suuremad nii lähedale pole tulnud. Niipea kui vanamees läind lööma neid kepiga, kohe jõnglased karand kaugemale. Saanuks ta mõne väikese kätte, siis suuremad tulnuksid sellele kohe appi. — L 43.

3) Vana Sāmiž läind kord enne keskööd metsa oma hobuseid otsima. Sää! Lāž-kalda kohal jõe ääres tükkind talle ligi väga palju poisikesi ja tahtnud tallata teda hoopis ära. Siis ta pöördund Suurde-Laande ja istund kannule, suitsetand piipu ja öelnud: „Na, minu lapsed, istuge nüüd teie kah ja suitsetage minu piipu, mille taevaisa mulle andnud!“ — Ja siis need lapsed ajelnud koleda müraga tema mant ära. Kui ta toibund sellest mürast, siis ta leidnud enda teispool Suur-Sood. Kui ta poleks öelnud taevaisa, siis poisikesed sõtkunuksid tema ära. — Muide, sää! Lāž-jõe kohal kuulnud alatasa kummitusi. Sinna uppund ära üks juut kõige oma hobuse ja vankriga, — see sää! siis neid kolle näitab. — L 28 = S. 72 + S. 55 B.

Juba esitet Lääne-Liivi variantide hulgas oli ka üks Ida-Liivi teisend (Ir 11 — vt. „Rist päästab külmkingade käest“), millele lisaks järgneb alamal veelgi paar lugu Ida-Liivist, kus vaid „massistseeni“ tegelasiks pole mitte otse surnud nagu üldisemalt (vt. § 93), vaid just kümnekingalised. — Kokkuvõttes saame siis konstateerida, et külmkingade massiline liikumine oma teatud teid või radu mööda on tuttav kogu Liivis, kusjuures Ida-Liivis sellele on seltsind veel surnute rändamise motiiv Egüpti ja jätnud kümnekingalise nime sää! enam tahaplaanile.

KÜMNEKINGALISED AJELEVAD LIPATES JA LÄPATES (S. 72 + 73)

Kuolkas on veel praegugi tuletorni mõisa, kus tüdrukud käind vanasti tööd tegemas, perenaised saatnud neid sinna teole. Ükskord kaks tüdrukut läind sää! mõisast Už-talu sauna laupäeva õhtul, pesnud end saunas puhtaks ja läind siis mõisasse tagasi sinna. Sää! nad näind, kuis mööda aidadevahelist tänavat tulnud otsekuu must pilv nii lippad ja lappad, lippad ja lappad. Siis üks tüdruk hüüdnud teisele: „Hüppame aida, hüppame aida! mis imeasjad need küll on!“ — Vaevalt tüdrukud saand kükitada aia taha maha, sää! tulnudki kümnekingalised ja läind vuhinal mööda. Neid olnud väga palju — suured olnud ees kui heinasaod, kuna pisikesed tormand järgi. Selgesti tüdrukud kuulnud, kuis pisikesed

läind lippata-läppata, lämpat-lämpat lämpides neist mööda. Pärast seda tüdrukud tõtand koju. — Pr 43.

KÜMNEKINGALISTE TANTSU LUURAJA JÄÄB HAIGES (S. 73)¹⁾

See olnud, mõistate, soonetsis liivakangrute vahel. Keegi mees sõitnud Dondangenist koju, õhtul pimedas. Tema kuulnud pillimängu ja jäänd kuulatama, mis sääl siis on ja kes mängivad sääl metsas külmal ajal pilli. Ta sidund hobuse puu külge kinni ja pugend ligemale luurama. Ja sääl, mõistate, valsitud, ah valsitud tantsida: mitu ja mitu paari poisse-tüdrukuid keerutelnud valssi. Üks neist öelnud aga nõnda: „Va, kes sääl männi ääres on, see vaja võtta kah hulka!“ — Mees „jalad valla“, kuis aga jõudnud põgeneda, vupsti hobusele ja koju. Jõudnud koju, — olnud selline hirm seljas, et ta magand terve nädala maas haige. Öösel unes öeldud mehele nõnda: „Mul oli sinust kahju. Sa oluksid otsas, kui mina ei halastanuks sinu pääle. Mida kõrv kuuleb, seda silm ei tohi näha. Sul on palju lapsi; toida sina oma lapsi ja teinekord nõnda sa enam ära tee!“ — Küllap need tantsijad olnud siis ärasurnud inimesi. Kui nad võtnuksid mehe oma hulka, siis meeski surnuks ära. — Pr 78.

KÜLMKING EESTIS

107. Ajalehe toimetaja, kes põllutööst midagi ei teadnud, tahtis korra põllumehigi õpetada. Ta kirjutas oma lehes: Kui põllumehel loomatoidu puudus kätte tuleb, võtku põllumees rohelised prillid ja sidugu neid looma silmade ette. Roheliste prillide läbi vaadates on lojuste silma ees kõik roheline ja loomad söövad ära, mis iganes ette juhtub. — Nii tark õpetus. Paari päeva pärast tuli üks lehe lugija toimetaja juurde. „Mis te ilmaaegu paberit raiskate,“ ütles põllumees toimetajale. „Trükkige oma ajaleht ometi puulehtede peale, puulehed on ju palju odavamad, ei maksa midagi. Peale selle läheb leht siis palju paremaks. Praegu ei taha minu lehmad teie paberi lehti nende suuruse pärast ära süüa, aga kui te oma kirjutused puulehtede peale trükkite, küll siis mu lehmad teie lehtedest jagu saavad.“

See ajalehe toimetaja tark õpetus tuli mulle külmkinga peale mõteldes meelde ja pani mu südame värisema. Ma kardan nimelt, et külmkingast kirjutades minu käsi viimaks ajalehe toimetaja viisi käib. Kõige paremini läheksin ma külmkingast vaikides mööda, aga Wiedemann sunnib mind temast kirjutama. Wiedemann, näe, seab kodukäija ja külmkinga täiesti ühe pulga peale, pruugib kodukäija kirjelduses pea kodukäija, pea külmkinga sõna. Kodukäijast kirjutades ei või ma seega muud kui pian ka külmkingast kirjutama, keda ju Wiedemann esimesega ühte sulatab. Mina omalt poolt pian aga tuunistama, et ma külmkinga kohta midagi ei tea.

¹⁾ Vrdl. FFC 25, S. 1.

Niipalju kui ma ülepea tähele pannud, ei tunne suuremaa rahvas sugugi külmlkinga. Kusagilgi suurelt maalt saadud rahvaluule korjandustes ei leia ma külmlkinga nime. Külmlkinga isamaa on Saaremaa. Saares ainult tuntakse teda. Et ma Saarlane ei ole, on külmlking mulle hoopis võeras. Ma tunnen siis külmlkinga nii palju kui ma temast raamatutest lugenud ehk Saarlaste suust ta kohta teadust saanud. Raamatutest räägib peale Wiedemanni Holzmayeri „Osiliana“ külmlkingast. Rahvaluule korjandustes juhtub külmlking koguni aru korral silma, sest et Saarlased ju sulge sundida ei taha ega palju rahvaluule korjandusi ette võtta ei armasta.

Nõnda kirjutab 1897. aastal Eisen oma raamatus „Kodu-käijad“ (78—79) tervelt paar lehekülge täis, ilma et esitaks midagi asjalikku materjali päale selle, et ta „külmlkinga kohta midagi ei tea“. Järgmisel 80. leheküljel Eisen võtab kokku Wiedemanni ja Holzmayeri teated külmlkingast ja siis lhk. 81—82 andmed oma kogudest, mis näivad põlvenevat kõik üheltainsalt isikult (J. Anger) Kihelkonnast (E 25528)¹⁾, — ja see moodustabki siis kõik kokku ainsa „eriuurimuse“, mis ilmund senini külmlkinga kohta (oma „Eesti Mütoloogias“ Eisen läheb külmlkingast tõesti „vaikides mööda“ ega maini seda nime üldse mitte).

Tegelikult aga sugemeid külmlkingast on siiski vähe enam, ja isegi kirjanduses see nimi esineb ka veel mujal päale Eiseni mainitud Holzmayeri (Osiliana I, 1872. a., lhk. 17—18, № 1—6) ja Wiedemanni (Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, 1876. a., lhk. 424—426, 449, 457)²⁾. — Juba 1827. aastal tähtis Saaremaa vanavara publitseerija Luce trükib oma raamatus „Wahrheit und Muthmassung, Beytrag zur ältesten Geschichte der Insel Oesel“ (lhk. 109) esimese märkuse külmlkinga kohta: „Külmlking (Kaltschuh) ist die Seele eines Verstorbenen, die sich weder zum Himmel noch zur Hölle qualificirt, also so lange auf der Erde herum irren muss, bis ein Wolf sie aufgefressen hat, und diese sollen sehr lüstern nach solchen Leckerbissen seyn.“ Edasi 1886. aastal Hurt'i toimetet „Vana Kannel“ I (lhk. 144, № 98 B) sisaldab Põlva kihelkonna rahvalaulude hulgas kah külmlkinga nime:

- 1 Külä naize', külmä' kangä',
Valla naize', vana hata',
Mis tie' meistä mõtelete,
- 4 Vaezist latsist vaidelete?

¹⁾ Üksainus oktaav-leheküljekene Eiseni enese üleskirjutet teksti.

²⁾ Oma suures eesti-saksa sõnaraamatus Wiedemann tõlgitseb külmlkinga: „Kobold, Gespenst in Menschengestalt, Geist eines Verstorbenen“.

Ja 1893. aastal soomlane Mustonen avaldab Helsingis oma Saaremaal kogutud rahvalaulude kogukese „Virolaisia Kansanrunoja, Vihukene Eesti Rahvalaulusid“, kus (lhk. 27—28, № 31) esineb saarlaste rahvalaul Jaanist, kes röövib küla kaevul karja jootva Anni reele ja sõidutab surmani ehmunud neiu teiste neidude sajatusel oma koju:

- 49 Kolistes toodi tuase,
 50 Külmankinga kamberisse.
 Tooge need tellid tuasse.
 Kallis akkas kudumaie,
 Külmankinga keavetama,
 Kudus pääva, kudus teise,
 55 Kopsis kolmandama maha.
 Siis viis äia põlve peale,
 Ja viis ämma põlve peale,
 „Vata siia, vata sõnna“,
 Va(s)tasid vanad mõlemad:
 60 See pole koolia kujutud,
 Külmankinga keave(ta)tud.
 Oh se on kuldani kujutud,
 63 Se on raudise rabatud.

Laulule järgnevas seletuses Mustonen tõlgitseb külmankinga kummituseks, surnu varjukujuks, kolliks. Veel teine soomlane, Varonen oma raamatus „Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla“ (1898. a., lhk. 25, 34, 36) mainib külmkinga nime, olgugi küll ainult Wiedemanni järele, kasutamata isegi eelmisel aastal ilmud Eiseni „Kodukäijaid“. — Ning lisades lõpuks trükitud materjalile juurde veel andmed meie käsikirjalisist kogudest (H, E, EVR, EmS, L) võime kokkuvõttes piiritella külmkinga praeguse esinemisrajooni Saare-, Muhu- ja osalt vast Hiiumaaga, kusjuures üksikud mälestised lasevad oletada selle mõiste tundmist varemini ka mandril (vt. § 115)¹). Keeleliliselt liitsõna esimene osa „külma“ ei näi üldisemalt deklioneeruvat, vaid liitub „kingale“ nominatiivis, olgugi et kirjutetakse vahel ka „külmad kingad“ (H II 47, 275 (6)), „külma kinga“ (E 42390 Pöide) jne. Wiedemann oma sõnaraamatus noteerib külmkinga

¹) H III 25, 253 (5) on kirjutet üles küll Viljandi kihelkonnas, kuid põlveneb suveks „suurele maale“ tööle tulnud Valjala meestelt Lõune külast ja kuulub sellega Saaremaa vanavara repertuaari.

paralleelkujuna külma king. Kord esineb isegi „Külm-Kink“ (EVR XXI 22 < Pühalepa), mis seletub nähtavasti sõna ebaõige interpretatsiooniga mõistet mittetundva üleskirjutaja poolt. Ja kui soomlase Mustose transkribeeritud „külmanking“ ei seletu samuti lihtsalt soome keele eksitava mõjuga, siis võiks olla siin tegu partitsiibi -nd > -n muutusega Saaremaal, mis on seda tõenäolisem, et sõna esineb sellisel kujul Mustose tekstis järjekindlasti ¹⁾.

108. Kui asuda nüüd analüseerima külmkinga olemust Eestis, siis satume siin niisama nagu Liivis üksteisest tugevasti erinevate kujutelmade rägastikku, sest eestigi külmkinga sisuniidid valguvad väätkasvena laiali ega võimalda vahenditult ligipääsu oma algupärajuurtele. Hakakem siis kohe raiuma mõisteteid ja arenemisradu sesse teaduslikult seni uurimata söötmaasse.

Kõigepäält juba „kinga“ nimetus iseendast juhib meid ot-sima teatud sidet eestkätt külmkinga ja inimese vahel. Nõnda Wiedemann (LdE 426) kirjutabki muuseas, et päris elavad inimesed käivad külmkingena hirmutamast ja narritamas teisi; need inimesed leitavat silmapilkselt surnud, niipea kui hundid murdnuvat külmkinga. Selline seletus sobib väga hästi üldinimliku ettekujutusega hinge eraldumisest kehast ja liikumisest iseseisva olevusena, ning külmking oleks nii siis lihtsalt uueks väljendusvormiks tuulispää, libahundi, painaja ja teiste kõrval, kes kõik teatavasti pole ju muud midagi, kui elava inimese ja nimelt just nõia moondisi. Ei ole siis ime, et külmking segineb kergesti teiste nõia moondistega ja esineb paha vaimuna ka tuulispää kujul, kes toovad inimesile igasugu haigusi (Osil. I 17, 2 < Sörve). Ning nõnda nagu hukkub moondund nõid, niipea kui virutetakse terariistaga puruks tuulekeeris või lastakse hõbekuuliga maha libahunt või murtakse katki looma painav õlekõrs, hanguvars etc., — just niisama hukkub siis ka elav nõid, kui hundid murravad ta moondise — külmkinga, nagu märgitud eelpool.

Edasi seletetakse, et külmking pole mitte just elav nõid ise, vaid ainult nõia tehtud:

... võetakse tükk koera liha ja visatakse tuule sisse ülesse; kuhu läheb, seal teeb haigeks. Kellele külmking kõige esite vasta, see haigeks. Öhtul saadetakse, siis mõjub paremini: ei

¹⁾ Ometi ei ole nende ridade kirjutajal õnnestund leida ühtki muud lisateadet sõnakuju „külmank king“ esinemisest, ja küllap see kahtlaseks jääbki.

saa nii pea rohtu. Nõiad saadavad külmkinga. Neil on seks omad sõnad, mis nad saates pruugivad. — E 25528 < Kihelkonna ¹⁾).

Ühed arvavad, et külmking surnud koera lihast tehakse. Teised rääkivad jälle, et lausujad ehk nõijad õhtuti oma suust õhku tuulde puhuvad ja säääl juures sõnu räägivad: mine ja tee selle ehk selle inimesele seda ehk teist sugu kurja. Ja nõnda kui ma olen kuulnud, et elaja loom kas olgu ta hobu, härg, lammast ehk mis sugune kodu loom tahes, suur või väike, kes külmkingaga vastamisi läheb, see sureb. Aga kui ta jälgedese juhtub, jääb alati raskestes haigeks, ja väga arva on sell juhtumisel surma ette tulnud. Niisamma räägitakse inimeste kohta, aga inimeste üle külmkingal nii suurt voli ei ole, et ta võiks neile surma tuua, aga alati haigust, olgu see missugusel kokku juhtumisel tahes. — E 41177 < Karja.

Ettekujutus külmkingast kui mädanevast koeralihast tehtud ja õhku lastud haiguse ja surma tekitajast (eriti veel loomade man) sarnaneb nõndavõrd l e n d v a ehk rabanduse ehk äkise mõistele, nii et Eisen (Kkjad 81) peabki külmkinga „Saarlasse lenda, lindva“ lokaalseks nimetuseks, jätkab aga säälsamas, et „teiste teadete järele nähikse külmking jälle ometi enam vaim olevat“. Ja üks ole ebamäärane „v a i m“ üldse alatiseks kergekaeliseks seletuseks igasugu tumedate olevuste defineerimisel. Nii öeldakse ka külmkinga kohta, et see on lihtsalt vaim, kes käib mööda maad (E 25528 < Kihelkonna; L < Põide) või k u r i v a i m jõe näki, vedaja (= tulihänna) ja teiste kõrval (H IV 2, 275 (3) < Karja) või k u r i v a i m, kes elab metsas (Osil. I 17, 3 < Muhu) või „Külm-Kink olla m e t s a v a i m, olnud inimese sarnane, kuid must, ilma peata ja hobuse jalgadega“ (EVR XXI 22 < Pühalepa). Siit samm edasi, jõuame juba tüübilise metsas asuva hirmutise või k u m m i t u s e mõisteni: Mõned väidavad, et kui õige kaua metsas huilata, hoolimata vastukajast, siis koha-

¹⁾ Eisen (Kkjad 81) refereerib samu (enda poolt üleskirjutet) ridu üsna vabamalt: „Kuhu külmking siis läheb, seal teeb ta kahju, loomad tapab ära, inimesele saadab haigust. Kõige kangem on külmkinga vägi esimese vastutulijaga kokku puutudes; kaugemale minnes kaob ta tapmise ja haigeks tegemise jõud“ jne. — Kuskilt Eisen on saanud külmkinga kohta veel järgmise kirjelduse: „Külmking on nõid. Teeb haigeks, kui sulle vasta tuleb. Sui sojal ajal tunned kusagil mõne korra külma õhku. See külmking ongi. Kui külmking looma peale tuleb, tapab looma ära, inimese aga teeb haigeks. Külmking käib nagu v a i m tuules. Külmkinga vasta saab abi, kui sinna minnakse, kust haigus saadud, sealt purusid tuuakse ja neid suitsetakse. Siis tuleb tervis jälle tagasi“ (E 15039).

tavat lõpuks koletist, kes peituvad metsas varjul ja olevat külming; oma välimuselt ta ei olevat inimene, vaid liikuvat aeglaselt ja mahtavasti edasi, nii et maa väriseb; ülespoole ta kuju peene-
nevad ja näivat välja otsekui viiekümnekoormane heinakuhi (Osil. I 18, 6 < Kaarma). Järgnegu lisaks paar lugu sellise kummitu-
sena kujuteldud külminga huiilgamisest (vt. veel § 110: „Külming toodab halli ehk viluhaigust“ ja „Taskunuga põigiti pihelga kepi otsa“; vt. ka § 117). —

KÜLMKING TULEB VASTUHUILGAMISE PÄÄLE KARJASTE MANU

Kord olnud karjased metsas tule ääres ja kuulnud kaugelt ilusad õikamist. Karjased eikand vastu ja kuulnud, külaline tulnud ligemale ja mida ligemale tulnd, seda hirmsamaks eikamise heal läind. Viimati läind asi nii hulluks ja hääl hirmsaks, et karjased kõik kartma hakanud, ja võeras ei jäänudki tulemata. Ilmunud ka varsi suur valge kogu, istunud karjaste hulka ka tule ääre maha, ja karjased kõik hirmu täis, ükski ei tohtind ennast liigutagi. Kui natuke aega oli mööda läind, tõusnud külming maast üles ja läind oma teed. Siis hakkand karjased isekeskes rääkima. Üks ütelnud: „Nägite, missugused hullud silmad tal olid?“ Teine rääkind: „Ma nägin paremine kui teie nägite, ta oli peris halasti inimese nägu, lina ääre alt paistis.“ Kolmas rääkind: „Suured ristati hambad olid suus, sõrmed olid kui koera küined, aga koera omadest hoopis suuremad, ja hobuse jalad olid tal all.“ Igauks arvanud, ei tea, mis elukas see oli. Õhtul saanud kodunt igauks, kui tema olekud oli rääkind, vastuseks oma vanemate käest: „See oli külming.“ Peale selle juhtumise ei ole karjased enam iialgi tohtind vastu õigata, kui oli metsas eikamist kuulnud, olnd kõik vaik. — E 41184 < Karja.

„KÜLMKING VEISID JUHATAMAS“

Kord otsind tüdruk karjamaal veisid. Korraga kuulnud ta metsas nii ilusa häälega uitamist, et niisugust pole ta enne kuulnud. Tüdruk hüidnud vastu: „Nägid sa meite 'vei-sid?“ Külming hüidnud vastu: „Jah nä-ä-gin.“ Tüdruk: „Mis nägu need olid?“ Külming: „K-i-r-ju.“ Korraga näind tüdruk, kuidas suur valge kogu metsast karjamaale tulnd, ja küsind: „Kus need veised olid?“ Valge kogu vasta: „Leppikus.“ Tüdruk läind vaatama ja leingi leppikust veised, aga sedasama ei tea, kus külming sai. — E 41183 < Karja.

Lehmade kättejuhatamine on haruldasi näiteid külminga häätahtlusest ja hädaliste aitamisest, — harilikult teda esitellakse ikka pahana ja halbategijana, keda kiusab taga p i k n e g i : „Kui Taeva Taat hüiab (müristab), ära jookse, ära otsi varju puu alt, ära pia põlle üllal, ära käri kue õlmi üles etc., et külming kuskile kurro vahele ei saa pelgo peita“ (H I 4, 392 (3) < Saaremaa). Um-

bes samuti kirjutab Wiedemann (LdE 457), et äikese aegu ei tohita minna puu alla, hoida taskuid tühjena, tõsta üles põlle ega seelikut, pidada oma man ühtki tühja lähkrit ilma punnita ega tühja noatuppe (kus saarlased harilikult ikka kannavad oma nuge) etc., et pikse tagaaetud külmling või kurat ei leiaks varjupaika ega tõmbaks välja enda järele kah sinna. Sellised keelud pikse puhul on tingitud üle Eesti harilikult ikka kõige paha päämehest kuradist ja selle kompaniist, kuhu hulka asetetakse nähtavasti külmlingki, nagu selgub alamal.

TAARA JA SAATANA INGEL KÜLMKING¹⁾

Taevast sünnib äkitselt hirmus raksumine: sealt langevad hirmsad pikse nooled maa peale ja pilved sütitavad tuld. Viimaks, kui Taara kõik kurjavaimude voli maa peal valguse läbi tühjaks oli teinud, julgenud üks saadana ingel, nimega Külmling, hiljemini jälle mööda ilma ümber hulkuma ja rahvast eksitama hakata, iseäranis kange vihma saju ajal. Taara märkanud kohe, et selle rahva rahu rikkuja kohta muud ei võinud aidata kui miski looduslik hirmutus. Sellepärast pani ta oma pilvedesse tuld, mis kange vihma sajuga sealt välja lööb ja vana Külmlingale õlge palavad kuuma taha teeb. Veel suuremaks nuhtluseks kui välk olla temale pikne ehk kõu (müristamine). Need olla ühed tulised nooled, mis otse kui looduse sunnil Külmlingale pidada müristamise aegas järele kargama, mille eest vana julge ümber hulkuja hirmsa kiirusega ära plagab. Et Külmling sagedasti majade sisse pikse eest peab tahtma varjule pugada, sellepärast ei usalda inimesed oma majade uksi müristamise ajal lahti jätta, et külmling senna sisse ei peaseks ja seega pikne ja välk nende maja ära ei lõhuks ega põlema ei sütitaks. Pikne olla üksnes kurjade vaimudele ja kurjade inimestele kardetav; hääde külge ta ei puutuda iial. Sellepärast uskuvad rahvas ka praegu veel, et need inimesed, keda välk surmab, et need nii kurjad ja patused olivad, kellele Jumala viha muul kombel surma ei anna. — H, R 3, 391 (5) < Saaremaalt.

KÜLMKING OTSIB VARJU PIKSE AEGU

Üks kord olnud üks naine oma lapsega üksi metsas heina tööl, laps olnud kahe ehk kolme aastane ja olnud korviga puu oksas ripus. Vihma hakand sadama ja müristand ka. Siis üks vana hall kits tulnud sinna puu alla, kus laps oksas oma korviga ripus, ja oidnud ennast umbest lapse korvi alla. Ema käind teda mittu kord ära ajamas, ika läind uuest jälle. Ema hüüdnud esmalt lapsele: „Väätike, väätike, anna pihta!“ Laps pole midagid oskand teha. Ema läind ise jälle ära ajama, saatnud teda eemale, säääl kõu löönd vana kitse maha, kes muud midagi polle olnud kui külmling. — H III 5, 20 (2) < Valjala (vrld. § 30).

¹⁾ Ärkamisaja vaimus stiliseeritud ja Taaraga dekoreeritud kirjutis.

Pikse motiivi kõrval veel teiseski tüübilises motiivis esinevad Eestis külmking ja kurat kõrvu: see on nimelt maadlemine kuivalgel õöl, kusjuures suurel maal väljakutsujaks on üldisemalt kurat (vrdl. FFC 25, S. 35), Muhumaal aga ka külmking järgmises loos. — Mees tulnud õhtul sepalt ja kõlistelnud käes raudu; äkki tekkind teele ette külmking, võtnud põllult äkke ja visand meest; mees pole teind väljagi, läind üha edasi; rauad kõlisend taas, ja siis külmking tormand maadlema; kui mehe „vilu“ (s. t. vari) olnud külmkinga pääl, siis ta tuuseldand teda mis kole, olnud aga külmkinga „vilu“ mehe pääl, siis see olnud tugevam; mees jäänd pigistamisest haigeks ja surnud poole aasta pärast (L < Muhu Võlla küla; jutustaja kuulnud lugu ühes kõrtsis NB Pärnumaal kodukäija nime all). Niisama õpetab Wiedemann (LdE 426) külmkinga pääletungil inimest nõnda asetuma, et oma vari külmkinga pääle langeks, siis saadavat tast võitu. Ja lõpuks külmkingaga on seotud veelgi tavalisem muinasjutu-motiiv, mis esineb ühenduses igasugu kummituste ja kuraditega: keegi raskejalgne naine tõotan d metsas kadund lehma otsides külmkingale selle, mida ta kannab rinde all, tüssand aga pärast külmkinga, andes talle mitte last, vaid põlle (Wied, LdE 426).

109. Alati paistab silma külmkinga kirjeldusis tema kummaline välimus. Juba eelpool (§ 108) oli juttu ta esinemisest tuulehoona, musta inimesena ilma päata ja hobuse jalgega, viiekümnekoormase heinakuhjana või karjalaste manu tuleva koletisena, keda iga nägija kirjeldab isemoodi. Lisagem siia uusi külmkinga välimuse pildistusi: „Külmking näitab end tee kõrval kui edasi liikuja heina labu või kadaka põõsas“ (E 42390 < Põide); ta näib välja otsekui heinasaad (E 41190 ja 41193 < Karja); „pealt olnud just kui õle vihk ja üks ainus jalg olnud all, sellega hüppanud ta ikka edasi“ (H IV 2, 280 (3 c) < Karja). Mõnikord ta esineb musta mehena, kes moondub heinasaoks (E 41189 < Karja), teinekord taas mehena valges palakas, kes hüpleb ühel jalal (Osil I 17, 3 < Muhu). „Kuju on temal inimese nägu, mõni kord surma valgetes mähkmetes ja enamiste igapäevastes riides“ (L < Põide). „Külmking olnud valges riides vaim; teedel ühe jala peal hüpates kohutanud inimesi; jäljed olnud teine inimese, teine koera; nii pidi tal teine inimese, teine koera jalg olema“ (L < Põide). Nad on küll „keha poolest inimeste sarnatsed, aga ühe jalaga ja labajala asemel kannavad tagaspidi

seisavad ani jala moodulist jalga“, nii et kaugelt näib, nagu hüpleksid nad ühel jalal (H III 25, 253 (5) < Valjala). Külmlkingal olevat teravad jalad, mispärast ta saavat liikuda lumes ainult suuskega, ja mõnikord olevatki näha lumel tema käigu jälgi (Wied, LdE 426). „Külm king ööldi ennast ka mõnda möödi muutvad: vahest inimese moodi, vahest ka lojuse moodi“ (H III 5, 19 (2) < Valjala). Edasi külmlkinga kujud on poolinimest-poolkassi (Osil. I 18, 5 < Valjala), vana hall kits (H III 5, 20 (2) < Valjala), valge jännes (H III 25, 254 (VI 1) < Valjala), koer, kass, mullikas või mõni metsaloom (H III 25, 253 (5) < Valjala), tükk hobusesõnikut (Osil. I 17, 3 < Muhu) ja sageli lihtsalt suur valge „kogu“ (E 41183, 41184 ja 41190 < Karja), suur hall kogu (E 41182 < Karja) või suur must kogu (E 41187 ja 41193 < Karja), kuni lõpuks tehakse vahet isegi mustade ja valgete külmlkingade vahel (vt. alamal, vrdl. ka § 113 ja 114).

Kummaline välimus iseendast on oluline küll igasugu hirmukujudele, esinegu need siis kummituse, tondi, kuradi, kodukäija või mistahte muu nime all, kuid ometi olgu juhitud tähelepanu eriliselt iseloomustavale ühel jalal hüplemisele, iseäralikkele jälgele, valgele palakale või valgele linale (E 41184 ja 41197 < Karja) ja üldse valgele „kogule“, mis on teatavasti just kodukäijate harilikkeks tunnuseiks, niisama nagu surnud kummitelavad alatasa ka just loomade, heinasaadude ja muude loodusasjade kujul¹⁾. Teiselt poolt mainigem ka pikse motiivi kohta, et pikne ei ole kaugeltki ainult ristiusu reklameeritud kuradi, vaid samuti kõigi muude pahade vaimude, surnud nõidade, roimarite ja üldse kurjategijate verivainlane (vt. veel § 111 ja 113). Edasi maadleminegi kuuvalgel ei sünni ainult kuradiga, vaid mõnikord niisama kodukäijatega²⁾. — Ja nõnda siis lõppude lõpuks, konsta-

¹⁾ Vrdl. Eisen, Kkjad 33—37.

²⁾ Tüübiline siin on just varju motiiv: koolja või kodukäija varju langemine elava pääle toodab viimasele ikka haigust, ja sellepärast öpetatakse: „Kui kooljaga tee pääl vasta tuld, sis olevat hää päivä poolt küllest kooljast mööda minna, — sis ei saavat koolja mööda minejat ära varjata“ (H II 30, 871 (71) < Rõngu). Seesama maksab ka külmlkinga kohta: inimene, kelle üle on läind külmlkinga vari, kaotab mõistuse, millele järgneb pikaldane haigus või surm (Wied, LdE 426) — vt. § 110. — Väga piltlik on ms. ka komme, et matjate või hauakaevajate koju tagasitulekul peremees olnud tulega neil vastas vaatamas, kas kõigil on varju; kel ei ole, see olevat sama, keda nad matnud ja kes jõudnud juba enne neid tagasi (H, EKS 4^o 5, 326 (307) < Karja).

teerind eesti külminga kokkupuutekohti elava nõia moondise, tuulispää, lendva, paha vaimu, metsavaimu ja üldse igasugu kummituse kui ka kuradiga, jõuame nagu harilikult ikka pahade vaimude ja hirmutiste algupära ja ürglähtekoha jälgides aina surnute piirkonda: ka külminga juured näivad võrsunuvat samast mullast, kuhu maetakse siit ilmast lahkunu surnukeha ja kust arvatakse tulevat välja tema edasielav hing igasugu kujul ja kombel.

Juba eelpool (§ 107) esitet Luce ja Mustose teated tembel-davad külminga selgesti väljendetult surnu varjukujuks, Wiedemann (LdE 424) seletab, et kodukäijad ja külmingad ehk kaapjalad (Scharrfüsse) on kõik ühetaoliselt lahkunute vaime, kes ilmuvad päälilma nähtaval kujul; edasi Wiedemann teeb siiski vahet kodukäija ja külminga vahel, tähendades, et kutsumata vaime püütakse eemaldada või põgenetakse ise nende eest, eriti külmingade eest, kes NB ei tule küll enam koju tagasi (nagu „kodukäijad“!), kuid liiguvad niisama ringi, tehes kahju ja hirmutades inimesi. Külmingad ei olevat muud kedagi, kui „sandid inimesed“, kes ei mahu pärast surma taevasse, vaid jäävad maa pääle tuule liigutada ja puhuda (L < Anseküla). Nõnda-sama väidetakse ka Karja kihelkonnas (E 41177) üht tõugu külmingade kohta, et „need muud kedagi ei ole kui surnud inimeste hinged, kelle üle veel aru pidamata on, kus teda peab pandama, kas hease ehk pahase paika (vrđl. § 113); seda külminga nimetab rahvas pool kodu käijaks ehk kodukäija pooleks vennaks; nii palju on ta päris kodukäijatest teist sugu, et ta koju maja juure enam ei lähe, kui ta säält kord on välja viidud; tema on enamiste metsas nenda samma kui külmingad (=teatud lill — vt. § 110), ja sellepärast kannab ta külminga nime; külming peab ka oma kuju ja näu poolest kahte sugu olema: esimesed ehk paha tegijad külmingad (need on jutustaja arvates nõia lastud lendvaid — vt § 108) on enamiste mustad ja hallid, aga teised, keda pool kodukäijaks ehk kodukäija pooleks vennaks kutsutakse, olla kõik valged, ja sellepärast arvavadgi rahvas neid surnud hingedeks.“ Nimetuste „pool-kodukäija“ ehk „kodukäija poolvend“ kõrval väljendab külminga olemust äärmiselt ilmekasti ka Wiedemanni märkus (LdE 425), et vana inimese kõrva maetud lapse kohta öeldakse vana jala-peastja ehk külminga poisike selles mõttes, et laps kängib vanal surnul jalgu, kui see

lahkub hauast. Kuid nagu harilikult ikka ligidaselt sarnanevate mõistete vahel piirjooned hajuvad ähmaseiks ja kaovad sageli hoopis, nii seginevad ka kodukäivad ja muidu ümberhulkuvad surnud: Muhus (L < Võlla) külmking esineb juba täitsa kodukäija paralleelnimena ja tuleb ka koju tagasi, samuti Sörves (L < Anseküla) ja Valjalas (H III 5, 19 (2)) ta vastab täiesti kodukäijale, Jämajas (EmS kogud) ei teata kindlasti, kas külmking on mõni kuri vaim või surnud inimene. Üldisemalt ent määritellakse siiski üsna täpselt, et külmkingeks saavad pärast surma nimelt just halvad või erakordsed surnud, nõiad, enesetapjad jne., nagu kirjeldetakse alamal.

Kodukäiaiks ehk Külmkingaks kutsutakse kuri inimene, kes pärast surma kodus käib teisi inimesi, kes ta perekonnast elus alles on, vaevamas ja hirmutamas. — E 27619 < Valjala.

Külmking on üks kodu käija inimese vaim, kes on ma peal võlu olnud ja muud kurja teinud; mõisniku kodu käijud olla kirikus hulgakesi nähtud öösi kell 12, talu inimesi aga üksinda (L < Pöide).

Külmkingast rääkiti ka mõnda; see pidi vist kodu käia olema, nende inimeste hinged, kes võllud ja kurja kuntsi pidajad pidid olema. — H III 5, 19 (2) < Valjala.

Külmkingadeks saavad pärast surma kõige suuremad nõiad, kes elus inimestele, loomadele palju kurja teind on. — H III 25, 253 (5) < Valjala.

Külmking, kes siin maa peal väga õelaste elab, kas suur nõid, võluja, painaja jne. olnud, siis ei võeta teda pärast surma ei heas ega pahas paigas vastu, ta jääb maa peale kodu käiaiks. E 42390 < Pöide.

Võtab keegi omal ise elu, siis peab ta oma õige surmani hulkuma ringi kui tuulehoog või väikene valge mees või külm king („als kalter Schuh“, NB mitte Kaltschuh, nagu kirjutavad Luce ja Wiedemann) — Osil. I 17, 1 < Kaarma.

Külmkingad olla nende inimeste vaimud, kes ise enesele elu lühendavad. — H IV 2, 280 (3 c) < Karja.

Täiesti sarnanevad kodukäija omadele ka ettevaatus- ja kaitseabinõud, milledega püütakse vabaneda külmkingast. — Kes külmkinga kardab, kuid hirmu pärast ei saa paigast teda nähes, see lõigaku katki oma pastlapael, siis ta pääseb põgenema (Wied, LdE 426). Ka päästab külmkinga küüsisst tema nime nimetamine (E 41177 ja 41197 < Karja, vt. juttu alamal). Ja nagu kõiki pahu vaimu nii ka külmkinga võib peletada

püssipauguga ja hukata hõbekuuliga (Wied, LdE 426; E 27619 < Valjala, E 41196 < Karja, vt. juttu alamal). Suuri-mad ent külminga hävitajad on siiski pikne (vt. eelpool ja § 108) ja hundid, millest alamal eraldi (vt. § 111).

„KÜLMKINGA LINA“

Kord läind üks naine metsa marju lapsele noppima ja saand ka vana tutva külmingaga kokku. Naine nimetand külminga — kohe tõusnud sealt kohast hall suits nõnda kui vee aur üles, kus külming seisnud. Vähe aja pärast olnd suits kadund ja naine leind säält ühe valge lina. Võtnud lina ära, hakand koju poole luusima. Kui oli ühe poole versta ära käind, tulnd külming järke lina kätte saama. Naine andnud lina pärija kätte ja akand jälle edasi sammuma ja eksind ära ja nii kangeste, et läind tükkis sügavale metsa. Siis pole muud nõu üle jäänd, kui pannud oma riided pahempidi selga, — siis saand jälle õige tee kätte. — E 41197 < Karja (eksimisest vt. § 110, 117 ja 134).

METSAVAHT LASEB KÜLMKINGA LAULATUSSÖRMUSEGA

Üks metsavaht oli mõne aja igapääv külmingaga kokku juhtund. Metsavaht mõtlend, ei tea, kuidas tast lahti saab. Metsavaht võtnud ühel päeval hõbe laulatus sõrmuse, ajand püssi sisse ja läind metsa ja niisamma kui ennegi saand vana tutva külmingaga jälle kokku. Metsavaht lasknud laengu külminga peale välja. Korraga sündind kange pragin, nõnda et kõik mets olnd praginad täis. Metsavaht läind vaatama, kus külming. Saand natuke maad edasi minnes näind ta, kuidas palju suuri puid olnd juurdega üles kistud ja nende puude vahel hea käänakas koera liha. — E 41196 < Karja.

KÜLMKINGA HAUDA KINNI MANÄMINE

Teine juhtumine minu ajal, ka nii peale 40 aasta tagasi. — Elas Pöidel Uudes valdas üks vabadiku maja sees üks küürus seljaga naesterahvas, hüiti Küirakas Leenu. Tema oli elu aja sakste õmbleja olnd, linnas eland ja saksa moodi riides käind ja kübar peas kannud. Leenu oli ära surnud ja Tornimäe õigeusu surnuaeda maha maetud. Tema maja ütt jäi üksi tühjaks.

Pääle selle olivad mõned hilised tee käijad küiraks Leenut tee peal näinud, ja oli ka nähtud, et Leenu maja sees ööseti tuluk põleb. Viimaks võtnud kaks või kolm noort meest julgust ja läinud vaatama, kes säälsihes on. Aknast sisse vaadates olid nemad näinud, et küirakas Leenu on ise säälsihes, küinal põleb laua pääl, Leenu ise laua juures ja kammib oma pead. Poisid katsund nii tasa ja nobem kutt enne jooksu.

Pääle selle oli üks noor mees tulnud hobustega karja maalt koju. Hommiku koidu ajal tulnud temale tee pääl küirakas Leenu vastu. Pois hakanud Leenut söimama. Leenu puhund ja väljanägemine muutnud nii hirmsaks, et pois oli kohkunud ja hobused olid nii hirmsast kohkunud, et

pois oli hobuse seljast maha kukunud, sellest sammast nii haigeks jäänd ja mõne päeva pärast surnud.

Kui neid juttusi nii moodi räägiti, siis tuli minu ema öde minu ema juurde ja vandus vana küirakas Leenut, et see kodu keib ja tema laste haud just vana küiraks Leenu haua kõrvas ja Leenu haua sees olla suur auk, kutsus minu ema seltsi ja läksid Tornimäe surnuaeda. Ja nii oli ka olnud: Leenu haul käind risti juures nii suur auk all sügavasse kutt kssi (kassi?) auk on, ja see auk oli nii moodi kulunud välja näinud, ku oleks sääl üks loom alati keinud, ja sea päri (= vilja seest tuulatud peenikesed haganad) oli kõik see augu ümrus täis olnud. Nemad olid senna kivisi augu sisse pannud ja vasaku jala kannaga pihta löönd ja ise sääl juures üttelnd „hundale! hundale! hundale!“ — Pääle selle ei olla enam Leenud nähtud ja ka mitte auku lahti tehtud.

Minu ema on paergus 85 aastad vana ja räägib seda juttu veel nii kui oleks see eile olnud. — L < Pöide (1925. a.).

Viimane muistend esitab meile külmkinga juba läbilõhki kodukäijana selle oluliseimais ja sagedaseimais situatsioones.

110. Külmkinga eriliseks ja alatasa esinevaks omaduseks on see, et teda kohtav inimene jääb haigeks või sureb koguni ära: „külma kinga kardetakse väga... üldse on ta üks surma ette kuulutaja“ (E 42390 < Pöide); külmkingad põhjustavad igasugu haigusi inimesile, ütleb Holzmayer (Osil. I 17, 2 < Sörve); „nad tuua haigust, kui nendega kokku puudutakse“, tõendetakse ka Karjas (H IV 2, 280 (3 c)). Juba eelpool oli juttu nõidade saadetavast lendvataolisest külmkingast, kes suretab loomad ja haigestab inimesed (vt. § 108), samuti kõneldi eelpool külmkingaga maadlevast mehest, kes surnud haiguse kätte (vt. § 108), kui ka hobuselt kukkund noormehes, kes haigestund ja surnud mõne päeva pärast (vt § 109: Külmkinga hauda kinni manamine). Jutustetakse veel muidki vastavaid lugusid¹⁾.

HOBUNE EI JÕUA KÜLMKINGA VEDADA

Ükskord tulnud üks isa oma veikese pojaga õhtu ämariku ajal linnast kodupoole. Tee peal tulnud suur hall kogu vankri otsa peale ja olnud nii raske, et hobu suure vaevaga veel jõudis edasi minna. Isa kohkunud nii ära, et ei ole teadnud enam musta ega valged lausuda, ja kahvatand ära kui surnud. Poiss hakand paluma: „Ole heaks, mine maha! meie hobu ei jõua teid vedada.“ Külmking pole sest palvest midagi hoolind, kükitand veel tükk aega vankril ja siis läind oma teed. Kodu tulles jäänd isa, poeg ja

¹⁾ Vt. ka § 111: Külmking ratsa sõitmas ja Külmking õrritab jalgega hunti (4. variant).

hobu kõik mõneks päevaks haigeks. — E 41182 < Karja (koorma raskenemisest vt. § 114).

KÜLMKING TOODAB HALLI EHK VILUHAIGUST

Ühel õhtul õige hilja tulnud mees kõrtsist kodu poole. Natuke maad kõrtsist eemal olnd kõrge kivi aid. Mees hakand üle aia minema, läind aja peale püsti. Korraga näind enese ees nii samma pitka mehe seisva kui ta aja peal püsti oli. Mees tulnd aja pealt maha, — must mees jälle taaga ühe pitkune. Pea peale selle muutnud must mees ennast heina saaduks ja käind mehega tükk maad õige teine teise ligistikus ära, siis läind metsa, nenda et mets mühisend ja põõsas pahisend, ise teind häält „eeoo, eeo, eeo.“ Kolm päeva pääle selle juhtumise jäänd mees nii raskeste halli ehk vilu haiguse, et pole mitmel nädalil voodist kippumagi saand ja kõrtsi minemisest polnd veel rääkidagi. — E 41189 < Karja.

„ÜKS NÄHTUS KÜLMKINGAST“

44 aasta eest oli Laimjala valdas Paju Kurdla külas Kohu talus oli üks Andrus rentnik. See oli Laimjala mõisa viina põletaja ja tema tuli säält iga ohtu hilja koduse. Tema oli küll kuulnud, et selle sama küla mees Vana Olli Madis kodu kõije, kodu kolistade ja loami (= loomi) lahti laske, aga tema pole sest kartnud midagid.

Üks ohta oli tema Kohu Andrus jälle hilja kell 12 koju tulema hakand. Siis Andrus oli kuulnud, et küla poolt maanteed mööda üks ähkimine tuleb. Andrus jäänud seisma ennem, kutt oleks maandee pääle läind, — siis oli ka Andrust mööda läind maandeed mööda külast surnuaja poole külm king Vana Olli Madis, valged riided ümber, laseb kiirest ees, kaks hundi moodi halli jäärel. Tük maad, nii poole versta osa Andrust mööda, oli veel üks kägin ja kiunumine olnd, ja selle pääle kõik nii surma vaiksuses jälle.

Andrus oli nii ära kohkunud, et tema ei teadnud, kui kaua tema säält püsti seisis. Koju tema pole selle õhta mitte enam julgend tulla, oli viina kööki ööseks jäänud ja säält hommiku koduse tulnud haige, ja selle samma haigusega surnud.

Seda juttu teadvad siit küla inimesed veel kõik rääkida. Mina olen paergus Kohu talu Omanik ja olin sell ajal väika laps teises külas. — L < Pöide (1925. a.).

Sageli külmking pole muud midagi, kui ainult külm tuuleõhk, mis tuleb inimesele vahest vastu, ja sellest inimene jääbki haigeks (E 25528 < Kihelkonna > Kkjad 81) ¹⁾. „Kui inimene

¹⁾ Vrdl. külmavärinaid Liivis § 97 ja 100. — Huvitav on teade Kihelkonnast: „Külmking olevat nõiduse asi, mis tuulest saajakse (vrdl. § 108). Olevat tuule õhk, kord iseäralik külm, või sagedamini soe õhk, kust haigust saab“ (EVR XXXIX 35).

külmkinga eemalt näeb, peab kohe külmkinga kas salaja ehk kuuldavalt n i m e t a m a, — siis jääb haigus tulemata; aga nende külmkingade kohta ei või midagi parata, kes nägemata käivad; muud märki neil ei ole kui vilu tuule õhk tuleb vasta, ja siis on haiguse käsk käes, — muud ei ole enam mõteldagi, kui heida voodise ja oota haigust kallale, minu poolest kas mõnda nädalid ehk kuud, kui on käsk antud, siis haigus tulemata ei jää, üks kord ikka tuleb; seda usuvad mõned õige kindlaste; haigused, mis külmking toob, on mõne sugused: esiteks kange pea valu, teiseks luude valu, häkine ehk rabandus, hall ehk vilu haigus ja veel mitmed selle sarnased haigused, mis inimesi vaevavad“ (E 41177 < Karja). Kuumast tuuleõhust vt. alamal.

Sellise külmkinga toodetud haiguse arstimisvahendiks on „laiad rohud metsas kasvamas“ (E 25528 < Kihelkonna > Kkjad 81) või pikkade kitsaste lehtede ja kollaste õitega lilled (L < Muhu); „rohi aga selle vastu on ja kutsutakse külmkinga rohuks“ (H III 25, 253 (5) < Valjala). „Niisuguse haiguse vastu pruugitakse Külmkinga rohtusid, mis metsades kasvavad: tuuakse Külmkinga rohu õilmid, keedetakse ära ja selle veega pestakse haigeid olevaid liikmeid, kas käsa ehk jalgu, millel Külmkinga haigus on, — siis pidada paha töbi ära kaduma“ (E 27619 < Valjala). „Külmkinga rohud on kõige haiguste vastu hädad, olgu kas maast saanud, tuulest tulnud ehk h a l v a j ä l g e d e (vt. alamal) päälle satunud, ka jalgade paistetuse vastu on ta hädä, kui seda rohtu keedetakse ja haigele juua antakse“ (H III 25, 238 (208) < Valjala). Külmetumisest tekkind palavikku peetakse Muhus „akand aiguseks“ (eks külmkingi tule ju külma tuuleõhu näol!), ja sel puhul antakse külmkinga teed või püssirohtu sisse; külmkinga-rohi olevat hädä ka viluhaiguse ehk külmtõve vastu (L < Võlla), nagu esitet juba eelpoolgi. — Külmkingaks nimelt kutsutakse Saare-, Muhu- ja Hiiumaal (sinivalget? või) kollaste kingataoliste õitega lille, mis eesti kirjakeeles on tuttav k u l d k i n g a nime all (Cypripedium calceolus L, saksa keeli Frauenschuh), teiste teatel külmking olevat aga kah käokingade perre kuuluv hundihein (Aconitum Lycotomum L). Huvitav, et Luce, põhjalik Saaremaa lillestiku tundja, ei maini ometi mitte külmkinga, vaid tõlgib cypripedium „kuldkingad“ (Heilmittel der Ehsten, 1829. a., lhk. 301). Hiiumaal külmkingade paralleelnimeks on ummiskingad (EmS kogud < Rõigi). Olgu tähendet veel, et lillenimena külmking esi-neb ka mandril (L < Lääne-Nigula) ja Wiedemanni sõnaraamatus

kõrvu käokinga, (käo-) ummiskinga, kukukinga, kuldkinga ja linnukingaga ¹⁾).

Iseloomustav külmkinga toodetud haiguse puhul on sageli allakriipsutat üksikasi, et haigeks jääb just see, kes on sattunud külmkinga jälgede või radade, resp. külmkingade teepäälle (vt. eelpool: „halva jälgede pääle“, vt. ka § 108 lendva puhul). Juba Holzmayer (Osil. I 17, 3 < Muhu) teatab, et külmkinga jälgele sattunu jääb haigeks, saab halvatuse või langetõve. Wiedemann (LdE 426) tähendab, et inimene, kes läheb risti üle külmkinga tee, jääb haigeks, niisama see, kelle üle on läind külmkinga vari, kaotab mõistuse, millele järgneb pikaldane haigus või surm (vrdl. ka § 108: langeb külmkinga „vilu“ maadeldes mehe pääle, siis mees jääb haigeks < Muhu). Lisagem uusi andmeid. — „Üks jägu külmkingasi peab veel olema, mis üksnes siis tõbe toovad, kui inimene tema tee peale ette juhtub ja eest ära ei lähe“ (E 41177 < Karja). „Kui inimene kogemata juhtub külmkinga jälgedesse astuma, siis jääb ta hingetumaks“ (EVR XXXIX 180). „Külmkinga jälgede pääle sattumisest räägitaks, et kui inimene on juhtunud külmkinga jälgede sisse astuma, siis inimene jääb haigeks, väga raskest, ükski rohi ega tohter ei aita; siis peab tooma surnuajast seikse haura päält, kes kodu keib, puru ja mulda, seda elavate sütte pääle panna ja haigele seda suitsu laska, — siis saab kohe terveks“ (L < Põide)²⁾. „Olla niisugused külmkinga rajad metsas; kui inimene nende üle juhtub minema, siis jääb ta kohe aigeks, ja siis on jälle tarvis külmkinga rohuga suitseta ja selle teed juua, ja see olla väga ea“ (L < Põide). „Jõulu ja Nääri hommikuti (vrdl. Liiviski § 101) ei tohita mitte nii julgesti välja käima minna, sest külmad kingad olla sel öösel rohkeste käinud, ja kui inimene nende jälgede sisse astub, jäeda ta haigeks“ (H II 47, 275 (6) < Saaremaalt). Kaks naist läind kord Sõrve pool õhtul pimedas läbi metsa; korraga üks tundnud: nagu tuline õhk või kuumuse juga läind temast üle; naine tõtand koju, jäänd ja jäändki haigeks kuni surnud, — eks ta olnud siis külmkinga jälgede pääle sattund (L < Anseküla). On kujunend isegi kõnekäänuline ütlus: „külmkinga jälgede pääle

¹⁾ Ka soome keeles esinevad lillenimed külmänkukka ja kultakenkä, *cypridium cal.* on soomes tikankontti.

²⁾ Purudega haige suitsutamisest oli juttu juba ka § 108. alamärkuses.

jäänd või sattund“, mida tarvitetavat arusaamatu haigestumise puhul (L < Anseküla). „Kes juhtub üle külmkinga jälgede minema, see jääb sandi haigusega haigeks, mida ükski arst ega tohter ei paranda“ (E 27619 < Valjala). „Kes külmakinga jälje sisse juhtub astuma, peab varsti surema“ (E 42390 < Pöide). „Kes nendele jälgedele sattunud, saanud ikka midagi pahad haigust, ehk õigem, kellel midagi haigust olnud, see sattunud külmkinga jälgedele“ (L < Pöide). „Juhtub inimene kogemata külmkinga jälgede pääle, siis jääb ta kohe haigeks ja võib ka surma saada, kui aegsasti selle vastu abi ei otsita... saarlased ei usu sellepärast kunagi hommiku vara välja minna, ilma et nad saapa sääri s o o l a täis ei pane, sest sool kaitseda nende usu järele kõige nõiduste vastu“ (H III 25, 253 (5) < Valjala).

KUMMALISED JÄLJED EKSITAVAD JA TEEVAD HAIGEKS

Üks Kandla valla mees jutustas, et tema tulnud ühel kuu valgel omast karjamaa metsast läbi. Ta vaatanud, et ta ees läheb jalgrada mööda üks kuju — pealt olnud just kui õle vihk ja üks ainus jalg olnud all, sellega hüppanud ta ikka edasi. Öösel ei ole ta neist jälgedest ära saanud, sellepärast läind tema hommiku valges vaatama, kas ehk sääl iseäralisi jälgi ei ole. Ta näinud, ikka süld maad vahet, liiva peal olnud ikka üks seesugune jälg kui inimese käe ase. Ta läinud selle peale jälle koju ja jäänud väga raskesti haigeks. — H IV 2, 280 (3 C) < Karja.

Äsja esitet lugu lisab külmkinga jälgede kohta veel uue tähtsa üksikasja: „öösel ei ole ta neist jälgedest ära saanud“. See tähendab — kes satub külmkinga jälgesse, see ei leia enam oma õiget teed, see eksib ära ega saa enam muidu metsast välja, kui peab pööрма oma riided „pahem pidi“ (E 25528 < Kihelkonna). Holzmayer kirjeldab (Osil. I 17, 3 < Muhu), kuis talupoeg oma enda maalapil, kus ta tööskelnud iga päev ja näind silmsi kodu, pole leidnud korraga enam teed oma maja manu, sest et ta sattund külmkinga jälgede pääle; üldse külmking eksitavat metsas käijaid. Edasi Holzmayer kirjutab (Osil. I 18, 4 < Sörve), et „kui kegi temma jälgede peale sattunud, on ta keige teadvamal kohhal ärra eksinud“; sellisel korral tulevat pöördpa pahupidi kas sukk või midagi muud riidet ja tõmmata jalga, — „siis on varsi arro kätte tulnud, mis paik se olnud“. Ka Wiedemanni teatel (LdE 426) mõned arvavat seda külmkinga või tema jälgede süüks, kui eksitakse ära metsas või mujal täisi tuttavas paigas. Abinõudest, kuidas päästakse külmkinga küüsisist ja jõutakse õigele teele, jutustavad järgmised lood.

TASKUNUGA PÕIGITI PIHELGA KEPI OTSA

Kord tuli Vanaange Laas laadalt ära. Senni polnd viga midagi, aga kui Süitsu metsa jõudis, läks asi kirjuks. Kõige esiteks kuulnud ta eikamist: „Eäl, Laas, tule siit läbi, siit saab ennemine koju!“ Nõnda kuulnd ta paar korda eikamist ja pole sest midagi hoolind. Läind nuhti peale edasi, aga viimati läind asi nii hulluks, et hakand senna poole kiskuma, kust eikamine kuulda olnd, ja viimati eksindgi ära. Kui olnd mehel enne tege-mist, kui õige tee jälle kätte sai. Aga mitte muid kui leikas pihelga keppi, pani tasku nua põigiti selle keppi otsa, siis akas minema ja sai õige tee kätte ja sedamoodi jõudis viimati koju. — E 41197 < Karja.

RIIDED PAHUPIDI SELGA

Teiste teadete järele nähikse külmking jälle ometi enam vaim olevat. Ikka aga on ta püüd paha tegemine ja äraeksitamine. Kes külmkinga jäl-gedesse juhtub, võib kas oma kodu ümber ära eksida, metsast pole rää-kidagi. Korra juhtunud üks vanamees külmkinga jälgedesse. Eksinud mui-dugi ära. Viis korda tulnud ühe puu alla välja. Tunnud puu sest ära, et iga korra nuaga puusse risti löiganud. Viimaks pöörnud vanamees riided pahempidi, siis peasnud õigele teele. Nimelt aitab äraeksimise ajal külm-kinga jälgedes riiete pahempidi pöörmine. Pahempidi pöörmisega lähevad eksija silmad nagu lahti ja ta tunneb endist viisi jälle õige tee ära. — Eisen, Kodukäijad 81—82¹⁾ (vrdl. § 109: „Külmkinga lina“)²⁾.

KÜLMKING JA HUNDID

111. Oli juba juttu (§ 109), et külmkingad pole muud ke-dagi kui sellised surnud, kes ei pääse ei taevasse ega põrgusse, vaid jäävad siia ilma hulkuma ja kummitelema — nagu erakordsed surnud ikka igasuguste rahvaste usundilises loomingus³⁾. Kül-m-kinga kohta oluline on ettekujutus, et tema vabaneb hulkumisest ja nii-ütelda „sureb“ õieti alles siis, kui teda hunt murdnud või pikne löönd või hõbekuul taband (vt. § 108 ja 109) — jällegi otse rahvusvaheline motiiv erakordsete surnute puhul. Seda motiivi väljendas juba eelpool (§ 107) tsiteeritud Luce märkus (WhuMm 109), et külmking on surnu hing, kes ei kõlba taevasse ega põrgusse,

¹⁾ Originaal, mida Eisen nõnda vabalt tõlgitseb, on iseendast väga fragmentaarne: „Üks vanamees eksind ära. Viis korda ühe puu alla. Iga korra nuaga risti puu peale. Viimaks riided pahem pidi. Siis peasnud välja.“ — E 25528 < Kihelkonna.

²⁾ Riiete pahupidi pöörmise maagilisest võttest ligemalt vt. Rantasalo (FFC 31, lhk. 133—134) ja Holmbergi (KsVk III 25—27) kirjeldusi.

³⁾ Vt. Varonen, Vp 25; Mogk, GM² 36, § 26; Grimm, DM³ II 897; C. S. Burne, The Handbook of Folklore 81—83 jt. jt.

vaid peab eksima mööda maad, kuni hunt ta murrab, ja hundid olevatki väga maiad selliste magusate suutäite pääle. Wiedemann (LdE 449) seletab, et jumal pole loondki hunti selleks, et hukutada karja, vaid selleks, et hävitada külmingi, keda hunt ajavat siis ka hoolega taga; enestapja ei saavatki enne rahu, kuni ta on käind läbi hundi kere. Teisal (LdE 425) Wiedemann kirjutab, et kodukäijad ja külmingad saavat alles siis rahu, kui pikne neid on raband kolm korda ja hundid murdnud kolm korda; nad kardavad nii üht kui teist, ja sellepärast võib peletada külminga eemale lihtsalt hüüuga „hundale, hundale“; mõned arvavat veel, et hundid, kes ajavad külmingi väga himukalt taga, polevatki õiged ega loomulikud hundid, vaid nn. „hundisavist“ tehtud; teised ütlevat taas, et just sellepärast külmingad asuvad meelsaimini Muhu saarel, sest säääl ei olevat hunte (vrđl. lisaks Wied., LdE 426: elav inimene sureb otsekohe, kui hunt murrab selle külmingana hulkuva hinge — vt. § 108). Järgnegu veel muidki sellesisulisi üleskirjutusi. — „Nõiad ei sure mitte üks kord, vaid kolm kord: esimest kord surres surevad nad loomuliku surma, siis saavad neist külmingad, kes keha poolest inimeste sarnatsed, aga ühejalaga ja labajala asemel tagaspidi seisavad ani jala moodulist jalga kannavad; teine kord kui pikne külminga lööb, võib ta oma keha muuta ja mitmel viisil ennast näidata nagu koera, kassi, mullika ja ka mõne metsa looma näol; kolmandamal korral kui hunt ta ära murrab, võib ta alles täieste ära surra; külming kui ta alles ühe jalaga hüppab, näitab kaugelt, nagu kargaks keegi inimene ühe jala peal“ (H III 25, 253 (5) < Valjala). „Niisugune kodukäia ehk külming ei jätta oma tempusi enne järele, kui kõu ta maha lööb ehk hundid ta ära murdvad või kui kedagi teda hõbe kuulidega laseb“ (E 27619 < Valjala). Külmingeks muutuvad enestapjad ja „alles siis saada nad veel põrgu, kui kõu teda üheksa kord löönud ja hunt üheksa kord hammustanud“ (H IV 2, 280 (3 C) < Karja). „Et Hunt ikka kodukäija pääle maias on, siis saab sellest kodukäijast, kes seitse korda on hundi sisikonnast läbi käind (= seitse korda hunt ära murdnud), sest saab külming“ (E 42390 < Pöide). Hundid ajavad külminga taga (E 25528 < Kihelkonna). „Hundid olnud Jumalast, neid külming ei sallinud; kokku saades hävitanud hundid teda sinist suitsu järel jättes“ (L < Pöide). „Kui hundid külminga kätte saand, siis nad murdnud ära, sest saatik kadund see ära“ (H III 5, 19 (2) < Valjala).

Juba Holzmayer (Osiliana I 17, 3) teatab, et hundid murra-
vad külmingi, nõnda et neist jääb järele ainult veel „nattuke kol-
last paska“ maha. Edasi Holzmayer jutustab kohe säälsamas,
kuis muhulane sõitnud kord kõva külmaga metsa; hundid joos-
nud järgi; hobune pole jõudnud enam vedada rege, nagu oleks
sääl teab mis koorem pääl; sääl mees näind ree jalaste vahel ho-
busesõnikut ja torgand selle piitsaga ära; kohe hundid tormand
purema seda koledasti, regi olnud korraga kerge ja hundid pole
tulnud enam järgi; teisel päeval tagasi tulles mees näind ainult
veel külminga kollast jälge lumel; mõnikord külming ilmuvat
ka teisel kujul (< Muhu — vt. § 112 ja 114). — Järgnegu nüüd
muidki lugusid külminga ja hundi vahekorra illustreerimiseks.
Vt. ka eelpool § 109: „Külminga hauda kinni panemine“ (kolme-
kordse hüüuga „hundale!“) ja § 110: „Üks nähtus külmingast“
(kaks „hundi moodi halli“ murravad kägina ja kiunumisega kül-
minga).

KÜLMKINGAD VESTLEVAD OMAVAHEL

Kord olid kaks külminga ühes koos teed käind. Esimene näind eemal
halli mäni kantu, hüidnud: „Ui, hunt!“ Teine vastu: „Ei ole hunt, on mäni
kant.“ Esimene küsinud: „Kus sa lähed?“ Vastus: „Ma lähe Raugile.“
Teine küsind: „Kus siis sa lähed?“ Vastus: „Ma lähe Mudasile.“ Esimene:
„See on hea, siis läheme ühte teed.“ Teine: „Näh, ega me ühte hunti ei
karda.“ — Seda ma ei tea, kas said senna, kus tahtsid minna. — E 41195 <
Karja (vrld. § 113: Vaidlemine kaaslasega).

KÜLMKING RATSA SÕITMAS

Kord ühel hommikul õige vara läind mees vainult hobust tooma, võt-
nud hobuse kinni, ajand päised hobusele pähe ja hakand kodu poole kõm-
pima. Va külming tulnd varsi mehe järele, võtnud hobuse mehe käest,
astund hobuse selga ja ka mõni kümmend sülda sörk sõitu edasi minna.
Korraga tulnd hundid ja õgind külminga nahka. Nõnda sai mees hobuse
hõlpsaste külminga käest kätte, läks koju, jäi mitte väga raskete haigeks,
aga hobu suri ära. Sest ajast saadik ei tohtind mees enam ialgi nii vara
kodund välja minna, kartes jälle külmingaga kokku juhtumist. — E 41191
< Karja.

VALGE JÄNES JOOKSEB TARRE

Üks kord näinud rehepapp, kuidas valge jänes tulnud kangesti jook-
tes rehe poole, hunt järel. Rehepapp teinud rutu tare uks lahti ja lasknud
jänese tarre jooksta, rabanud siis ukse rutu kinni panna, et hunt järele ei
saa. Hunt jäänud ka välla, ja rehepapp hakanud jänest rehes taga otsima,
aga jänest ei kuskil. Saanud siis aru kül, et see kellegi õige jänese pole olnud,
vaid külming. — H III 25, 254 (VI 1) < Valjala (vt. § 114).

KÜPSETAMISPAHLA NÕUDEV KÜLMKING POEB RATTARUMMU

Kord küpsetanud puuraiuja metsas oma kartuhlid ja kalu. Sää! tulnud üks võeras mees tema juure ja ütelnud: „Sul on tuli ülal, raiu mulle üks kala pahl, ma tahan omal ka ühe kala küpsetada.“ Mees raiunud pahla ja annud tõise kätte. See ütelnud: „See pahl ei kõlba jo sitikad küpsetada, — raiu suurem!“ Mees raiunud hea rataste korma veer kali ja toonud selle. Selle võeras ütelnud: „See on veel väike, — raiu suurem!“ Nüüd raiunud mees ühe tugeva korma selgpuu ja annud selle võera kätte. Selle peale ütelnud võeras: „See kõlbab. Raiu sellel ots teravaks..“

Aga äkitselt võeras ütelnud: „Kuula, hundid tulevad! Oota, ma lään seia ratta rummu sisse, aga ära näita, et ma siin olen!“ Hundid tulnud sinna, nuusutanud kord ümber tule seia ja sinna. Viimaks näidanud mees ratta rummu sisse. Siis ütelnud see ratta rummu seest: „Ei oleks sa mind mitte üles annud, siis oleksin mina sind ennast ära küpsetanud.“ Siis pannud mees ratta rummu seest putkama, ja hundid kõik tema järele. — H IV 2, 280 (3 C) < Karja (vt. § 114).

„HUNDID TULEVAD!“

Kord ühel ilusal kevadisel õhtul olnud tüdruk metsas lillesi noppimas. Korraga kuulnud ta enese lähedal kanged kohinad, vaatand senna poole, kust ta kohinad kuulnud, näind suurt valged kogu nagu heina saadu ja tunnud kohe ära, et see külmking olnd. Tüdruk hüidnud: „Hundid tulevad!“ — Külmking pannud kohe metsa plagama, nõnda mis karge tükkid keersid jalge alt üles. — E 41190 < Karja (vrld. § 113).

„HUNDALE! HUNDALE!“

Teist kord näind jälle üks inimene, kui külm king kivi aida mööda ellü (s. t. elumaja) poole oli tulnud, teine haga olnud teis põas (s. t. peos) ja hoidnud huntisi kallalt ära, sest huntisi olnud ka teine liin teelepul haida teda püüdmäs. Inimene hüidnud eemalt: „Hundale! hundale! hundale! hundale!“ Külm king hüidnud vasta: „Issi kuratile!“ Sää! veerend kivi jalla alt, ja kukund aja päält maha, kus huntid teda ka varsi ära söönud. — H III 5, 20 (2) < Valjala (vrld. § 113).

HUNDID KISUVAD KÜLMKINGA SEITSMEKS

Kord maganud mees küines (s. t. küünis). Häkitselt kuulnud ta metsas hoigamist „ai, ai, ai, ai, ai, ai!“ ja peale selle kanged puu okste praginad, nõnda kui oleks kange tuul väljas. Selle peale läind mees küüni aampalgi peale vaatama, näind: suur must kogu läind puude vahelt läbi, viis hunti järges. Sää! veel natuke maad edasi minna tulnd veel metsast külmkingale kaks hunti vastu ja jagand va musta seitsmeks jauks, iga hundile oma jägu. Hommikul läind mees senna kohta, kus hundid külmkinga ära mürdsid, ja sää! polnd muud näha kui natuke rohelist vahtu. — E 41187 < Karja.

KÜLMKING ÖRRITAB JALGEGA HUNTI

1) Sa 4¹⁾. In Wolde lebte vor 50—60 Jahren im Koksi'schen Dorfe ein gewisser Tüdi Jaak, ein grosser Jäger. Dieser ging an einem mond hellen Winterabend, um den Wölfen aufzulauern, zu seiner Heuscheune, bei welcher er in einer Entfernung von 50 Schritt ein todes Pferd als Köder hingeworfen hatte. Während er im Heu lag, hörte er auf einmal hinter sich einen grossen Lärm und bemerkte, wie er sich umdrehte, dass ein halbes Dutzend Wölfe einem Külmking nachsetzte, der halb Mensch und halb Katze war und sich eiligst auf den Hahnenbalken (pennid) flüchtete, wo die Heugeräthe aufbewahrt werden. Von hier aus neckte der Külmking die Wölfe, indem er bald den einen, bald den andern Fuss zu den Wölfen hinabstreckte und dabei die Worte sagte: „Irr kuits, ärr kuits, kuits ep sa kumbagid jalga!“ (Irr Hündchen, ärr Hündchen, Hündchen bekommt keinen von den beiden Füßen!). Die Wölfe machten Luftsprünge und schnalzten mit den Zungen nach ihm, wie nach einem Leckerbissen, konnten ihn aber nicht erreichen. Tüdi Jaak erfasst eine Heugabel und schickt sich an, den Külmking herunterzustossen, und die Wölfe, welche seine Absicht verstehen, wedeln mit den Schwänzen und geben ihm durch ein pfeifendes Knurren ihren Beifall zu erkennen. Der bedrohte Geist aber ruft dem Jaak drohend zu: „Kippo kassi, kaela murr!“ (Rühre das Kätzchen nur an, das Genick breche ich dir). Jaak stösst ihn aber doch herunter, und die Wölfe fallen über ihr Opfer her. Dieses lässt noch einen quikenden Ton vernehmen, und nach einem Augenblick ist von dem Külmking nichts mehr zu sehen als ein wenig gelben Koth. — Holzmayer, Osiliana I 18 (5) < Valjala.

2) Sa 5. Üks kord üks mees olnud üks metsas heinaküünis heina virna pääl. Siis külmking läinud ka senna, hunti kari olnud järges. Külmking saand üles küüni paari pääle ja narind säält huntisi, ööldes: „Hirr, kutsu, härr, kutsu! Hirr, kutsu, härr, kutsu! — saa kumbagid jalga mitte!“ Ise pöörnud vahel mehe poole ja ütlend: „Kui kora nöke (?), siis kaala kääna!“ Mehel olnud heina ang kõrvas, saand selle kätte ja lükand häkist ülalt maha. Külmking ütlend veel: „Oleks ma sest enne teadnud, ma oleks sind amu ära söönud!“ Siis olnud natuke raginad kuulda, ja külmkinga pole kuskil enam olnud, — nattu ke valged vahtu jäänud veel maha, ja hundid läinud oma teed metsa tagasi. — H III 5, 19 (2) < Valjala.

3) Sa 6. Ükskord pillutud kellegil talumehel iga öösi heinad küünist välja. Pannud mees kül igal hommikul heinad küüni tagasi, aga teisel päeval seesama vana laul. Võtnud siis kätte ja lähnud üks öösi asja järele vaatama ja heina pilujat kimbutama. Mees võtnud heina angu kätte ja jäänud küüni valvama. Korraga hakanud hundid väljas huluma ja keegi tulnud jookstes küüni ja karganud üles penni pääle. Hundid ka küüni järele. Mees saanud nüüd aru, et tal külmkingaga tegemist on ja et keegi teine heinu iga öösi küünist välja ei pillu kui see. Säälsilmanud ka külmking

¹⁾ Vt. selle muistendi variantide järjekorda § 114.

mehe ära ja ütelnud: „Kipu, kipu, kaela kääna!“ Mees pole aga külmkinga ähwardusest kedagi hoolinud, vaid sorganud ta hanguga penni päält maha hunte kätte, kus need ta silmapilk nahka pannud. Pole siis pääle selle mehel kordagi enam heinu küinist välja pillutud. — H III 25, 255 (VI 2) < Valjala.

4) Sa 3. Kord ühel mehel aetud heinad küinist välja. Mees pannud pääva heinad küini — öösi aetud jälle välja. Nõnda moodi aetud heinad mittu kord küinist välja. Ühel ööl läind mees vahti pidama, et näha saaks, kes see paha tegija on. Mees pugenud heina virna sisse. Vähe aja pärast kuulnud: üks tulnd krabinal küini aampalgi peale. Mees vaatand: suur must kogu nõnda kui heina saad võtab sülega heinu, viskab maha. Mees tõusnud istu. Külmking kuulnud mehe krabistamist ja hüidnud: „Hiiri, hiiri, kõpu, kõpu, võtan kinni, kaela murra, murde pista!“ Mees võtnud tubli kaika, tõukand külmkinga maha otse huntide kätte. Sest aeast ei ole keegi enam heinu küinist välja ajand, ja mehel pole ka muud viga olnud, kui tunnud teise pääva vähe pea valu. — E 41193 < Karja.

5) Sa 2. Korra läinud mees metsa. Jäenud küüne magama. Korraga kuulnud: üks joosnud küüne, hundid järele. Varsti ütelnud keegi ülevalt aampalgi pealt: „Katsu kippu, kaela murrat.“ Mees saanud aru, et see külmking olnud. Võtnud hangu, lükanud külmkinga ülevalt maha. Hundid kohe külmkinga kallale. Murdnud külmkinga ära, läinud oma teed. Homiku vaadanud mees: seal kohal, kus külmking huntide kätte sattunud, natuke kasetohtu veel maas. — Eisen, Kkjad 82 < E 25528 < Kihelkonna.

112. Just niisama nagu Eestis nõnda ka Liivis hundid kiusavad ja murravad kümnekingalisi (Pr). Juba Saarimaa kirjutab (Vir 1914, 91), et kümnekingalised olnud õieti inimesi; kui hundid saand neid kätte, siis nad rebind neid tükkeks (Ir). Üldisemalt väidetakse Liivis ometi, et mitte just otsekohe pärishundid, vaid nimelt libahundid on kümnekingaliste verivainlasi: libahundid kisuvad ja söövad kümnekingalisi (Kr, Pr, V), sest et need olnud raas inimmoodu kah (Kr); muud vahet libahundi ja kümnekingalise vahel ei olevatki, kui et kümnekingaline on pisem kui libahunt ja et libahunt kisub ja murrab teda (V). Teatakse isegi, et ka karud murravad kümnekingalisi (Sr). Sellevastu aga jutustetakse teiselt poolt, kuis just kümnekingalised ise kiusand taga karupoegi: ühel karul olnud tammeõõnsuses pojad; kümnekingalised tahtnud saada kätte neid pisikesi poegi; karu teadnud seda ja valvand; siis karuema võtnud sellise pika puu, mis mahtund õõnsusse sisse, ja virutand sellega kümnekingalisile õõnsusse selga, nii et hukand kümnekingalised kui ka oma enda lapsed (Sr 37 = S. 77).

Laskem järgneda nüüd liivi muistendeid (liba-)hundist ja

kümnekingalisest, kusjuures olgu veel tähendet, et selliseid muistendeid tuntakse päämiselt ainult Ida-Liivis, kuna Lääne-Liivis külmkinga ja hundi vahekorra-st jutustetakse ainult järgmist lugu.

KÜLMKING POEB REELE (S. 74)

Keegi sõitnud talvel reega, hunt tulnud tagant järgi. Siis külmking pugend reele, kuid hunt joosnud järgi ja kiskund selle külmkinga puruks, — külmking niikuinii kiskunuks ka selle inimese puruks. — li 20.

KÜMNEKINGALINE ÕRRITAB JALGEGA LIBAHUNTI (S 75)

6 varianti (lvI): 1 Sr 84 — 2 Kr 125, 3 Kr 213 — 4 P^ř [15·], 5 Pr 33 — 6 V 13.

- I A a Asi olnud nii. — Üks peremees niitnud metsas heina. Õhtu tulnud kätte, ja mees mõtelnud, mis ta läheb nüüd koju magama, parem ta jääb magama siiasamma teise heinaküüni (1).
- b Ta pugend küüni pääle üles. Sinna olnud pandud ka üks kannipuu, mees heitnud selle kõrva (1).
- B aa Keegi mees läind õhtul metsa hobuste õitsile ja ronind küüni pääle magama (2).
- ab Kui jutustaja olnud veel poisijõmpsikas, siis ta läind koos teistega õitsile ja ronind küüni pääle magama (3).
- ac Pisike Miki^l läind kolme hobusega — sinise, musta ja kõrviga — ööseks metsa õitsile ja pugend küüni pääle magama (4, 5).
- b Siis olnud metsas veel palju libahunte ja susi (3).
- C Kord üks mees läind mööda teed ja jäänd väsinuks. Jõudnud õhtu. Säälsamas tee veeres olnud heinaküün. Mees pugend sinna küüni magama (6).
- II A a Ta olnud veel ärkvel (4, 5) ja oodand teisi õitsilisi tulema (5).
- b Sää^l korraga ta kuulnud all hirmsat müra ja kära (1, 6) ning mõtelnud endamisi, mis see võiks küll olla (1).
- c Keegi tulnud joostes (2, 6) ~ tšul^lkata-tšul^lkata läbi jõe (5), ja hobused norsand (5).
- d Siis äkki keegi karand üles küüni pääle (2, 4, 5) otse heinaluugile (1, 6), et mees pole julgend vaadatagi (6).
- ea See olnud üks suur mees, kahe jalaga, suur saba taga ja terve kari hunte all (1).
- eb Üleshüppaja olnud kümnekingaline, keda ajand taga libahundid (2) ~ üks hunt (4) ~ üks libahunt, kes jäänd alla (5, 6).
- B Jutustaja manu ronind üles küüni veerele üks libahunt, kiristand hambaid mis kole ja tahtnud süüa teda pea-aegu ära (3).

- III a Ta istund küüni palgil, jalad rippund välja (2), ja ta õrritand jalgega hunte (1) või neid libahunte (2):
 aa ikka ühe jalaga „kutš ärr!“ ja teise jalaga „kutš ärr!“ (1).
 ab „Ikši jalgi, toini jalgi, kutš ärr!“ (2)¹).
 ac „Ärr kuťa, ikšne jälga, ärr kuťa, toine jälga!“ (5)¹).
 ad „Vaata isanda üht jalga, vaata isanda teist jalga!“ — nii ta tõstnud ise neid jalgu ja narritelnud all olevat libahunti (6).
- IV a Peremehel olnud hirm, et nüüd ta otsas on (1, 5), ja mõtelnud, mis teha (6), — see kümnekingaline sööb tema ära (2, 6), kui saab aru, et mees on ülal (6).
 b Säälsamas tema kõrval olnud kannipuu (1, 3, 5).
 ca Siis see mees tasa-tasa võtnud selle kannipuu (1, 5), ja nii kui see kümnekingaline tõstnud taas jalga (5), säääl mees virutand talle kannipuuga (5) selga (1) ~ rindu (3), nii et see kukkund kohe alla (1, 3, 5) tagurpidi (3).
 cb Mees pugend tasa-tasa kümnekingalisele manu (2, 6), virutand talle rusikaga üle selja (6) ja tõugand ta alla (2, 4, 6) hundile kurku (4).
 d Siis see kukkudes karjund veel: „Teadnuksin seda, et sina oled säääl küüni pääl, siis sa küll valmis olnuksid!“ (1).
- V a Kohe hundid (1) ~ libahundid (2) karand talle kallale (1) ja kiskund ta puruks (1, 2, 4, 5, 6) nagu kasetohu tšärrks, tšärrks, tšärrks (1) ~ söönd tema ära (2), — mees ülal kuulnud aina veel, kuis all läind ikka närr-närr-närr (6).
 b Kuid hobuseid libahunt pole sugugi puudutand (5).
- VI A Ah sa ilmatu küll, kuipalju jutustaja lugend siis paatreid, las jumal päästku. Ta magand säääl hommikuni välja (3).
 B a Siis poiss ajuga küüni päält maha, hobused kokku ja ratsa koju kui tuul (4, 5).
 b Nõndaviisi poiss olnud õige vara kodus, et peremehel hää meel, ja ta saand võileiba päälegi. Muud läind reht peksma, Miki! pannud magama (5).
- VII A a Hommikul jutustaja ronind küünilt maha ja vaadand, — säääl, kuhu see libahunt kukkund, olnud vaid tohuhunik (3).
 b Jutustaja läind otsima hobust. Hunt olnud peletand selle kaugele ära. Hobune seisnud, tagumik keerdud vastu suurt puurahnu, kuna kahes kohas maas olnud verd, kuid hobune ise olnud terve, — küllap ta virutand kabjaga hundilt selle vere (3).

¹) Kümnekingalise sõnu moonutetakse nimelt ja antakse mõista, nagu ei kõneleks ta liivi, vaid mingit muud keelt, kusjuures imiteeritakse „saarlaste“ s. t. eesti keelt: üks jalg, teine jalg, kuts ärr!

- c Siis jutustaja ratsutand koju. Ja kogu see lugu olevat tõesti tõsi — kes tahab uskuda, see uskugu! (3).
- B a Hommikul küüni ukse all maas pole olnud muud kui kasetohuhunik (6).
- b Siis mees läind rahuga oma teed (6).
- VIII A Ning nõndaviisi on teada, et libahundid kardavad hunte. Jutustaja arvates libahunt ja kümnekingaline olevat üks ja seesama (1).
- B Nõnda see mees jäänd ellu (2).

KÜMNEKINGALISED PEAVAD PULMA (S. 76)

Kümnekingalised teind oma tütrele pulma. Pruut olnud Vaidkülast, peigmees Siskrõg-külast. Kuid nad pole teadnud õieti, kus kohal just pidada seda pulma, sest neil olnud hirm libahuntide ette. Siis nad otsustand lõpuks minna Pitrõg-külla Ivõrt-kangrulle (see on üks selline suur kangur sää!).

Nad läind siis ühel ööl kokku ja kaevand valmis selliseid suuri auke, kus nad võiksid pidada pulma. Koopad saand ka üsna ilusad, ja kümnekingalised olnud lustil rõõmsad. Kui toad olnud kõik valmis, siis nad hakand otsima pruutpaarivankrit, leidnud hobuse ribiluid ja teind siis neist vankri. Hobuseiks nad saand jänese ja rebase.

Nii olnud kõik valmis, ja nad sõitnud Ire-külla papi man. Papp olnud ka juba kokkuräägitud kohas — kuskil kangrutevahelises lohus — ja papil olnud kaasas veel mõni kolm-neli kümnekingalist lauljaiks. Papp ise olnud säätsamast keegi Ire-küla mees ja ta nimi olnud Indrõk.

Kuid libahundid saand kah haisu ninna, et neil kümnekingalislil tulevad sellised „pühad“ (s. t. pidu). Kui need kümnekingalised olnud nüüd kõik koos papi man, siis pruut peigmehega joosnud kolm korda vastu päeva ümber põõsaste, — ja sellega nad olnud laulatet. Sää! aga see papp tulnud joostes risti üle kangruvaheliste soonikute ja hüüdnud, et libahundid tulevad neile järgi. Kui nad kuulnud seda, et libahundid tulevad, siis üks tõmmand jänese, teine vankri, kolmas rebase ja joosnud kuis aga igatüks suutnud oma tubade man, mis nad kaevand, pugend puha sinna sisse ja teind kõik augud kinni, et keegi neid ei võiks leida.

Vaevalt nad saand kõik oma augud kinni, sää! olnud ka libahundid juures, käind ümberringi ja ütelnud aina, et nagu oleks kümnekingaliste lõhna — nagu ei oleks kah, nagu oleks kümnekingaliste lõhna — nagu ei oleks kah. Siis libahundid kõnelnud kokku, et nad lähevad eemale ja jätavad kaks tükki luurama. Kümnekingalised aga olnud sees nii vait, nii vait, et pole julgend teha raasugi müra. Jänese ja rebase nad söönd pulmaroaks ära.

Jõudnud hommik ja kõigil olnuks aeg minna koju. Siis need kümnekingalised kaevand augu lahti ja üks ronind välja vaatama, kas kedagi pole näha. Pole olnud kedagi, ja juba nad olnud üli-

rõõmsad, et igaüks saab oma koju tagasi. Aga niipea kui nad kõik olnud väljas, kohe olnud ka libahundid seljas. Ja siis nad hakand taplema — ükski pole tahtnud jääda alla. Nad tapelnud nii, et nahad läind läbi õhu ja selline müra olnud, et kajand kogu mets.

Kuid kümnekingalised pole olnud nii tugevad kui libahundid. Libahundid kiskund puruks kõik kümnekingalised, mitte ühtki teist pole jäänd neist ellu, kui ainult vana Indrõk'u naine, kes tulnud selle tapluse teatega, — see putkand läbi soonikute koju. Libahunte aga surnud ainult üks — see olnud Ire-külast va Kõrkil' Ans (vt. S. 175), kes pole olnud nii painduv kui teised. — V 200¹).

113. Külmlkinga tagakiusamine huntide poolt on viimaseks otsustavaks tõenduseks, et külmlkingad pole algupäraselt muud kui erakordsete surnute hingi, kes hulguvad mööda ilma. Hunt on ju üldse igasugu kurja vaimu verivainlane, ja kõige enam jutustatakse meil praegu küll ristiusu pailapse kuradi tagakiusamisest huntide poolt ²), kuid küllalt on meil kaaluvaid andmeid samuti ka kodukäijate ja üldse igasugu halbade surnute murdmisest, millele lisaks tuleb pidada muidugi veel alatasa meeles, et paljud surnutelood aja ja moe mõjul on siirdund kuradilugudesse, nõnda et kuraditki võime hinnata sageli lihtsalt paha surnu uue nimena.

Esitand eelpool kõik andmed eesti-liivi külmlkinga ja hundi vahekorrast, puudutagem siis alamal ka hundi ja kodukäija suhet, — ja meie näeme, et sisuliselt ei ole siin vahet olemaski, kuna kogu erinevus avaldub ainult terminoloogias: saarlaste „külmlkinga“ asendab suurel maal „kodukäija“. — „Hundid vih-

¹) Esitet lugu on mõjutand tugevasti nn. võludepeo motiiv (Hexen-sabbat — vt. S. 156, vrđl. Eestiski FFC 25, S. 106): pidutsevad nõiad satuvad huntide kimpu. — Vrđl. ka Tööri-tääri ja Ööri-ääri võitlemist hunttega, vt. § 113.

²) Vt. Eisen, Kkjad 55. — Tuttavaim on hundi loomislugu, kus kuradi tehtud hunt elustub hüüust „hunt, söö kurat ära!“ (FFC 25, US. 39). Otse stereotüüpne on väide üle Eesti, et „kurjavaimu kiusavad iseäranis pikne ja hundid“ (H II 15, 99 (21) < Kuusalu). Väga iseloomustav on ka arvamine, et jaanipäeva paigu hundil suu on kinni, nii et ta ei saa murda karja, ja et siis vanapagan tarvitand hunte oma sõiduhobuseiks, lasknud ratsa kas või otse karjast läbi, ilma et hundid tohtinuksid midagi murda, kuna muul ajal aasta ringi hunt on kuradi suurimaks vainlaseks (H II 51, 471 jj. < Rõuge). — Vanapagana kõrval veelgi sagedamini kujutellakse hunti Püha Jüri ratsuna, millest vt. alamal.

kavad kodukäijat veel rohkem kui Olevik Postimeest,“ ütleb juba Eisen (Kkjad 55) ja jätkab säälsamas, et huntide küüsisist päästab kodukäijaid ainult haud või „nii kõrge koht, kuhu hundid kallale ei ulatanud; niisugune peastmine oli ometi silmakirjaks: hundid ei taganenud paigast, kuhu kodukäija nende eest põgenes, ennem kui kodukäija edasi pidi minema... hundid kodukäijaga nalja ei mõistnud; niipea kui kodukäija nende küüsi puutus, kiskusid nad teise lõhki, nii et ainult natukene sinist suitsu järele jäi; vahel andsivad riide tükid ära murtud kodukäijast tunnistust.“

Nagu külmkingade, nii väidetakse ka kodukäijate kohta, et „niisugused surnud olid nii patused, et neid põrgu ka vastu ei võetud, muidu kui hunt pidi neid pärast surma üheksa korda sööma“¹⁾. Eriti just näit. enestapja kohta öeldakse, et see „ei saa enne oma paika, kui veel läbi püha Jüri koera kere pole käind“²⁾. Tehakse isegi vahet hundi ja hundi vahel ning eritellakse kolme liiki hunte: 1) harilikud „m e t s a h u n d i d“, 2) huntteks moondu inimesed ehk „l i b a h u n d i d“ ja 3) „t o o n e h u n d i d“, ning need viimast liiki „toone hundid“ olid valged; nee ei ole inimestele kahju tehnud; nee õlla kanged õld kodu käijaid tagaajama ja neid vähendand“³⁾. Teisel seletetakse, et „kõikide pahade inimeste hinged pidada peale surma ilma ruumi sisse hulkuma saadetama, kus nad elavatele lõpmata tüli ja pahandust sünnitada; nende kautamiseks olla P ü h a J ü r i oma kutsikatega või v a e m u h u n t i d e g a seatud, kes neid ilma armuta taga kiusab ja hädalisile appi tõttab“⁴⁾. Ainult kuradi tehtud hundid murdvat lambaid, kuna kurji vaimu ja kodukäijaid murdvad hundid lambaid ei puudutavatki, vaid neid toitvat Püha Jüri ja sellepärast kutsutavat neid Püha Jüri kutsikaiks⁵⁾. Mis puutub eraldi Pühasse Jürisse, siis tähendab juba Eisen (Kkjad 56), et see motiiv meile venelasilt on lainatud ja „selgesti uuema aja jälgi“ osutab⁶⁾.

¹⁾ EVR XXIV 15—16 Pühalepa.

²⁾ H I 4, 401 (4) < Saaremaa.

³⁾ H III 27, 6 (3) < Lügänuuse.

⁴⁾ H II 40, 651 (2) < Kuusalu.

⁵⁾ H II 39. 124 (235) < Koeru.

⁶⁾ Püha Jüri probleemi jätame siin ligemalt puudutamata, sest see viiks liiaks kaugele: sisaldab ju näit. Aarne katalogki üksi tervelt 87 varianti kuradi põgenemisest kas või lihtsalt Püha Jüri kutsikate nimetamise või loetelamise puhul, millega kaval Ants hirmutab vanapaganat (FFC 25, Mt. 1150). — Püha Jüri motiivi eod põlvnevad Väike-Aasia arian-

Nagu hunt murrab külmkinga, nii et sellest ei jää järele midagi muud kui ainult natukene kollast paska, rohelist või valget vahtu, kasetohtu (vt. § 111), nõndasama ka „kui hunt kodukäija kätte saab, siis sööb ta selle kohe ära, ja ei jää muud järele, kui sinine vesi“¹⁾ (vrđl. Eiseni kirjeldust eelpool: sinist suitsu või riidetükke; vt. ka alamal: siniseid väga sitkeid nahatükke, üksikuid riideosasid, rätte ja räbalaid, müts, viht, sinist suitsu, auru või vett, kollast vedelikku või vahtu; vt. ka § 114)²⁾. „Hunta kodukäija kardab kui tuld; juhtuvad need kodukäija jälgede peale, siis sel armu ei ole: hunt ajab taga, nii et enda tihti isegi surnuks jookseb“³⁾. Handid olevat loodudki selleks, et kääpaid murda⁴⁾.

Asugem nüüd sellejärele jälgima ka üksikuid muistendeid, mis kujutavad kodukäija koledat traagikat hundiga kokkupuutumisel. —

KOLIMINE UUDE KOHTA JA SÖNUMISAATMINE NAISELE⁵⁾

1) Vaisjala Kivital (küla ja pere nimi) käind joo ammu aega kodukäijad kolissdamas ja tqindid toa pial tempusi tegemas, nõnna et pere rahvas põle änam magada soand. Toidud, mis õhnda järele jäätud,

laste usulahust ja on rännand meile läbi Balkani ja Venemaa. — Vt. ka Eisen, EM II 14—20 ja Šmits, LM 122—126. — Huvitav on nentida, et Liivis Püha Jüri motiivi pole viljeldud, kuigi see Lätis on hästi tuttav. Tüübiline sellevastu on liivlaste ettekujutus õitsiisast, kelleks on saand huntide murtud poisikene ja kes tapleb ise alatasa huntega (S. 14 C — vt. § 51, LRU I 94—95). Ja kuna Eestis-Lätis P. Jüri karjatab „metsakoeri“, siis Liivis taas metsapoiss karjatab õiti metsarahva lehmil (S. 22 — vt. § 53, LRU I 102).

¹⁾ H II 46, 644 (195) < Kadrina.

²⁾ Vrdl. üldtuttavaid kõnekäände „kusi püksis“, „vats valla“, „kõht koliseb“, „püksid täis“ jne., mis kirjeldavad inimese füüsilist seisukorda pöörase hirmuafekti või ehmumise mõjul. Vt. Liiviski lhk. 63 ja 179.

³⁾ H III 23, 513 < Türi.

⁴⁾ H I 1, 432 (14) < Risti.

⁵⁾ Mõlemad motiivid esinevad ka iseseisvalt ja lahus hundimotiivist või jällegi muis kombinatsioones, kuid nende ligem jälgimine ei mahu käesolevasse analüüsi. Väga huvitavaid lisateiseid uude kohta kolimisest vt. näit. E 27301 < Viljandi (tont paneb pastlad taariastjasse likku), E 49858 < Jüri (kodukäija paneb kikäid s. t. kingad kaljaastjasse) jne. Mõnikord kolijaks on vanapagan („Mats Mutikas“), kes paneb pastlad taariastjasse ligunema ja asetseb kolimisel koormal, nii et hobused ei jaksa vedada, kuid säääl jookseb kaks hunti, haaravad mehikese koornalt ja murravad, nii et sinist suitsu ainult järel (Eisen, Teised Vanapagana jutud 33, № 16 < Tõstamaa). — Sõnumisaatmisest kaaslasile vt. § 114, lhk. 127.

old ommiku kõik meda pörandad laiali loobitud (visatud) või muidu ää soilgitud ja lieme paead ümber lükatud. Pimedal a'al põle kiegil enam reiale (rehealla, mis elutuaga ühes) tohhdind minna, siis visatud ikka ülevalt mõne aisjaga pähe ja irmutatud iga moodi. Mõnel, kes vahel oma julgust tahhd näidata ja neid pimedas reiale osatama läind, kissgund pikad koindised ja karvased kääd pika küintega silmad lõhghi. Küll oidsitud kõik ohud ja rohud ää, mis ilmas kiegil targem õpetada tiand, et kodukäijaid ää irmutada, aga nie põle kõssantgi. (Kõige vähemalgi mõedul hirmu tund.) Viimaks läind peremies kõige suurema targa juure abi oitsima. Tark õpetand: „Tie maea teise kohhda ja vii kõik oma aisjad vanast maeast pühapää enne lõunat uude maeasse, siis naad ei ossga enam järel tulla.“

Peremies teintgi uue maea ja kolind pühapää enne lõunat vanast maeast ää, nõnna nagu tark õpetand. Aga ena, eks kailja aissdi ole unussduse pähe maha jäänd! Ohhda, kui peremies kailja tahhd lassda, tuld taal alles unussdus miele ja läind salamahhdi aistjad ää tooma, mõteldes et kodukäijad seda tähele ei pane. Saand ugse ette (kotta), kuuld, üks kolissdand toas. Küsind, kissi on sial? „Mina,“ vassdand üks jämeda ialega toast. — „Mis sa tied sial?“ — „Oidsin kailja aistjad.“ — „Mis sellega akkad tegema?“ — „Panen kingad sisse likku.“ — „Kus siis akkad minema?“ — „Tahan Kivita uude tuppa elama minna, naesed labsed soatsin joo ommiku sinna.“ — „Kust sa tied tiatsid?“ — „Meda perenaese jälgi.“ — „Kust sa ise tuled?“ — „Meda peremehe jälgi.“ — „Jäägu kailja aistja kus sie ja teine!“ mõeld peremies ja pand tuhat tulist leikama, ikka rissdi ja räissdi siit kaudu ja sialt kaudu, et jälgi ää segada, aga kodukäija lipand pailja jalu järele ja karjund ikka: „pia kinni!“ ja „pia kinni! ma ei ossga järele tulla!“ Eks ole sie kord õnneks uintide joosu aeg old ja suur kari uinta tuld vassda, kes kohe kodukäija kraadi (kuklasse) kinni karand. Sie old isegi kua kõva mies ja akand vassda, üind ise peremehele järele: „Soad koeo, ütle kärnessde Ööri-äärile (naese nimi), et Tööri-tääri (kodukäija nimi) tie pial tõmmataks!“

Peremies soand ing-puhul (kiirest jookstust lõõtsutades) koeo ja riakind, mis ta vanas toas näind ja kuuld ja mis kodukäija tie pial untide kääs ööld. Eks Ööri-ääri ole kuuld, tõmmand seina siest oampailgi väljla ja joost sellega Tööri-täärile appi, — lõõnd küll ulga uinta maha, aga viimaks old uindid ikka üle ja kissgund mõlemad lõhghi. Sest soadik põle Kivital änam kodukäijaid kuuldud ega nähhdud. — H II 33, 945 (18 a) < Jüri.

2) Nüüd oli ka peremehel aru käes, et tont neid nälga ja vaeseks tahab jätta¹⁾. Peremees nägi ette ärä, et nad seal talus enam elada ei või. Seepärast hakkas teise taluse elama asuma, mis sest talust mõni verst eemal oli ja tee otse üle soo viis, sest et talve aeg oli. Kui peremees parajaste oma varandust vanast talust ära hakas viima, kuulis häkkiste toas kolinad. Ta küsis: „Kes seal toas kolistab ja mis sa seal teed?“ — „Ma panen pastlu likku,“ oli vastus. „Kuhu sa nendega lähed?“ — „Sa-

¹⁾ Alguses kirjeldetakse pikemalt, kuis tont limpsab herneleeme vaagnalt mitu korda ära ja hakkab pererahvast näljutama.

luse“ (nõnda oli selle uue talu nimi). Nüüd oli peremehel aru käes, et tont ka nendega uude kohta elama tuleb. Aga mis võis ta parata, pidi siiski minema. Sai juba pool teed käidud ja juba keskel sood, kui korraga koorm nenda raskeks läks, et hobune ära väsis, sest tont oli teadmata koorma peale läinud ja koorma nii raskeks teinud. Mees hakanud aga paluma, peaks hundid tulema. Ei saanudki veel neid sõnu öieti välja ütelda, kui juba undid seal olnud. Hunta nähes pannud tont plagama, aga undid kohe järele. Peagi saanud hundid tondi kätte ja murdnud ära. Sinine suits jäänud veel järele.

Mees hakanud jälle minema ja koorm olnud kergem. Jõudnud uude talusse ja rääkind seal, kuidas hundid soo peal tondi ära murdnud. Seda kuuldes karganud tondi naene parsilt maha ja hüüdnud: „Siis see oli mo mees!“ Tõmbanud parre selga ja jooksnud soo peale hundide kallale, aga hundid murdnud tondi naese ka ära. Pars aga jäänud soo peale püsti ja seista seal praegu alles. — Nii saanud vanaste Salu Juhan tondist lahti. — E 16722 < Tõstamaa.

VAIDLEMINE KAASLASEGA JA PÖGENEMINE HALUPINULE

Ühel sügisel päeval päälle lõunat olnud vana Lausa Mart õuues töö, kus tema ühte juttu uminad kuulnud, ilma et kedagi näha oleks olnud. Ilma mingid paha aimamata teinud vana mees tööd edasi. Juttu umin läinud valjumaks. Ta vatand uueste ja kuulnud ühte teisega väidelevad: „Ih, Irile!“ — „Ah, Ansule!“¹⁾ Nõnda väideldes tulnud se umin ika ligemale kuni Lause pere jures olleva mää alla, mida Kalmu mägi kutsutakse. Sää! karjatanud teine tassasest: „Uhi un!“ Teine vastu: „Palle un! an Mäni Känn!“²⁾ — ja ise tulnud ikka ligemale.

Kui naad üsna ligidale olid jõudnud, karganud kaks hundi kraavist välja. Kodu käjad karjunud nõnda, et hirmus olnud kuulda. Teine tulnud Lausa tallu õue, tahtnud sea lauta päälle karata, kus aga hund talle sabase kini saanud ja maha tõmanud. Õnetuseks aga saanud hund kamistama, mile jures kodu käia mahti saanud ära põgeneda, hunt aga ka järele. Kahe „Nagelase“ mägi, sää! jõe ääres sanud hund kodu käja kätte — kus hirmus kissa olnud. (Teisel päeval Lausa Mart leidnud säält linased riide nãrud.)

Teine (s. t. kodukäija) aga läinud ülles pinu päälle, kuhu aga hund järele ei saanud. Kodu käja pilunud halgusid hundile ühte lugu kaela, ni et hundi silmad päris sorinal vett jooksnud. Õneks aga varisenud hallu pinu (riit) ümber ja ühtlase ka kodu käja, keda hund sää! samas ära kãgistanud. Sest aiast saadik ei olle enam sää! pool kodu käjad näha olnud, kuna enemine neid ühte lugu sää! ümber on hulgunud. — EKS 4^o 5, 7 (1) < Karja.

¹⁾ Küllap kodukäijad arutavad omavahel, kuhu minna, ja ütlevad vastavaid kohanimesid.

²⁾ Nähtavasti imiteeritakse siin nimelt võõrapärast kodukäija keelemurrakut: üks hüüab: „uh, hunt!“, kuna teine vastab: „pole hunt — on männi kãnd!“

„JUREKALE, JUREKALE, MOO, MOO!“

Kord surnud maja peremees ära. Pärast surma hakanud aga kodukäima! Iga kord kui ta tulnud, karjunud ta: „Jurekale¹⁾, jurekale, moo, moo! jurekale, jurekale, moo, moo!“ Maja rahvas olnud õige hirmus. Kodukäija kohutanud et hirmus! Kord tulnud teise pere mees kesk ööse senna. Saanud ta aga aja nuka, seal kuulnud ta kodukäijat tulevad, na et maa põrunud, ise laulnud: „Jurekale, jurekale, moo, moo!“ Mees jäänud aja nuka seisma, kuulanud, mis nüüd tuleb. Saanud kodukäija värava taha võsadesse, seal karganud hunt välja, kahmanud korra — ja kodukäija olnud kadunud. Ainult sinine suits jäänud järele! Nõnda saanud pere rahvas kohutavast kodukäijast lahti. — E 17408 < Tõstamaa.

HAUAST TÕUSJA SILMAB TOONEHUNTI

Üks kõrd sõitand üks mees kodu poole. Kõige tee joost üks toone hunt vankri järele. Surnu aiast mööda sõites näeb mees, et ühest hauast keegi tõstab pääd ja vahib kahele poole. Vähe aja järele tõuseb poole kehani hauast ja vahib kahele poole. Kõige viimaks hüppab hoopis hauast lagedalle ja hakkab kõhe mehe poole tulema ja hakkab hobuse nenast kinni. Ninda pea aga kui toone hunti silmas, kes vankri järel jookis, põikas ta kõhe üle tee metsa poole, toone hunt aga virutand järele. — H III 27, 7 (1) < Lügänuuse.

KOOLJA TÜKIB MAADLEMA

Lõpoli küla mees läks kabelist mööda. Hunt tuli nagu koer järele. Mehel hirm. Näeb: kääpa kohal kargleb püsti valgeis riideis koolja, kes sõneleb: „Kuu alla koolja korgõhõ!“ Hunt aga jooksis, ajas koolja pakku. — L < P. Voolaine Setust, Onda külast.

HUNT PUUKOORMAL KODUKÄIJAT LUURAMAS

Kord lõpenud jälle nimetatud teutegijal²⁾ põletis puud kodust ära ja et neid osta jõudu ei olnud, läinud ta neid mõisa mõtsast ööajal vanahõbeda eest lunastama. Kõik näitanud väga ilusaste korda minema. Juba olnud tubli puukoorem pääl ja hobuse pää kodupoole tulema pöörtud. Korraga näeb mees hundi puukoorma takast ka metsast välja tulemas. Esite mõtleb mees hundi hurjutada; kui aga näeb, et see väga ja miskit eksidust ei teinud, jätnud mees ka selle nõu järele. Ikka torkinud hunt puukoorma taga, vahest kõrval, vahest ka eel, külapoole. Juba olnud küla nähtaval, aga teutegija imestamiseks ei lahkunud hunt mitte temast ära, vaid tulnud veel tema tagumise puukoorma otsa pääle ja olnud vakka. Juba tulnud mehele hirm hundist pääle, aga pea näinud ta jälle, kudas üks valge kogu tema eel küla tänavas luusinud. Kui mees puukoormaga vastatside

1) Arvatavasti kodutalu moonutet nimi.

2) Eelpool kirjeldetakse pikemalt mehe maadlust kodukäijaga kuuvalgel.

saanud, tõusnud jälle tüli, aga hunt karanud teisel silmapilgul ja murdnud valge vaimu (mis muud ei olnud kui kodukäija) ära, nii et sinine suits taga järele üles tõusnud.

Pärastpoole ei nähtud ei mõisateel ega küla teel ega küla hoonete sees valged vaimu inimesi hirmutavad, sest hunt oli puukoormaga salaja niiligidale saanud, et vaimu elu lõpetada võis. — E 10860 Põlva.

NELI KÄÄBAST REE JÄREL

Vanasti kui viina kortel veel pool kopikat maksis, tulnud jutustaja isa isa Nigu Jõululauba õhtul Valgeristi kõrtsust. Valgeristi käänu peal tulnud talle neli kääbast (kääpad on meesterahva moodi olevused, valgeis riideis), kaks kummagi pool rege, ja tahtnud Nigu ära murda. Ta hakanud paluma: „Issa pojuke, Püha vaimuke, aita mind.“ — Püha Jüri tulnud oma koertega (hunnid) ja kiskunud kääpad lõhki. Kääbas teinud veel korra „keaksti“. Nigu pääsenud eluga kodu. — E 51359 < L.-Nigula.

LODJAMEES SÖIDUTAB KÄÄPA ÜLE JÕE

See lugu on sündind Vigalas praeguse Vatti silla kohal. — Kord va lodjamees Ants kuulnud, kuis hilja õhtul (vist südaööl) keegi teinepool jõge hüüdnud kähiseva häälega: „Ants, too lottal! Ants, too lottal!“ — Ants võtnud siis lodja lahti ja sõitnud teisele poole. Süld maad kaldast veel eemal, hüpand keegi lodjale ja käskind Antsu tagasi sõita. Ants sõitnud, kuid must kogu olla ka lodjalt maale hüpand enne kalda vastu jõudmist ning jooksnud sealt kohe võsastikku suure raginaga. Mees sidund siis sellepeale lodja kinni ja hakand maja poole minema. Korraga kuulnud jõe pool kanget pahinat. Lähenedes jõe näind — hunt ujund üle jõe. Kaldale jõudes hunt tormand kah võsastikku, millejärele olnud võsas raginat ja müdinat kuulda. Hommikul valges vaatama minnes pole aga muud leitud kui vähe valget vahtu. — L < M. Leesment Märjamaalt.

KODUKÄIJA AJAB RAHA VALVATES HEINAD KÜÜNIST VÄLJA

Enne surma oli keegi isa oma raha posti alla ära peitnud. Poeg, kes järele jäi, ei teadnud midagi sellest varanduse peidupaigast; isa ei olnud enne surma rääkinud, kuhu ta oma varanduse peidab. Pärast seda juhtus aga, et pojalt heinad alati küünist välja aeti, eriti just ööseti. Pojal ei aidanud muu nõu, kui läinud targa käest abi paluma ja nõu küsima. Tark ei teadnud midagi iseäralikku nõu anda ja soovitas mehel öösiti vahti pidada. Viimati läinud poeg ühel öösel vahti pidama, ja kodukäija tulnudki jälle heinu välja ajama. Hoolega kraapinud kodukäija ukse posti ümbruse vabaks ja ajanud heinu küünist välja ja vaadanud hoolega posti all asuvat kotikest. Poeg olnud agar ja lükand kodukäija sedamaid huntidele ohvriks. Pärast oli poeg aru saanud, et kodukäija keegi muu ei olnud kui ta oma isa, kes küüni posti all öösiti oma raha vaatamas käinud ja selleks otstarbeks heinad küünist välja ajanud. — EVR XXXVII 33 < Muhu.

KODUKÄIJA KÖRTSILISTE KOORMAID ÜMBER LÜKKAMAS

Ennevanast juhtunud Paide kihelkonnas, Anna kabeli lähedal kõrtsis olevatele õomajalistele see õnnetus, et nende koormad, mis nad õuue jätnud, ümber lükatud. Talvisel ja suvisel ajal pole sellest just suurt lugu olnud, kuid sügise ja kevade porisese ajaga rikkunud mõnegi mehe koormad ära. Viimaks pole kõrtsimees enam tahtnud kedagi omale õomajale võtta.

Kord tulnud hulk tartlasi soola vooriga Tallinnast ja läinud Tartusse. Nad võtnud nõuaks kõrtsi õomajale jääda. Küll jutustanud kõrtsimees neile selle loo, et seal koormad ümberlükatakse, kuid mehed pole sellest midagi hoolinud, lubanud ise endi koormate eest muretseda. Nad rakendanud hobused lahti, pannud sööma ja läinud ise kõrtsi. Kaks kavalat meest jäanud aga õuue koormate varju ootama, mis tuleb. Jõudnud juba kella ühe-teistkümneme aeg. Korraga näinud valvajak metsast ühe narus riides mehe tulevat. Kui see veel ligemale tulnud, näinud valvajak, et see tõeste üle loomulik olnud. Ta astunud arvamata pikad sammud, silmad põlenud tulesüside sarnatselt. Ta tulnud koormate juure ning lükanud ühe koorma, millel küll hulk soola pääl olnud, üsna hõlpsast ümber, nagu oleks see tühi vanker olnud. Nüüd tulnud koletu mees ka seda vankert ümber lükama, mille varjus varitsejad peidus olnud. Niipea kui ta senna vankri juure astunud, sasinud valvajak temal teine teisest poolt kuuest kinni, lugenud siis ise korra Issameie ära. Küll rabelenud mees lahti, kuid pole saanud. Hambad olnud, nagu valvajak nüüd näinud, temal nagu rehapulgad suus. Mehed vedanud koorma ümber lükka kõrtsi. Seal hakkanud temalt küsima, kes tema on ja miks ta niisuguseid tükka teeb. Esteks pole mees sõnagi lausunud, pärast hakkanud aga rääkima, ostnud meestele viina ja palunud, et teda lahti lastaks — olla niisama teekäija nagu nemadgi. Keegi kaval teinud ukse ja iga nelja seina päälle kriidiga ristid, nii pole meest enam tarvis olnud kinni hoidagi. Siis läinud üks nupuga mees teekäijate hulgast ja vilistanud hundid välja. Nüüd tehtud kõrtsi uks lahti — kodukäija läinud kui tuul metsa poole. Korraga tulnud aga hundid. Kodukäija karjatanud veel korra ja olnudgi hundidest puruks kistud. Hommiku läinud mehed seda paika vaatama: pole seal muud olnud kui paar riide kaltsu ja natukene sinist vett. Sest saadik pole seal kõrtsi juures enam koormaid ümber lükatud. — E 16388 < Koeru.

KODUKÄIJA JÄTAB EHMUGA KÄISED PUU OTSA

Porkuni vallas on Naraka küla. Seal külas surnd korra üks vanaime mehe ära; teda hüütud Sorgu Malleks. Olnud elu ajal ka üks viristiniristi ja sedaviisi... Hakand pärast surma kodu käima. Hakand ja käind ja käindgi. Käind mitu aega kodu. Külarahvas teab temast palju veidraid lugusi rääkida.

Vahest käind ööseti külas ja lasknud loomad laudast lahti; pererahvas lähvad hommikul õuue — ei loomi enam laudas ühti, loomad ui-ai välja mööda laiali. Kes tegi? Kes muud kui va Sorgu Mall!

Mõnikord hulkund ööseti mööda küla peresid ja hooneid; vahest määgind lamba moodi, vahest mekitand kitse moodi, vahest laulnd kuke moodi ja teind sada imet. Põle mindud enam vaatamagi: mis tast vaadata, eks seda tea, kes neesukesi tempusi teeb, — kes muu kui Sorgu Mall!

Sedasi tembutand ikka, jah, hulga aega. Aga mehikese päevad saand ka korra loetud: hundid pist teise pintslisse. See olnud sedasi. —

Mall olnud jälle külas oma tempusid tegemas. Ena va kriimsilma isandad saanuvad korra teise jälile. Hakand Malle taga ajama. Ei Malle enam kaht nalja: teind putked kuda aga jäksand! Mall ikka ees tuhat nelja, hundid järele. Saand metsa, jätt' va Mall suure ehmuga käiksed puu oksa maha. Mall joost ühe männi juure ja tahand sinna otsa huntide eest varjule ronida, no põle mehike jõund: hundid olnd jüst kannul, kiskund teise männi all lõhki, enne kui veel rönima saand hakata. — Männi alla jäänd nagu paja põhi Malle märgiks maha. Hundid läind oma teed.

Sest ajast saadik pole keegi Malle enam näind ega kuulnd. Need käiksed aga, mis Mall suure ehmuga puu otsa jättis, need seist seal mitu aastat; keegi põle julend neisse puutuda; igauks teand, et need Malle käiksed on; kartnuvad, et ei tea, mis siis veel tuleb, kui Malle käikseid hakka puutama. Ei tea, kuhu nad viimaks sealt saand. — E 40794 < Rakvere.

SURNU SILMARÄTT ÕUES MAAS

Kord on rannas üks naine ära surnud ja maha maetud. See on elades nõid ning arst olnud nõiduse vasta. Peale surma hakanud kodukäima, iga ööse kolistanud hoonetes ja kõndinud õues, ühest hoonest teise. Kord on minija näinud, et on õues kõndinud ja lehma lauta läinud, lehm hakanud laudas inisema ja ammuma. Siis tulnud üks kari hunta õue. Kui kodukäija laudast välja tulnud, karanud hundid kodukäija kallale. Kodukäija kiljatanud korra, ja hundid murnud kodukäija ära. See rätik, mis surnu silmade peale pantud, olnud õue peal maas. Minija öölnud: „Põrgu kutsikad kargasid eide kallale ja mürdsid eide ära“. Sest ajast saadik ei ole enam kodukäijad olnud. — E 21224 < Kadrina.

RÄTIK JA LÖHKIKISTUD NAISE MÜTS LUMEL

Kuusalu Sigula küla Vanahalli perenaene olnud vanal ajal suur kodukäija. Enamisti iga ööse tulnud ta ja kolanud kõik kohad läbi. Ükski abi ei mõjunud kodukäija vastu.

Korra tulnud üks Järvamaa mees Vanahallilt Kapaku kõrtsi. Kõrtsi minnes kuulnud mees Vanahalli poolt hirmust kisa. Rääkinud lugu kõrtsirahvale. Kõrtsi perenaene läinud kuulama. Tulnud tagasi ja ütelnud: „Las' olla! See on hirmus kisa! Küll homiku vaatame järele, mis seal on!“

Homiku läinud kõrtsi sulane vaatama. Seal ei ole muud olnud kui Vanahalli rätik ja lõhki kistud naese müts. Lumi olnud sülla laiuselt sinine ja jäljed lume peal tunnistanud, nagu oleks seal inimene huntidega heidelnud.

Sest saadik kadunud kodukäija Vanahallilt ära. Püha Jüri oma kutsikatega oli kodukäija teel kätte saanud ja ära mürdnud. — Eisen, Kodukäijad 111 (23) < E 3382 < Kuusalu.

NELISILMINE KOER AJAB SURNU HUNTIDE KÄTTE¹⁾

Üks kord eland üks tige mees, kes vana õelusega läbi käind. Kord on ka see aeg kätte tulnud, et tema ära surnud nii kui teisedgi surelised. Siis pest naene tema iluste puhtaks, pand puusärki ja viind puusärgiga reie alla ja puusärgi kaane jätt pealt ära ja reie aluse ukse jätt lahti, et siis oleks parem olema surnu järele valvata, sest vanaste said ikka surnud valvatud. Naene ise istund ahju otsa peale oma kolme lapsega ja hakand piibelt lugema, ja nende must koer nelja silmaga, see magand redeli all nurkas. Kui naene lugend, siis näind tema, et mehe pahem käsi kukund rinde pealt ära kõrva. Siis läind naene ja pand käe jälle rinde peale tagasi. Old vähe aega vahet, jälle kukund käsi rinde pealt ära. Naene läind ja pand jälle tagasi, aga juba vähe aja pärast kukund käsi jälle rinde pealt kõrva. Siis ei ole naene enam läind teda tagasi panema ja lugend piibelt edasi. Aga nüüd tõust mees puusärgist ülesse ja taht redelid mööda ahju peale naise kallale minna, aga koer, kes redeli all magand, haarand mehe otsast kinni ja viind õue. Ja enne ei ole koer tagasi tulnd kui üheksa päeva pärast — siis tulnd kodu ja siis olnd koeral käpad kõik ära kulund, aga mees jäändki kadunuks, ei ole enam tagasi tulnud. Naine arvand, et koer viis tema metsa huntide kätte, ja hundid tõmmasid tema vist lõhki. Sest hundid peavad väga kodukäijate peale maiad olema. — E 30352 < Kose.

Kodukäija hirm hundi vastu on isegi niivõrd suur, et juba paljas hüüd „hundid tulevad!“ või tema äravandumine „hundale, hundale!“ või tema siunamine „hundi söömaajaks“ peletab kohe kodukäija plehku²⁾ — just niisama nagu külmingagi (vt. § 111). Küll katsub kodukäija veel otsekui paralüseerida enda äralubamist

¹⁾ Nelisilmise koera motiivi vt. § 94, lhk. 33. — Olgu mainitud, et ka mõni muu kord kodukäija mürdmine on kantud hundilt üle koerale, nagu näitab järgmine lugu.

KOERAD KISUVAD KODUKÄIJA LÕHKI

Kodukäia käinud peres tihti kolistamas. Ta olnud enne „tuusia“ (nõid). Pole hullust kudagi lahti saanud muidu, kui kaevanud hauast välja ja pannud kummuli puusärki. — Surnud sealsamas külas üks vanamees ära. Kartnud matjad, et see vanamees ka hakkab kodu käima. Sellepärast sõitnud teised surnuga ümber teeääres oleva kivi vasta päeva kolm korda ringi. Küll tulnud vanamees hauast välja ja tahtnud koju minna, kuid hakkanud ümber kivi käima, kuni kuke lauluni, siis aga putkanud hauda tagasi. Viimaks kiskunud koerad teda kivi juures lõhki. Pole muud maha jäänud kui verised kaltsud ja natuke sinist vett. — E 25903 < Kadrina.

²⁾ Eisen, Kkjad 56 ja EM I 56. Vt. ka H III 3, 292 (6) < Tallinna: „undale, undale!“

hundile sellega, et ta siunab hüüdjale vastu „ise hundile!“, kuid säälsamas ongi juba hundid platsis teda murdmas. Kuna edasi kodukäijaid murdvaid hunte peetakse püha Jüri kutsikaiks, nagu eelpool mainitud, siis on kergesti võimalik ülekanne, et kaitseabinõuna kodukäija vastu mõjub juba ka hüüd „Püha Jüri, Püha Jüri!“: „selle hüüdmise peale jooksvad hundid kohe platsi, kui kaugel nad ka kodukäijast muidu olivad“ (Eisen, Kkjad 56). Ning nagu hundiga teel kokku puutudes palutakse teed pooleks, nõnda päästab lõpuks ka öösi vastutuleva kodukäija küüsisist ütlus: „Külamees, tee pooleks!“ — siis kodukäija läheb (kõrva¹⁾).

SAJATAMINE „HUNDALE!“

1) Ennemuiste elanud üks noormees. Ena sel tulnud liisu aeg ligidale. Ei mehike ole tahand nalil-taval soldatiks hakata. Sellepärast siis teinud putked Soome. Läind Soome liisu hirmu pärast ja võtnud seal Soome naese; naese nimi olnud Liisu. See naene olnud ennemalt nõi d. Mees saanud Soomes naesega kolm poegagi. Poegade nimed olnud: Mikker, Makker ja Kreps. Nüüd mees mõtlema, et „vaja vahest ka kodumaa poole minna,“ et „kes mind nüüd enam soldatiks paneb.“ Võtnud naese ja pojad ja tulndki kodumaale tagasi. Jäänud Kadrina kihelkonda Udriki ligidale ühe peremehe juure vabadikuks. Meest hakatud Koll-Andreseks hüüdma.

No ena Soome Liisu surnud siin mail ära. Tehtud matused ja Liisu viidud Kadrinasse matta. Aga küll on see va Liisu ränk olnud: hobused vedanud teist nii et vahtus; Udriki mõisa kohas jäänud hobused väsimuse pärast kohe seisma. Heakene küll, saadud ikke Kadrinasse ja maetud see va Liisu sinna maha. Muidu asi küps, aga eks va pergli Liisu ole hakanud kodu käima! Udriki väljal olnud üks Vene mees mõisa loomadega õitsis; see näind, kuda Liisu süda öösel ikka koju poole läind — ikka ihk a h k a d i, ihk a h k a d i, nii et valged surnu riided aina hilpunud seljas, ise naernud ühtelugu koledaste.

See peremees, kelle juures Liisu mees vabadikus oli, hakanud parajaste linna minema. Kas nalitu maa Udrikist linna! vaja ju süda öösel minema hakata. Olnud hobune ju rakkes õues, mees ise läind veel toast kindaid tooma. Tuleb õue tagasi ja oh seda veidrat lugu: hobune vankri ees tagurpidi! Kelle tegu? Kelle muu kui Liisu. Haganikus audunud ani poegi; see rippunud nokka pidi. Lakas kuulunud kolinat. Peremees hakanud järele vaatama, kes kolistab. Va Liisu olnud parajaste haganikus ja pistnud sõrmed seina vahelt välja. Peremees seda nähes hüüdma, et: „Hun'dale, hun'dale!“ Liisu vasta, et: „Sa ise hun'dale.“

Mis head nüüd ette võtta? — Seal lähidal elanud üks nõi d. Peremees läind selle järele. See tulnud ja loopinud ree peale linaseemneid; neid kodukäija ei salli. Leenu hakanud Kadrinasse tagasi minema;

¹⁾ H III 19, 783 (80) < Viljandi.

leidnud tee pealt linaseemneid. Hakanud neid üles korjama ja ära lugema. Saand need ülesse ja läind oma teed. Pole sest ajast saadik enam kodu nägu näidanud. — E 41017 < Rakvere.

2) Vana ema surnud ära, hakanud aga pärast surma varsti kodu käima. Päeva mänginud ta kassi näol laste hulgas, aga ööse teinud ta tükka. Teinud müra ja kära, et teised tuas enam pole magada saanud. Talve, külmal ajal avanud ööse tua ukse, nii et külm tuppa tulnud; sui palava ajaga pannud jälle ukse kinni. Kui tuli tuas põlenud, ei teinud kodukäija midagi.

Toodud kukk ja pandud ööseks redeli pulgale magama. Selle peale ei tulnud kodukäija enam mitmel ööl. Ühel kangesti külmal ööl ilmunud ta aga uuesti.

Tuas olivad maganud rahulikult pimedas tuas. Kodukäija tulnud tuppa, jätnud ukse lahti ja hakanud ise redelit mööda ahju peale ronima. Kukk näinud kodukäijat kuivalgel. Teinud kurrurr! Kohe kukunud kodukäija poolest redelist tagasi. Hakanud uuesti ülesse ronime. Jälle seesama palk. Nüüd aga võtnud kodukäija kuke kõrist kinni, et enam kuristada ei saaks, ja roninud siis ahju peale.

Ahju peal võtnud kodukäija kerise kivi ja visanud sellega oma öde. Öde maganud nurgas. Pimedas ei trehvanud kodukäija ometi. Kivi mürtsatas vastu seina. Magaja härغانud kohe ülesse. Saanud sedamaid aru, kust kivi tulnud. Panud tule põlema, läinud ahju peale, koputanud pahema jala kannaga kolm korda vasta ahju lage ja ütelnud: „Hundile, hundile, va häbemata!“

Kodukäija visanud hundile lubaja ahju pealt maha. Ise aga tormanud nagu aur uksest välja. Jooksnud väljale, kust varsti huntide hulgamist kuuldud.

Selle peale ei nähtud enam kodukäijat. — Eisen, Kolmas Rahva-raamat 38 (14) < E 7968 < Tapa.

3) Paar klm. Saue vallamajast, Kaaga endise kõrtsi lähedal on Pärnu maanteel Linnumägi (vanem ja algupärasem nimi Kaaga mägi). — Kodukäija tulnud Linnumäest alla teekäijale vastu. Valge lina olnud ümber. Teekäija ütlenud: „Untale!“ (hundile). Kohe karand hundid metsast välja, kodukäija kallale. See kähisend veel: „Isi, isi!“ Püksi ja vesti tükid olnud kaua aega veel maas Linnumäe all. — EVR XXXVII 12 < Keila.

4) Teine kord tulnud üks mees jõulu laubäva õhtul Nõva mõisa kõrtsust kodu. Kõrtsi perenaene keelanud teda küll, aga tema ei ole sest kuulanud vaid ütelnud: „Olgu küll kääpaid nii palju kui tahab, sest mina küll ei kuula!“ — Sell ajal oli veel igas külas kõrts, 7 tüki oli neid aga valdas, mis päris kõrtsid olid, ise veel küla peretes müüdi viina. Sest ka meie julge mees looti, et kui natuke maad läin, tuleb jälle kõrts, sealt võtan jälle julgust. Aga kahju, esimene jaam oli pitk tee, kuus versta vahet enne kui verke kõrtsi sai. Selle vahe peal on aga kõik üks suur ja higav metsa tee, kus ka kuultsad kääpad sees elustasivad. Sealt metsast läbi tulles akas mees kartma. Koraga tundis tema, et temale visati otsekui üks nael umalaid selga kohinal. Ikka suuremaks läks mihe kaem: igati moodi näitas tont

ennast. Viimaks suure vaevaga sai tema üle rootsi rist tee. Siis ütles tema: „hundale, hundale!“ Korraga olid hundid seal ja sõivad kääpa ära. — Aga enne ei tohi mitte seda sõnu ütelda, kui üle rist tee saad, muidu söövad kääpad elusalt või viivad ära; aga üle rist tee ei saada kääpad mitte. — H I 1, 432 (14) < Risti.

5) Ükskord õhtu videviku ajal läinud üks mees teolt kodu. Järsku näeb mees, et tema ees, valge linade sisse mähitud, kodukäija tuliselt ühe talu poole lippab. Mees hõiskab kohe kõvasti: „Hundale, hundale!“ Kodukäija hakkab tulisamine edasi lipama ja sätsistab peenikese häälega: „Itsi hundale, itsi (ise) hundale!“

Kuid korraga sahisenud lähedal olev leppik ja mitu hunti karganud hirmsa kiirusega sealt välja kodukäija kallale. Kodukäija huiskanud korra veel heledaste ja langenud nagu naru huntide teravate hammaste vahel kokku.

Kui mees hommiku teole läinud, astunud ta teelt natuke kõrvale, sinna kohta, kus hundid kodukäija õhtul nahka pannud. Mees ei ole sealt enam muud leidnud, kui hulk siniseid — väga sikeid — naha tükk a. — E 29156 < Kullamaa.

6) Kord sõitnud üks peremees kevadisel ööl rannast räime koormaga kodu poole. Metsa vahelt läbi sõites ilmunud mäe rinnakult üks valges riides inimese kogu mehe poole ja viimaks nii vankre ligidale tulnud, et ta oma kondilise käega vankre redeli puust kinni hakanud. — Hirmuga näinud peremees, et see kääbas just tema kahe aasta eest ära surnud naese nägu ja mooduline olnud. Kääbas jooksnud hüpates ja tantsides vankre kõrval, kuna ise seal juures laulnud: „Silku, soola, silku soolama.“ Mees aga sosistanud hirmu pärast lõgisevail hammastel: „Hundale, hundale!“ Järsku karganud ka metsast suur hunt välja ja murdnud kääpa ära, millest muud ei ole üle jäänud kui natuke sinist auuru. Nüüd sõitnud mees julgeste kodu. — E 29198 < Kullamaa.

7) Ühe mehe kuri naene surnud ära, aga surmaga ei lõpenud ta meest piinamast. Iga ööse käinud ta kodu ja teinud praginad ja visanud maja asju siia ja senna. Iseäranis visanud ta toa pealt rihale loomade peale asja kolakud. Üks kord läinud mees jälle rihale loomadele appi, hõkiste pörkanud ta ühe valge inimese vastu. Selle üle ehmatades jooksnud mees naabride juure ja rääkinud oma asja lugu. Naabri naene olnud ometi nii tark ja ütelnud: „Kui ta jälle tuleb, siis hüüa: hundale, hundale!“ Teine kord hüüdnud ka mees nõnda. Kohe tulnud hunt ja tarinud kodukäia peast kinni ja söönud ära, nii et natuke sinist suitsu jäänud aga järel. — E 24620 < L.-Nigula.

8) Bei Piersal (= Piirsalu) sah ein Knabe eine weisse Gestalt auf dem Wege daher schweben, hüpfend wie eine Elster. Er verbarg sich im Gebüsch und rief: „Hundal! (dem Wolfe!)“. Die Gestalt antwortete: „Gehe selbst zum Wolfe (Minne issi hundal)!“ — Gleich nachher kamen zwei Wölfe gerannt, eilten dem Gespenste nach und erhaschten es an einem Hügel.

Am andern Morgen fand man an der Stelle einige Lumpen und etwas gelben Schleim. — Russwurm, Sagen aus Hapsal, Wiek, Oesel und Runö 122 (125 B) < Vormsi eestlasilt.

9) Suuremaal käinud mees kodu. Naine kaebanud teilsile. Teised õpetand, et saada mõni mees metsa puu otsa. Üks mees läinud. Kodukäija tulnud ja ise ütelnud: „Otlepa, votlepa, otlepa, votlepa, otlepa, votlepa.“ Mees hüüdnud: „Hundal, hundal, vanake!“ Kodukäija vastu puu otsas olijale: „Idi, idi hundas!“ Nii ütelnud mees kolm korda ja kodukäija vastanud talle ikka samuti. Viimane kord pole kodukäija enam midagi öelda saanud. Hundid tulnud ja murdnud kodukäija kohe ära, ja naine saanud niiviisi kodukäijast lahti. — EVR XXIV 17 / Pühalepa.

10) Ühel sügisel õhtul hilja läinud mees kiriku kõrtsist koju poole. Surnuaiast mööda minnes näinud valge inimese kogu enese ees. Ligemale minnes saanud aru, et see hiljuti surnud kõrtsinaene olnud.

Mehel käinud hirmu värin üle keha, ei teadnud, kas edasi minna või ümber pöörduda. Viimaks astunud edasi. Ei kogu liigu paigastki. Mees võtnud aia seest teiva ja ütelnud: „Kui sa hundi söömaaeg eest ära ei lähe, löön ma sind maha!“

Mees astunud ligemale. Korraga karanud kogu mehele kaela, pigistanud meest mis hirmus ja ütelnud ise: „See sulle selle eest, et sa oma kõrtsi rehnungi ära ei maksnud ja mind pealegi haua põhja kirusid. Nüüd maksan sulle rehnungi eest, teine kord aga kirumise eest!“

Mees oli õhtul rehnungi peale võtnud ja ütelnud: „Endine kõrtsinaene kurivaim ei annud tilkagi muidu kui talle joonelt ära ei maksnud. Ma ei soovi talle hauaski rahu!“

Mehel kippunud hing kinni ju jäema. Viimaks lasknud kodukäija ometi mehe lahti ja ütelnud surnuaia poole minnes: „Teine kord teen paremini, kui sa mind veel korra kirud!“

Mees saanud õnnega koju. Läinud aga teisel õhtul jälle kõrtsi. Rääkinud kõrtsis eilist juhtumist ja ütelnud: „Kui ta korra veel mu ette juhtub, murren ma ta kaela, niisama nagu ta minul eile õhtu murdis!“

Kõrtsi ukсед pandud kinni. Igaüks hakanud koju poole minema. Mees läinud üksipäini koju poole, võtnud aga kõrtsi eest tubli kaika piosse. Juba kodukäija vana koha peal.

Mees ei julgenud enam sammugi edasi minna. Eilne õhtune pigistamine tulnud meelde.

Kodukäija tulnud kange mühinaga mehe selja taha, tõmmanud mehe käest kaika, murdnud katki, ütelnud: „Nüüd teen sinuga niisama nagu kaikaga!“ ja karanud mehe õlade peale. Mehele tulnud viimne kitsas käte.

Suures valus ütelnud mees viimati: „Hoidku Jumal niisuguse pigistamise eest, ära võtab hinge!“ kohe karanud kodukäija seljast maha ja läinud eemale.

Mees seda nähes ütlenud: „Oh sa hundi söömaaeg, küll pigistas kõvasti!“

Kodukäija ütelnud seda kuuldes: „Ise oled hundi söömaaeg!“ ja läinud metsa poole.

Mees vaadanud tagasi. Näinud, et kodukäija õige viledasti metsa joosnud, kodukäija järel aga hall koer (vist hunt).

Mees ei tohtinud sell õhtul enam koju minna. Läinud kõrtsi juurde tagasi. Teisel hommikul koju minnes vaadanud mees seda kohta, kus ta kodukäija küüsis olnud. See koht olnud tükati nagu tulest ära kõrvetatud.

Sest saadik jätnud mees kõrtsikäimise järele. Ei näinud ka enam ialgi kodukäijat. — Eisen, Kodukäijad 101 (12) < P.-Jaagupi.

11) Audru ja Võllu tee arudel olnud väike maja, mille peremees Põldotsa Toomas pärast surma hakanud ümber hulkuma. Veernud mööda kraavi nagu suur vilja kott, mõnikord kõndinud kui inimene, aga kedagi pole ligi lasknud. Mehed näind teda ja hüüdnud: „Hundale, hundale!“ Kodukäija karjund küll vastu, et: „Isi, isi!“ Kuid juba olnud hundid sääli ja murdnud kodukäija ära. — EVR V 25 < P.-Jaagupi.

12) Ennemuiste käinud üks mees veskil. Ta jäänud väga pimedaks, jõudnud metsa vahele. Temale tulnud suur mees vankrile, et hobune ei ole jõudnud vedada. Ennemuiste vaimud kartnud hunti, peremees hüüdnud „hundale, hundale!“ ja mees teinud hirmust häält ja jooksnud metsa. Teinepäev on peremees käinud seal kohal vaatamas, — seal maas olnud sini vesi ja hundi jäljed. — E 55272 < Vändra, Kärü.

13) Enne murdnud hundid kodukäijaid. Kui neid „huntadele“ ajada, siis ütlevad vahest vastu: „Ise huntale, ise huntale“. Kuid hundid tulid ja mürdsid ta ikkagi ära.

Kord murdnud hundid ära kodukäijad jõe peal. Jääle jäänud ainult sinist vett ja üks riide tükk.

Kord jällegi Kalmaru pool, kus vana matmise koht, näinud keegi mees ööse, et sealt keegi mees üles tõusnud ja tema ees „kapati-kapati“ nagu tuul minema jooksnud. Mees hüüdnud: „Huntale, huntale!“ Ja hundid murdnud kodukäija ära.

Seal samas kohas nähtud ajuti sääreluid otsast verist vahtu välja ajama. — EVR XIV 38 < Vändra.

14) Kord hakkanud üks vana peremees kodu käima. Ta käinud iga ööse kodus, müranud ja kolanud, nii et ükski ei julgenud majas elada.

Kord jäänud üks selle talu mees õhtu veel hildaks kodust ära. Kui ta kodu tulnud, tulnud temale kodukäija tee peal vastu, vana viht kaenlas ja nohisenud hirmsaste. Tükkinud ikka mehele ligemale. Mees aga hoidnud ennast kuu poole. Korraga ütelnud mees: „Hundile!“ Kodukäija vastu: „Iti hundile!“ Selle peale tulnud kaks hunti metsast välja ja kiskunud kodukäija lõhki. Mees vaadanud pärast — ainult viht olnud veel järele jäänud. Sest saadik olnud see maja kodukäijast prii. — E 12746 < Pärnu

15) Loobra külas on ühe vana tüdrukul ja vana piibel olnud ja

ka teistel palju kurja teind ja sajajalgsid selga pand ja lehma piima rik-kund ja rabandust teind ja palju ändasi käia lasknud¹⁾.

Kui tüdruk küll kurja teind ja vahel hundiks käind, surnud vana tüdruk ära ja hakkand kodu käima. Ta käind tuas ja kolistand ja näund, ja kui küsind: kessi on? ütlend: Ann. Sest Ann olnud ta nimi. Ta käind ka Lebavere külas Loobra mõisast läbi. Karja tüdrukud aetud alti kella 11-ne aeg põhku toomas rehe juurest. Aga Ann käind ilpates mööda, ja tüdrukud ei julge enam minna ja kaebavad valitsejale. See olnud jälle kaval mees ja tulnud vaatama ühes, kas tüdrukud tõtt räägivad, ja luband tüdrukuid peksta, kui vale olema. Ootand, jo kell löönd 11 ära — ei tule, ja valitseja saand juba kurjaks. Kui järsku läinud Lebavere poole. Valitseja küsind: „Noh, Ann, kus sa siis lähed?“ — „Edasi, ikka edasi,“ ütlend Ann. Kui ju metsa ääre jõudnud, õigand valitseja: „Hundale!“ Vana Ann kilgand kord ja hundid tõmmand ta lõhki ja praegu õigatakse see tükk metsa Anne kaasikuks. — E 13800 < Pilistvere, Kõo.

16) Palal Linnumetsan eläs nõid. Kui ära suri, siis tuli peris ilmsi kodu. Tuli põlenud ees ja punane vasik joosnud läbi tule. Kodu lasnud elajad lahti ja lambad aedikust vällä. Mintud targale. Tark ütelnud: „Õelge talle: undale, undale! siis kaub ära.“ Tullud jälle töönekörd, istunud aiateibas. Tõõsed õiganud: „Undale, undale!“ Kodukäija ütelnud vastu: „Isi, isi!“ — EVR XXXIV 194 < Kursi.

17) Jutustanud vanaema näind, kui kodukäija närinud sigade künade kallal. Valged riided oluvad sellas. Akkatud urjutama: undale, undale! Siis läind ära. Kord istunud surnu tee ääres kivi ots ja nutnud: „Uuu... uuuu... tütrele tahass.“ Suur vesi oli ees. Ei saand üle minna. — EVR XXXIV 235 < Kursi.

18) Hundid süüa kättesaamise korral vaimu ära, nii et järgi jääda ainult vähe vahtu, vahel ka paska. Kui inimesed kohtavad kääbuseid jne., hõigatakse „hundale, hundale!“ selleks, et hunti kutsuda ja see vaimu ära sööks.

Kord mees tulnud õhtul kõrtsist. Metsa vahel seltsinud temaga ime-lik vari. Mees karjund, lüües vastu rinda: „Olen ristitud, olen ristitud! käi põrgusse! hundale, hundale!“ Jumalat palu-des kogu tee jõudnud viimati tervelt koju. — L < M. Leesment Märjamaalt.

„PÜHA JÜRI, TULE APPI!“

Harju-Jaani Uue kõrtsi peremees surnud vanal ajal ära ja hakanud pärast surma iga ööse kodu käima. Laps maganud pärast isa surma isa asemel emaga ühes koos. Kodukäija aga tõstnud iga ööse lapse ema juurest ära oma asemele ja heitnud ise sinna, ilma et naene oleks näinud. Laps ometi näinud kodukäijat selgesti. Keegi õpetanud lapsele: „Kui isa jälle tuleb, hüüa „Püha Jürid“ appi!“ Järgmisel ööl tulnud kodukäija jälle last

¹⁾ Järgneb lugu, kuis sulane sõõnd pisuhänna pudru ja asemele ka-kand (FFC 25, S. 53).

sängist võtma. Laps kohe karjuma: „Püha Jüri, tule appi! Püha Jüri, tule appi!“ Selle peale kuulnud tua nurgas nagu kukumist ja peale selle natukene kabinat ukse ees. Sest saadik kadunud kodukäija ära. Püha Jüri oma huntidega oli teise vist ära murdnud. — Eisen, Kodukäijad 111 (24) < Kuusalu.

114. Eelpool (lhk. 91) üteldi juba, et paljusid surnutelugudest tuntakse praegu harilikumalt *k u r a d i l u g u d e n a*, — kurat on võtnud üle surnute motiive. Isegi terved mõisted, mis on lähtund algupäraselt küll surnuist, nagu näit. tont, koll jt., on siirdund ajaga ikka enam ja enam kuradi piirkonda ja soodustand sellega veelgi rohkem sisulist seginemist. Samasugust surnu ja kuradi mõistete segiajamist näeme ka hundilugude puhul. — Saaremaal jookseb küll külmking valge jänese kujul hundi eest tarre (vt. § 111), kuid üle Eesti teame väga palju vastavaid muistendeid just kuradi samasugusest pakkupõgenemisest igasugu looma kujul, kusjuures tagaajajaks on harilikumalt pikne (vt. Liiviski § 30, LRU I 53). Niisama külmking põgeneb kord huntide eest rattarummu ja mees näitab huntidele tema peiduurgast (vt. § 111), — üldisemalt aga mees näitab vastavalt just kuradi redupaika. Nagu külmkinga ja kodukäijat siunatakse „hundale!“, niisama peletetakse kuradi püha Jüri kutsikatega, millest on Eestis väga palju teateid (FFC 25, Mt. 1150 — vt. § 113). Isegi kalaküpsetamisora nõutamine on omistet külmkingale (vt. § 111), kuna see ometi on üldtuttavaid kuradi motiive (vt. ka Liivis § 124). — Pildistagem sellist seginemist paari lookesega, kus ei figureeri täpselt ei kurat ega surnu, vaid ainult mingisugune ebamäärane „võõras mees“ või „vaim“, milline ebateadlikkus defineerimisel võimaldabki hõlpsaimini kalduda kord ühe, kord teise mõiste poole ¹⁾).

VARI LÄHEB LÄBI LAMBAKARJA, KAKS HUNTI JÄREL²⁾

Jutustaja ema isa olnud lammaste juures. Seal näinud ta üht varju lamma karja poole tulevad, taga järgi kaks hunti. Vari läinud lammaste seast läbi, lammad jooksnud kahele poole laiali, hundid pole lammastesse mitte puutunud, vaid ajanud aga varju taga. — H II 2, 682 (5) < Märjamaa.

¹⁾ Spetsiaalselt hundi ja kuradi vahekorda valgustavad muistendid jäävad ruumipuudusel kahjuks üksikasjalikumalt käsitlemata, kuna alamal esitatakse neist ainult tüübilisemaid näiteid paralleeliks hundi ja surnute vahekorrale.

²⁾ Just niisama hunt läheb läbi karja ka *v a n a p a g a n a* taga ajades — vt. Eisen, Vanapagana jutud I 60 (21).

„METSAS HUIKAJA“¹⁾

Kord olnud poisid metsas hobustega õitsel. Teinud suure tule maha ja ajanud head juttu. Korraga kuulevad, et keegi kaugemal metsas huikab. Poisid arvavad, et see mõni õitseline on, ja hakkavad vastu hui-kama. Nii huikavad poisid ja metsas huikaja hulk aega vastastikku, kuni vasta huikaja hääl üsna õitseliste lähedale jõudnud, vaikinud vastu huikaja hääl. Järsku nagu visatud metsa alune hunt täis, kes kangeste hulgu-des õitseliste poole jooksnud. Õitselised hobuste selga ja kodu poole ajama, hundid aga järgi. Kodu lähedal olnud üks suur hiie kivi. Kui õitseli-sed selle kivi kohta saanud, kukkunud poiste tagant hobuste seljast nagu imelikud mütsakad maha, millede kallale hundid kihinal kokku karga-nud, ja muud pole kuulda olnud kui paljas hammaste lagin. Nüüd ei ole hundid enam järgi tulnud. — E 29158 < Kullamaa.

KALAKÜPSETAMISORK JA PARIM HÄRG

Vanal aial on üks mees ranast kala kormaga tulnud, siis on ta tee ääre metsa õseks jäänud, ja kui tuli oli ülese tehtud, akas ta kala küpsetama. Siis tuli tema jure üks mees, tema tule jure ja palus ka öö maia, mis teine lahkeste lubas. Kui võeras kala küpsetamist nägi, ütles ta: „se on väga väike ork; mine too jämedam“. Mees läks ja tõi härja vitsa jämeduse. — „Ei se aita“, ütleb teine, „too jämetam.“ Mees toob vankre juhe vitsa suguse. Seda nähes ütleb teine: „se on veel pinike“ ja lähab toob isse vankre aisa jämetuse. Seda nähes akas mees kartma ja Jumalat paluma, ja sele peale tuleb püha Jüri oma kutsikatega. Kül võeras mees tahtis ära josta, aga ei sanud; kuitsikad tõmbasid teda lõhki, nõnda et sinine suits taga oli. Siis ütles püha Jüri: „Kui ma ei oleks tulnud, siis oleks ta sind ära küpsetanud ja ära süüdnud, mis tarvis ta ni sure orki tõi; sest se oli kurivaim. Ja mis sa lubad mule mino päästmise eest?“ Mees ütles: „Ma luban oma keige parema härja sinu kuitsikatele“, kelega püha Jüri ka väga rahul oli. — H III 4, 393 (3) < Märjamaa.

KOORMA ALLA PAKKU PÜHA JÜRI KOERTE EEST

Kord läinud kiegi mies metsast heinu tooma. Koormat tehes mõel-nud ta: „Kahju, et ei saand kodunt abi tuua, kes oleks aidand koormat valmis teha.“ Kohe tõusnud sial kiegi koorma otsa ja hakkanud koor-mat tegema. Korraga jõudnud viel mees koorma otsast koorma alla pu-geda ja mehele ütelda, et sie ei ütleks, et tema siin koorma all on, kui jällegi Jüri koertega tulnud ja miehele ütelnud: „Kui sa ei ütle, kuhu sie mies läks, kes seia tuli, ma lasen hundid sind ära süüa.“ Mies kartnud

¹⁾ Huilgamismotiivi surnute puhul vt. § 99, 100, 105, 108 ja kuradi puhul § 134. Eestiski huilgajat nimetetakse sageli selgesti kuradiks — vt. näit. E 31166.

ähvardust, näidanud näpuga, et koorma all. Jüri saadab koerad otsima ja nied tulevad varsti mihega koorma alt välja ja siis lähevad nad jällegi metsa, kust välja tulivadgi. — H II 38, 78 (10) < Haljala.

Äsja esitet lugudes üliloomuliku olevuse isik jääb kindlaks määramata. Kuid harilikult antakse sellele ikka mingi nimi, olgu siis näit. külmking, nagu s a m a d e muistendite varem (§ 111) käsitletud teisendeis, või aga nimetetakse teda kuradiks, nagu s a m a d e muistendite järgnevais teisendeis. Ning et eriliselt demonstreerida nime kirjavust ja lokaalset erinevust selliseis (iseendast kaunis stereotüüpseis ja paljudele rahvaile tuttavais) saagades, lisagem lõppu veel teisend, kus sellesama küpsetamisorgi tellijaina esinevad hoopis kääbused ehk kääpad, nagu kutsutakse kodukäijaid Läänemaal.

„VANAPAGAN KUUE SAVA ALL“

Üks mees läinud üksi metsast heinu tooma. Läinud heina kuhja otsa ja pannud täie suuga kurja: „Kurat! kes mulle heinad koormasse paneb? Kui lähen koorma otsa, ei ole, kes kuhja otsast maha ajab.“ Korraga tuleb ta juure üks mees. Küsib: „Mis viga?“ Mees vasta: „Mis kurat viga? Olen kuhja otsas, kes heinad koormasse paneb? Olen koorma otsas, kes siis heinu kuhja otsast maha ajab?“ — „Kas tahad, ma tulen appi?“ küsinud võeras. „Miks ma ei taha!“ vastanud mees. Võeras läinud kuhja otsa. Ütelnud: „Ma tahan ikka kõrgemal olla!“ Mees vasta: „Siis tule vankrile! Kuhi alaneb, koorem kerkib.“ — „Ei, ma tahan aga nüüd kõrgemal olla!“ Ütelnud ja hakkanud heinu kuhja otsast maha ajama. Ajanud ju hirmus palju. Mees keelama: „Ää nii palju aja, need ei mahu ju koormasse.“ Võeras vasta: „Küll mahuvad. Arvad, et ma seda tööd sulle muidu teen? Ma saan selle ette ometi hea suutäie.“ Mehel tulnud seda kuuldes hirm südamesse, et mis suutäiest võeras räägib? Asi selge, et võeras vanapagan on. Mees teeb aga siiski hirmuga tööd edasi. Koorem tõusnud ju kuhjast kõrgemalle. Võeras hüppanud kuhja otsast koorma otsa ja üelnud: „Sa olid ju kõrgemal, kui mina!“

Võeras tahtnud üsna mehe kallale kippuda. Mehel süda hirmu täis. Palub hirmuga püha Jürit oma kutsikatega appi. Need tulevadki. Kui võeras neid näinud, vapustanud ta aga meest ja käinud peale, et anna aga temale varjupaika. Mees käskinud teda oma kuue sava alla minna. Kohe pugenud võeras sinna. Püha Jüri kutsikad tulnud mehe juure. Mees lükkanud kuue sava võera pealt ära. Silmapilk söönud püha Jüri kutsikad võera mehe ära. Selle peale ütelnud püha Jüri: „See suutäis, mis see võeras nimetas, olid sina. Oleksid sa veel paar minutit viibinud, et sa mind ei oleks hakkanud meele tuletama, siis sa oleksid ta suutäis olnud. Nüidki oli see meeletuletamine ju üsna hilja poole. Kippus aina su kallale ju!“ — E 34053 < Kadrina.

„KUIDAS MEES SILGUVARDAID TEGI“

Üks külamees tulnud räimerannast. Et kodu kaugel, jäänud mees ühe metsa tukka juure öömajale. Võtnud hobuse lahti, pannud sööma. Tei-

nud siis tule ülesse, et õhtu kostiks ka omale räimi küpsetada. Olnud sellega just tegevuses, kui järsku nagu maa seest võeras kole mees tule juure tekkinud. Võeras käskinud meest ka oma silgu varrast teha. Mees ei ole ka vastu tohtinud panna ja läinud silgu varrast lõkama. Kui varda võerale kätte annud, ei ole see sellega rahul olnud, vaid käskinud tugevamad tuua. Mees täitnud jällegi käsku ja toonud hea tugeva. Ka nüüdgi ei ole silgu varras võerale paras olnud, vaid viimen käskinud ikka tugevamad tuua. Mees hakkanud aimama, et see küll kellegi inimene ei ole, vaid vanatont. Mõetnud, nagu näha olnud, et tahab küll mind ära küpsetada, aga mis parata, läinud ka nüüdgi varrast otsima, mis juures ta ise kangeste Jumalad palunud, et see oma Püha Jüri kutsikad saadaks. Tule ääres istujale jäänud varrast oodates aeg igavaks, hakkanud see pärast mehega tõrelema: „Mis sa sääl metsas nõnda kaua teed, kas varras vahest valmis ei saa?“ Mees kostnud metsast vasta, et veel ei saavad, ja viivitanud aega nimelt püha Jüri kutsikaid oodates pikkale. Natukese aja pärast kärgatanud vanapoiss jälle: „Mis sa laisk vorst sääl teed, kas ei saa vahest?“ Nüüd tulnud ka mees suure jämeda puuga tagasi, küsides, kas sellest saab. Küsitav olnud sellega rahul. Mees hakkanud nüüd alles varrast laasima ja teritama.

Vaheajal olnud kaugelt kange müdin kuulda. Vanapoiss paha aimates küsinud: „Kas ma ei saa kusgile peitu pugeda?“ — „Tükki vanakri alla ragasgi sisse,“ käskinud mees. Mida vanapoiss ka silmapilk täitnud. Lühikese aja pärast olnud ka Püha Jüri oma kutsikatega, kes kangest jooksust valges vahus olnud, sääl: „Kus see on, mispärast sa meid kutsusid?“ küsinud Püha Jüri, kes teistest tugevam olnud, kohalt mehelt. „Mee olime kuuskümmend versta kaugel, kui sa meid palusid, ja tulime nii ruttu, et mu kutsikad jooksust lõhki tahtsivad minna,“ ütelnud veel Püha Jüri. Mees ei ole tahtnud esmalt näidata, kus vanapoiss on. „Kui sa ei näita, siis teeme sinuga seda, mis me sellega oleksime teinud, mis pärast me tullime,“ ütelnud Püha Jüri. Nüüd näidanud mees näpuga vankre alla ragaski pääle. Silmapilk olnud ka Püha Jüri kutsikad vanapoisi kallal, nii et tast mõne minuti pärast muud ei ole olnud kui paar räbalast. Nüüd pidanud mees rahulikult öömaja, kust ta siis hommikul kodu poole edasi läinud. — E 30739 < Helme.

„NÕVA MEES KÄÄBUSTE KAES KIMBUS“

Enne olnud Nõva meestel viisiks enne pühi nõukooratega mööda küla käia. Kord ühel jõulude eelsel ajal juhtund Nõva mees metsast läbi minema. Olnud juba pime ja öö käes. Hobune olnud päisest käigust väsinud ja mees ka. Mees otsustanud siin vähe puhata, teinud tule ülesse ja hakanud õhtu söögiks silku küpsetama. Saanud just parajaste seda tööd tegema hakata, sääl tulnud metsast kolm valges riides neidu välja ja läinud mehe juure. Üks ütelnud mehele: „Mine too mulle metsast kalaküpsetamise ora.“ Ei mees pole julgenud minna, mõelnud: „Ei tea, mis viimaks minu ja mu hobusega ära teevad.“ Kuid läinud siiski viimaks ja toonud kalaküpsetamiseks peenikse vitsa ra o. See valge neiu, kes teda esmalt käskind, ütelnud: „See on väga peenike, mine too jämedam.“ Nüüd läinud mees uueste

metsa ja toonud õige tubli roika. Kui ta teist korda tagasi tulnud, öelnud kääbus: „See on väga jäme, mine too peenem.“ Mees läinud, toonud nüüd kõige esimese tagasi. Kui ta metsast välja tulnud, ütelnud üks kääbus teisele: „Asi ei ole korras: vististi luurab meid siin lähedal Püha Jüri kutsikas.“ Pöörnud siis mehe poole ja ütelnud: „Tõsta see tõrre äär ülesse, me poeme siia alla; kui keegi tuleb, ära sa siis juhata, kus meie oleme.“ Mees tõstnud tõrre ülesse ja kääbused (kodukäijad) pugunud tõrre alla.

Natukese aja järele tulnud hunt tormates vahuste lõugadega, jooksnud kohe tõrre juure, kaapinud käppadega ja urisenud nagu koera kutsikas. Mees pole esiti hundist väljagi teinud, aga kui hunt mehele hambaid näitama hakanud, tõstnud mees tõrre ääre ülesse, mis pääle hunt alla pugunud ja kääbused ära murdnud, nii mis kägin kohe taga.

Selle pääle olla mehele üks hääl ütelnud: „See hunt on saadetud päästma sind viieteistme versta takka, sest muidu oleks kääbused sinu ja su hobuse ära murdnud.“ — E 53566 < Haapsalu.

Iseäranis sagedasti jäädakse igasugu kollitelijate kimpu teekäigul. Eelpool jutusteti juba, kuis külming poeb huntide eest reele nii Eestis kui Liivis (vt. § 111 ja 112). Eisen esitab edasi ka kodukäijate kohta samasuguse loo, mille avaldame alamal täielikult. Holzmayer teab pajatada külmingast lisaks veel seda, et tema reele asumise järele koo rem mu utub nii raskeks, et hobune ei jõua enam liigutadagi (§ 111; vt. ka § 110: „Hobune ei jõua külminga vedada“), — ning sellega oleme jõudnud jälle surnute- ja kuradilugude seginemiseni, sest näit. Liivis arvatakse, et koorma teeb raskeks just oinaks moondund kurat (S. 85 — vt. § 122), Eestis aga — kuri surnu (vt. FFC 25, S. 4) või surnu mõiste piirkonnast kuradite kilda siirdund tont. Surnute koormaraskendamisest Liivis vt. § 87 (lhk. 14) ja § 90 (lhk. 20).

HUNT KAHMAB KOORMALT MIDAGI SUHU

Hoopis viiskümmend aastat tagasi elas Rapla kihelkonnas Pihatu vallas üks kaunis kuri eit. Eit oli eluajal ka lausumis ja mõnda muud see sugust tarkust teadnud, siiski suri ta ära ja maeti maha kui kõik muud inimesed. Ühel õhtul näinud surnu aja waht eite hauast välja tulevad ja koju poole minevat. Kodu sell samal õhtul läinud poeg hoostele heinu viskama, eit hüüdnud aga laudilt vastu: „Ära tule, ma viskan ise.“ Ja visanud ka tõesti süle täie heinu maha. Sellest ajast saadik olnud eit iga õhtu kodu. Kolm nädalat peale eide surma tulnud P. mõisa teumehed Tallinnast viina voorist, saanud ühe metsa vahele, seal tulnud neile häkiste kari huntisi järele. Üks hunt hüpanud kõige tagumise mehe ree peale, tõmmanud viina vaadi otsa pealt midagi suhu ja läinud tagasi maha. Huntide seas olnud kiunumist kuulda. Teisel päeval

olnud selle koha peal nagu sinine suits maas. Sest ajast kadunud eide kodukäimine ära. — E 19671 < Vigala > Eisen, Kodukäijad 114 (28).

HOBUNE EI JAKSA ENAM VEDADA

1) Põesa vahi Ants tuld talvel Vask-Narvast üksipäine obusega kodu poole. Saand jo Sirtsu suo peale, siis näind selge kuu valgel, et üks naiste rahvas läheb tema ees. Tema naiste-rahvast peale kutsuma: „Eks tule istu ka obuse peale jalgu puhkama!“ Naisterahvas kadund tema eest ära, — ja mis sa nüüd tahad tiha, ei obune jaksa enam rege vidada. Ants old kuhe päris ädas; küll peksand uost taga, aga see ei ole kedagi aitand. Ants läind pealt maha ja vaatand eest obuse pahemalt puolt rangide vahelt. Siis näind, et üks kogu istund tema rees just kui eina saad, ja suur kari unta tormab üsna ligidal tema järele. Siis istund jälle peale, kohendand ennast east istuma, võttand ohjad kätte, löönd uost taga, tõmmand tondile küünarnukiga külle kontide vahele ja ööld ise: „Mene ikke taka poole, mene! Mis sa minu peale täidad!“ Tont kukkund pealt maha ja obune pistand kui tuul jooksu. Taga old küll viel eledat äda kisa kuulda, aga Ants ei ole tohtind tagasi vaadata, enne kui kõrtsi saand, siis pole enam aga kedagi näha old. Ants pole enam ööse tohtind edasi menna, vaid jäend kõrtsi ööseks. — H II 53, 158 (3) < Haljala¹⁾.

2) Kord tullu mies Pärnust voori päält. Obene ei ole jõudnud sugugi vedada. Kaits unti tullu mõtsast vällä ja kõndin tõine tõispuol vangert. Obene vedänu õige äste. Mies nännu, et rata rummu sihest tullu nigu kass vällä ja lännu mõtsa. Mies saanu kohe aru, et kassi muodu luom tont ollu, kes miest tahtn kimbute, undi aga irmuten ta mineme. — H III 6, 57 (4) < Helme.

SAKSA POISIKENE TALUMEHE REELEENIL

Mies sõitan obesege läbi mõtsa. Nakanu undi kari perän juoksmas. Mies saanu aru, ega enämb õige asi ei ole. Visanu kurakäe kinda maha; undi võttan selle ja tennu purus kui tsädse. Mies lasken viel tõise kinda maha, sellel siesama palk. Nüid juosken mies obese rinna ette ja vaaten vahelt obese looga ja taoste oma resla pääle; sääl ollu vähike saksa poisike leeni pääl istmen ja vahtin hirmunu näoge „võsa Villemi“ karja pääle. Mies istun jällegi pääle, müksäten kurakäe küünäspäaga sinna kottale, kon paha vilbust enne istvat nännu ja kuulu nüid, kuidas undi kui üits varin külgi karanu ja sös äräde mõtsa minnu. — H II 29, 65 (19)²⁾.

VALGE NAINEN HAUGUTAB KOORMA OTSAST HUNTE

Mees tulnud õhtu pimedas heina koormaga metses kodu poole. Äkit-selt tahtnud hobune koormaga lõhkuma hakata. Mees vaadanud tagasi. Üks

¹⁾ Selle muistendi registreerib ka Aarne — vt. FFC 25, S. 4.

²⁾ Muistend on pärit Tervastust ja kannab päälkirja „Tondi surm“.

valge naesterahvas jooksnud temale järgi ja kaks hunti järel. Kui ta ligi saanud, karanud koorma otsa ülesse; teine hunt asunud teise poole koorma kõrva. Naesterahvas hakanud koorma otses hunta augutama: „Ku(o)ts, säh see lall (jalg), ku(o)ts, säh teine lall, aga kuts ei saa kummagit lalli.“ Hobune hakanud väsma, ei ole jõudnud enam koorma vedada, siis märganud mees, et see kodukäija on, käändund küllaku pääle koorma ümber, siis olnud hundi hammasse lögin korra veel ja hundiid läinud ära, naeste rahvas olnud kadunud. Mees ei ole koormad üksinda ülesse saanud, tõmmanud hobese eest lahti ja kihutanud ratsa kodu. Hommiku kui järele läinud, siis näinud, et lumi koorma äärest sinine olnud. — H II 26, 177 (5) Viljandi¹⁾.

Viimane lugu juhib meid nagu iseendast jällegi külmlkinga jalgega hundi õrritamise motiivile, mis on — nagu eelpool nägime — väga armastet nii Liivis kui Saares (vt. § 111 ja 112). See rahvusvaheliselt tuttav muistend on üsna populaarne aga ka kogu Eestis²⁾ ja sobib meile suurepäraseks näiteks, kuis sellised internatsionaalsed, rahvalt rahvale rändavad saagad ja üksikud motiivid omapärastuvad alatasa teatud kohas, ajas ja oludes ning tekitavad sageli väga huvitavaid kultuur-ajaloolisi, usundilisi või mis tahte muid lokaalseid kombinatsioone, kusjuures tüübiline on ka suur vahelduvus jututegelaste nimedes, mis osutab, et erimõisted massiteadvuses ei püsi pedantselt üksteisest isoleeritud piires, vaid valguvad laiali ja sulavad sageli äratundmatuseni kirjavaks seguks. Selle demonstreerimiseks esitagem lõpetuseks kõnesolev muistend üksikasjalikult teisend teisendi järele. —

„KUTS, SÄH ÜKS JALG! KUTS, SÄH TEINE JALG!“

1) Vi 1. — Minu kadund suurisa mälestas oma poisikese põlvest veel mõnda Kaarepere vana herrast rääkida, kes kui kuulus kodukäijate klit ial öö ajal muidu teedekäiki ette ei võtnud, kui hõbe kuulidega laetud püs kaasas. Kaarepere ümberkaudu leiti viimaks kõik öösesed hulgused ärahävitatud, et neist kuskil enam nähtavalt inimeste silma ei usaldanud tulla, aga teistes paikades leiti neid sagedast. Nõnda oli ükskord Haljala kirikuõpetaja kadund vana herrat endale appi palunud, sest et tema kiriku aia ligidal elades palju ial öö rahu ei leidnud. Kui vana härra sinna läinud, olla temal esimestel öödel väga palju tegemist, enne kui kiriku aiale rahu jõudis saata. Neli ja viis püssi pauku kuuldi enamist igal kuuvalgusel ööl, kunni viimaks linnud kütti silma eest lõpesivad. Siiski pilkas teda tük aega üks pik naisterahva kuju, mis iga öhtul esimese kuke laulul kesk kiriku aeda ühe haua peale tõusis, herra laskmise järgil kui udu tema silma eest ära-

¹⁾ Registreeritud ka Aarnel — vt. FFC 25, S. 4.

²⁾ Puudub ent ometi Aarne registris FFC 25.

kadus, aga paar silmapilku hiljemine jälle vana paiga peal seisis. Herra oli juba paar tosinat nõbe kuulisi tema peale ärakulutunud, ei siiski vaenlastest jagu saanud. Seal tulnud ühel pääval üks vana taadike Toolse rannast ja kiitnud herrale nõuks hõbe kuulisi kartmata naisterahvast huntide ette kihutada, kus tema vistist otsa leiab. „Mul on“ — ütles rannamees üks nõiarohtudega suitsetud koer, mis teda siit jooksu saab kihutama, siiski peame ootama, kunni küünla kuuni, kus huntidel jooksu aeg tuleb ja neid palju koos on.“ — Et herral vaenlase vastu paremat nõu ei olnud, võttis ta rannamehe abi tänuga vastu, lubas nimetatut ajani oodata ja siis kahekeste suitsetud koeraga kodukäija jahile minna.

Ühel kuuvalgel küünla kuu ööl mindi asja tallitama. Kirikust paari versta kaugusel seisis lagedal üks heinaküün, heintega täidetud. Sinna pani rannamees ühe tutava julge südamega mehe kolme arulise raudhargiga vahiks, et kui jooksik huntide eest põgenetes küüni peaseks varjupaika otsima, vaht teda sealt ärahirmutaks. Rohkest tund aega enne keskööd läks herra rannamehega kiriku aeda, kus tutav kuju juba nende ees haua peal seisis. Herra tahtis esiteks veel korra püssi õnne katsuda, mispärast ta püssi tugevast laengis ja kolm hõbe kuuli sisse pani; tema sihtis tük aega osavalt, põrutas siis pauku — kus kuju ärakadus, aga ligemal silmapilgul jälle nende ees seisis. Nüüd ässitati koer tema peale, kes valget kuju sedamaid kiriku ajalt ära peletas, otsekohe soo poole. Kuju lippas ees, koer haukudes tema kannul. Ei kuigi kaugel sealt tuli karjake huntisi, ümbervaates rohkem kümme tükki; koer käenas teelt tagasi, hundid kõik kodukäija jälgil. Aga valgel kujul nähti jalad al kui linnu tiivad, et hundid pooleltki tema järgi ei jõudnud. Sammu kolm neli küünist eemal hüppas ta kui orav ühe raksuga pealmisest ukse haugust küüni, istus ukse lävele maha ja riputas jalad üle ukse välja. Natukese aja pärast jõudsid hundid sinna, vahtisivad põlevil silmil ülesse, kus kodukäija istus, aga ei võinud mööda seina ülesse minna. Kodukäija sealt neid ärritama! Tema sirutas korda mööda parema, siis jälle pahema jala huntide poole, kus juures ta igakord hüüdis: „Kuts! võta se jalg! kuts! võta teine jalg! Ei anna kumbagi: mõlemad mul oma jalad!“ — Vaht tema selja taga vaatas natuke aega seda mängi, sasis siis mõlemate kättega hargivarrest kinni ja tõukas teda ühe tugeva vopsuga huntide ette üle pea maha. Silmapilgul mürdsid hundid teda ära, et pisemat riismet üle ei jäänud.

Teisel hommikul läksid herra ja rannamees kohta vaatama, kus hundid öösel kodukäijale otsa olid teinud, aga leidnud nemad sealt suuremat märki maast, kui ühe kämbla laiuse peenikese linase riide tüki ja kuld sõrmukse. Kui herra sõrmukse seest nime hakkas vaadata, kahvatas tal silmnägu lumevalgeks, sest sõrmukse sees oli ühe naabri mõisa proua nimi ülespandud. Tema sõitis sedamaid sinna ja kuulis mõisa rahva suust, et saksu sel korral kedagi kodu ei olla. — Mõne päeva pärast tulnud herra leinariides üksi tagasi ja rääkinud, kuda proua mõne päeva eest Tallinnas äkitselt ärasurnud. Kevade müünud ta mõisa ära ja läinud võõrale maale elama, kust ta enam tagasi ei tahtnud tulla.

Pärast härra lahkumist peasid rahva keelepaelad vangist lahti; seal räägiti siis esiotsalt salamahti, pärast avalikult, kuda prouaga õiget lugu

ei võinud olla, sest kõik mõisa rahvas teadis selgest, kuida tema ühte ööd kodu ei olnud maganud, vaid kui herra õhtul magama uinunud, suitsetanud tema, ei tea mis rohtu, herra nina alla ja läinud valges ööriides oma teed, kust ta vast hommikut vastu tagasi tulnud. Teised rääkinud jälle, kuida kadund proua ial ei toidu raasukest ega keelekastet oma suhu ei olla võtnud, vaid otsegu tuulest elanud, kui ta mitte öösesel salakäigil kuskil võõrsil paigal oma kõhtu ei olnud täitnud. — Kreutzwald, Eestirahva Ennemuistessed jutud¹ 357—359.

2) Vi 2. — Mees maganud heinamaal küünis. Häkkitselt jooksnud kodukäja küüni, sest libahundid ajanud teda karjaga taga. Kodukäija palunud: „Aitta mind nüüd — ma juhatan sulle kaks raha auku.“ Ja juhatanudki. Mees ütlenud: „Ma ei või sind muud moodi aidata, kui mine küüni kattuksele.“ Kodukäija läinud. Hundid asunud küüni ümber. Kodukäija tantsinud heal meelel küüni kattuksele ja laulnud: „Limpa keelt ja lampa keelt — ei saa kumpa katsudagi!“ Hundid aga hulunud küüni ümber edasi.

Mees liigutanud ennast küünis, heinad kahisenud. Kodukäija ütlenud mehele: „Kahi, kahi heinu — ehk tule küüni, käge äla!“ Mees vastanud südame täiega: „Sooh, või sina kagistad õige nüüd minu ära. Küll ma tahan sulle näitada!“ Võtnud heina hangu, urrutanud kodukäijad läbi kattukse. Kodukäija käinud kolinal maha ja hundid kiskunud ta silmapilk lõhki. Mees aga saanud õige rikkaks. — E 24344 < Narva.

3) Vi 3. — Kora tulnud kodukäja Leedi valda ühte taluse, läinud redeli pulga peale. Koer näinud ja hakanud houkuma. Kodukäja pakunud koerale üht jalga ja teist, ise öölnud: „Kuts, säh see jalg!“ Pakkunud teist jalga ning öölnud: „Kuts, säh see jalg!“ Tõmanud siis koera eest mõlemad jalad kõrgemale ja öölnud: „Ei anna kutsule kumbagi!“ — E 41097 < Narva.

4) Vi 4. — Kord istunud tont aampalgil, hundid vahivad all: ei saa tonti kätte. Tont sirutab korda mööda kord ühe, kord teise jala huntide poole, kus juures ta iga kord ise „kuts, säh sie jala, kuts, säh sie jala“ kordab. No saanud üks hunt jalast kinni haarata, tõmmanud teise aampalgilt maha, ehk küll tont kisendanud, läinud nad siiski taga menema. — H II 38, 79 (11) < Haljala.

5) Vi 5. — Korra jäenud üks mees heina tegemise ajal suvel heina lattu ööseks väsimust vältima puhkama ja et ta väsinud olnud, siis uinunud ta ka kohe magama. Korraga süda öö ajal kuulnud mees kanged kohinat ja müdinat ja võtnud hirmu pärast raud hangu kätte, et kui keegi ehk peaks kallale tulema, siis ennast hanguga kaitsta.

Selle järele olnud lau katusel suur kuulda ja üks heal hakanud rääkima: „Kuits, säh see jalg! kits, säh teine jalg! — ei anna kumbagi!“ Mehel kohe sellest aru käes, et see üks kodukäija on, ja pistnud hanguga läbi katukse sealt kohast, kust healt kuulnud rääkima. Kodukäija kohe ähvardama: „Kiti, kati, kaela murren!“ sest ta

arvanud, et kass teda läbi katukse kriibib. Selle peale hakanud aga ise jälle ütleva: „Kui's, säh see jalg, kui's, säh teine jalg, — ei anna kumbagi!“

Mees torganud aga jälle hanguga läbi katukse, kus juures kodukäija kohe jälle sõnuma hakanud: „Kiti, kati, kaela, kaela murren!“ — „Kas ma suu tee ääri kass olen?“ mõelnud mees ja torkanud kolmandama korra kõigest jõust hanguga läbi katukse kodukäijale sisse. Kodukäija kukkunud karvupsti lau katuselt maha, ja selle peale olnud kole lärm ja kiskumine kuulda. Hundid, kes kodukäijat taga ajasivad, söönud ta ka silmapilk nahka. Tast pole muud järele jäänud kui lühike saba ots. — E 35250 Kadrina.

6) Vi 6. — Korra olnud hulk noort rahvast ühes peres videvikku pidamas. Vanapagan näinud seda. Mehel mõnus mõte pääs: ehk juhtub säält kedagi oma küüsi saama. Läänud teine talusse sisse, teretanud ja palunud öömaja. Majaperemees lubanud. Vanapagan palunud süüa. Seda toodud talle lauale. Vanatõhk kohe õgima: pala ja kala, pala ja kala. Peremees pannud mehe suurt söögiisu imeks. Pole aga sest suuremat midagi välja teinud, sest kes teab, kaugelt tulnud, kõht kangesti tühi. Seni kaastanud poisid ja tüdrukud kangesti. Pääle söömist vanakoll kohe küsima: „Miks need tüdrukud täna nii ilusti laulavad ja keda nad naeravad?“ Selle pääle vastanud Hans (väike Hans): „Nad naeravad, et vana härg täna vasika toob!“ „Mis? Kuidas nii?“ küsinud vanakoll. „Kui elame eks näeme!“ vastanud Hans mokke muigutades. „Kuhu te mind magama panete?“ küsinud vanapagan natukese aja pärast. „Küll ikka ahju servale!“ vastanud Hans naeratades. Kõik heitnud magama. Tuli kustutati ära.

Kui Hans vanapagana kuulnud kõvasti norisevat, kutsunud ta kõik inimesed toast välja rehe alla, läinud ise õue ja vilistanud. Vile pääle kuulnud eemalt hulgumist ja siis niu, näu hääli. Korraga toas hirmus ähkimine ja nagu huntide hulgumine. Keegi ütelnud toas: „Kuule kriimu, metsa villu! Ära oma peremest puudu! Ära ta jalgu rebi! Säh, katsu seda jalga! Säh, katsu teist jalga! Ei anna, ei anna! Omad jalad mõlemad!“

Hans kuulnud seda. Pugenud ruttu läbi suitsu augu tuppa. Hundid jooksnud mööda toa põrandat, keeled suust väljas, vahtinud parte poole. Partel istunud vanakoll ja kõlgutanud oma pikki koivi. Hans kõmmutanud vanapaganale kõmmu kuklasse. Vanapagan lennanud nagu tuhakott partelt alla huntide kätte. Hans aga hüüdnud: „Vana härg, su vasikad on nüüd siin!“ — Hundid pannud vanapagana nahka. — M. J. Eisen, Hans ja vanapagan 94 Simuna.

7) Jä 1. — Vanapagan istund küüni ääre peal. Hundid piirand all, vahtind ülesse ja püüdnud vanapagana jalgu. Vanapagan narrind hunte: „Kuts säh see lall! Kuts säh see lall! Ei anna kumbagi.“ Eks mees olnud ka küünis. See lükand hanguga vanapagana alla huntide kätte. Hundid söönd v. p. ära, ainult pisut sinist suitsu jäänud järele. Vanapaganaid ju palju. — EVR XXXVII 108 Paide.

8) Ha 1. — Kord maganud kaks heinalist ühes küünis. Ööse jooksnud kaks kurjavaimu suure hundi karja eest ära ja roninud lau (küüni) viilu peale, hundid jäänud alla hulgudes vootama. Siis hakanud

kurjadvaimud hunta kiusama, narrima: naad sirutand jalad pikale ja öelnud: „Kuts, säh see jalg — ei anna mitte! Kuts, säh teine jalg — ei anna mitte! — omad jalad mõlemad!“ Kui naad nõnda ju hulk aega ol'vad hunta ärritanud, lükanud üks heinaline heina hanguga teise neist huntide kätte. Hundid karanud sellele kohe külge. Surres hüüdnud see veel teisele: „Vii Jeeruteerule teada, et metsa kütsid sõid kõlbi ää!“ — H II 15, 101 (5) < Kuusalu.

9) Ha 2. — Kord maganud üks mees heinaküünes. Sealt tulnud üks rootsi kääbas huntidega ja saanud küüne augu peal üles karata ja ise tänan oma head jalgu rootsi keele „takvere tatasvoor“, ja veel mittu korda ütelnud tema neid sõnu. Mees kohkunud esmalt ära, aga pärast võtnud tema südant ja saanud heina angu kätte, virutanud sellega kääpale taka selga, — see läinud kui tuhakott huntide kätte maha, ja hundid söönd teda kohe ära. — H I 1, 432 (14) < Risti.

10) Ha 3. — Peremees olnud heinamaal küünis kuulnud: örr, örr, örr. Vaadand: kaks unti all ja keegi kükitab katusel. Pakkund ikka: „Kuts, säh teist jalga, kuts säh teist jalga! Ei anna kumbagit.“ Mees saand aru: kodukäija. Lükand teise argu varrega katuselt alla huntide kätte. Karjund kui kits huntide käe kuni ära söödud. — EVR XXXVII 13 < Keila.

11) Lä 1. — Jutustaja isa maganud kord üksi metsas heina küünes, kui kaks hunti sisse tulnud ja seinu mööda üles tikkunud. Tal akanud hirm, vaadanud üles ja näinud penni peal allil kulli, lükanud vikatiga maha, ning hundid murdnud ja käänustanud selle ära ja läinud oma teed. — H II 2, 682 (4) < Märjamaa.

12) Lä 2. — Ükskord maganud üks mees küünis heinde sees. Korraga kuuleb ta läbi une kanget huntide hulgemist, sest huntisid olnud küüni luugi alune murruna täis, kes ikka ülesse luugi poole hüpanud ja ise hulgunud. Mees vaatanud siis luugi kohal oleva penni poole, mis sääl näha on. Penni pääl istunud kaapkübaraga veikene hallis riides poisikene, kes jalgu kõigutades huntide poole kõnelenud: „Kuts, säh seda jalga! Kuts, säh teist jalga!“ — Oota, sa kurjavaimu hing, mõtlenud mees oma kõrvalt riha võttes ja virutanud tubli hoobi halli poisikese selja pihta, kes järsust löögist nagu kera penni päält maha huntide kätte kukkunud. Hundid karganud suure kiirusega hunikusse kokku ja nüüd pole muud enam kuulda olnud kui kigin ja kägin. Hundid läinud ära ja kõik olnud vaikne. — E 29157 < Kullamaa.

13) Lä 3. — Ükskord tahtis üks voorimees õhtu eel ühest suurest metsast läbi sõita. Sõitnud juba tükki maad ära, aga tee mis tahad — metsast välja ei saa. Andnud hobusele hästi pihta, aga see oli juba nii väsinud, et enam sammugi edasi ei saanud. Tema hobune oli üks tubli hall ruun, kes vahel halva teega suuri koormaid oli vedanud, aga ilmaski ei olnud nii ära väsinud kui nüüd. See pani mehe väga imestama, ka koo-

rem ei olnud seekord ka mitte raske ja tee olnud hea, tunni poolteise eest lasknud ta teda kõrtsi ees puhata ja süia. Ta hakkas järele vaatama, mikspärast hobune oli nii ära väsinud. Ta vaatab vankri ümber ringi läbi ja ei näinud midagi iseäralikku, siis katsub vankri nurka tõsta, et alt järele vaadata, kas vankril midagi viga on, aga ei jõua, see teeb ta tähele panemise veel suuremaks. Ta läheb metsa ja raiub poomi, katsub poomiga vankrit tõsta. Ta ajab hobust, aga see ei jõudnud vankrid liigutada. Nüüd sai ta aru, et see õige asi ei ole, ja temal tulid mitmed tondi jutud meelde, mis sest metsast räägiti. Nüüd kahetses ta väga, et ta kõrtsimehe juttu ei ole kuulnud ja öömajale jäänud. Nüüd tuleb talle ka meelde, et kõrtsimees talle ütles, et väga kole ja kardetav olla pärast päeva looded sest metsast läbi minna, sest et sealtenam keegi pole tagasi tulnud. Mitmed julged mehed olid seda naeruks pannud ja õhtul metsa läinud üteldes: „Saab siis näha, mis mul seal õige tehakse.“ Aga need jäänud kõik kadumaks. Ja viimasel ajal ei olegi keegi julgenud siia metsa minna. Iim hakkas juba hämarikuks minema ja mehel tuli õige hirm peale, ta nutab hoost, aga see ei liikunudki. Siis andis ta hobusele heina ette ja ise heitis vankri peale pikali, et mõnda abinõu välja mõtelda, aga ta uinus pea magama.

Kui ta üles ärkas, oli juba üsna pimedaks läinud. Esialgselt ei teadnud, kus ta oli, aga aega mööda tuli temal kõik meelde ja hirmu värinad käisid üle keha. Ta vaatas ringi ja nägi ühe puu all kolm meest istuvat. Ühte kuulis ta rääkivat: „Mull oli täna hea õnn, ma läksin kõrtsi juure, sääl nägin ma ühe mehe siia metsa poole sõitvad, ma jooksin talle järele ja istusin vankri peale ning sõitsin temaga ühes. Metsas eksitasin ma ta ära ja hobune väsis ka ära. Teie teate, et mull kaunis hästi raskust on. Kui ma tund aega ühe hobusega sõidan, siis on ta nii väsind, et enam sammugi ei saa. Viimaks andis ta hobusele heinad ette ja heitis ise vankri peale pikali, ma leidsin mõned unerohud, panin talle nina alla ja ta jäi magama. Nüüd ta muidu üles ei ärka, kui ma unerohud ta nina alt ära võtan ja ta ülesse äratan.“ Teine rääkis: „Mull läks täna ka kaunis hästi. Ma läksin külasse ja aeasin mehe ja naise riidu. Mees oli joobnud ja minu ässitamise läbi sai ta vihaseks, et ta naist peksma hakas; ta peksis teda peris veriseks. Ma tantsisin rõõmu pärast ühe jala pealt teise peale. Nad kisklesid tükk aega, viimaks jooksis naine välja ja mees heitis magama. Siis panin mina tulema.“ Kolmas rääkis: „Mul oli halb õnn: ma läksin külasse, seal nägin ma meest ja naist lastega sööma. Pärast söömist tänasid nad Jumalad. Siis hakkas naine toitu laualt ära kraamima, kui ta toidu nõudega minust parajaste mööda läks, pannin talle jala ette ja tema kukkus, aga nii halvaste, et toidu nõud kõik terveks jäid. Ta tõusis maast ülesse ja hakkas Jumalad tänama. Sellepeale panin mina ka putket mängima.“ Siis ütlesivad kaks viimast esimesele: „Meie võime täna su juure õhtu söögile jääda, sest sellest mehest saaks meile kolmele küllalt, aga meie võime veel õnne katsuma minna ja kui meie kedagi ei saa, siis tuleme su juure tagasi.“ Ja mehed lahkusivad ühest.

See tont, kes kõige esite rääkis, tuli vankri juure ja näis vankris oleja pea juurest midagi otsivad. Ta tegi, kui magaks ta. Tont võttis mehe pea otsast mõned rohud ära ja pani puu pilu vahele. Siis tuli ta mehe

juure ja ütles: „Tõuse üles.“ Mees tegi, kui magaks ta õige raskesti. Tont raputas teda õige tugevaste ja kätatas: „Tõuse üles.“ Siis hakas mees silmi pühkima ja küsis: „Mis sa tahad?“ Tont ütles: „Tõuse üles, tee tuli ülesse.“ Mees mõtles: „Kui ma ta vastu panen, siis ehk kägistab ta mind ära.“ Mees läks värisedes metsa. Metsas tuli tal häkiste meelde, et hundid tonta murda, ja ta ütles tasa: „Peaks nüüd hundid tulema.“ Ta mõtles ära jooksta, aga ei, ütles ta, siis tuleb tont mind tagaajama ja kui ta mind kätte saab, siis kägistab ta mind kohe ära. Viimaks võttis ta nõuks natukene rohkem aega viita ja viimaks toorid puid viia. Siis raius ta ühe suure kase maha, raius küljest mõned tükid ja viis tondi juure. Kui tont nägi, et mees toorid puid tõi, kätatas ta: „Mine too kuivi puid.“ Mees läks ja tõi kuivi puid. Siis tegid nad tule üles. Kui tuli juba ilusaste põles, ütles tont: „Mine too metsast üks puu ja tee v a r r a s, kellega ma sind ära küpsetan!“ Mehel käisid hirmu värinad üle keha ja lootused elu peale kadusid. Aga varsti tuli tal jälle lootus elu peale; ta läks metsa ja tõi ühe püsikese kuuse o r g i välja. Kui tont seda nägi, kähvatas ta: „Mis sa sellega tahad teha, see on ju päris silgu küpsetamise ork, mine too parem, na oma käevarre jämedune.“ Mees läks jälle ja tõi oma käe varre jämeduse m ä d a n d p u u. Tont võttis puu mehe käest, et katsu, kas ta kõva küll on. Aga kui ta puud tahtis natukene painutada, murdis see katki. Nüüd ütles ta mehele: „Mine too üks toores kuuse oks, ja kui sa hääd ei too, siis kägistan ma su s i l m ä p i l k ä r a.“ Mees läks suure hirmuga metsa, palus Jumalad, et ta huntisi saadaks, kes tondid ära murraksivad. Siis raius ta ühe kuuse maha ja viis tondi juure. Tont ütles: „Vaata niisugune on paras, sa oleks võinud esimese korraga niisuguse tuua. Tee nüüd varras valmis, varsti hakkab kukk laulma, siis ei ole mul enam aega.“ Mees katsus küll pitkamisi teha, aga ta sai siiski viimaks valmis, ta tegi teda veel libedaks. Tont ütles: „Hea küll, too ta siia!“ ja tahtis varda mehe käest ära võtta. Aga sellsamal silmapilgul haarasid kolm h u n t i teda igast küljest kinni, veel enne kui tont eest ära sai põgeneda, ja kiskusid ta lõhki.

Hobune hunta nähes pani jooksmata ja mees järele. Hobune jooksis ühe heina küüni juure ja jäi sinna seisatama. Mees läks küini sisse, et vaadata, kas sinna on võimalik ööseks jääda, sest ilm oli väga pime ja edasi saamine vaevaline. Ta andis hobusele heinad ette ja ronis ise küini, et pisut hingata kunni valgeni. Küinis olles kuulis ta häkiste müdinad, ja sellepeale jookseb üks imelik loom kõini ja ronib ruttu kui kass p e n n i peale; tema järgi jooksevad kolm h u n t i. Mees vaatas õige teravaste ja pea tundis ta ära, et see üks tont oli, keda ta metsas puu all oli näinud. Tema hoidis ennast hirmu pärast õige nurka ja vaatas, mis nüüd sünnib. Tont penni peal näitab huntidele teist jalga ja teist jalga üteldes: „K u t s n ä e t e i s t l a l l a, k u t s n ä e t e i s t l a l l a.“ Hundid vaatavad alt ülesse, aga ei saa kedagi teha. Mehe juures nurkas oli üks h a n g u v a r s. Mees võttis hangu varre, ja kui tont parajaste jalga näitas, tõukas ta hangu varrega maha. Tont tahtis haampalgist kinni hakkata, aga haampalk murdus ja läks katki. Taramti kukkus ta huntide ette ja hundid sõd ta ära, veregi lakkusid nad ära. Nüüd ei tahtnud mees enam sinna jääda, läks küinist välja, istus vankri ja kihutas minema. Varsti sai ta lig'dalle külasse ja jäi sinna öömajale. Ka küla rahvale rääkis ta seda juhtumist. Teisel päeval

läks ta mõne teise mehega seda kohta vaatama. Nemad leidsid seal tule aseme ja ka need rohud puu pilu vahelt leitsivad nemad üles. Ja nende rohude eest sai tema head hinda. Pärast seda ei juhtunud reisijatele seal metsas enam midagi õnnetust. — E 26079 < Vigala.

14) Lä 4. — Kodukäija tulnud kottu käimast ja pöörnud maanteelt metsa. Olnud talvine aeg ja hundid liikumas. Hunt näinud, et kodukäija tuleb, jäänud varitsema. Kodukäija saanud haisu ninasse, et hundid ligidal, mõtelnud, kuhu võiks pakku pugeda, leidnud heina küüni, pugunud sinna sisse, hunt jäänud alla vahtima. Kodukäija kõlgutanud jalgu ja narrinud hunti öeldes: „Hunt, säh see lall, hunt, säh see lall, — ei anna kumbagi: omad lallid mõlemad!“ Eks kütt jälil olnud küüni rebast varitsemas, lükanud kodukäija püssi päraga maha. Hundid kiskunud tondi nirtsu-närtsa lõhki. Hommikul leidnud kütt ainult sörmuse maast. — E 53558 < Haapsalu.

15) Lä 5. — Tont põgenend hundi eest lakka, kus mees magand. Hunt lõgistand hambaid all ja rääkind: „Oota, oota! luu murren, liha söön!“ Mees mõtlend, mis teha, kas lükata tont maha või mitte. Tont meest paluma, luband ratta rummu täie kulda tuua, ise aga õrritand seda hunti, näitand üht jalga ja teist ja räägib: „Tahad seda kläbrast? tahad teist kläbrast?“ Hunt: „Luu murren, liha söön!“ Mees lükkand tondi hangiga maha, — olnud ainult üks hammaste kärin, kui hunt tondi nahka pannud. — EVR XXI 33 (3) Pühalepa.

16) Lä 6. — Korra maganud mees küüni heinte sees. Küüni ees olnud hunt. Tont olnud üleval laua ääre pääl ja näidanud hundile jalgu öeldes: „Hirri, härri, halli koera, tahad sa seda kläbrast (jalga)? tahad sa teist kläbrast?“ Ise näidanud kordamööda jalgu. Magaja mehe kohta öelnud tont: „Kabitse, kabitse, kaela murren, liha söön!“ Mees võtnud hangu, löönud tondile sisse ja tahtnud alla hundile visata. Tont palunud, et jätta veel, annan ratta rummu täie kulda. Mees pole hoolinud, visanud tondi alla hundi kätte. Siis pole muud kuulda olnud kui rägin ja hundi härrin. Hunt oli ta hoopis ära söönd. Mees vaadanud pärast rummu, säääl pole muud olnud kui haavalehed. — EVR XXIV 16 < Pühalepa.

17) Sa 1. — Ühe korra kaks kodokäjad tulnud ikiite määle. Huint olnud te ääres. Üks mees mängund torupilli küüni pääl, kuulud, teine ütlenud: „Oi, on, uin“. Teine ütlenud: „Ei, mājn käin!“ Läänud ika edasi, kui huint murdnud teise kodokäja ära. Teine tulnud, hüpanud sääle ümber küüni.

Se mees, mis säääl torupilli mängund on, se läinud üles küüni penni pääle. Kodokäja tulnud küüni pääle, ja huint tulnud ka senna küüne juure. Kodokäja olnud ka säääl küüni pääl, ise ütlenud selle mehele: „Kui sa kiput, nenda kaila käänan!“ — Mees mõtlenud: mis ma nüüd teen? — Näinud, üks heina hang olnud küüni pääl. Võtnud selle heinahangu, kui viskanud kodokäja säääl ülalt küüni päält maha hundi kätte. Huint

murdnud teise senna ära. Kodokäja saanud üttelda: „Oleks ma sest innimeni tädnu, so pask oleks võidnud ennemine maas olla, kui nüüd minul on.“

Siis huint tulnud mehe juure senna küüni juure. Mees mõtlenud, mis ma nüüd sulle annan, — viskanud natukse heinu ülalt. Huint harinud need suhe, läinud metsa. — H, R 3, 215 (3).

18—22) Sa 2—6. — Vt. § 111: Külmkng õrritab jalgega hunti.

23) Pä 1. — Korra ajanud hunt vanapaganat taga. Vanapagan jooksnud hundi eest talu laudile, hakanud seal hunti naerma ja ütelnud: „Kuits säh, võta puna lalli! Kuits säh, võta sinilalli! Ei anna aga kummagitki!“

Sulane maganud laudil ja kuulnud ja näinud kõik, mis vanapagan teinud. Sulane krabistanud heinte sees. Vanapagan mõtelnud kassi olevat ja ütelnud: „Kõtts! Ma tulen ja murran su kaela!“

Sulane kuulatanud veel vähe aega, siis võtnud heina hangu ja virutanud sellega vanapaganale selga. Vanapagan kukunud laudi august maha otse hundi lõugade vahele. Hunt lõhkunud vanapagana reied üsna puruks. Vanapagan saanud ometi veel põgenema ja pääsnud see kord eluga hundi küüsis. — M. J. Eisen, Vanapagana jutud I 60 (22) E 4499 Tõstamaa.

24) Pä 2. — Ühe mehe noor naine surnud ära, kuid hakanud kodus käima. Kord maganud mees heinal olles küünis, naine tulnud ja istunud ukse pakule. Hunt aga vahtinud alt, sest need on kodukäijate pääle väga vihased. Naine olnud aga kõrgel ja õrritanud hunti: „Kuitse see jalg, kuitse¹⁾ see jalg!“ Mees ärkinud üles, tõuganud naise alla. Kohe hunt tõmmanud ta kinni ja murdnud ära, ainult sinine suits ja tükk riiet jäänud järele. (Jutustuse pealkirjaks „Kodukäija“). — EVR V 25 (3) P.-Elisabeti.

25) VI 1. — Kui Jumal ilma loomi täis oli loonud, tuli kuradil ka himu peale niisamasugune meister olla. Ta võttis tüki sitket savi, käkerdas neljajalgse pitka sabaga koera kujulise looma valmis, ja puhus talle küll eest küll tagast otsast hinge sisse, aga kõik asjata, loom jäi ikka üksnes savi tükiks. Ta läks Jumala juure nõu küsima. „Ma tegin ühe ilusa, kasuliku looma, aga ei saa talle hinge sisse, küll puhun ühest, küll teisest otsast, aga kõik asjata; õpeta mind, kuidas loomale hinge sisse panna ja elama ajada!“ Jumal ütles: „Mine koju ja ütle: „Savi tõll, tõuse üles, söö kurat ära“, küll ta siis elama hakkab.“ Kurat läheb koju, arvab, et kui Jumal mulle niisugust rähka mõtleb, ma teen talle seda tagasi, ja ütleb: „Savi tõll, tõuse üles, söö Jumal ära!“ Aga ei ühtigi. Ta läheb uuesti nõuu küsima ning ütleb: „ei aja need sõnad kedagi elama! Anna paremat nõuu!“ Jumal ütleb: „Küll ajavad, ütle nad aga täielikult välja!“ Kurat läks ning ütles: „Savi tõll, tõuse üles, söö ära!“ aga ka see ei mõju midagi. Läheb kolmat korda häda kaebama. Ei saa targemat nõuu ühtigi. Mõtleb: „Mis

¹⁾ Üleskirjutaja asetab kuitse järgi küsimismärgi, sest ta pole saand nähtavasti aru, et siin on tegu kahe sõnaga „kuitse, se(h)“.

ma pian nüüd tegema? — Oota ma lähen puu otsa,“ ja ütlehb siis: „Savi tõll, tõuse üles, söö kura- ära!“ Oh sa paraku! nüüd oli savi tõll maast ülev ja tahtis otse puusse joosta, aga oksad olivad väga kõrges, ei saanud üles.

Vanapoiss istus nüüd puu oksa peal, sirutas ikka ühte ja teist jalga välja: „Kuts, seh seda jalga! Kuts, seh teist jalga! Kuts ei saa kummagitki kätte!“ Nõnda mängis ta, kuni nälg hundi toitu muretsema ajas ja mees seda viisi kodu valama peasis. Et hundid nii kuradit taga kiusavad, selle pärast nimetatakse teda Püha Jüri kutsikaks. — EKMSA XVII (1889), lhk. 29 (31).

26) VI 2. — (Algus samane, mis eelmiseski teisendis).

„Kuts seh seda jalga, kuts seh teist jalga! Kuts ei saa kummagitki kätte!“ Aga aeg läks vanal mehel igavaks, ei teadnud, kuidas hädast peaseda. Viimaks juhtus üks naine soost mööda minema. Seda hakkas ta paluma: „Kuule, kulla naise nartsak, p.... partsak, vii pulma talusse teada, et töö lindu tõmmatakse keset sood ja Kõpu teed!“ Pulma rahvas ei teadnud midagi, et vanapaganad parsil on. Kui naine oma juttu lõpetas, pühkisivad kõik vanapaganad „töö linnule“ appi, igal ühel parss seljas. — EKMSA XVII (1889), 30 (32).

27) Ta 1. — Kursi kihelkonnas, Puurmanni vallas, Tõrve külas elanud Siku ja Kellamäe taludes väga ahned perenaised. Korra läinud nad nõia juurde paluma, et see nende võihulka suurendaks müüa. Tark täitnud nende soovi, nõudnud aga nimetissõrmest kolm tilka verd. Või hulk suurenenud silmanähtavalt, aga igakord kui rist võile peale tõmmatud, jooksnud risti jälgedest sirinal verd.

Peale surma pole kuri nende hingedele rahu andnud, vaid saatnud neid inimesi kiusama ja kurja tegema. Siku perenaise kohta vaikib rahvasuu. Selle vastu räägitakse aga Kellamäe perenaisest järgmiseid lugusid.

Õhtul peale surma viidud surnu kirstuga rehetuppa ja jäetud surnu neljaaastane poeg vahiks. Varsti märganud laps, kuidas ema istukile tõusnud ja hoolega ringi vaadanud, nähes aga last, heitnud uuesti pikali. Öösel olnud surnu puusärgis küll paigal, aga sahvris lõhutud kõik söögiriistad ära.

Maetud surnu maha. Suur olnud aga matjade imestus, kui koju tulles leidnud perenaise aia ääres kivi otsas tantsimast. Tihti käinud ta pärast seda veel seal ajast ja inimestest hoolimata.

Hiljem tahtnud ta oma tütart ära kägistada. Tütar maganud alati sulastega ühes kambris, kes talle parajal ajal appi tulnud ja kodukäija eemale ajanud.

Ka käinud ta teistes peredes paha tegemas. Korra kiskunud ta ühes peres elusa põrsa pooleks ja viinud teise verise poole üle aedse ukse taha. Üks pere leidnud siiski, kuhu ta sisse pole saanud, — seal on väga usulik rahvas olnud, seal peres laulnud kodukäija ukse taga: „Siia sisse ei pääse — siin on raamat lahti alati.“ Raamatu all mõelnud piiblit.

Küll olla rahvas katsunud teda hävitada, aga miski pole aidanud. Seal tulnud saatust rahvale appi. — Kord külla tulles sattunud ta huntide

küüsi. Jooksnud siis suure rutuga aida laele (katusele). Aida lakas maganud üks mees ja kuulnud, kui kodukäija laulnud: „Kuts säh see jalg, kuts säh teine jalg — ei anna kutsile kumbagitki!“ Mees haaranud hangu pihku ja lükanud kodukäija huntide kätte, seal saanudki otsa. — E 54744 < Kursi.

28) Ta 2. — Hundid on kõige kurjemad kodukäijate vaenlased. Ükskord jooksis kodukäija heinaküüni, suur kari hunta järel. Et enast huntide küüsisist peasta, kargas kodukäija näpupealt talpalgi peale ja hakkas seal hunta narrima, kes hambad irevel all seisid ja ülesse vahtisid. Kodukäija pingutas alla poole, huntide poole küll üht jalga, küll teist jalga ning hirmitades hüüdis: „Kuts säh see jalg, kuts säh teine jalg; ei anna kutsile kumbagit jalga.“ — Küüni nurgas põrandal magas Peep. Mürast üles ärkades ning kodukäijat ja hunta nähes, mõtles ta: Ma võtan heina hangu ning lükkan kodukäija talpalgi pealt alla, huntide hammaste vahele. Kodukäija, kes inimese mõttet teab, karjub: „Peep, Peep, Peep! ära puudu, Peep!“ — Viimaks tüdines Peep vaata-mast, võttis hangu ja tõukas kodukäija talpalgi pealt maha. Näpupealt tõmbasid hundid kodukäija puruks. Natuke sinist märjukest jäi maha. — E 54896 < Laiuse.

29) Ta 3. — Kord heinaajal jäenud mees üksinda metsa heina küüni ööseks. Mees pole saanud veel magamagi jäeda, kui korraga mürinat kuulnud. Vaadanud välja, näinud: valges riides inimene, kirjud säärsukad jalas, jookseb küüni poole, kaks hunti järel. Küüni juurde jõudes jooksnud valges riides inimene, kes keegi muu ei olnud kui kodukäija, küüni katusele. Hundid jäenud põlevate silmadega ülesse poole vahtima. Küüni katus olnud harja pealt lagunenu, ja mees näinud läbi roovi lattide: kodukäija istub katuse harja peal. Mees võtnud heina hangu ja tahtnud kodukäijat katusele alla torgata. Kodukäija aga urisenud üleval: „Kõtu, kõtu, kaela murrad!“ Mees löönud kartma ja tõmbanud hangu tagasi. Pärast võtnud julgust ja sirutanud hanguga uuesti kodukäija poole. Kodukäija urisenud jälle: „Kõtu, kõtu, kaela murrad!“ Mees pole seekord aga mitte kuulnud, vaid lükanud teise katusele alla huntide kätte. Kui välk karanud hundid kodukäija kallale ja söönud teise nõnda ära, et muud ei ole järele jäenud kui mõned riide räbalad ja säärsukade tükid. — E 40358 < Laiuse.

30) Ta 4. — Kord jooksnud kodukäija hundi eest Nigula karja-mõisa rehe seinale. Unt jäänud seinale taha vahtima. Kodukäija sealt unti irritama, sirutanud ikka üht ja teist jalga undi poole, isi üttelnud: „Kuts, säh sii jalg! Kuts, säh teine jalg! Kuts, seht teine jalg! — ei anna aga kutsile kumbagi jalga!“ — Rehepapp vahtnud seda lugu pimedast nukast pealt. Viimaks võtnud heina angu ja annud sellega kodukäijale hää plahkame mõõda turja, — nii olnud see seinale pealt maas ja undil suus. Mõne silmapilgu pärast ei olla muud kui paar sinist vee piiska maas olnud. — H II 28, 53 (25) < Äksi.

31) Võ 1. — Põlva kihelkonnas Himaste külas olnud vanaste tühi rehe-maja, kus kedagi sees pole olnud. Ühel õhtul saadud Himaste külas sala-mahti teada, et sell öösel soldati püüdjad tulevad. Kohe noored mehed pakku põgenema, üks siia, teine tänna.

Üks noormees läinud tühja rehte; roninud rehe tare peale ja jäenud sinna õle kubude vahele varjule. Tükk aega seisnud poiss nõnda peidus, kui korraga valju jooksmist rehe all kuulnud. Kröbin ja krabin läinud rehe all õige suureks, vahel sekka kuulnud ka kiunumist.

Korraga kuulnud noormees, et keegi krabinal ülesse tulnud. Noore mehe süda hakanud hirmu pärast värisema. Varsti tulnud keegi nooremehe poole küsinud: „Kes siin on? Nüüd pole mull aega, aga küll ma sind pärast vaatama tulen!“

Küsija polnud keegi muu kui vanapagan ise.

Vanapagan läinud nüüd ja istunud tare lae otsa peale. Ajanud jalad üle rehe otsa alla, vibutanud jalgu ja ütelnud: „Hunt, säh see jalg! Võta ja murra nüüd! Hunt, säh see jalg! Murra nüüd!“

Hundid karanud seina mööda püsti, et vanapaganat tare pealt maha tõmmata, aga ei ulatanud.

Noormees võtnud heina hangu, läinud sellega vanapagana selja taha ja tõuganud karvups! vanapagana ülevelt maha! Selle peale kuulnud all suurt matsutamist ja lõhkumist. Sinist tuld aga tulnud nähtavale ja siis jäänud kõik jälle vaikseks. Hundid läinud sedamaid oma teed. — Eisen, Teised Vanapagana jutud 27 (13) < Põlva.

32) Se 1. — Kord vanahalv joosnud parsile soe karja eest. Istund parsil ja torkind susi: „Hõrr, kuťsa, üťs jalg! hõrr, kuťsa, tõõnõ jalg!“ Niikaua õrritand, kuni soed tõmmand ta ülevalt alla. — L < P. Berg Koselka külast.

33) Se 2. — Soldat põgenend „sõa lõöst“ rehe pääle, vanahalv ~ vanasitt taas huntide eest rehe alla ja säält üles rehe pääle, kust ässi-tand: „Nah, üťs naga (= vene noga)! nah, tõne naga! kõťť, kõťť!“ Soldat tõugand vanasita maha, susi söönd selle ära. — L < P. Voolaine Sestniki külast.

34) Se 3. — „Hrr! klõk-klõk! kuťsa nah üťs käpp, na tõõnõ!“ Tõmmas är, ol soe suuh, mõtsalise perseh. — L < P. Voolaine Hilana külast (kuulsa „lauulu-mä“ Taarka käest, kes enamat pole mäletand, kuid olevat mingit sellist juttu kuulnud küll vanasti).

35) Lu 1. — Põgenes mees soldatihirmust, põgenes ära rehe pääle; istus ta sääļ; tuli sinna sarvilinegi, hundid taga järel; hüppas üles õrre pääle, ise huntisid narrima: „Hüppa, kui hüppad, kakka, kui kakkad, Jüri kutsiga' võtnu-us kinni!“

Sarviline pistab huntidele kord ühe jala, kord tõise, ise ütleb: „Suzi, sää üťs jalg, suzi, sää tõne jalg.“

Hundid nuutsuvad, vinguvad, ei saa sarvilist kätte. Mees näeb, mis sarvik tembutab, kui võtab p'ka ridva ja lükkab vana õrre päält maha. Hundid silmapilk vana kallale ja söövad ära.

Tuli hommik, sai valge, mees näeb: kaks kotti kuldraha maas, sarviliselt järele jäänud. Mees võtab kotid, läheb tagasi nekrutikohtu, paneb kuldraha hammaste vahele. Tuleb tohter, vaatab mehe läbi, leiab raha: „Hm! ei see mees soldatiks kõlba, hambad suus mädanenud puhas!“ Mees saab lahti, läheb koju, raha elamiseks küllalt käes. — O. Kallas, 80 Lutsi maarahva muinasjuttu 384 (69).

Esitand üksteise järele eesti teisendid geograafilises järjekorras, märkigem nüüd ülevaatenähtena lõppu ka loo üksikute tegelaste ja tegevusmotiivide varieerumised. —

- I Keegi mees magab küünis (Vi 2, 5, Ha 2, Lä 2, 3, 6, Sa 2, 5, Pä 2, Ta 2, 3) ~ lakas (Lä 5, Ta 1) või küünis magab kaks heinalist (Ha 1) ~ jutustaja enda isa (Lä 1) ~ torupillimängija (Sa 1). Mõnikord kõneldakse lihtsalt mehe küünis viibimisest (Jä 1, Ha 3) või öeldakse, et ta sää l u u r a b (Vi 1): see on nimelt rebast varitsev kütt (Lä 4) ~ hundikütt Tüüdi Jaak (Sa 4) ~ talumes, kelle heinad paisatud öiti küünist välja (Sa 3, 6). Teinekord esineb tegelasena kaval Hans toas (Vi 6) ~ laudil magav sulane (Pä 1) ~ rehepapp (Ta 4) ~ rehte peitu pagend liisupoiss (Võ 1, Lu 1) või soldat (Se 2). Mõnikord inimest ei esinegi (Vi 3, 4, Vi 1, Se 1) või kõneldakse ainult möödaminevast naisest (Vi 2).
- II Sinna jookseb korraga kodukäija (Vi 2, 3, 5, Ha 3, Lä 4, Pä 2, Ta 1—4) ~ kaks kodukäijat (Sa 1) ~ kül m k i n g (Sa 2—6) ~ rootsi k ä ä b a s (Ha 2) ~ kaapkübaraga väikene hallis riides poisikene (Lä 2) ~ „all kull“, mis tähendab vist halli kolli (Lä 1) ~ t o n t (Vi 4, Lä 3—6) ~ kaks kurjavaimu (Ha 1) ~ v a n a p a g a n (Vi 6, Jä 1, Pä 1, Vi 2, Võ 1) ~ vanahalv (Se 1, 2) ~ vana-sitt (Se 2) ~ vanatõhk või vanakoll (Vi 6) ~ kurat (Vi 1, 2) ~ sarviline (Lu 1). Kord see on e l a v m õ i s a p r o u a, kes käib öiti kollitelemas (Vi 1).
- III Teda ajavad taga hundid (Vi 4, 5, 6, Jä 1, Ha 2, Lä 2, 4, Sa 2, 3, 6, Ta 1, Võ 1, Se 1, 2, Lu 1) ~ kari hunte (Ha 1, Sa 5, Ta 2) ~ üle kümne hundi (Vi 1) ~ pooltosinat hunti (Sa 4) ~ kolm hunti (Lä 3) ~ kaks hunti (Ha 3, Lä 1, Ta 3) ~ ü k s h u n t (Lä 5, 6, Sa 1, Pä 1, 2, Vi 1, 2, Ta 4). Kord esinevad l i b a h u n d i d (Vi 2), kord k o e r (Vi 3).
- IV Põgeneja hüppab küüni ukse kohal olevale (Vi 1) augule (Vi 1, Ha 2) ~ pennile (Lä 1, 2, 3, Sa 4, 6) luugi kohal (Lä 2) ~ paari pääle (Sa 5) ~ laua ääre pääle (Lä 6) ~ lao (küüni) ääre (Jä 1) või viilu pääle (Ha 1) ~ talapalgile (Ta 2) ~ aampalgile (Sa 2, 3) ~ ukse pakule (Pä 2) ~ katusele (Vi 2, 5, Ha 3, Ta 3) ~ küüni pääle

- (Sa 1) ~ küüni (Lä 4). Mõnikord tegevuspaigaks pole küün, vaid põgeneja hüppab parsile (Vi 6, Se 1) ~ lakka (Lä 5) ~ talu laudile (Pä 1) ~ tare lae otsale (Võ 1) ~ aida laele (Ta 1) ~ rehe õrrele (Lu 1) ~ rehe seinale (Ta 4) ~ rehe pääle (Se 2) ~ aampalgile (Vi 4) ~ redeli-pulgale (Vi 3) ~ puu oksale (Vi 1, 2).
- V Ülevaalt põgeneja õrritab jalgega hunte (Vi 1—6, Jä 1, Ha 1, 3, Lä 2—6, Sa 4, 5, Pä 1, 2, Vi 1, 2, Ta 1, 2, 4, Võ 1, Se 1—3, Lu 1 — vt. vastavate teisendite tekste!) või tänab oma häid jalgu rootsi keeli „takvere tatasvoor“ (Ha 2). Mõnikord õrritamisest ei ole juttugi (Lä 1, Sa 1, 2, 3, 6, Ta 3).
- VI Kuuldes sahistamist, kummitus peab seda kassiks (Vi 5, Sa 4, Pä 1) või hiireks (Sa 3) ja ähvardab murda selle kaela (vt. teisendite tekste!). Teinekord kummitus hoiatab nõndasama otsekohe meest ennast (Vi 2, Lä 6, Sa 1, 2, 5, 6, Ta 2, 3 — vt. tekste!). Kord ähvardus-sõnad on pandud hundi suhu, kes lõgistab all hambaid: „luu murran, liha süön“ (Lä 5). Kord vanapagan küsib juba kuhu tulles, kes sääl on, nüüd polevat tal aega, aga küll ta pärast poissi vaatama tulevat (Võ 1).
- VII Mees lükkab kummituse alla huntide murda (Pä 2, Se 2) — kolmeharalise raudhargiga (Vi 1) ~ heinahanguga (Vi 2, 5, Jä 1, Ha 1—3, Lä 3, 5, 6, Sa 1, 2, 4, 5, 6, Pä 1, Ta 1—4, Võ 1) läbi katuse (Vi 5, Ta 3) ~ vikatiga (Lä 1) ~ rehaga (Lä 2) ~ püssipäraga (Lä 4) ~ kaikaga (Sa 3) ~ pika ridvaga (Lu 1). Kord Hans kõmmutab vanapaganale võmmu kuklasse (Vi 6), kord hunt ise saab tondil jalast kinni (Vi 4) või hundid tõmbavad vanahalva alla (Se 1). Paar korda ei kõneldagi allatõukamisest ega kummituse murdmisest huntide poolt (Vi 3, Vi 1, 2).
- VIII Suure kisa (Vi 4) ja lärmiga (Vi 5) kolinal (Vi 2) nagu tuhakott (Vi 6, Ha 2) või kera (Lä 2) alla kukkudes kummitus hüüab veel mehele, teadnuks ta seda, ta süönuks mehe juba enne (Sa 1, 5 — vt. teksti!)¹⁾. Kord ta haarab veel aampalgist kinni, aga seegi murdub (Lä 3). Huntide käes ta karjub kui kits, kuni süüakse (Ha 3).
- IX Huntide murtud kummitusest ei jää jälle muud kui lühikene saba ots (Vi 5) ~ mõned riideräbalad ja säärsukkade tükid (Ta 3) ~ sinine suits ja tükk riidet (Pä 2) ~ pisut sinist suitsu (Jä 1) ~ natuke sinist

¹⁾ Vrdl. § 111: Külming poeb rattarummu ja § 112: Kümnekingaline õrritab jalgega libahunti. — Eestis „teadnuksin seda enne“ hüüd esineb harilikumalt kodukäija kavalusega hauda kinnipaneku lugudes.

märjukest (Ta 2) ~ paar sinist veepiiska (Ta 4) ~ natuke valget vahtu (Sa 5) ~ natuke kollast paska (Sa 4). Mõnikord mees leiab hommikul säält kohalt kämblalaiuse peenikese linase riidetüki ja kuldsõrmuse (Vi 1) ~ sõrmuse maas (Lä 4) ~ natuke kasetohtu (Sa 2)¹⁾. Kord mees saab päävalu (Sa 3)²⁾.

X Lisamotiivena seltsivad veel siia:

- 1) Kahe rahaaugu juhatamine mehele, nii et see saab pärast väga rikkaks (Vi 2)³⁾, või töotus anda rattarummutäis kulda (Lä 5, 6), kusjuures mees ei leia rummust muud kui haavalehti (Lä 6). Kord liisupoiss leiab hommikul samalt kohalt kaks kotti kuldraha ja pääseb kroonuteenistusest (Lu 1).
- 2) Igasugu muid kodukäija tempe (eriti Ta 1).
- 3) Kodukäijate vestlus omavahel: „Oi, oi, hunt!“ — „Ei! männi känd!“ (Sa 1)⁴⁾.
- 4) Kaarepere mõisahärra kodukäijate kütamise ja naabermõisa proua õiti hulkumise lugu (Vi 1).
- 5) Hundi loomislugu (Vi 1, 2 — vt. FFC 25, US. 39).
- 6) Sõnumisaatmine kaaslasile (Ha 1, Vi 2): kord üks kurivaim käseb teist Jeeruteerule teatada, et metsakutsid sõid kõlbi ää (Ha 1), teinekord puu otsas püsiv vanapagan käseb möödaminevat naist pulmamajas teada viia, et töö-lindu tõmmatakse, mispääle pulmamajas partel olevad vanapaganad tormavad partega kaaslasele appi (Vi 2)⁵⁾.

¹⁾ Vrdl. § 113, lhk. 93.

²⁾ Vrdl. § 110.

³⁾ Vrdl. sel puhul Eisen, Teised Vanapagana jutud 38 (19) Narva: vanapagan põgeneb huntide eest puu otsa ja ähvardab meest: „Kui sa raiud, siis ma su nahka panen!“ Pärast palub uuesti: „Küla tänava esimese käänaka peal värava posti all on suur raudkast kuldrahaga. Võta see enesele, aga ära raiu puud maha!“ Mees raiub puu ometi ja saab raha kah omale.

⁴⁾ Vrdl. § 113: Kodukäija vaidlemine kaaslasega ja põgenemine halupinule ja § 111: Külmingad vestlevad omavahel.

⁵⁾ Vt. ka § 113. Lisateisendeid vanapagana kaaslasile sõnumisaatmisest vt. Eisen, Teised Vanapagana jutud 34, № 17 < Paistu („Ema kahe pojaga keset metsa kuuse otsas, kolm püha Jüri kutsikat vahivad all!“) ja ibid. 36, № 18 < Paistu („ütle villhännale, et tõllhännad tahavad mind ära süüa!“), E 15231 < Narva („Tõmmu lehma tõmmatakse Häliste soo peal, Pikaste mäe peal, suure pikka männa otsas!“), E 50884 < Tõstamaa („Mees, mees! vii sõna koju Töörile-Nöörile: Jaak söödi Rauba mäele!“ Riiast soolaga koju jõudnud, mees jutustand lugu. Säälnud vanapagana naine ahju tagant välja, lapse häll õrrega seljas, palju-palju lapsi järel, ja ütelnud:

- 7) Kavala Antsu motiiv (Vi 6).
- 8) Nekrutipoiste pakkupõgenemine püüd-jate eest (Võ 1, Se 2, Lu 1).
- 9) Tüübiline motiivide segu on lõpuks Lä 3. teisend, kuhu on kuhjatud kokku küll nõiutud metsa, äraeksimise, koorma raskenemise ja küpsetamisvarda motiive, küll isegi tontide kõnelus oma tegudest ja võtteist kuni unerohuni.

Nagu mainitud juba eelpool, jalgega õrritamislugu kuulub rahvusvahelisse juturepertuaari, kuid tema kaugemate vastete jälgimine ei mahu käesoleva töö raamesse. Olgu esitet võrdluseks ainult mõned näited meie kõige ligemalt naabreilt. —

NÄITED EESTI ROOTSLASILT

1) Ein Geist kam aus dem Grabe und wollte sich in sein früheres Haus begeben, da wurde er von einigen Wölfen verfolgt und genötigt, auf das Dach einer Heuscheune zu flüchten, in welcher ein Bauer mit seiner Frau sein Nachtquartier aufgeschlagen hatte. Da die Wölfe noch unten standen, zeigte der Geist ihnen sein Bein, um sie zu necken, und sagte: „Kutsik jalg (Wolfsfuss?)!“

Der Bauer ergriff die Heugabel, stach durch das Dach hindurch ihm ins Bein und warf ihn der Wölfen hin die ihn auch augenblicklich verzehrten. Am andern Morgen sah man an der Stelle des Kampfes nur ein Paar Blutstropfen. — Russwurm, Eibofolke II 264, § 388, 6 Vormsi.

2) Ein anderer Wiedergänger wurde von Wölfen verfolgt und rettete sich in das Loch einer Heuscheune. Von hier aus neckte er die Wölfe und rief: „Fass den rechten (Fuss, fass den) linken Fuss!“ Im Heu lag ein Mann verborgen und als dieser sich bewegte, rief Jener: „Versuch, versuch dich zu rühren! So werde ich dir den Kopf abbrechen!“ Der Mann stiess ihn mit der Heugabel, so dass er hinunter fiel; da rief er: „Mann, hilf dem Mann! Der Mann wird wieder dem Manne helfen!“ Aber die Wölfe frassen ihn auf. — Russwurm, Eibofolke II 264, § 388, 7 (> Sagen aus Hapsal, Wiek, Oesel, Runö 122, № 125 C) < Noarootsi¹⁾.

„Oh Pilatus, Pilatus! läks Riiga lapse pudru poti järele ja laskis enda ära süüa. Siit peab nüüd ära minema!“ jne. jne. — Sõnumisaatmise motiivi 16 varianti registreerib ka Aarne ja just kuradilugude hulgas (FFC 25, S. 45).

¹⁾ Russwurm juhatab ka sama loo vasteile Saksas: vt. Müllenhoff, SML² 349 (515); säälsamas järelmärkeis lhk. 546 registreeritakse veel muidki saksa variante. — Poola teisendit vt. Wójcicki, Klechdy, starożytnie podania i powieści ludowe.

NÄIDE SOOMEST

Üks mees kui magas talli lakas, siis kurivaim (hitto) istus sääli talli luugil ja siputeles oma jalgu. Sääli olidki hundid maas, ning kurat sõnas: „Kas sööks susi sukaluid, kas ta tahaks kannapäid?“ Tema võttis heinahangu — see mees — ja tõukas seda kuradit tagapoolt. Siis see läkski nende kurku, ja hundid sõid ta ära. — SKS, E IV 16. Suistamo (vt. Krohn, Luettelo № 157).

NÄIDE LÄTIST

Keegi mees seespool hoones ronind üles magama ja imestand, et koerad koledasti haukud. Ronind välja — ah, nüüd saand aru: ače! nõiamoor (ragana) seisnud luugil ja õrritand koeri: „Säh, kutsi, üks jalg! säh, kutsi, teine jalg!“ Mees tasakesi haarand hargi, virutand nõiamoorile selga ja lükand selle luugilt maha, naerdes: „Säh, kutsi, parem terve tükk!“ Koerad murdnud nõiamoori puruks. — LP V 1, № 1 I. < Salatsi.

KÜLMKINGA MÕISTE JA SISU KUJUNEMINE

115. Harilik, igapäevane ei torka silma ega ärata erilist tähelepanu. Harilik inimene sünnib, elab, sureb — ning unneb. Samuti pärast surma harilik kadunukene „hingab rahu“ maamullas või ilutseb paradiisiaias või jätkab oma endist igapäevast elu „teises ilmas“, ilma et sellest palju kõneldaks päale „hingeülenduse“ ja „patualanduse“ või traditsioonilise leina ja surnute mälestamise teatud tähtaegel. Aga aina on põnevuse tõmbenumbriks kõik erakordne, nagu see väljendub tüübiliselt surnutegi mütoloogias: erakordsele surnuile kiindub massifantaasia huvi, hukkunu või hukatu köidab tähelepanu, vabasurm, vägivaldne või õnnetu surm erutab meeli, olgu see siis tapmine, uppumine, poomine, sündinu kägistamine või mis tahte muud erakordset, nagu näit. ristimata suremine, jumalasõnata matmine või hoopis matmata jäämine jne. Kõigi selliste erakordsete surmajuhuste puhul tekib ikka palju kuuldusi ja kõmu ning neid ümbritseb ajaga igasugu hirmu ja õuduse juttude loor. Teiselt poolt jällegi üldinimlik tung kujutella teatud vastavuse suhet kas sarnaduse või kontrasti suunas elu vahel siin ja sääli ilmas on juhtind massipsükoloogia ettekujutusele, et mitte ainult erakordne surm, vaid ka erakordne elu siin ilmas põhjustab erilised järeldused „sääli“: kõik nõiad, kadedad ja julmad, kurjategijad ja

roimarid (samuti ent ka targad, prohvetid ja kangelased!) püsi-
vad veel surnutenagi massimälus erakordseina ning saavad kum-
maliste lugude ja muistendite üliloomulikkeks tegelasiks. —
Nõndaviisi usundiline massilooming on lähtund üle ilma sur-
nute probleemi lahendamisel õieti kõige harilikumast assotsiat-
sioonist: erakordse surnu saatust on ka pärast
surma — erakordne.

Tüübiliselt see massipsükoloogia väljendub juba vastavas
terminoloogiaski: harilik surnu jääb lihtsalt „surnuks“, kuna era-
kordsed surnud saavad isegi keelelise loomingu pailasteks, kelle-
dele antakse palju erilisi nimesid vastavalt nende tekkimisele, ise-
loomule, tegevusele, välimusele jne., nii et võrsub kogu jõuk eri-
nimelisi kujusid, kes kaotavad massiteadvuses sageli isegi sideme
oma algupärase lähtekoha = surnuga, seginevad üha enam muude
mõistete ja motiivega ning paisuvad lõpuks tihti äärmiselt laiali-
valguvate piirjoontega iseseisvaiks olevusiks. Vaadeldgem kas või
vastavat eestigi terminoloogiat¹⁾. — Igasugu surnud, kes ei leia
rahu pärast surma, kel jäänd maine elu pooleli, kel arveid õien-
damata veel siinse ilmaga, kõik need hakkavad siis hulkuma ja
kummitema mööda ilma, hirmutama elavaid ja tülitama neid
pahatahtlikult ning kodukäima elamute manu. Viimasest motiiv-
ist põlvnebki üle Eesti üldiseim ja populaarseim erakordse
surnu nimi kodukäija, mis on koondand oma sildi alla päale
spetsiaalse „kodukäimise“ veel väga palju muidki surnute mo-
tiive. Kodukäija kõrval teame aga küllalt ka teisi erinimesid
erakordsete surnute kohta: säääl on painaja, säääl on näkk,
säääl on kummaline umbluu, kelle laibaga asjad ei ole kõik kor-
ras, kõnelemata siis kollist, tondist ja igasugu ebamäära-
seist „vaimest“, „viirastusist“ jne., kes vast põlvene-
vad surnuist (jah, isegi kogu haldjate maailma tahetakse
tuletada ju surnuist — vt. § 8). Mitmed erakordsete surnute ni-
med piirduvad ainult teatud murdealaga: nii näit. Virumaal kodu-
käija paralleelnimeks on kummitus, kellest väidetakse, et
„see, kelle juure ta tuleb, sureb kah ära“ (H II 1, 674 (27) <
Vaivara); Mulgimaal võrgutaja ehk „võrgitaja, kes ini-
mesi õigelt teelt ära eksitab, olla nende tüdrukide laste hing, kes
enne aega ära tappetud, aga seni pidada maa pääl käima, kui
inimese iga otsa saab, aga nägemata kombel“ (H II 25, 361 (5)

¹⁾ Vt. saksas Grimm, DM³ 865 jj.

< Tarvastu); Läänemaal „surnute hinged, kes tagasi tulevad, nim. k ä ä p a d“ (H, Gr Qu 1, 242 (73) < Noarootsi) jne.

Üks selliseid erakordsete surnute lokaalseid nimesid on ka külmking. Selle ideoloogilise lähtekohta mõistmiseks tuletagem enne kõike meelde põlist rahvusvahelikku ebausku, et kurja õige nimega nimetamine toob õnnetust, mispärast kõiki pahu olevusi kaldutakse väljendama eufemistlikult, s. t. poolpehmendavate, poolmeelitavate piltlikkude nimetustega. „Kodukäijagi“ ei ole algupäraselt muud midagi kui teatud tüüpi surnu eufemism, — niisama piltlik-kirjeldav „varjunimi“ üht tüüpi surnu kohta on ka külmking, millise mõiste kujunemist jälgigem üksikasjalikumalt. — Niipea kui inimene sureb, keha muutub külmaks; see külmus on surnu esimeseks tunnuseks ning tekitab ellujäänuis omakorda jubeduse ja külma värinaid, mispärast toonitetaksegi aina surnu külmust ja võrreldakse otse kõnekäänuliselt isegi elavate keha külmust surnuga, näit. „varbad külmad nagu surnul“, vrld. ka ütlushi: „seal tuli külmakäpa mees surm ja päris peene peiukese“ (E 7968 < Tapa); „võrgutaja käsi oli külm kui jäätükk“ (EKS 8° 3, 503, A < Helme); painajal ehk tallajal „peab nõnna külm käsi olema, ja nende naeru peab olema kuuldud, kes tallamas käivad“ (H I 1, 377 (6) < Risti); kodukäija valge kogu näol tulnud tüdrukule järele, ja „külm hinge õhk“ käind tüdruku päale (Eisen, Kkjad 99, 10 < Kadrina) jne. Kuid külmus iseendast on ju üldse iga surnu esimeseks tunnuseks; sellele seltsib teiseks eriti just erakordsete surnute oluliseima tunnuseksena see asjaolu, et nad jäävad liikuma ja hulkuma, NB kõndima ja käima (vrld. ka kodu-„käijat“), ning see käimise motiiv juhib loomulikult erilise tähelepanu nende jalgele ja jalatsimeile ning annab alateadliku tõuke selliste surnute piltlikuks nimetamiseks neile iseloomustava omaduse sõnastamisega. Selliselt ideoloogiliselt baasilt on võrsund mitmeid analoogilisi nimesid: k ä ä p j a l g, k ö ö p j a l g¹⁾, k a a p j a l g²⁾,

¹⁾ Eisen, EM I 57: „Kääpjalg, kööpjalg näikse Rootsi köbeliga lähedas suguluses seisvat. Sõna lõpu -bel on rahva etümoloogia jalaks moonandanud.“ — Tõenäolikumalt küll kääpjalg on ühendetav sõnaga kääbas: kääpa, mille etümoloogiaid vt. Suomi V 2, lhk. 372—374. NB kääpjalg esineb just Läänemaal ja Hiisus. Vt. veel E. Kirjandus 1922, lhk. 111.

²⁾ Wied, LdE 424: külm-kingad oder kaap-jalad (Scharrfüsse).

kraapjalg¹⁾), aga ka NB külmjalg, milline nimi esineb isegi rahvalaules:

Ei või tõusta, tütar noori

Kes on seda enne näinud,
enne näinud, muiste kuulnud,
et need kooljad kodu käivad,
külmajalad kamberisse.

Eisen, Eesti rahvalaulud 47: Eide haua.

93 Ei või tõusta, ei tööta!
Kes on seda enne näenud,
Enne näenud, muiste kuulnud,
Et on kuoli ja kodussa,

97 Külmajalga kamberissa.

Hurt, VK II 197 (287 A): Meie kaks vaesta lasta.

Setu „lauluimäd“ tunnevad lisaks veel koolukänga:

Kalmulise sünnüüi käümä,
Koolukängä' kargama.

P. Voolaine < Hilana.

Ning külmjala ja koolukinga järele külmking lükib juba nagu iseendast uue lisalülina meie rahvakeele omapäraste surnunimetuste helmestikku. Tuletagem veel täienduseks meelde külmkingade ja kodukäijate ühel jalal lipat-läpat hüplemist ja nende kummalisi jalgu ning jälgi (vt. näit. § 109: „jäljed olnud teine inimese, teine koera“ ja § 110: jälg kui inimese käe ase jne.), — eks kujutelda viimaseidki erakordseina²⁾). Aga mitte ainult jalad ise ega nende jäljed ole erakordsed, vaid isegi jalgade kängimise viis: „Enne käind kodu käia üks jalg old kinni, teine lahti, siis käind ike ühe jalaga tus, teise jalaga pats“ (H II 54, 171 (48) < Türi). Tähelepanдав on edasi huvi, mida tuntakse üldse surnu jalanõude vastu: iga harilikugi surnu pesemise ja riietamise kõr-

¹⁾ „Kraapjalg ehk kodukäija on ühe kurja inimese ihust lahkunud hing“ — H III 28, 885 (2) < Jamburi.

²⁾ Vt. ka lhk. 93: Kolimine uude kohta, kus kodukäija paneb oma kingad kaljaastjasse likku ja jookseb siis peremehele rutuga paljajalu järele. — Vrdl. lisaks Eisen, Kkjad 33—37, näit. lhk. 37: „Muidu kuuleme kodukäija kohta veel, et tall üks külg valge, teine must olla, mõne korra koguni üks jalg sinine, teine punane. Kodukäija jälgede kohta teatakse Järvamaal, et need nagu kepi jäljed olla, Viljandi ja Saaremaal aga nagu hobuse jäljed, Kihelkonnas Saaremaal aga nagu lamba ja hane jäljed.“

val hoolitsetakse väga tõsiselt ka tema korraliku kängimise ette, mille põhjusi illustreerib tabavalt järgmine lugu. —

PALJASJALGNE HING

Kord surnud ühes peres tütarlaps Mari ära ja vanemad pannud teda paljaste jalgadega puusärki ja matnud maha. Tulnud hingede aeg kätte. Ilm olnud hästi külm ja maa kõvaste külmanud. Perenaine kuulnud ühel neljapäeva õhtul õuues olles, kuidas kaks nägemata vaimu rääkinud: „Ootame siit pere Mann kah järele, tema ei saa oma paljaste jalgadega nõnda ruttu tulla kui meie.“ Tõine kostnud: „Ootame jah. Küll on vilets, kui enam jalgegi varju ei ole saanud ilmast ära lahkudes: praegu on maa külmanud ja ta vaenelaps sõtkub kõik oma jalad puruks.“ Perenaine kohkunud seda kuuldes väga ära ja kahetsenud kuni surma tunnini, et ta oma lapsele jalgu kinni ei pannud. — E 14306 < Tarvastu > Eisen, Kkjad 121.

Muidugi ei jää siis massifantaasial kahe silma vahele ka erakordsete surnute jalanõud, vaid kodukäijat ennast lastakse juba laulda:

Küll hüppan ja kargan,
Pikk tee üle Päinurme,
Üks k a p u k a s jalas.

Eisen, Kkjad 41.

Kord rehepapp kuulnud, „kuidas üks rehealt p a s t a l d e g a tsihva-tсахva uksest sisse tulnud“ (E 27306 < Pärnu). Laste-hirmutisena esinev viisumees (L < Tallinn) osutab omakorda jalanõu nimetuse abil kummituste tõlgitsemist. Ja väga võimalik isegi, et ka erakordsest surnust põlveneva kummituse peioratiivne nimi kotu ~ kotumees¹⁾ on ühenduses kot(t)a(de)ga, mis tal jalas (?). Ja miks ei peaks siis lõppude lõpuks muude surnu jalatsimete hulgas leidma oma väljendust ka king, mis esineb muidu mujalgi piltlikus kõnes, nagu näit.

¹⁾ E. Kirjandus 1922, lhk. 111 < Hiiu. — Ka Saaremaal esineb kotu: „see on sihuke kuri asi või loom“; lapsi hirmutatakse hüüuga „kotu tuleb!“ (L < Anseküla). Setus on lastehirmutis kotas (P. Berg), Mulgimaal nimetatakse kuradit kotuseks, vt. näit. Eisen, Vanapagana jutud I 48 (15): „seal alles tulnud vana kotus ree pealt maha.“ — Võimalik, et siis on tegu ka mõne muu etümoloogiaga (vrld. näit. „kodu-kotus“). Haljasas öeldakse kuradi kohta kuatus ja seletatakse sel puhul: „Kuatus tähendab rahva seas koletat ja kondist, vist üleüldse seda, mis saksa keele Schkelett ehk kondikogu; mõnes vallas öelda ka kuiautus kondist ja koletat“ (H II 9, 541 (8)). — Vrld. sel puhul ka surma nimetust „kondiline“.

üt'luses „tütar käib ema kingas“ (' die Tochter tritt in die Fuss-tapfen der Mutter' — Wied, EWb), vrđl. ka kinga hellitussõnana rahvalaulus:

Tüterina, kuldakäng,
Tüterina, hõbehelme.

Kallas, Lutsi Maarahvas 122, № 153.

Mis puutub kingasse eraldi surnute puhul, siis Wiedemann oma sõnaraamatus tähendabki, et rauga kõrva maetud poisikese kohta öeldakse kingapoiss, vanamehekingapoiss või NB külma kingapoiss — vrđl. eelpool (§ 109) esitet üt-lust „vana jalapäästja, külmkinga poisike“, mis põhjenevat arvamisel, et poisikene peab kängima jalgu hauast lahkuval „vanamehel“ või „külmal“. Ning nõnda ongi valmind ja fikseerund erakordse surnu uus ja püsiv termin: külmking.

116. Külmkinga praeguseks alaks Eestis on pääasjalikult Saare- ja Muhumaa. Kuid külmkinga ja külmjala esinemine rahvalaules kui ka analoogiliste nimetuste kääpjalg, k(r)aapjalg jt. esinemine mandril (külmkingagi tuntakse mandril lillenimena) lubavad oletada kaudselt, et varemini see sõna või vähemalt vastav ideoloogiline baas on olnud tuttavam ka mandril, jäänd ent nähtavasti laiemalt viljeldamata domineerivaks tungiva „kodu-käija“ kõrval. Olgu mainitud sellejuures, et külmkinga kõrval saarlased tunnevad väga hästi ka „kodikäija“ nime ja tarvitavad neid termineid kõrvu¹⁾. Teiseltpoolt külmking esineb ka veel Liivis ja omab nõndaviisi kaugelt tähtsama minevikuperspektiivi kui ainult mõni kitsal murdealal moodustund lokaalne termin. Liivis külmking on liati üks neid haruldasi mütoloogilisi nimesid, millel pole mingit otsekohest sõnavastet Lätis²⁾, vaid ta kuulub üleni ja otsani Liivi-Saare ühisesse repertuaari. Raske

¹⁾ Vt. näit. Luce, WhuMm 68; Holzmayer, Osil. I 81 jne.

²⁾ Prof. Šmit ise olevat küll kuulnud lapsepõlves nimetust saja-jalgne = simt-kājis, millega hirmutat juhulikult ka lapsi, kuid sellel pole külmkingaga mingit tõsisemat sidet, — heidutab ju eestigi lapsi saja-jalgne putukas nagu läti simtu-kāja 'ein Insect mit vielen Füßen' (Ulm). Ainus teade mingist kümnekingalise nimevastest lätis oleks Latgale üliõpilase Liepiņi udune mälestus mingisugusest olevusest, kellest vanaema jutustanuvat ja nimetanuvat seda kümnejalgseks = desmit-kājainis (Rezekne), kuid siingi on tegu lihtsalt muinasjuttet nii sageli esineva mitmejalgse kole-tise juhulikku nimega.

on leppida siin oletusega, et külming Liivis oleks ainult hiline lain Saarest: liiaks erinevalt ja iseseisvalt see mõiste näib arenevat nii siin kui sääl küll sisult, küll isegi vormilt. — Tuletagem meelde kas või konsekvantset vahetegemist terminoloogias kahel liivi üksteisest tugevasti isoleeritud ja omaette elaval r urdealakesel: „külming“ esineb järjekindlasti ju ainult kultuuriliselt ja majanduslikult mahajäänd Lääne-Liivis, kus läbikäimine Saaremaaga on olnud võrdlemisi palju pisem, kuna sellevastu Ida-Liivis, kus Saaremaaga on käidud just väga elavalt läbi, esineb hoopis iseseisev ja täiesti kindlakujuliseks fikseerund nimetus „k ü m n e k i n g a l i n e“ ning seda ühtlaselt ja stereotüüpselt igalpool ilma selliste kobavate vankumisteta, mis on tüübilisi näit. noora-termini man (vt. § 64) ja paljastavad selle alles hiljutist ja keelde veel kohandamata lainamist võõrsilt. Sõnakuju kümnekingaline ei saa olla mingi otsene lain Saarest, vaid on tekkinud Ida-Liivis iseseisvalt keelelise arenemise tulemusena, mida on soodustanud üldine keelepsükoloogiline kaldumus hääldada erakordse sisuga sõnu väliseltki erakordsemalt: külma-kānga kilm-kānga > kim-kānga(ʹi) — vrđl. tulnud, olnud partitsiipe liivis tund, vond; vrđl. kolm-sōna setus kol (ka Lutsis ja Kraasnas), samuti vadjas kōm jne. Et külma > kim (külma > kümne) arenemine on ainult puhthäälkuline, osutub lisaks veel sellest, et sisuliselt kümne-motiivil Ida-Liivis ei ole mingit rolli: nimepidi külming on sääl küll kümnekingaline, aga teda kirjeldetakse ometi kahe- või neljajalgse olevusena (vt. § 102 ja 103). Side kümnega on siin täitsa juhuslik ja kannab läbilõhki rahvaetüoloogilist iseloomu: et seda kümne-arvu kuidagi põhjendada, siis püütakse seletada, kümnekingalised olevat igaüks küll inimmoodi, kuid alati kümme tükki koos ja tantsivat, nii et tuba huugab (Kr), või väidetakse veelgi abitumalt, muidu olevat kümnekingalised küll kaks jalga (näit. kui ta nendega hunti õrritab küünis ülal pennil — vt. § 112), aga tantsides tal olevat ikkagi kümme jalga all, ja siis põrmand podisevat aina (Pr). Jah, ja kui juba kord on valmivad selline ebamäärane mõiste „kümnekingaline“, — kui kerge on siis arendada edasi seda fantastilist olevust kas või libahundi, peninuki, vampiiri või mis tahte koletise tähenduseni! Ei saa aga sellise arengu man hästi enam juttu olla liivi külminga ainult hiljutisest lainamisest Saarest, vaid pigem küll kaunis vanast lainust (või koguni ühispärandusest?), mis arenendajaga mõlemal pool omaette tugevasti erinevaid tähendus-

radu, säilitades seejuures ometi nii siin kui sääl veel selgesti jälgitava sideme oma ürglähtekoha — erakordse surnuga. Ning olgu rõhutat veel kord kokkuvõttena iseloomustav asjaolu, et Lääne-Liivis, kus keeleliselt on püsind algupärasem sõnakuju külmking, ühtlasi on püsind selgemal kujul ja algupärasemalt ka sisuline side surnute maailmaga, kuna see on valgund väga ebamääraseks ja palju raskemini jälgitavaks just Ida-Liivis, kus sideme kadumist on soodustand omaltpoolt sõna keelelinegi moonumine kümnekingaliseks.

117. Katsugem märkida nüüd mõningad tähised ka külmkinga sisulises arenemises ja mitmekesisistumises erakordsest surnust peaaegu universaalolevuseni Liivis. — Esiteks juba erakordse surnu põhifoon iseendast pakub ainete ja kujude kuhjumiseks äärmiselt soodsaid võimalusi, sest samal foonil seisavad ka ju igasugu vaimud, kummitused, hirmukujud, arvatud kaasa osalt isegi kurat, kelle firma ja sildi alla on siirdund surnute foonilt palju motiive alles kiriku ja uueaja moe mõjul, — sellepärast ei tundu põrmugi võõristavana leida ka külmkinga man kuradi, kummituse ja kas või lastehirmutisegi jooni (§ 104 ja 108). Teiseks surnu ebamäärane välimus ja muutlik kuju on ligin-dand külmkinga fantastiliste elukate ja koletiste ettekujutusele (poolinimest-poolloomade; vt. § 101 ja 109). Liivis seda on soodustand eraldi veel rahvaetümologiseerimine „kümnekingalise“ nime ümber, mis on viind otsaga kuni seginemiseni vampiiri, peninuki ja isegi sissi mõistega (§ 103), kõnelemata enam individuaalsest rahvaetümoloogiast, mis on toond külmkinga ühendusse vastla-ehk „käki“-õhtu märdisanditajatega (§ 100). Kolmandaks ja kõige huvitavamaks ideoloogiliseks momendiks on külmkinga mõiste ülekandumine erakordselt surnult erakordsele elavale — nõiale ja selle moondisile. Huvitav see on ekstra sellepärast, et siin eesti ja liivi areng on valgund erinevasse suunda. Liivlased kalduvad üldistama külmkinga mistahtesugu nõia moondise — painaja, võlu, libahundi, hiilingu — nimeks (§ 102), ja saarlasedki kujutelevad külmkinga nõia rändava hingena, kusjuures selle murdmine huntide poolt toodab nõiale ka kehaliku surma (§ 108). Edasi kujutelevad saarlasedki külmkinga tuulispääna, milline ülekandumine on väga arusaadav, sest surnuid arvatakse ju sageli tuulehoona või lihtsalt õhujoana mööduvat (§ 110). Sellekõrval aga külmking on muutund saarlaste teadvuses ka ai-

nult nõia saadetavaks lendvaks, mis toodab haigust ja surma (§ 108). — Peatugem külminga haigestamismotiivil üksikasjalikumalt.

Teatavasti surnud üldse on pea kõigi rahvaste usundilises ürgteadvuses haiguste tekitajaiks¹⁾, ja see tendents väljendub väga silmapaistvalt külmingagi man Saares: inimene haigestub ainuüksi juba sellest, kui külming tuleb talle vastu otsekui külm või kuum õhujuga (§ 110). Satub nüüd aga mõni loom sellise õhujoa kätte, siis jääb muidugi ka loom haigeks, — ja siit edasi on kerge juba üleminek samuti õhujoana nooliva lendva, rabanduse ehk äkise (Hexenschuss) mõistele, mida nõiad saadavad loomade hävitamiseks. Külminga sarnastumist lendvale hõlbustab lisaks veel paar nende mõlemaga liituvat assotsiatsiooni: 1) metsavaht laseb hõbedaga külminga maha ja leiab ainult kääna koeraliha (§ 109), koeralihast tehakse aga ka just lendva (§ 108) ja 2) kõu hävitab kuradeid ja külmingi piksekiviga (§ 108), piksekiviga aga arstitakse üldiselt ka just lendvat, mis noolib samuti läbi õhu nagu piksekivi²⁾, — no eks kaldutagi siis otsima koeralihas ja piksekivis teatud sisemist sidet külminga ja lendva vahel³⁾.

Külmingast johtuva haigestumise eriliseks tingimuseks osutub sageli veel just see asjaolu, et satutakse külminga jälgedele või radade päale. Liivis kõneldakse seejuures ainult lääne murde alal külmingast ja nende massilisest liikumisest oma teed mööda (§ 106), kuna Ida-Liivis kohatakse Egipti rändavaid surnuid (§ 93). Saares lisandub haigestumisele veel äraeksimine kas või tuttavaimassegi paika, niipea kui aga satutakse külminga jälgedele päale (§ 110). Ka Liivis kõneldakse äraeksimisest, kui juhtutakse „eihüva“ s. t. kuradi radade = äbjõva takad (L, Pr, V) päale (vt. § 134). Niisama on tuttav

¹⁾ Vt. näit. Varonen, Vp 16—20; Manninen, FFC 45, lhk. 13—43 jt. jt. Surnuist tingitud haigestumist Liivis vt. § 92 (lhk. 28), § 95 (lhk. 39), § 96 (lhk. 41) ja § 98 (lhk. 47).

²⁾ Vt. Wiedemann, LdE 457. — A propos, külminga toodetud haiguste hulgas loetellakse ka nimelt just lendvat ehk äkist (vt. § 110)!

³⁾ Külminga — tuulispää — lendva seginemist hõlbustab lõpuks ka veel teatud vankuvus neis termineis endis Saaremaal, kus identifitseeritakse näit. lendva ka tuulispääga: „Kui inimene tuulis pasaks või lendavaks käib, siis on ta keha hingetumas olekus maas“, millejärele jutustatakse tuttavat lugu keha ümberpöörmisest (FFC 25, S. 99) — vt. E 42390 (21) < Pöide.

kogu Eestis arvamine, et eksib ära see, kes satub kuradi jälgede, vanapagana tee, vanaõeluse jälgede, vanakurja tee, vanahalva tee, halva jälgede (või halbade jälgede?); tondi teede, eksitaja jälgede, võrgitajate radade, vaimude tee, „Jiede“ s. t. hiidede tee, metshaldja jälgede jne.¹⁾ pääle. Kuna äraeksimismotiivi tuleb puudutada meil edaspidi kuradi päätükis niikuinii ligemalt (vt. § 134), siis piirdugem siin esialgu ainult haigestumise momendiga. Küsigem aga enne kõike: kust põlveneb üldse see käsitus kummalisist jälgest, radadest ja teist mööda metsi ja lagedikke? — Soome teadlane Holmberg oma suurepärasel analüüsis „Metsän peitossa“²⁾ näitab veenvalt, kuis üsna reaalsed sipelgate rajakesed, mida looduslaps imetelles jälgib enda ümber igapäev, on osalt juhtind tema fantaasiat ettekujutusele vaimudegi erilistest teist ja jälgest³⁾, millele seltsib sageli lisaks veel ettekujutus maa-aluste asulaist ja elukohtest; satub nüüd inimene kogemata tallama sellist erakordset kohta, siis teeb ta sellega vaimule muidugi halba ja peab vastutasuks kannatama ise kah kas eksimise või haigestumise karistust. Kuna mujal Eestis eksitavad ära kuradid, tondid, vaimud, haldjad jne., siis teeb seda Saaremaal ms. ka külmking, kusjuures tema kui algupäraselt surnu jälgede pääle sattumine juhib massifantaasiat kergesti just haiguse järeldamisele.

Aga oma mainitud analüüsis⁴⁾ Holmberg viitab ka vastavaile arvamisle muudegi rahvaste man. Pääle eestlaste ja soomlaste usuvad samuti meie slaavi ja germaani naabrid, et haldjail on oma teid ja radu ning et neile sattund inimene eksib ära ja läheb arustki segaseks või jääb haigeks. Eriti just rootslased kujutelevad lisaks, et seda juhtub inimesega, kes satub elva-nimeliste vaimude (= saksa Elbe) tantsuteele (sellest haigusegi nimetus älvbläst). Ja juba 1741. aastal kirjutab kuulus rootsi loodusteadlane Linné⁵⁾, et selliseid elvade tantsupaiku (elfdansar) moodustab tegelikult Cynosurus bracteis integris, s. t. mingi sinileheline rohi, mis keerutab oma vääte ratasringi; kui see rohi

¹⁾ Ruumipuudusel jäävad näited ise tsiteerimata. — Teiselt poolt jääb Eestiski see haigeks, kes satub „vanapatu jälge“ või „näide teeraja“ (Se) jne. pääle.

²⁾ KsVk III 16—60.

³⁾ Vrdl. lhk. 144 Grimmi märkust, et samale ettekujutusele on juhtind teiselt poolt ka taevas nähtav linnutee.

⁴⁾ KsVk III 17, 49.

⁵⁾ Linné, Öländska och Gothländska resa, 66.

kasvab lahjal niidul, siis näib moodustuvat siniseid rõngaid, mis lihtsameelse rahva arvamise järele tekkivatki elvade tantsimisest.

118. Vaimude tantsimine Rootsis tuletab meelde külmkingade tantsimist ka Liivis ning juhib meid otsima sidet germaani ja meie hõimu ühtlase ettekujutusteaheliku vahel. Sellega nihkub ent päevakorda külmkinga üksikute motiivide ja üldse selle mõiste tekkimislähtekohtade suur ja raske küsimus. Eelpool oleme teind kindlaks küll külmkinga mõiste ja selle sisu — ta tähendab algupäraselt erakordset surnut, — kui aga hakkame nüüd vaatama vähekesse ümber ning otsima külmkingale vasteid ka meie naabrite mütoloogilises loomingus, siis satume siin varsti avarale perspektiivile, mis on valgustand ennegi alåtasa meie usundilist maailma ja juhib meid ka seekord tähtsale kultuurajaloolisele järeldusele: jälle korraks me puutume kokku *germaani mõjuga*.

Juba külmkinga nimetusegi tekkimise ja selle ideoloogilise baasi selgitamiseks on väga oluline juhtida tähelepanu germaanlaste kombele panna surnule kaasa sõiduraha ja laev allima sõitmiseks, aga ka *surnuking* (*der Totenschuh*, altnord. *helskó*), mis kängitakse surnule jalga, et see suudaks ära käia pika teekonna teise ilma¹⁾; sääljuures germaanlased arvavad veel, et surm ise võib sisse surnu kingad enne selle pikka reisi²⁾. Nõnda näeme siis, kuis germaanlastegi surnute usundis kingad mängivad omajagu rolli. Mainigem lisaks, et sääl nimetetakse surma ennast sageli ka selliste iseloomustavate nimedega nagu näit. *Streckefuss* ~ *-bein* (16. sajandil väga populaarne), *Dürrbein*, *Klapperbein* jne.³⁾.

Erilist tähelepanu just jalgele ja kingele juhib omaltpoolt muidugi ka nimelt tantsimise motiiv, millest oli äsja juttu rootsi elvade puhul. Surnute tantsimine on tuttav Eestiski⁴⁾ ja

¹⁾ Grimm, DM³ 795. Vt. säälsamas: „Im Hennebergischen... nennt man noch jetzt die dem verstorbenen erwiesene letzte ehre den todenschuh.“

²⁾ Grimm, DM³ 803.

³⁾ Grimm, DM³ 812.

⁴⁾ Täiesti vastav liivlaste kirjeldusile on näit. seletus, et tonte ja kodukäijaid olnud vanasti palju ning eriti jõulu ja vana-aasta öiti nad liikund ikka ringi; siis kaetud kõik aknad kinni, „sest sääl kohas, kos tule valge paistis, sääl ööldi kurjad vaimud tantsivad“; mõned paigad olnud otse „kurja vaimude kolteri (=korteri?) kuhad“, kust mööda minnes nähtud neid aina (H II 18, 541 < Valjala).

juba Eisen (Kkjad 65) kirjutab, et „see tants tuletab meile aga elavalt Sakslaste surnute tantsu meelde, kellest 14. aastasajast peale Sakslaste seas palju räägiti ja kirjutati“¹⁾. Esitagem siinkohal näitena surnutetantsust Eestis ainult üks iselaadiline muistend, kus surnud ei tantsi küll mitte omavahel, vaid elavatega, kuid mis on tähtis meile sellepärast, et see sobib paralleeliks liivi vastavale loole külmkingest, kes tulevad sauna tantsitama ja murdma tüdrukuid (vt. § 102)²⁾.

KALMUPOISID TANTSITAVAD TÜDRUKUID

Vanast olnud mooduks noorematel kõrtsi tantsima minna. Nii läinud siis ka ühel pimedal sügisel pühapäeva õhtul hea trobikond küla tüdrukuid paari versta kaugusel olevasse kõrtsi. Nende tee läinud ka ühest vanast katku aegsest kalmust mööda, mida aga tüdrukud sugugi pole kartnud, vaid hõiskanud veel: „Kalmu poisid, tulge meiega kõrtsi tantsima!“

Jõudnud siis ilma mingi suguse äparduseta kõrtsi juure, kus poisid arvanud eest leida, aga mitte ühte poissi pole olnud. Poisid olnud kaugele kõrtsi juure läinud. Tüdrukud mõtlenud natuke aega kõrtsis istuda ja siis jälle kodu minna.

Korraga aga läinud kõrtsi uks kärinal lahti ja sisse astunud hulk isanda moodu riides olevaid poissa. Ka olnud üks torupilliga. Poisid hakkanud tüdrukudega mahedaste juttu puhuma ja neid tantsima paluma. Mida tüdrukud suures tantsu himus rõõmuga vastu võtnud. Nüüd pole enam muud olnud, kui torupill tõinama ja tantsu tulnud kui pipart. Tüdrukud olnud puru väsinud viimaks, aga poisid pole väsimust veel sugugi tundnud, vaid tahtnud vahet pidamata tüdrukuid tantsitades neid surnuks tantsitada.

Viimaks olnud tüdrukud nii väsinud, et jalgu pole enam oma korra järele jõudnud tõsta. Sellepärast läinud neil poiste jalgadega tihti jalad kokku ja nüüd tunnud tüdrukud, et poistel väga pehmed ja külmad jalad olnud. Ühele tüdrukule astunud pois ka kogemata jala pääle, see astumine olnud aga nii kerge ja pehme, nagu oleks kana poeg jala pääl. — Tüdrukud löönud kõik kiuh kauh laiali ja kalmupoisid — sest nemad nad olid — pistnud uksest müriinal ja kolinal välja. — Tüdrukud ei ole enne hommikud enam julgenud kõrtsist kodu minna. — E 29159 L.-Nigula.

Eelpool pikalt ja laialt käsitletud hundilugudes

¹⁾ Grimm, DM³ 807: Unsere dichter des 13 jh. reden indessen noch nie vom todtentanz, der seit dem 15. 16 zu den popularsten vorstellungen gehört.

²⁾ Muistend iseendast kuulub rahvusvahelisse juturepertuaari. Eestis tantsitajaina figureerivad harilikult kuradid või tondid (FFC 25, S. 29), Liivis — libahundid (S. 162).

(§ 111—114) viitavad kah mõned üksikasjad just germaani mõju piirkonda, olgugi et sääl esines küll ka palju üsna rahvusvahelisi motiive, mis on rännand meile osalt vast ida pooltki (nagu väidetakse Püha Jüri motiivi puhul — vt. § 113), suurem osa aga arvatavasti siiski läänest saksa-rootsi vahetalitusel. Igatahes on germaani mütoloogiaale omane pahade vaimude, resp. surnute ja risti-usu mõjul ka kuradi murdmine huntide poolt¹⁾. — Paralleelide otsingul ei tarvitse minnagi esialgu kaugemale kui tsiteerida Russwurm, kes kirjeldab samasugust pahade vaimude tagakiusamist huntide poolt Eesti rootslaste man ja juhatab järelmärkuses vas-teile muinasgermaani mütoloogias: „Offenbar ist der Wolf eine dunkle Erinnerung an den Fenriswolf, Bruder der Hel oder des Todes, der die Seelen verschlingt, oder an die Wölfe Odins“²⁾. Säälsamas Russwurm esitab ka rootsi vanasõna: „Wore icke wargar till, sa wore werlden af trollen full“ (= ohne die Wölfe wäre die Welt voller Trolle)³⁾. Isegi külmkinga või kodukäija sajatamine „hundale!“ põlveneb vist rootslaste hüüust „fara te ylwen!“ (= fahre zum Wolfe)⁴⁾. Lisaks juhtigem tähelepanu huvitavale keeliliselegi paralleelile: germaani maailmas nimetatakse hunti piltlikult Odini koeraks = Odins Hund⁵⁾, ja eks kutsuta ju meilgi hunti Püha Jüri kutsikaks, teiselt poolt aga — eks eesti „hunt“ olegi otsekohene vaste just sellele saksa-rootsi

¹⁾ Vastupidiselt kujutellakse germaani ja slaavi maailmas küll kuradit ennastki sageli hundina (Grimm, DM³ II 948), — just niisama aga ka Eestis: vt. Eisen, EM IV 220, EKI IV 36 (Stahli andmeid), muistendeid kuradist hundina vt. näit. E 31174, 44910 jne. Setus seletetakse, et susi ei murragi kuradit, sest „vanasitt ezi tei soe, vanasitt om soega veline“ (P. Berg Radaja külast). Isegi kodukäijate murdmist ei omisteta mõnikord hundile, vaid koerale: „Nainõ kooli nulgavoodi, naksi kodo käümä. Pini hauk. Kodokäijä tull akna mano. Pini tull mano, aie ärr, — nigu must varõs läts, pini perräh. Suzi putu-ui kodokäüjäd.“ — L < Setu Koselka külast (P. Berg). Vt. ka lhk. 100.

²⁾ Eibofolke II 264, § 388.

³⁾ Afzelius, Svenska Folkets Sago-Häfder III 193, 101.

⁴⁾ Russwurm, Eibofolke II 264, § 388: Die Redensart „Fara te ylwen i mynnen! d. i. Geh zum Teufel!“ kommt noch jetzt bei den Schweden in Kertell und Worms vor. — Vt. ka Russwurm, SaHWÖR 122 (125).

⁵⁾ Dem siegsgott werden zwei wölfe und zwei raben beigelegt, die als streitlustige, tapfere thiere dem kampf folgen und sich auf die gefallenen leichen stürzen. die wölfe heissen Geri und Freki, und noch ein schwank bei H. Sachs weiss, dass sich gott der herr die wölfe zu jagdhunden erwählt hatte, dass sie sein gethier sind (Grimm, DM³ I 134).

„Hund“-sõnale, kusjuures eestis tähenduslik siirdumine koeralt soele seletub vist sõna tarvitamisega algupäraselt eufemismina: „soe“ asemel öeldi meelitivalt „metsakoer“, alias „metsahunt“, kuid ajaga selle ütluse piltlik eufemismi värving tuhmus, kuni fikseeruski Põhja-Eestis normaalseks „hunt“ praeguses tähenduses¹⁾.

Aga edasi: üks ole ju meiega kokkupuutunud rahvaste hulgas eriti just germaani maailmas äärmiselt levinud igasugu ettekujutused surnute rännakust surnutemäele (Walhalla), hingedeniidule (Seelenwiese), surnutesaarele (Toteninsel) jne.²⁾, kusjuures neid motiive on populariseerind eriti veel just vikingite aja luule³⁾, NB selle aja luule, kus meie saared ja Liivi rannik olid väga elavas läbikäimises germaanlasiga ja seisid nende tugeva kultuurilise mõjutuse all. Surnute rännak iseendast on tuttav küll väga paljude muudegi rahvaste man⁴⁾, ja muuseas ka liivi ligemad naabrid lätlased saadavad oma surnuid Saksa-maale, kusjuures Saksamaa lätikeelne nimi Vāczeme näib tähendavat üldse sakste, ülimuste õndsat maad, mitte just geograafilist Saksamaad⁵⁾, kuna taas liivlaste E g ü p t samas õndsate-maa tähenduses seletub vist lihtsalt piibli mõjuga. Kuid liivi surnute ja külmkingade rännaku ligemal analüüsil kohtame siin ometi ka ilmseid germaani jooni. — Nagu Liivis nii kõneldakse

¹⁾ Vrdl. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest 62—64.

²⁾ Grimm, DM³ 789—792; Mogk, GM² 27—29.

³⁾ Mogk, GM² 29, § 21.

⁴⁾ Ebamääraselt see esineb Eestiski, nagu näit. järgmises muistendis, mis tuletab väga elavalt meelde vastavat liivi surnute- ja külmkingade massilist liikumist (vt. § 93 ja 106).

LAPS KOHTAB SURNUTEPARVE

Latsõkõnõ o'fl mängnū'. Suur pa'k inemizi tu'fl. Latsõkõzõ surnu' vanaezä o'fl ka olnu' pargih. Latsõkõnõ küsknū: „Koh mii Piitre (= küsi-ja äsjasurnud vend) om?“ Vanaezä ütle-es midä'. (Sellepärast Peetrit polevat ses partiis olnud, et „latsõ omma' töözõh paigah“). — P. Berg < Setu, Radaja.

⁵⁾ Šm, LM 83—84 ja LM² 85. — Vt. sel puhul ka LP VI 185 (VI): kari väikesi lapsi kisub metsas meest riideist, nii et see ei saa liikuda pagalt edasi kuni kukelauluni; ei aita issameie ega ristide ettetegemine. — Eks tuleta see elavalt meelde vastavaid liivi lugusid Baža- ja Sāmiž-peremehest (§ 93 ja 106).

germaanigi maailmas surnuteteest (Totenstrasse) ja hingedeparve liikumisest seda mööda, millele seltsib iseäranis keskajal äärmiselt populaarne surnutetantsu motiiv¹⁾. Vaimude massiline liikumine on üldse üks germaani mütoloogia armastetumaid motive, kust on võrsund välja kogu seeria mütoloogilisi mõisteid²⁾, muuseas Saksas eriti laialilagunenud saaga metsikust väehulgast või jahist (das wütende ~ wilde Heer, die wilde ~ wütende Jagd), mille eod ulatuvad kaugele minevikku ja näivad sugulised ettekujutusega Wuotani sõjaväest³⁾. Germaani maailmas väga arenend on selle vaimude hulga juhi mõiste, kusjuures Saksas haruldaselt levinend on käsitus metsikust kütist (der wilde Jäger) või naisest (Frau Holda ~ Holle ja Perchte); ometi on tehtud kindlaks, et see spetsiaalselt küti motiiv põlveneb hilisemast kristlikust ajast⁴⁾ (NB Liivis juhti ei olegi!)⁵⁾. Kes moodustavad aga selle vaimude hulga enda ehk massi germaanlaste teadvuses? — Need on erakordsed surnud ja esimeses joones just kägistet või ristimata surnud lapsed, kes tormavad parvedekaupa nuttes ja koleda huugamisega läbi metsa ja õhu⁶⁾, kuna viimasena läheb sageli lapsukene pisaratekruusiga⁷⁾; nad nõuavad omale kindlasti teed ja nende möödumine vältab kaua aega⁸⁾; ainult

¹⁾ Grimm, DM³ 803—807; Mogk, GM² 30, § 23. Grimm (lhk. 803) kirjutab: „Dem Tod wird eine wol geebnete und in bau erhaltne strasse zugeschrieben, auf der die todten mit ihm wandern.“ Edasi Grimm tsiteerib vanu fraase: „des Tödes pfat wart gebenet“ jne.

²⁾ Mogk, GM² 25, § 20.

³⁾ „Weitverbreitete sage von dem wütenden heer, der wütenden jagd, welche in hohes alterthum hinaufreicht“ (Grimm, DM³ 870). Sellest ligemalt vt. Grimm, DM³ 870 jj. (kokkuvõtte lhk. 899); Mogk, GM² 26, § 20 ja 49, § 35; Wuttke, DVA³ 17—20, § 16—18. Muistendeid vt. näit. Müllenhoff, SML² 379—391, № 501—577.

⁴⁾ Mogk, GM² 50; Grimm, DM³ 900.

⁵⁾ Eestis midagi sellesarnast oleks vast ehk Püha Jüri, kes ajab oma kutsikatega taga kodukäijaid just niisama nagu saksa metsik kütt oma koertega kiusab maa-aluseid, kes on teatavasti pisipisikesi kääbuseid ja põlvenevad surnuist nagu külmingadki.

⁶⁾ Grimm, DM³ 870 ja 872.

⁷⁾ Mogk, GM² 26.

⁸⁾ Tüübiline on järgnev alatasa esinev seletus: „Wie lange es gedauert hat, bis die letzten Gestalten des Zuges im Dunkel der Nacht verschwunden waren, wusste der Müllergeselle nachher nicht anzugeben, er hat aber das Gefühl gehabt, als wenn es mehrere Stunden gedauert hat“ (Haas, Rügenschche Sagen 4, № 8: Der Gespensterzug).

see, kes jääb seisma keset teed, sellele valju jahimees ei tee oma hulgaga viga, ja sellepärast ta hüüabki aina „keskele teed!“¹⁾ (vrdl. Eestis: „külamees, tee pooleks!“; vt. § 113); kuid selliste vaimude puudutamine ja ainult nende hingeõhkki võib toota nii inimesile kui loomele haigust ja surma, milline motiiv eriti silmatorkav on veel maa-aluste kääbuste man²⁾; samuti need vaimudehulgad eksitavad inimesi ära³⁾. Et ümardada kogumuljet germaani metsiku väehulga motiivi arengust, esitagem lõpuks veel üldpilt, mille on maalind tabavais värves juba aastakümnete eest Jacob Grimm. —

Überschauen wir nun die gesammte reihe der deutschen und nordischen sagen vom wütenden heer, so drängen sich folgende betrachtungen hervor. der mythus zeigt uns götter und göttinnen des heidenthums. — — — Diese gottheiten stellen sich auf doppelte weise dar. entweder, menschlichen augen sichtbar, zu heiliger jahrszeit, in das land einziehend, heil und segen mit sich führend, gaben und opfer des entgegen strömenden volks in empfang nehmend. oder unsichtig durch die lüfte schwebend, in wolkengebilden, im gebraus und heulen des windes vernehmbar, krieg oder jagd, die hauptgeschäfte der alten helden treibend: ein aufzug der weniger an bestimmte zeit gebunden mehr die naturerscheinung erklärt. Beide züge halte ich, ihrer idee nach für gleich alt, und sie greifen bei dem mythus von dem wilden heer manigfach in einander. die vorstellungen von der milchstrasse haben uns gezeigt, wie wagen und wege der götter sowol am himmel als auf der erde gehn.

Seit dem christenthum musste eine verwandlung der fabel eintreten. statt des götterzugs erschien nunmehr ein grausenhaftes gespensterheer mit finstern, teuflischen thataten entstellt. Vermutlich hatten schon die Heiden angenommen, dass in dem zuge der gottheiten die geister seeliger helden mitfahren; die Christen versetzten jetzt in das heer ungetaufte kinder, trunkenbolde, selbstmörder, die in grässlicher zerstümmlung auftreten. — Grimm, DM³ II 898—900.

Mis on see siis aga lõppude lõpuks? Eks ole ju liivigi külmingad pisipisikeste poisikeste hulk, kes tormavad oma teid ja radu või tantsivad metsikut tantsu (§ 106, vrdl. § 110)? eks pea

¹⁾ Grimm, DM³ II 876.

²⁾ Grimm, DM³ I 429 j.

³⁾ Mogk, GM² 25, § 20.

liivigi külmingi kohtav inimene ootama tundide kaupa nende möödumist ja eks silma ka vana Baža hingedeparve lõpus üht tuttavat surnut (§ 106 ja 93)? eks haigestu külmingadegi teele või jälgele sattunu ja eks need enamasti metsa hukatud ja nüüd ümberhulkuvad hinged, kes ekslevad ise mööda ilma, eks eksita need inimesigi siis metsa (§ 106 ja 110)? ja eks väideta ju lõpuks Liiviski otse lausa, et külmingad pole muud midagi kui ristimata surnud või tüdrukute kägistet lapsi (§ 105)? — Sellelt ideoloogiliselt baasilt on võrsund meie külming! See „kodukäija poolvend“ ja „vana surnu jalapäästja, külmingapoisikene“ pole oma ürgeos vist muud midagi kui erakordset surma saand väike väeti lapsukene.

Erakordseid surnuid üldse võime klassifitseerida ju harilikult ikka kahte suurde rühma¹⁾: p a h a d surnud ja õ n n e t u d surnud. Ühelt poolt seisavad surnud, kes on eland halba elu nõidena või kurjategijaina, teiselt poolt ent need, kes on surnud halba surma mingi õnnetuse või kuritöö ohvrina. Kuid massilooming ei suuda ju kunagi säilitada printsiipiaalseid detaile pedantliku klassifikatsiooni raames, vaid segab aina erirühmi üksteisega ja ajab sageli sassi kõige kindlapiirdelisemadki mõisted. Nõnda siis ka need kaks erakordsete surnute eritüüpi ei ole suutnud püstitada eestis enda mälestuseks kaht iseseisvat erinime, vaid on seginend üksteisega ja suland kokku üheks kompromiss-kujuks, kelle nimeks on suurel maal päämiselt kodukäija, saartel aga külming. Eelpool esitet materjali põhjal võime ometi vast oletada lõppotsuse n a, et külming näib tõlgitsenuvat algupärasemalt vist küll eriti just õ n n e t u t e s u r n u t e r ü h m a ja näib kujunenuvat suure germaani mõju all, mille tähtsamad momendid osutavad katolikuaja ilmet (vrdl. Grimmi seletust eelpool). Siiski ei saa seda mõjutamise aja komplitseeritud küsimust lõplikult lahendada üksi külminga puhul omaette eraldi, vaid see moodustab ainult ühe lülikese suures eesti-liivi ja rootsi-saksa mütoloogiliste suhete probleemis, mille ajalooline foon veel mitmest küljest kaunis tume.

119. Liivis ja Saares — neis meie kõige enam germaani mõju aluseis maakondes juba paganusaja päevist pääle — kül-

¹⁾ Kui jätta kõrva kolmanda — õilsete surnute — rühma, mis meid siinkohal ei huvita.

king on paisund ajaga laiapiirdeliseks olevuseks, kellesse on suland palju muidki eelpool käsitletud aineid, kuna mujal Eestis ta on jäänd varju domineerivaks tungind „kodukäija“ kõrval. Muidugi ei ole aga ka suurel maal õnnetu surnu ja eraldi just ristimata surnud või kägistat lapse motiiv iseendast sugugi võõras, ainult siin see pole suutnud fikseeruda niivõrd üldiseks ja kindlaks terminiks (vrld. „võrgutajat“, § 115; vrld. „umbluud“, FFC 25, S. 12 jne.). Esitagem paar iseloomustavat näidet.

Kui kennigi käien ära essas, sis om ta nende tütruku laste jalge (? jälge ?) pääle astun, keda tütruku ilma kellegi teedmade ära om hukanu, nende laste vaimu ulguve ilma mööda ümmer. Sis ei sa enne õigele teeale, kui kuk ära laul, siis lääve silma valale. — H II 55, 498 (36) Tarvastu¹⁾.

HUKATUD LAPS HUNTIDE PEREMEHEKS

Mõtsavaht käve mõtsah ni essü är, ni sai õdag pääle, jäi tõnõ mõtsa üäses, ni tekk tulõ ütte tierakõsõ pääle üles, ni jäi esi tulõ kõrvalõ suikma. Ni kuuld äkki kröbinat, ni kai üles, tieratta pitteh sõit susi, mies säläh, tull tälle mano, teret ni üttel: Peläguui midägi, ega mu kutsiko sinno puttui! Mies jäi ka rahulõ, ni susi lamõs tulõ vierde maha, a sõitja läts jäll mõtsa tagasi. A ku sös naas pallo süssõ kokko tulõma, ni kõik lamõsi tule mano maha.

Nii peräkõrd tull ka jäll innine mies soe säläh, ni naas kõnõlama, ni küsümä, ku's eletäs, kuis käsi käu ti-pual rahval, miä mul uno tege? Kütt üttel: A kiä so sös ett, et so nii nõvvatõlõt? Tuo üttel: A vett, ma olõ mõisä Mari poig, tuo om teile tädi. Minno vei imä peräh sündumist mõtsa, ni pand kattõ harolitsõ kõo vaihõlõ, lubas soelõ ärr, ni sös kasvatõti minno sih üles, ni panto soe peremehe, ni ma piä nikavva seoh amõtih olõma, ku imä ärr koolõs, sös saa timä mu asõmõlõ. A mõtsavaht tahaas usku, sös üttel võõras: A mine kae, säääl kõo vaihel umma parhilla viel mähkme. Ni jutu aijeh oll mõtsavaht magama jäänü, ni ku üles heräsi, olõõs kedägi inäb nättä. Läts tõnõ sös kodo minneh kõost müädõ, ni löüse kah säääl mähkme olõvat.

Läts sös Mari mano, ni kõnõli toolõ, a midä, tuo salas kõ ärr, et timä tiijääi midägi. Üttel sös mõtsavaht, et mähkme umma viel säääl, ni lätsi kattõkeske mähkmit otsma, a lövvääs inäb midägi, olli ärki kaonu. Sös naas Mari väega kahitsõma ni tunist üles, kuis timä latsõ mõtsa veenü, et kiäki tiijosii tuost, a nu oll väega hallõ, et poig oll süssõ peremehe pant, ni et esi ka peräh kuolmist pandas, ni tahtsõ küllä päsemist, a patu peräst

¹⁾ Vrld. E. Kirjandus 1909, lhk. 25; Nimelt peetakse tüdrukute ärahukatud laste hingesid äraeksitajateks (< S.-Jaani).

saaki is timä inäb hinge rahu, ni timä väega halohõhõ kuali. (Seo lugu üldäs ilda aigu ollõv sündünü!) — H II 3, 109 (7) < Vastseliina¹).

„METSÄ VAIM“

Kord läinud üks metsavaht metsa kõndima ja eksinud ära. Öö tulnud pääle, ja et ka külm oli, siis teinud ta tule ülesse ja heitnud sinna magama. Olnud arvata poole öö aeg, kui üks mees mõtsast magaja juure tuli ja temaga kangeste tülli hakas selle pärast, et ta tule tema tee peale oli teinud. Viimaks ütles see võeras mees, et „kui sa mitte minu onu ei oleks, siis tappaksin ma sind just ära, aga et sa minu lihalik onu oled, siis pane tähele, mis ma sulle ütlen: kui sinu õde noorem oli, siis tegi ta hoora tööd ja tappis selle süita lapse ära, mis temast oli sündinud. Ja kui sa nüüd kodu lääd, siis mine koplisse ja kaeva kolmanda kase juurte alt — säält leiad sa need lapse luud. Võta need ja vii õpetaja juure ja lase ilusast maha matta, siis saan mina ka hingama, nüüd pean ma ilma ruumis ümber rändama.“

Metsavaht läks kohe koju ja kaevas kolmanda kase juurte alt; säält leidis ta need luud ja viis kohe kirikherra juure, kus ta talle oma juhtumise otsast otsani ära rääkis. Nüüd luges õpetaja matmise sõnad ära ja nüüd mattis ta need luud maha ja läks kodu. Teel leidis ta koti täie raha ja ta läks nüüd kodu, kus ta rikkaks meheks sai. — E 16322 < Võnnu²).

Külmkinga semasioloogilise arenemise tajumiseks õnnetust surnust universaalkujuni puudutagem lõpuks veel puhtpsükoloogilist momenti usundiliste mõistete levinemises, mida võiksime nimetada lihtsalt m o e k s. — Nagu riietuses, ehitusis ja kogu meie välises elus domineerib mood, nagu kunstis, poliitikas ja üldse meie vaimlikuski elus teatud ajal ja oludes lähevad nii-öelda moodi erivoolud ning tõmbavad endaga kaasa ebateadlikke hulki, — nõndasama lähevad teatud tingimustis moodi ka erilised usundilised mõisted, saavad erandlikult populaarseiks, levivad määratu hooga laiali massis ja muganevad igasugu kombinatsioon. Nagu igapäevases elus hakkavad sageli otsekui epideemiliselt kõigile suhu mõned sõnad ja ütlused (näit. meil Vabadussõja atmosfäärist võrsund „soomuse tegemine“, „onupoja-poliitika“, „mainitud suhtes“, „võmm“ jne.), — nõnda ka mõned

¹) See muistend on esitet nimelt just sellepärast, et ta sobib eesti paralleeliks vastavaile liivi lugudele (vt. § 99) ja teiseks sellepärast, et see näitab kägistet lapsi metsakoorte peremehe rollis ka Eestis, nagu oli sest eelpool juttu germaani metsiku küti puhul. Huvitav on lisaks veel, et muistend põlvneb Setust, kus oodanuks ennem küll Püha Jüri nime. — Vrdl. õitsiisa Liivis § 51.

²) Iseloomustav on siin loo päälkiri, mis esitab hukatud last „metsa-vaimuna“, kelle tee pääle ei tohi tuld teha (vrdl. § 110).

mütoloogilised nimed saavad nagu moesõnadeks ja vallutavad omale hegemoonia võõrastegi mõistete üle. Eks ole näit. paljudes keeltes selliseks moesõnaks nõia nimi, mida tarvatakse igal sobival ja mittesobivalgi juhul (vene ведьма, läti ragana, saksa Hexe, vrdl. rootsis taas troll)? Eks ole kiriku aastasadade pikkuse propaganda ja reklaami tagajärjel ka kurat mitmes keeles äärmiselt populaarne ja otse moesõna, mis pudeneb suust ilma mõtlematagi? Uuemaaja saksa mütoloogias armastet moesõnaks on imeline Schwanenjungfrau, kellest kubisevad aina jutundid¹⁾. Ja kui otsida näiteid omagi kodust, siis leiame muidugi ka siin selliseid nimesid mõnegi, mille haruldane populaarsus tuleb kirjutada lihtsalt moe arvele. Tuletagem meelde kas või kaht rootsist lainatud mõistet, mis — nagu võõrad asjad kunagi — on saand erilise tähelepanu aluseiks, lagunend kulutulena üle kogu Eesti ja kasvand kaugele välja oma algupäraseist kitsaist piirest: need on näkk ja veelgi enam tont, mis on paisund Eestis tõesti juba peaaegu kõikesisaldavaks universaalmütoloogiliseks kujukse... — jah, just niisama nagu Liivis külmking.

Esitand nõndaviisi eesti-liivi külmkinga kogu ta ulatuses, eritelnud ta olemust ja sisu, uurind ta kujunemist ja lähtekohti ning jälgind ta arenemist igasse suunda, — lõpetagem siis oma juurdlus nendesamade ridadega, milledega lõpetas ka meie suur vanavara kogu ja tutvustaja Eisen aasta kolmekümne eest oma analüüsi külmkinga kohta (Kkjad 82), olgugi et nüüd lõppresul-taadina tuleb tõrjuda tagasi Eiseni väide, „et külmkingal kodukäijaga vähä tegemist“. —

Seega olen siia üles pannud, nii palju kui ma külmkinga kohta teateid saanud. Nii väga kui need teated ühest teisest ka lahku lähevad, näitavad nad ometi seda tunnistavat, et külmkingal kodukäijaga vähä tegemist. Kasinate ainete põhjusel ei julge ma külmkinga kohta lõpu otsust anda. See võiks alles siis sündida, kui külmkinga loomu paremini uuritud. Puuduvad ka Saares mehed, kes külmkinga loomu järele uurivad, — ehk härkab neid ometi aastate pärast, kui üleüldine edenemine Saares ikka enam maad saab võtnud. Või panevad need riad ju ometi olevikus mõne sule liikuma? Eks näeme!

¹⁾ Mogk, GM² 55, § 37.

VI. KURAT

KURADI NIMED JA ISIK

119. Nagu eesti nii liivigi keele populaarsemaid sõnu on **k u r a t**, mis on saand otse alatiseks sõimu- ja vandesõnaks, nii et on kaotand sageli isegi kogu oma usundilise tähendusvarjundi ja esineb pahatihti lihtsalt veel ainult — noh, kõnet kõvendava „artiklina“, nagu Eestis ikka öeldakse. Kuradi liivikeelseks vasteks on üldiselt **k u r e** (lvü). Juba SjWied (LWb) kirjutab: kure, pl. kurēd, ka kurē, kurie ja **S a l a t s i** liiviski kure; samuti esineb SjWied aegseis Matteuse evangeeliumi tõlkeis kure; Setälä noteerib isegi katkehääliku kurē' (Pz, Ir). Peaaegu sagedaminigi veel kui kure esineb tänapäeva liivis sellekõrval muljeeritud sõnakuju **kuře** (lvü), mis olevat „pehmem ja peenem kui kare ja kõva kure“ (Pr). Sõna deklioneeritakse üldiselt kaht viisi: 1) osastav **k u r r õ** (SjWied, LWb sub Teufel; SjWied, LGr 423, 32; Matteuse evangeelium VII 22 jm.; Ir, Kr, Pr) või muljeeritult **kuřrõ** (L, Ii, Sr, Kr, Pr) ja 2) osastav *-nen suffiksi analoogial **k u r e s t** (Kr, Pr, V), kurē'st (Kl Set) või muljeeritult **kuřest** (Sr, Ir, Kr, Pr, V, Kl); kolmandaks esineb osastavas ka veel **k u r e t** (L, Ii, Ir) ~ **kuřet** (Kr 65). Ometi *-nen suffiksi mõju kaugemale ainsuse osastavat ei ulatu, ja mitmuses esineb üldiselt **kured** ~ **kuřed** (lvü), mitm. osastavas **kuredi** ~ **kuředi** (lvü).

Kure-sõnaga tõlgitsetakse Liivis ka pärgelpaska ehk juudasitta (asa foetida), mida nimetatakse liivi keeli **k u r a d i s i t a k s** = **kuře-sita** (lvü = lt velna süds); SjWied (LWb) noteerib selle asemel drīsdrek, drīvsdrek, drīveldrek 'Teufelsdreck' (= lt drīveldrekis)¹⁾. Kuradisita kõrval kõneldakse veel **m e r e k u r a d i s i t a s t** = mjer-kuře sita (V), ilma et selle tähendus oleks selge.

¹⁾ Ka Lutsis öeldakse lätj mõjul pergele sita ehk juudi sita kõrval mõnikord drevendrek (P. Voolaine) ja Eestiski esineb „triivistükk“ (EVR XXXVII 23, 47, 68).

Edasi nimetetakse langetõbe harilikku termini saddõltõb-te'b (lvü — ühendetav tüvega „sadama“) kõrval ka kuraditõveks = kuře-te'b (Pr), sest arvatakse, et langetõve hoogude aegu kurat võtab inimese oma kätte, nagu piiblistki olevat kirjutet (Pr). Piiblist põlveneb ka termin kuradist vaevatud = kurest võjastõd, millest vt. alamal. Pidalitõvegi kohta öeldakse mõnikord kuradikärn = kure-krama (li, Ir).

Kõige sagedamini kurat esineb tänapäev. vandesõnana igasugu ühendeis: las kurat (sind) võtku = laz kure (sinda) võtag (lvü) ja kurat alles ära = kure alž jara (lvü) on ju liivlaste harilikke hüüde. Juba SjWied (LWb) märgib mõningad selliseist sõimusõnust: kuradile antav = kurēn antõb ja kuradipraad = kure tsepīd 'Höllensbrand, Teufelsbraten'. Edasi öeldakse: kuradipiits = kuře põtõg (Pr), ah sa kuradisuu täis = ak sa kuře sū-täuvž (L, Kr, Pr), kuraditükk = kure-kabal (Pr, Kl), ah sa kuradihing = ak sa kuře-gara (Ir, Kr), kuradi pois = kuře pois (Pz, Sr Ket = Mt. 325), kuradisulane = kure sulli (L, Pz, Pr), kuradiori = kure kalp (Kr, Pr), kuradi teenija = kuře dēñiji (Kr), kuradi palgaline = kure pālkali (SjWied, LWb). — Selliste sajastustega siunatakse Liivis üldse igasugu vastalist, eriti veel kadedat ja nõida, aga ka ulakaid ja vallatuid lapsi, kellede kohta öeldakse kuradilaps = kuře läpš (L, Kr, Pr) või näit. „see on valmis kuradipiits“ (Pr). Igasugu vargad ja petised on kuradi apostlid = kuře apustuļd' (Pr — vrđl. Eestiski mulgi murdeis poostel < apoostel kirumissõnana)¹⁾.

Eriti huvitav on termin kuraditegija = kuře-tēji (Pz, Kr, Pr), mis tuletab meelde eestis tarvitavat sõimusõna kurjategija ja juhib meid kuradilt kurja tähendusele. Sinna- poole viitab ka varguse eest karistetavale lapsele loetav salm:

Perenaine kõutsi (isast kassi) peksis,
mis see kõuts „kuřfõ“ (kas „kuradit“ või
„kurja“?!) tegi ~ on teind?
— Kõuts sõtkus vana kassi,
saba ligunes koores, —
sellepärast ta kurat peksta sai.

LF I L 138.

SjWied (LWb) ühendabki nähtavasti kure kurja-tüvega ja annab sellele sõnale järgmised tähendused: 'böse, arg, übel, schändlich, Teufel, Satan', tuletab edasi isegi komparatiivi

¹⁾ Vrđl. Grimm, DM⁴ III 300/1: Wer sich mit dem teufel einlässt, ihm verbündet, heisst teufels gesell, genoss, kerl, vālantes man, bote, knabe, teufelskind. Grimm, DM³ II 957: Wer den alten gōttern anhieng, ihnen heimlich opferte, hiess teufelsdiener.

kurēm ja adverbi kurēst¹⁾. — Ometi tekib kahtlus, kas siin sõna tähenduste tõlgitsemisel pole tegu eesti keele segava mõjuga: juba häälikuliselt kure-sõnakuju ei sobi hästi kurja-tüvele, ja kuigi oletada häälikusäädusliku sõnakuju taganemist analoogilise eest, siis jääb ikkagi küsitavaks sõna sisuline külg. Tõsi jah, praeguseski liivis esineb komparatiiv „jo kure“, kuid mitte „kurjema“, vaid „kuradima“ tähenduses, näit. „sa oled veelgi kuradim kui päris nõid“ (L, Sr, Kr, Pr — vrđl. eestis samasuguseid substantiivide komparatiive nagu sitem, tõpram, solgem jne.). Üldiselt ei saa omistada kure-sõnale praeguses liivis kurja tähendust; liivlased ise väidavad, et see sõna kurja tähenduses on ainult saarlaste s. t. eesti keeles (L, Sr, Kr, Pr), kuna „rannakeeli“ kure näib tähendavat ainult kuradit. Isegi sellises ütluses nagu „kuřřõ täuvž“ (Pr), mida tarvitetakse nõia iseloomustamiseks, ei ole liivlaste teadvuses tegu kurjaga, vaid see tähendab „kuradit täis“ (vrđl. lt sātāns iekšā = saatan sees). Samuti on lugu piiblist tuttava ütlusega kurest võjastõd (SjWied, LWb; Sr, Kr, Pr) = kuradist (mitte kurjast!) vae vat ud (vt. näit. Matteuse evang. XII 22, 42—45); Salatsi liivist SjWied noteerib vastavalt kurest jära pandeds (LWb ja LGr 358) = kuradist ära pandud 'vom Teufel besessen'²⁾. Lisagem veelgi paar iseloomustavat ütlust: vanasti seda kuřřõ s. t. kuradit (mitte kurja!) ju palju oli (Sr 40); see teine naine oli väga kurat (L 1 — ilmsesti adjektiivses tähenduses, ja ometi on jutustaja teadvuses selgesti kurat!); sa lähed sellisele kuradile mehele (Ii 50); kuradi rätsep ei läind ära (Kr 44) jne. jne. — Lühidalt, praeguses liivis kure tõlgitseb ainult kuradit, ja kui tõesti kurja tähendus on kunagi liitund kure-sõnaga, siis see on tänapäev unund või püsind ainult eesti keele tundmise tõttu.

Lõpuks mainigem, et rahvaetümoloogia on ühendand kure-sõnaga ka Kuramaa nimetuse Kur(g)mō ~ Kure-mō (Pr), sest seda peetakse kuradi loodud või õigem jumala tagant varastet maaks (Pr 263 = US. 1 B + S. 275, vt. LRU I 81, § 47).

120. Kuna praegusaja kasimata suuga nooremad pilluvad kure nime häbemata palju üle huulte, siis varemalt asi olnud hoopis teisiti: seda sõna öeldud väga ja väga harva (Pr), kuradi ni-

¹⁾ SjWied (LWb) esitab isegi abstraktset kurjust tähendava sõna kureus 'Bosheit', kuid see on ilmsesti ainult tolleaegsete liivi koolmeistrite kunstlikult loodud sõna ja paljastab omaltpooltki, kuis kure-sõnale on omistet piibli tõlkimise otstarbel ja eesti keele eeskujul ka kurja või kurjuse tähendus.

²⁾ Selle kujutelma eod ulatuvad õieti paganusse; Jener krankhafte, blödsinnige Zustand der menschen, von denen es heisst, die elbe haben es ihnen angethan, ist unverkennbar analog dem besessenwerden von teufeln (Grimm, DM³ II 967).

metamist peetud otse patuks (Sr) ega ole lubatudki võtta teda lausa suhu (L, Kr), vaid ainult mõistu, teiste sõnadega nagu näit. eihüva (L), mustmees (Kr) jne. Liivis tuntaksegi rida kuradi „pehmemaid“ nimesid ja eufemisme, millede vaatlusele nüüd asugem.

Populaarseimaks kuradi asenimeks on tema iseloomustavaimat omadust tõlgitsev adjektiivne eihüva = äbjuva (lvL) ~ äbjöva (lvI), esineb ka Setäläl (Ir — Mt. 1137). Vanarahvas pole üldse tahtnudki, et majas või toas öeldaks kuře, sest kui kuradit (kuřrō) hüütakse, siis on ta kohe ise ka juures, vaid sees võidud öelda ainult eihüva (L). Kuradi rollis see sõna esineb alatasa, näit.: kõik paha on eihüvast (L, Kr, V), see on eihüvast vahetet laps (Pr 138), eihüva laps (Pr 65), hõbedaga ju seda eihüva lastakse (Sn 10); vallatut last noomitakse: sa oled akuraat eihüva ise, ei jõua sind ära valitseda (L). Lõpuks eihüva on saand otse vandesõnaks: eihüva sind (ära alles) kis-kugu (L) jne. Kuradi tähenduse kõrval eihüva tarvitetakse ka ebamääraste kummituste tõlgitsemiseks: eihüvad vaimud = äbjövad (~ sliktid) garad (lvÜ — vt. § 143), öeldakse ka kuře garad (näit. Kr 66 — vrđl. § 119); teinekord taas seletetakse, et raha hoiab eihüva jõud = äbjöva jo'ud (Ir 19); eihüva(dest) (jalg)radadest metsas vt. § 134.

Nimetus „eihüva“ valgustab osalt üldist eufemismi psüko-loogiat: negatiivse omaduse tõlgitsemiseks on ju küll omad erilised adjektiivid igas keeles (nagu näit. paha, halb, kuri jne.), kuid need jäetakse nimelt kõrva ja võetakse vastupidi — just positiivset omadust tõlgitsev „hää“ ja lisatakse sellele ainult piskene negatsiooni partikkel ette, millega püütakse nagu maskeerida või hoomamatuks varjata nimetuse tõelist negatiivsust. Nii esineb kuradi eufemismina saksas Unhold¹⁾, venesнедобрый, нехороший, неладный (vrđl. ka недругъ) ja on tungind nende eeskujul kogu Baltikumisse tõkelainuna: läti nelabais, liivi äbjöva ja eestigi Lutsi asunduse murde eihüä. — Ebahääduse printsiibile seltsib sageli ebapuhutuse printsiip, mida tõlgitsetakse sama ideoloogiaga: vist vene нечистый otsekohe-seks väljenduseks on läti nešķkistais gars (Dondangeni murdes nāšķis gars 'der unreine Geist')²⁾, milline ütlus on saand tut-tavaks liivlasilegi = nešķist gara (Pr), olgugi, et seda peetakse üldiselt ikkagi läti sõnaks, mida tõlgitsetakse „rannakeelde“ NB just vastega „eihüva“ (L).

¹⁾ Nimetus Unhold ulatub paganusse paha vaimu tähenduses — vt. Grimm, DM³ II 956/7.

²⁾ Küllap sama sõnaga on ühendetav ka juba Lange sõnaraamatus atesteeritud nīšķis — vt. Šmits, LM 63. Muidu lätis tõlgitseb puhast harilikult adjektiiv tīrs ja ebapuhast netīrs.

Juhusel kui kuradi negatiivset omadust ei taheta just maskeerida ega pehmenendada, siis väljendetakse see ka otsekoheselt vastava adjektiiviga: nagu eestis „kuri vaim“, niisama öeldakse lätis ļaunais gars, venes злой духъ, saksas der Böse, Bösewicht ja liiviski vastavalt tige (vrđl. eesti kirikukeelset ütlust „see on tigatedast“ ja setu-võru tikõ't) = ti'g (SjWied, LWb; Matteuse evang. VII 22, 23; Ii, Sr, Kr, Pr V)¹⁾: ti'g olevat saatan ise (Ii); mingi halb asi manatavat või põhatavat tigatedale (V) jne. Enamasti ti'g esineb tänapäev siiski ainult vandesõnana ja sedagi päämiselt Ida-Liivis: tige las võtku (Sr, Kr, V), las tige alles ära teda võtku (Pr), oot, sa tige, sa alles ära, sitta sulle persesse (Pr). Ka inimese kohta öeldakse ti'g ~ selline nagu ti'g (Ii), vrđl. „minul oli tema pääle nii tige (~hapu) meel“ (Pr), — viimases ütluses ti'g esineb juba ilmsesti omadussõnana, olgugi et teda harilikus kõnekeeles adjektiivina ei tarviteta, vaid sellena esineb suffiksi abil tuletet ti'gli (Ir), mis tähendavat läbi-läbi haiget, põdurat, tõbist, kuna substantiiv ti'g ise tähendavat ka epideemiat ehk tõbe üldse (*Ir)²⁾, millekõrval sõna tōbi = te'b tarvitavat teatud erihaiguse eraldi tõlgitsemiseks (*Ir); üldisemalt seletatakse küll vastupidi, et just palju haigusi üheskoos saab ühiseks nimeks te'b (Kr, Pr), vrđl. tõbine aeg = te'blimi äjga (Sr, Kr, Pr). — Igatahes seisame siin ideoloogiliselt väga huvitava segimineku ees kuradi ja haiguse mõistete vahel, — SjWied (LWb) märgibki otsekohe kuradi eufemistliku nimena ruja s. t. haige, mis on praegu tarvitusel harilikult küll enam nõia ja nõiduse tõlgitsemiseks (vt. LRU III); isegi te'b esineb nõia nimetusena (Pr 29). Samalaadilist arengut võime jälgida ka germaani maailmas, kus katku või tõbe tähendav drōs on saand kuradi eufemismiks ja vandesõnaks: „dat di de drōs slā“ (s. t. et sind dr. rabaks)³⁾ — vrđl. liivi kirumisi „ruja sind las võtku“ (Pr) ja „otsi ruja“ (lvÜ)⁴⁾.

Õige sagedaseks kuradi eufemismiks on edasi must = musta (näit. L 117, Kr 108 jne.), „va must ise“ (Kr, Pr, V), must kurat (Kr 147 = S. 156), must-perse (Kr 108 = S. 3,

¹⁾ Eesti tige: tigateda adjektiivij vaste liivis peaks olema õieti ti'gdō, kuna ti'g vastab eesti tigu: teole. Mõlema sõna ühisest algupärast oli meil juttu juba nati puhul (§ 73, vt. LRU I 201); vt. ka § 139.

²⁾ Esineb isegi verb ti'ggō: jära ti'ggōn rišting tähendab väsind, musta, ületöötand inimest (L).

³⁾ Grimm, DM³ II 955.

⁴⁾ Olgu mainitud, et kuradi peetakse ka haiguse tekitajaks: nii näit. ta saadab halltõve oma vastalisele selga (L 123 = S. 190, vt. LRU III). — Just niisama kurat põhjustab haigusi ja eriti just halli ka venes (vt. Собрание сочинений Максимова XVIII 25—26). — Haiguse poole viitavad lõpuks mõned sõimusõnad Lutsiski: tōbi-alunō, haller (s. t. koleera); lempo-sõnast vt. § 139. Vt. ka § 137 (side surnutega).

vt. § 30, LRU I 54) ja iseäranis mustmees = musta-miez (lvü; ka SjWied, LWb, sub Teufel). Vanasti kure polevat öeldud kunagi, vaid ikka mustmees (Kr), näit.: ta on mustmehega ühes nõus või teeb mm. tööd (Kr); nüüd sa joo aga ainult, mängi kaarte, varasta, — küll mustmees su viib ära kõige kaardipunt-raga (L); vaat mustmees sind siis kisub ~ kiskugu (V) jne. Mustmees esineb üldse sõimusõnana (L) ja tõlgitseb piltlikult ka kirikõpetajat, pappi (L, V), sest „papid ju need kuradid ep ongi“ (L)¹⁾; iseäranis veel lastele öeldud õpetaja kohta „must saks“ (L). Mustmees on lõpuks ka Juudas, „sest ta ju kurat oli“ (Kr)²⁾. — Must kuradi eufemismina on tuttav igalpool liivlaste naab-reilgi: eestis must (mees)³⁾, lätis melnais (vīrs), venes черная сила, черный (vrđl. ka rahvaetümologiseerimist чортъ sõna arvel), saksas der Schwarze⁴⁾ jne.

Mustale seltsib liivis veel üks nimetus värvi järele: hall mees = õgi miez (Pr), vrđl. läti vecs pelekais s. t. „vana hall“ (L < Dondangeni), saksa Graumann, Graumännlein⁵⁾; eestis taas öeldakse kohati „oh sa täpiline kurat“ (näit. Koerus) või kirivane (näit. Kuusalus), vrđl. hüüdu „kirivase päralt!“

Musta värvi kõrval teiseks kirikliku kuradi oluliseks välimuse tunnuseks on sarved, millepõhjal on tuletet eestis nimetused sarvik, sarviline, venes рогагый (vrđl. хоуликъ), niisama ka lääne-liivis säriki (L), ida-liiviski öeldakse kord juhulikult sarvemees = sõra-miez (Ir 1 = Mt. 301 B), kuid üldse sarviku mõiste näib liivis kodunemata⁶⁾. Saarlasilt kuulnud ja omandet on nimetus toñt = toñt' (L, Sr, Pr, V), mille noteerib juba SjWied (LWb): toñt' 'Kobold, böser Geist' — vt. § 144 ja 147. Sellevastu liivlased ei tarvita kunagi paganat kuradi väljendamiseks, nagu see esineb alatasa eestis, vaid liivis paganõz tõlgitseb mittekristlast, harvem sõimusõna. Lätlasilt kuulnud on bobortš (L), mis esineb küll harilikumalt lastehirmutisena (vt. § 148)⁷⁾. Kord öeldakse kuradi kohta juhulikult ka va vana

¹⁾ Vrđl. Liivis eriti populaarset papi esinemist libahundilugudes (LRU III).

²⁾ Vrđl. ka Thomsen, Beröringer 175.

³⁾ Vrđl. kummituse nimetust mustu (Eisen, EM I 164; Wiedemann, LdE 431), mis esineb ka kuradi tähenduses.

⁴⁾ Grimm, DM³ II 945.

⁵⁾ Grimm, DM³ II 945.

⁶⁾ Võib-olla on mõjund siin segavalt ka läti ragana mitte kuradi, vaid nõ-amoori tähenduses (vt. LRU III võlu pt.).

⁷⁾ Olgu mainitud, et lätis kuradi tähenduses esinev jupis (vt. Šmits, LM 4, 63 ja ME) on tuttav liivis ainult kirumissõnana: ah sa jup (põ) sind! (Ir. Pr). — ME tuletab lt jupis eL sõnast jupe (~ jube), kuid see etümoloogia jääb sisuliselt kaunis kahtlaseks.

karu = okš (Pr 72 = Mt. 592 + 1045 + 1130), mis vastab häälikuliselt eesti ott-sõnale ¹⁾. Nimetusist eksitaja = vjedikšiji (Sr, Kr, Pr, V), metsaline = mõtsali (Pr) ja metsamees = mõtsa-miez (L, Pr) vt. ligemalt § 134.

Lõpuks veel täiesti süütu eufemism on vanamees = vana-miez (L 140, Pr — vrđl. läti vecs tēvs, Dondangen) ja sageli lihtsalt vana (L, Kr, Pr), „vana ise“ (L, Pr)²⁾. Eriti sagedasti vana, tihti lühendat kujul va, esineb muude nimetuste ees nagu eestiski: vana kure (Kr, Pr, V), va vana kuře (Pr 129), va kure (Pr), vana tont ise (Pr), va sarvik (L), va must ise (Pr), va mustmees (L, Pz, Kr, Pr), „mustmees kah on seesama vana“ (L) jne. Tülitsejad vihas ähvardavad teineteist: kui vana või vanamees tuleb, siis ta „hakkab sul pähe“ (s. t. haarab pääst kinni) ja paneb vastu seina, nii et hambad suust välja pīrpīrpīrr (L). — Vanale vastandlikult esineb mõnikord ka noorisand = nuor-izand (Kr, V), eriti kui on tegemist puugi moodi hangitava kuradiga (vt. § 136).

121. Piibli prilli läbi vanausku halvaks panev liivlane peab kõige kurja, halva ja musta autoriks aina kuradit, nii et on tekkinud otse kõnekäänd „kõik halb on kuradist“ (L, Kr, V). Seda kuradit kujutellaksegi enne kõike vastavalt piibli ja kiriku kolmainsa jumala monismi printsiibile kah ühesainsas isikus, kes elanuvat omal ajal koos jumalaga ülal taevas nii kui kaks venda (Kr). Kuid kurat tahtnud olla veelgi suurem kui jumal (Kr, V). Siis tekkinud taevassuur sõda jumalat ja kuradit pooldavate inglite vahel, mis kestnud kuus nädalat, kuni lõpuks mihhklipäeval pääingel Miikael või jumal ise visand kuradi taevast alla põrgusse (Kr [230.] = US. 15, vt. ka § 90); see lugu seisvat kirjas seitsmendas Moosese raamatus (Kr)³⁾. — Nii on saand endisest inglīst, kelle nimi taevas olnud Lutsivār, mis tähendavat val-

¹⁾ Vt. sel puhul Beiträge XIV 38. — Vrđl. ka kuradi nimetust Lutsis: mõtsa-ellāj (Kallas, LMr 73).

²⁾ Samuti öeldakse Lutsis ja Setus vanamees, kogu Eestis on tuttav vanapoiss, vanapagan jt., Võru-Setumaal lisaks veel äi(o), mis puhul tuletagem meelde, et veneski esineb kuradite ja igasugu pahatahtlikkude haldjate eufemismina sageli just дѣдъ, дѣдушка jt. — Vt. ka Grimm, DM³ II 957: alt hatten die riesen schon geheissen, um so eher konnte es der teufel.

³⁾ Vt. Grimm, DM³ II 937. — Esitagem huvitavaks võrdluseks ka teine jutustus samast sõjast taevas. — Inglise hakand omavahel sõdima. Ja siis see, kes olnud süüdlane, see visatud taevast maha ja nimetat Mikaeliks. Sellepärast kutsutakse ka seda viskamispäeva mihhklipäevaks (L 147 = US. 15). — Nii siis, loo ununedes, viskajast on saand visatav!

gusetoojat (V), sellest on saand siis pōrguisand¹⁾ = eŕ-izand (Kl Set = Mt. 327 B) ehk harilikuma nimega saatan = sōtōn(z) (Ii, Sr, Kr). Kuid veel siia maani ta ei tahtvat, et teda nimetatakse kuradiks, vaid tahtvat ikka veel nime valguse-tooja = sjeldōm-tuoji (V).

Ühes kuradiga pōrgusse pekstud on ka teda pooldavad kuradi inglid = kure engöld (Kr, Pr), kuid ingeleiks neid kutsutakse harva ja ainult vastandiks jumala ingeleile. Harilikult kõneldakse lihtsalt kuradeist mitmuses, — ühe kuradi asemele on saand neid arvamatu hulka. Paljundet kuradeile antakse üks kuningas = kēnig (Kr, Pr, V) ehk kuradikuningas = kuře-kēnig (näit. Kr 37, V 57, V 59 jne.)²⁾, isegi kuradi-keiser = kuře-kēzar (Kr 37), või taas öeldakse käskija = pavēlnika (Sr 96), ülem = virsnika (Pr) ehk päalik = pēli (Pr). Edasi kõneldakse kuradiisast = kuře-iza (Kr, Pr). Väga sagedane on kuradiema = kure-jema (L, Sr, Ir, Kr, V) ~ -āma (Ii, Pr, V), harvem ka kuradiemand = kure-jemand (Kr)³⁾. Kuradiema on alatasa esiņev nimi muinasjuttes⁴⁾ ja on saand üldse igasugu halva eide ja nōiamoori nimetuseks (L, Sr, Kr, Pr, V — vt. näit. Sr. 90 = Mt. 749 + 518)⁵⁾, lõpuks lihtsalt sõimusōnaks, mida tarvitatakse alatasa: „see va kuradiema ise!“ (lvÜ). Isa ja ema kõrval mainitakse ka kuradilapsi = kure-lapst (L, Kr, Pr), kuid seegi nimi on harilikumalt lihtsalt sõimusōnaks halbade laste kohta (vt. § 119). Enam-vähem juhuslikud on ni-

¹⁾ Keskaja saksas on harilikuks kuradi eufemismiks Höllenwirt, vrdl. eestiski vaimulikkude pōrguvürsti, lätis elles kungs, venes князь тьмы, царь тьмы, царь ада, царь преисподней.

²⁾ Setälä kirjutab veel kuře kōnig (Ir = Mt. 515).

³⁾ Setälä kirjutab kure' jemā ~ kurē' jemand (Ir = Mt. 301 B). Kuradiemandat mainitakse ka muistendis „Ahv-sepp pōrgus pulmas“ (Kr 37 = S. 101, vt. § 126).

⁴⁾ Ii 5 = Mt. 327 A + 832*; Ir 1 = Mt. 301 B; Kr 28 = Mt. 327 A + 1120 + 1132; Kr 141 = Mt. 303; Kr 159 = Mt. 709; Kr 162 = Mt. 1135; V 24 = Mt. 300 B'; V 91 = Mt. 461; V 134 = Mt. 300 B'; V 207 = Mt. 327 A. Vt. ka § 124: Vōrk inimeste püüdmiseks (Kr 106 = S. 105).

Küllap Liivis kuradiema on saand tuttavaks ühes Saksast tulnud jutundite ja muistenditega. Saksa teufels mutter, teufels grossmutter od. schwester näib põlvenevat omakorda germaani jumalataridest (Grimm, DM^s II 958/61, lhk. 958: Das judenthum kennt nur teufel, keine teufelinnen). — Vrdl. setu venemaigulist äiätäri.

⁵⁾ Küllap läti raganu mäte eeskujul, vrdl. ka vene баба-яга.

metused: kuradi poisid ja tüdrukud (Pr 163 — vt. § 136), kuradi tüdruk (L 175° = US. 79), kuradi tütre (Kr 206 = Mt. 1035), kellest ühe nimi on Gotlantiin (vt. § 135: Last hällitav hiiglanaine). Üldiselt aga peab nentima, et perekonna printsiip kuradite liigitelus ei mänge kaugelgtki sellist domineerivat rolli nagu haldjate juures. Iseloomustav on seegi asjaolu, et kuradite puhul ei öelda kunagi *kuradiraahas*, nagu näit. metsarahvas ja mererahvas, vaid kure-rouž (L, Kr, Pr — vt. Kr 147 = S. 156) tähendab hoopis kuradi käsilasi, surnud nõidu ja võlusid.

Lõpuks tehakse vahet isegi kuradi erisortide või tõugude vahel, mida olnuvat vanasti väga palju (Pz, vrdl. Sr 40: „Vanasti ju seda kuradit väga palju oli“): üks olevat varastajakurat, teine petja-kurat, kolmas rahakurat, neljas ilusaid naisi tahtev kurat, viies tapja-kurat jne. (Pz). Siin kurat on ilmsesti ainult ristiusu käsu- ja keelusõnades mainitud pattude piltlikuks kehastajaks. Kuid siiski näit. *raha kurat* = *rõ-kufe* pole ainult patu sümbol, vaid esineb ka rahavaimuna (Kr 120, Kr 121, Kr 122 — vt. § 133 ja LRU III), niisama esineb kummitusena *vee kurat* = *vjed-kufe* (Pr) ehk *mere kurat* = *mjer-kufe* (Kr — vt. § 141). Sageli öeldakse, et kuradeid on üheksa (Ii, Kr, V), sellest ka kõnekäänuline hüüd: „las üheksa kuradit sind kis-kugu!“ (Ii).

122. Kuna vanasti kuradit sageli nähtud (Sr), siis teatakse kirjeldada täpselt ka ta välimust¹⁾. — Ta on üldse *karvane* (lvü) ja *must* (lvü — vt. § 120) või *punane* (Sr). *Jalad* olnud tal otsekui hobuse kabjad (Pr), üks jalg nagu hobusel, teine nagu härjal (Kr), üks jalg hobuse, teine inimese (Kr 38), jalad on sellised karvased nagu lehm (L 27) või härjal (L 81, Kr 107), tal on *must jalg* (Kr — vt. § 128). Tal on suur *kõver nina* (Kr), *saba taga* (L, Sr, Kr, Pr, V) nagu koeral (Kr), vaksapikkused *küüned* (L 81) ja *kolesuured kihvad* (Sr Ket 45 (11)). Samuti on kuradiemal pikk *nina* ja *hirmus pikad hambad* (Kr 106 — vt. § 124). Oluliseim kuradi juures on siiski ta *sarved* pääs (lvü), harilikult kaks, kord kolm (L 27), millest on tingitud ta nimetaminegi sarvikuks (vt. § 120). Veel aastal 1922 nähtud sellist punast sarvikut, kes joosnud ühest

¹⁾ Alamaal kirjeldet välimuse kujunemist vt. Grimm, DM³ II 944 jj. — Mitmepäisest kuradist vt. § 147.

aknast sisse ja teisest ruttu taas välja; käsi olnud karvane must, punased riided olnud seljas (Sr). Jah, ärge te arvake, et kurat praegusel ajal on kadund, — vaat alles tänavu talvel (1925/6) va Mats Jül (Kr) olnud talve otsa haige maas ja palund teisi baptiste end vaatama; olnud üks baptisti naine, va Märtriin Iž, kes pidand end nii pühaks, et pole läind üldse teiste sekka, kuid seegi läind vaatama, ja sa mõistad, säälsamas talu taga liivaküngaste vahel puutund talle vastu kurat — sarved pääs ja habe nagu sikul, suur karvane ja jalad nagu kabjad, vaadand kõõrdi naise pääle (Pr 224 = S. 81 A).

JUTUSTAJA ENDA NÄHTUD KURAT (S. 81 B)

Oma nelikümmend aastat tagasi jutustaja ise näind kura-dit. — Nad läind otsima preisi salapiiritust teise tallu üle jõe. Nad arvand, et piiritus on peidetud sauna. Kahekesi nad olnud, neil olnud selline raudora ka kaasas, et maasse sorgata. Jutustaja torkind siis ja kuulnud müra ning siis tulnudki sõites kurat. Kaarikul ta istund, selline nagu vanasti voorimeestel olnud, läikiv must viltkübar pääs, suur hall habe ees. Kaarikut vedand inimesed, suured meesterahvad, kõigil sellised kiivrid või torukübarad pääs. Tagant lükand niisamasugused mehed, suur rodu, kes jäänd järjest lühikesemaks, — terve kari inimesi, oma viiskümmend tükki. Viimased olnud taga nii lühikesed, et vaevalt jala pikkused, need pole lükandki enam, kuid kõigil olnud kübarad pääs, läind üheskoos, kadund jõe ääres. Jah, kurat sõitnud jõe kõige vankri ja inimestega. Jutustaja kaaslane seda pole näind, vaid kuulnud ainult müra. — Li 23.

Harilikult kurat ei ilmu oma õigel näol, vaid enamasti ikka moondund kujul tundmatuna. Küll ja küll teatakse lugusid, nagu alamal selgub, kuis kurat esineb kord kui suur must mees (§ 124, 130), kord kui suure habemega vanamees (§ 127); eriti sagedasti veel kui tore noormees, ratsanik või uhke isand tõllas kutsari ja tækkega (§ 124, 126, 131, 133, 136). Kord ta tuleb naise järele selle surnud mehe kujul (L 81 — § 125). Nõia surma puhul kurat tuleb hinge järele suure halli mehe, musta ratsaniku, musta koera, musta kassi ja suure tuule näol (S. 144 ja 145 — vt. LRU III). Kurat moondub ka meeleldi loomaks¹⁾ ja mängib siis inimesile vingerpussi või lummutab nende silmad (vt. § 131).

¹⁾ Nii näit. pikse eest kurat põgeneb kord kollase (Kr 291), kord punase (Pr 172) koera kujul (§ 30 — vt. LRU I 53).

HOBUNE EI JÕUA VEDADA OINAST (S. 85)

Tagapool Dondangenit kaks juuti sõitnud õhtul pimedas ühest surnuaiast mööda. Suur must oinas magand tee veeres. Noh, nagu juut on — kust võtta on, säält võtab — tõstnud oina vankrile ja sõitnud edasi. Ainult mõni verst olnud veel sõita, kuid koorem jäänd nii raskeks, et hobune pole suutnud vedada. Juudid tahtnud tõsta oinast maha, pole ent jõudnud liigutadagi seda. Küll juut siis peksnud oinast ja karjund: „Buts, buts välja! see on kuradist!“ Oinas aga pole kõssandki, olgugi et juut lugend läbi kõik palved. Lõpuks oinas ise hüpand päält maha ja juut kupatand koju, et tee põrund, rõõmus päälegi, et saand kuradist lahti, ega ole läind enam kunagi vargile. — Kr [240.] ¹⁾.

KARU VALVAB ÕUNAAIDA (S. 84)

Kord olnud kaks peremeest — ühel olnud õunaaid ja teisel mitte. Ühel õhtul teise peremehe poisid — kaks neid olnud — arutand, et vaja minna täna õunte kallale. Üks ütelnud: „Sinna kunagi ei saa sisse. Ma olen katsund minna, kuid iga kord on väraval ees suur karu ja kõlistab kette.“ Teine poiss vastand: „Aga noh, siis ta ju on seotud kinni, kui kõlistab kette. Lähme vaatama, mis karu see on!“

Nad läindki, võtnud peremehe poja kah kaasa kolmandaks. Läind õunaaia värava manu, — mitte midagi pole näind. Aga niipea kui pannud käe värava külge, hakand mõmisema. Kus peremehe poeg pistnud kohe joostes koju tagasi, kuna need kaks, kui suuremad, jäänd veel sinna vaatama, et mis siis tuleb, võtnud malaka ja katsund lüüa seda karu — tal ju kett kaelas. Säälnud karul suust nagu tuld ja tõrva aina välja, suitsu ja tuld, ise mõirand, nii et poisid punund plehku, kuulnud veel enne, et peremees hakand kah tulema juba toast välja. Ja siis poistele tulnud järgi küll pisikesi, küll suuri karusid, — õnn veel, et see peremehe poeg joosnud enne minema ja jätnud toa ukse lahti: vaevalt poisid saand ukse enda taga kinni, kui karu kõigi lastega olnud järel. — Siis kõneldud ikka, et see naaberperemees olnud selline... ei hüvaga käsikäes, et vana ise olnudki see vaht. Ning keegi pole läind enam pärast ostma selgelt peremehelt õunu. — Pr 258 ²⁾.

¹⁾ Vrdl. li 47 — vt. nõia päätükki (LRU III). — Koorma raskenemisest oli meil juttu juba külmkinga puhul (§ 110 ja 114). Vrdl. ka § 87 ja 90: surnud teevad koorma raskeks, aga ainult matuseil ja hingedajal. — Läti vasteid vt. LP III № 65, JKr IV № 14, 30 jne.

²⁾ Jutustaja jäi kahtlema, kas just vana kurat see vaht oli: võibolla oli peremees ise säälnud karuna valvamas.

123. Kuradiga ühendusse viiakse palju ebausumbeid ja arvamisi, milledest esitagem siin olulisemad¹⁾.

Kui sääsk imeb verd, siis ta viib selle vere kuradile (L).

Kui haige minestunult ulub ja hoigab, siis kurat peksvat teda (Kl Saar).

Kui istudes niisama kõigutetakse jalgu, siis kiigutetavat sellega vana kuradi lapsi (Pr).

Süües jalgu liigutades kiigutetakse vana kuradiema endamenu (V).

Kui pääle söömist ringutetakse käsi ja keha, siis see tähendavat tänu ütlemist kuradile (Pr).

Haigutades halb vaim minevat suust inimese sisse, iseäranis veel lastele enne ristimist (L, Kr, Pr — vt. ka § 129). Haigutamisel kurat viivat ühe sületäie jumalausust inimeselt ära (V). Eriti jumalateenistusel ja raamatu (alias piibli) lugemisel peab hoiduma haigutamisest, kuna küll kurat tahaks seda siis kõige enam (Kr), sest kurat viib haigutaval lugejal kõik selle tarkuse käest ära (V). Samal põhjusel ei tohi jätta raamatut lahti pääle lugemist, vaid peab ikka kinni käändama, sest muidu kurat loeb kõik tarkuse välja, raamatusse ei jää midagi (V).

Iseäranis pühalt ja järjekindlasti on jälgitud kommet, et enne kodunt kuhugi äraminekut istutud veel toolile või pingile ja öeldud: „Nüüd vaja veel enne istuda, et teekäik õnnestuks hästi ja kõik pahad vaimud jääksid maha“ (Kr).

Teekäigult tagasi tulles pidi taas pöördama regi küljele, et kuradid ei saaks sõita sellega öösel (L). — Üks mees polnud uskund, et regi vaja käända ööseks küljele, ega ole käännud; kuid siis ta öösel kuulnud, kuis sõidetud maja ümber ringi, nii et hobuserauad aina kajand; mees läind vaatama: regi olnud omal kohal; kuid siis ta vanaisa surnud vend tulnud ütlema talle unes, ärgu ta jätku rege nii, vaid käängu küljele; mees teindki hiljem nõnda ega ole kuulnud kunagi enam öiti sõitmist (L 87 = S. 82).

Kõrts on va kuradi pühakoda; kes läheb sageli kõrtsi, see käib tihti kuradi jumalateenistusel, ja kes tihti kuradi jumalateenistusel käib, selle ta peab enda käes (Ir).

Kurat kõike teab, kuid seda ei tea, kus naised ihuvad nuga: mööda uksekünnist, kausi veert või pliiti (V).

KURADI ESINEMINE

124. Selle musta mehe tegevus on äärmiselt laiaulatuslik. Alati peab olema ta vastu valvel (Kr), sest kurat teotseb

¹⁾ Vt. ka § 91: sajab päikese paistel külma vihma, siis kuradiema peksab oma lapsi (Kr). Vilistamisest vt. nõia päätükis (LRU III).

kõikjal ja alatasa; kunagi sa ei või teada, kunas ja kuidas ta tuleb juba jälle segama või eksitama sind (Sr). Isegi nii sagedaseks on läind eihüva esinemine siin ilmas, et arvatakse juba a priori: kus aga iganes midagi halba juhtub, sääal on kurat platsis (Kr), olgugi see väide sageli põhjendamata, nagu selgub järgnevast loost ¹⁾.

KURAT IGASUGU ÄPARDUSE SÜÜDLASEKS (S. 122)

Kord vanasti, kui meie kurat olnud veel poisike, ta joosnud ühel laupäeva õhtul kuhugi metsaveerde ja istund kuuse alla, jooksust koledasti väsind. Tulnud üks mees naisega. Sääal olnud a i d maas. Mees öelnud: „Kurat taas siin aia maha kiskund!“ Kurat mõelnud: „Vot õnnetust! Tuul viskab aia ümber, aga kurat on süüdi, ja mina pean vaat veel neile aidu tegema!“

Kurat joosnud hädaga ära ühele niidule. Sääal olnud v a r s a l u u d maas. Peremees tulnud, näind luid ja öelnud: „Kurat taas varsa ära söönd!“ — Ja nõnda kuradil olnud häda igalpool, kuhu ta aga läind: kui aga midagi olnud rikkis, siis alati kuradil süü!

Tee pääl kurat saand kätte ühe n e i u ja tahtnud seda metsa viia ja „välja pigistada“ neiu käest, kuid neid „heitnud“ r i s t i ette ja öelnud: „See on kuradi süü, kui neidel on lapsed.“ Kui kurat näind risti, siis lasknud neiu valla ja tormand kiunudes tõinates põrgusse. — Kr 54 ²⁾.

Kuna ruumiliselt kuradi tegevust harilikult ei piirata (vt. siiski ristteid § 127), siis ajaliselt see piirdub teatud olukordes ainult ö ö g a (L, Ii, Sr, Kr, V), olgugi et teiselt poolt jutustatakse ka küllalt juhtumusi kuradi esinemisest p ä e v a l (vt. järgnevaid §§). Aga kui kurat näit. teeb või ehitab midagi, siis see küll peab olema valmis ühe ööga, teiseks ööks ta tööd ei tohi jätta (Ii). Õhtupoolse osa ööst ta saab teha, mida tahab; kui kell lööb kaksteist, siis ta ei tohi enam töötada: siis jõuab k u k e a e g kätte, ja kui kukk laulab, siis kurat ei tohi enam käia vabalt mööda maad (Ii; ligemalt vt. sillaehitusloo puhul § 135).

Sisuliselt kuradi tegevus on sihitud muidugi halva poole, kuigi selle teostamine tal sageli ei õnnestu kas omaenda ruma-

¹⁾ Vrdl. ka § 127: „Kurat ei puhu läbi oherdiaugu“, kus tõelikult muidugi tuul lõhub paadid, aga süüdlaseks peetakse ikkagi kuradit.

²⁾ Esitet lugu on ainult katkend pikemast naljandist, kuis noor kurat satub kogemata suguaktitama omaenda emaga (Mt. 1720*). — Vrdl. ka FFC 25, S. 32 ja 49.

luse, vägevama vastase või maagiliselt mõjuvate vastuabinõude tõttu. Pääesmärgiks on tal saada endale võimalikult enam inimehingi (L, Sr, Kr, Pr, V — kuradi sissekukkumisest hingepüügil vt. § 130). Selleks ta on mõelnud välja igasugu võtteid, milledest tähtsamaid kirjeldetakse järgnevais muistendeis.

VÖRK INIMESTE PÜÜDMISEKS (S. 105+US. 52+55)

Va pikkade hammaste ja pika ninaga kuradiema kudand võrku, millega poeg võiks püüda inimesi. Poeg taas arutelnud endamisi, millega meelitada inimesi võrku. Tuhata aastat poeg mõtelnud oma toas, siis ta tulnud toast välja ja ütelnud emale, ta olevat „studeerind“ välja, kuis saab neid kakkema, kuna ta ise laua alt torgib üht ja teist ning ässitab. Ema vastand: „Mitte nõnda, poeg! Jumal-isand on näidand, et nii ei saa: inimene ei usu ega tea.“ Poiss seletand, see aeg, tuhat aastat mõtlemist „hakkavat“ talle kontide kallale, kuid pooleli ta ka ei jätnud, ja luband mõelda veel.

Jälle poeg läind oma tuppa ja mõelnud teine tuhat aastat, kuna ema kudand üha võrku. Siis poeg tulnud välja ja hüüdnud emale, nüüd olevat mõeldud välja kindlasti: „Ma annan inimesele teise meelega, teise loomuse, nii et ta armastab iseennast, — siis võin vedada tend võrku!“ Ema öelnud, see on õige nõu, see on hästi, selle vastu ei saavat jumal ka midagi. Ema kudand võrgu valmis ja hammustand suure pika hambaga lõnga katki, siis andnud võrgu pojale, las see püüdku. Ja sellega see kurat püüab tänapäevani. — Kr 106.

TUBAKA JA ALKOHOLI SÜND (US. 52)

Kui kuradile pole surnud enam nõnda palju inimesi, siis ta mõelnud välja viina, piirituse, õlle ja tubaka¹⁾. Enne kui neid pole olnud, inimesed eland kauem, kuid nüüd surevad palju rutem, sest inimesed tormavad nende kallale nagu kärbsed secnele. Suitsetamisega olevat küll nii, et kui sääljuures ei süljata, siis polevat viga midagi. — V 56.

ÖLLETEGU HUMALAIST (US. 55+120)²⁾

Esialgu kurat teind õlut ainult odrast. Inimesed joond, kuid püsind kained ega ole hakand taplema. Siis kurat arutel-

¹⁾ Tubaka tekkimisest vt. § 130: Kurat taob oma ema tubakaks.

²⁾ Vrdl. ka L 93 = US. 53: Jumal külvand otri, teind õlut ja kutsund 900 aastase kuradi jooma, kes jäänd purju ja tantsind nagu poisikene; pärast kurat korjand kõrsi, keetnud neist omakorda õlut ja kutsund jumala jooma, kuid see visand kavatäie kuradile näkku, nii et kurat kukkund selili tõrde, tõusnud üles, puristand ja öelnud, kui see segu on juba nii vägev, mis siis õlu ise veel ei tee!

nud, et nii ei lähe, vaja leida midagi odrale juurde, ja mõtelnud välja humalad, pannud neid lisaks. Nüüd inimesed joond ja läind hulluks, hakand kaklema ja taplema, kuna kuradil olnud kole hää meel, sest ta saand niipalju hingi, kuipalju aga tahtnud: need humalad teindki selle ölle nii kangeks. — V 169.

KURAT ÕPETAB VAESE PEREMEEST VIINA AJAMA (US. 54)

Üks väga vaene peremees läind tööle, kaasas ainult kuiva leiba. Ta pannud oma leivakoti põõsasse ja hakand töötama. Lõuna ajal ta läind põõsa manu võtma oma leivakotti, kuid seda pole olnud enam sääl. Pisikene kurat tantselnud põõsa taga ja oodand, et peremees hakkab vanduma, et ta leivakott on varastet. Kuid peremees öelnud, küllap keegi on võtnud, kes tahtis süüa, ja läind tühja kõhuga töö juurde tagasi.

Pisikene kurat ajelnud oma käskija, saatana, manu ja kaevand: „Peremeest ma ei saand kätte, ta oli väga aus.“ Saatan hüüdnud: „Kui sa ei saa teda kolme aasta jooksul kätte, siis ma uputan su pühha vette ära!“ Ja ajand pisikese kuradi minema.

Pisikene kurat mõelnud, kuid saada peremeest kätte. Pärast tal tulnud meelde. Ta läind peremehe manu sulaseks. Sel aastal olnud „tuline“ suvi, ja poiss õpetand, las peremees külvaku vili sohu. Peremees teind nõnda ja saand sügisel niipalju vilja, et hüüdnud, kuhu panna see vili, et aidas pole niipalju ruumi. Pisikene kurat öelnud: „Küll sul tuleb puudugi sest viljast, ma õpetan sind tarvitama seda!“ Siis ta teind ja õpetand peremeest piiritust ajama. Ja see läind ka korda.

Kord tulnud peremehe manu küla vanim. Peremees kärgatand vihaselt naisele: „Too ruttu see pudel!“ Seda nähes pisikene kurat tormand saatana juurde ja hüüdnud: „Peremees on käes! peremees on käes!“ Nüüd tulnud saatan kah vaatama, mis nad sääl teevad. Sääl ta näind, et peremees joond külavanimaga. Saatan patsutand pisikese kuradi õlale ja öelnud: „Oled küll matalts (= vene молодецъ), et sa seda võisid!“ Siis saatan riputand talle pudeli rinnale, ja nõnda nad käivad veel praegugi — saatan pisikese kuradiga ees ja kogu põrgu nende taga. Nad otsivad, kuid saada aga jällegi kedagi endale nagu seda peremeest. — Sr 96¹⁾.

KURAT ÄSSITAB TÜLLI (S. 110)

1) Kr 118 = S. 159, vt. § 136.

2) Olnud rahulik ja tülinorija mees. Kurat teadnud, kuid ajada rahulikkude tülli. Ta õpetand tülinorijat astuma sellele

¹⁾ Vt. Eestis FFC 25, US. 22. Lätis vt. näit. LP V 146 (XXXI), DL II 112.

pulmas kontsa pääle ja sülgama siis talle silmi, kui ta pöördub ümber, nõnda tehku mitu korda. — Mees talland ja talland kaaslast. See küsind, miks ta tallab, ja saand vastuseks süлга. Lõpuks mehed läindki tülli. — Kr [234·].

3) V 171 — vt. alamal: Kaardimäng ja härjatapp.

MUST MEES KIHUTAB ENESETAPMISELE (S. 111)

Kord Ire-külas üks tüdruk tapnud enda ära, lõigand kurgu katki. — Teised läind kirikusse ja tema jäänd koju, arutelnud endamisi, et enne ta annab veel sigadele süüa ja lehmele juua ning siis ta läheb end tapma. Kogu aja käind temale kaasa must mees ja kiirustand ikka teda: „Rutta, rutta, rutta!“ Siis tüdruk läind lauta, võtnud habemenoa ja tõmmand kaks korda üle kaela, kuid pole veel lõigand. Kolmandal korral, siis ta ise selgesti näind, kuis see must mees pannud käe noa külge ja lõigand kurgu läbi... Kui teised tulnud kirikust koju, siis tüdruk olnud veel elus ja jutustand seda. — Kr 173.

KAARDIMÄNG JA HÄRJATAPP¹⁾

1) Papp vedand kihla üliõpilasega, et ta algab jutluse kaardimängu motiiviga ja võitnud tuhat rubla (Mt. 1839 B'). — Samal ööl papp ratsutand oma suure musta takuga läbi õhu Jälgab-linna (= Mitausse), kus üks kaardimängija poiss tapnud teise. Papp olnud kuradi ori ja sõitnud tapetu hinge järele. Teel hobune löönd kabjarauaga vastu Dondangeni kiriku torni. — V 41 = S. 113 (vrld. S. 114)²⁾.

2) Kuskil linnas jõulu või vana-aasta ööl üks mees kohand noorisanda, kes seletand, tal olevat kole kiire, et kuskil tape-tavat üks suur härg ja pärast kaks vasikat ning need ta saavat omale. Mees läind salaja noorisanda järele luurama, kuhu see ruttab. — Ühes majas mängitud sees kaarte, hakatud kaklema ja löödud üks mängija maha. Ja see olnud see suur härg, kelle kurat saand endale, kuna kaks vasikat olnud need kaks last, mis keegi neid sel ööl hukand. — V 79 = S. 112³⁾.

¹⁾ Härjatapust vt. veel S. 141 (nõia päätükis, LRU III). Kaardimängu motiivi kujunemist vt. Grimm, DM⁸ II 958.

²⁾ Muistend kaardimängija hukkumisest pühal jõuluööl kuradi „härjana“ on sulatand endasse ligidaste assotsiatsioonide tõttu anektoodi kirikuõpetaja kihlveost, et jutlustab kaardimängu teemil (Mt. 1839 B'), ja selle tõttu papp on nihkund isegi jutukangelaseks algupärasema kuradi asemele.

³⁾ Lapsekägistamist vt. veel § 131: Hobuseiks moondund parunid (S. 116).

3) Jõuluõhtul kaks meest mängind raha pääle kaarte ja läind kõvasti tülli, sest üks võitnud, kuna teine kaotand. Samal õhtul üks kutsar pidand ruttama sõnumiga jala ühe teise isanda manu ja öelnud: kui tuleks kas või kurat ise, et saaks rutem! öö otsa peab käima! — Äkki olnudki säääl üks ratsanik ja kutsund teda kah selga. Siis nad sõitnud kui tuul selle maja manu, kus teisel korral mängitud kaarte. Siis kurat öelnud sellele kutsarile või sulasele, tema pidavat minema natukeseks sinna üles, ta pidavat saama sääält ühe härja. Kutsar jäänd hobusega akna alla, astund püsti hobuse selga, et näha, mida kurat säääl üleval teeb, ja näind, kuis kurat näidand sõrmega ühele ja teisele kaardimängijale, kuni üks vihas tapnud teise ära ja kurat võtnud selle südame omale. Kurat tulnud taas välja ja nad ratsutand nagu tuul edasi. Kuid hommikul sulane pole olnud kuskil mujal kui säälsamas oma mõisa man, kus ta teenind. Talle ainult silme ees paistnud nii olevat. — V 171 = S. 114 + 112 + 110.

PRAEORA HÄRJA KÜPSETAMISEKS (S. 91)¹⁾

1) Üks mees magand metsas tule veeres, kuna teine mees tahtnud tappa tend maha ja luurand metsas. Säääl tulnud magaja manu hulk mehi, kõik olnud sellised karvased, jalad otsekui lehmäl. Kõige ees tulnud üks väga suur mees, kolm sarve pääs, ja see kolmesarveline küsind mehelt praeora, ta tahtvat küpsetada üht suurt härja, kes magavat teinepool mäge.

Mehel, kes metsas valvand, hakand kole hirm ja ta pannud jooksuma, kuid kukkund maha oma pussi otsa ja surnud. Siis kuradid kadund suure müraga ära, saand kätte selle, mida nad tahtnud, — enesetapja. Tule veeres magaja olnud püha, see neile ei oleks kõlvand, kui teine ta tapnuks, — sellepärast nad tulnudki küsima ora. — L 27.

2) Keegi mees öömajatand metsas tule ääres. Tema manu tulnud võõraid pisikesi inimesi — need olnud metsarahvas, ja lasknud mehel ora tuua. Mees toond. Võõrad küsind, kas sellise pisikesega saavat inimest küpsetada, toogu suurem. — L 42^o.

HAMMASTEGA HÄRJANAHHA VENITAMINE

(Mt. 826' + S. 184)²⁾

⁶ varianti (lvÜ): 1 L 18 — 2 li 34^o — 3 Kr 116, 4 Kr 215 — 5 V 57, 6 V 38.

Päälkirjad: Kurat kirikus (1) ~ Sest kuradi härjanahast (3).

¹⁾ Samast motiivist oli juba juttu külmkinga puhul — vt. § 111 ja 114.

²⁾ Eestis see keskaja Lääne-Euroopa legend on liitund harilikult painaja-nooriku looga (FFC 25, S. 59), kuna Lätis ta esineb iseseisvalt (näit.

- 1) P a g a n a r e d a k t s i o o n (1—4).
- I A Pühade aegu, kui on palju inimesi pühakojas, ka k u r a t läind kirikusse püüdma endale hingi (1).
- B a Keegi m i s j o n ä r, kes käind õpetades ümberringi, läind paganate maale ja näind tee veeres meest, kes tantsind aina ümber puu (3).
- b Misjonär küsind, miks mees nii tantsib, ja p a g a n seletand, tal olevat häämeel tollest, kes on kasvatand selle puu üles (3).
- c Misjonär vastand, see olevat jumal, tulgu pagan temaga kaasa sinna, kus kuuleb jumalasõna (3).
- d See pagan, kes olnud küllalt püha, läind misjonäriaga koos kirikusse (3).
- C Olnud mees, kes pole käind kunagi jumalateenistusel. Kord ta juhtumisi läind pühakotta sisse (4).
- II Kui papp lugend k i r i k u s jumalasõna (3), siis paljud jäänd tukkuma (1, 4), magama (4), teised taas naernud (3), tüdrukud vaadand ilusaid poisse ja poisid tüdrukuid (4).
- III A Kurat olnud ülal oreil või altaril, tal olnud kaasas suur h ä r j a n a h k ja ta kirjutand selle nimesid täis (1).
- B Siis see püha pagan näind, kuis suur sarvega kurat olnud altaril üleval, suur härjanahk ees, t õ r v a p a n g kõrval, kastnud aina pangi ja kirjutand nahale üles kõik tukkujad, magajad ja naerjad (3).
- C Kui rahvas laulnud, siis see mees näind ühes nurgas kuradi istumas, kes kirjutand härjanahale rahva patte (4).
- IV a See härjanahk olnud kirjutet kõik täis (1, 3), kuid ruumist tulnud puudu (1), vaja olnud kirjutada veel (3), ent nahk olnud liig väike (4).
- b Siis kurat pannud ühe nahakandi omale jala alla, teise võtnud suhu (1) ja v e n i t a n d h a m m a s t e g a n a h k a (1—4).
- c Kuid nahk libisend hammaste vahelt välja ja kurat löönd pää vastu seinu (4).

DL IV 31, JKr II 27 ja LP V 215 (98), VII 64/7). Eestiski ta esineb mõnikord lahus painaja motiivist: „Naane läts kerkohe õndza, üle mere kuiva jalaga. Kerigoh näk: v a n a' h a l v a' vinnüdi hobõzõ nahka, hambih tõzõl ku tõzõl, sattõ' vasta saina. Naane naard kõlahhuist. Na'as kodo tulõma üle mere. — õs saaki! Är iks sai, vaivaline oll minek — patatsõs sai, kodo minneh häämääss är' jala“ (L < P. Voolaine Setust). — Esitet teisend on väga huvitav liivi seisukohalt, sest sellele võime kõrvutada Liivis tuttava legendi karjasest, kes pole teadnud midagi jumalast ja joosnud otse üle järve kellega möödasõitva papi manu küsima, kuis võiks saada jumala juurde; papp vastand, tal polevat enam midagi vaja, ta olevat juba küllalt püha, kui ta võib käia mööda vett; kuid lehmade juurde tagasi minnes karjane vajund siis põlvest saadik vette (Pz Set = Mt. 827').

- d Siis see nägija naernud, ja kurat kirjutand tema kah selle naermise pärast naha pääle üles (3, 4).
- V A Kuid kuradil tulnud ikka veel ruumist puudu ja ta läind seekord ära, kuid tulnud teinekord taas ja tuleb veel tänini pühakotta kirjutama tukkujaid üles (1).
- B Siis kurat astund jalgega nahale ja kirjutand edasi (2).
- C a Nad tulnud pühakojast välja, ja misjonär küsind, mida pagan näind (3).
- b See seletand, et tedagi kirjutet nahale üles, ega ole läind enam kunagi kirikusse (3).
- D Nõndaviisi olnukski parem, kui see mees polnuks läind kunagi pühakotta (4).
- 2) Painaja redaktsioon (5, 6) = S. 184 (vt. painaja päätükki — LRU III).

Mõnikord kuradi ilmumine on üsna juhuslik ja tingitud inimeste eneste ebasüüdsast või halvaks pandavast tegumoest. Sellisel korral muistendid kannavad harilikust veelgi läbipaistvamat pedagoogilist ilmet ja on otsekui määratud hoiatuseks, et nii enam kunagi ei tehtaks.

REITE VAHELT PEIU VAATAMINE PEEGLIST (S. 121, vrdl. Mt. 737*)

Jõulu öiti tüdrukud panevad ikka peegli ahju ja küünlatule juurde, vaatavad siis tagurpidi paljaste reite vahelt peeglisse, et kes vaatab säält vastu, see on peigmees. Aga, sa mõistad, ühel neil vaadand vastu vana (kurat) ise. — Pr [123].

KOLMAINUS NII LIGI, ET ÜHEL VEEL RUUMI (S. 120)

Kord üks tüdruk heitnud magama, teind omale risti ette ja öelnud: „Jumalaise, jumalapoeg ja jumalavaim, seisa sa mu juures, ei ligidal, ei kaugel — nii et ühele veel ruumi jääb!“ Öösel tulnud tüdruku manu üks suur must karvane mees ja öelnud: „Vaata, nüüd ma olen siin!“ See olnudki kurat. Tüdruk ehmund nii, et jäänd haigeks. — Kr 18.

125. „Teenijaid“, „sulaseid“, „orji“, „apostleid“ jne. (vt. § 119) — sõnaga, käsilasi kurat soetab endale igal viisil, päämiselt maise elu hõlbustamisega materiaalsete soodustuste abil. Enne kõike kuuluvad kuradi käsilaste hulka muidugi halvad nõiad, kuid kuradi ja nõia vahekorral peatume üksikasjalikumalt nõia päätükis (LRU III), kus käsitletakse ms. kuradiga kokkusaamist vile jm. abil, lepingu sõlmimist verrega, kuradi kä-

silase tegevust siin ilmas ja ta koledat surma, mis lõpeb hinge andmisega või mõnikord ka kuradi tüssamisega ja õnneliku pääsuga põrgupiinast (poond nõiamoori pulmast vt. § 131). Kuid pääle nõidade on kuradil küllalt tegemist igasugu muudegi halbade inimestega, kelle elu ja teod pole õige ristiinimese omad (Pr). Iseäranis meeleldi mainitakse p a p p e kuradi käsilasin (L, Kr, Pr, V 41; vt. sellevastu § 126), kusjuures Liivi rannikul eriti populaarsed on lisaks pappide libahundistumislööd (S. 169—171). Teadagi kuuluvad kuradi käsilaste hulka vihatud p a r u n i d ja mõisahärrad (Kr, V — vt. § 94, 126 ja 131) kui ka nende abimehed, eriti k u p j a d (Kr, Pr — vt. § 83 ja 126). Vanarahvas uskund, et s e p a d k i töötavad käsikäes eihüvadega (Sr, Kr — vt. sellevastu § 126). Edasi kurat saab omale kõigi kurjategijate, mõrtsukate ja enestapjate, abielurikkujate, kaardimängijate ja joomarite hinged (vt. § 83 ja 98). — Illustreerigu seda mõned muistendid (vt. ka § 124).

SEPP TAOb TREPI KÄSIPUID (S. 126)

Nürmoizõd-kihelkonnas Talseni linna taga on mõisa, mida kutsutakse Udgarten. Säälnud üks sepp selline, kes päeval pole tagund, vaid ainult öösel, ja mis ta tagund, selle ta tagund väga ruttu ja ilusasti. Nüüd see isand, see parun tahtnud, et sepp taoks ta lossi treppele raudsed „leenid“, kuid nõnda, et ei või tunda, kus nad on valatud kokku. Sepp kohustund aastaga sooritama töö ja lasknud isandat rauda tuua. Isand toond rauda ja sepp raiund või tagund selle tükkeks — mõni pisem, mõni suurem — ja visand sepise nurka.

Isand läind ükskord vaatama, — pool sepist olnud rauatükke täis. Ta öelnud: „Kunas sa hakkad taguma?“ Sepp vastand: „Kui aeg käes, küll ma siis taon.“ — Möödund üle poole aasta. Isand saatnud sulase vaatama, kas sepp on hakand ka taguma, kuid midagi pole olnud veel taotud. Olnud veel üks kuu aega. Isand saatnud taas sulase vaatama, — veel seisnud niisama. Siis isand öelnud: „Nüüd ta peab maksma mulle puha dopelt tagasi ja ma viskan ta sepisest välja.“ — Kaks päeva olnud veel aega. Isand saatnud sulase taas vaatama, — raud seisnud niisama.

Sääln aga, vana-aasta õhtul pimedas kuulnud sepises hirmsat tagumist, et muud pole olnud kui valge tuli aina. Nüüd see isand saatnud taas sulase vaatama, mis ta pühal õhtul taob, uue aasta ööl. Sulane läind salaja sepise taha ja vaadand, — sepi s o l n u d s e p p i t ä i s, mõned viilind, mõned tagund, mõned painutand — otsekui vabrikus. Kõik olnud sellised võõrad mehed

hirmsa näoga. Sulane joosnud koju ära hirmund, öelnud isandale, et säääl sepises on imet näha, kuid ärgu keegi mingu vaatama, sest see pole hääst, see on eihüvast.

Pärast keskööd tagumine jäänd rahule. Ja hommikul kui isand tõusnud üles, siis olnud suure trepi ümber need raudsed käsipuud tehtud nii hästi valmis, et isand pole võind saada aru, kuus nad on pandud kokku, kus olnud algus ja kus olnud lõpp. Nüüd tulnud ka sepp isanda manu ja tahtnud, et isand peab maksma, mis ta töötand. (Need käsipuud on veel praegugi näha säääl mõisas). Nad kõnelnud nimelt isandaga nii kokku, et kui ta võib nii teha, siis isand annab oma pää, ja kui mitte, siis sepp peab andma oma pää. Kuid isand ütelnud sepale: „Selle pää sa võid saada, aga ennem mitte, kui ma suren; siis võta pää kõige kehaga. Seda pole kokku lepitud, kuus ja mis ajal ma pean ta andma!“ — Nõnda sepp saand petta: kui isand sureb, siis ta saab ainult surnupää. — Kr 73¹⁾.

TÕESTI SÜDAMEST KURADILE PÕHATUD KUBJAS (S. 118)

Uoniz- ehk Jär-mõisas olnud orjaajal väga kuri kubjas. Ühel hommikul ta läind töörahvast vaatama, kes töötand kaugel mõisast eemal. Teel tekkind talle kõrva veel üks teine (see olnud kurat) ja küsind, kuhu kubjas läheb. — Ta minevat töörahvast vaatama. Ühtlasi ka kubjas küsind: „Aga kes sa ise selline oled ja kuhu sa lähed?“ — „Ma olen kurat, lähen sulle kaasa.“ Siis kubjas vaadand: jah tõesti, jalad olnud kui härjal. Kupjal hakand hirm.

Nad käind tüki maad. Üks pisikene laps karjund kuskil ja ema hüüdnud pahaselt: „Selle võiks kurat võtta, et ta nii palju nutab!“ Kubjas öelnud kuradile: „Võta nüüd, nüüd sinul on üks!“ Kuid kurat vastand: „Ah, ema südamest seda ei soovind: kui ma võtan lapse, siis ta nutab, ja seda ma ei taha.“

Nad läind edasi ja jõudnud pruukosti aegu töörahva juurde. Üks teomees seisnud paigal ja suitsetand piipu. Ta näind, et kubjas tuleb, ja kartnud, et nüüd ta saab seismise eest peksta. Siis ta süljand ja öelnud: „Seda kubjast võiks kurat võtta!“ — Nüüd kurat öelnud kupjale: „Kuule nüüd, vaat see nüüd ütleb südamest, et ma sinu võtaksin.“ Ja kurat võtnudki säälsamas kupja, läind minema, ja tänini jääb teadmatuks, kuhu kubjas kadund. — Kr 107²⁾.

¹⁾ Jutustaja ei mäleta põhjust, miks õieti sepp tahtis mõisahärra pääd: küllap selleks, et anda see omaenda pää asemel kuradile (vt. nõia päätükki).

²⁾ Vt. Lätis: LP V 78 (X) ja Müsu tautas pasakas III № 15: Vagars un velns. — Olgu mainitud, et viimane juturaamatute seeria, mille avaldas omalajal Fr. Brivzemnieks-Treuland, on mitmes trügis levinend üle Läti ja hästi tuttav Liivigi rannikul. — Vrdl. ka LP VII 271.

KURAT NAISE SURNUD MEHE NÄOL (S. 117)

Eland meest-naist ilma lasteta. Siis nad võtnud kaheaastase k a s u l a p s e, kuid naine hakand last vihkama. Mees surnud ja noomind veel surres naist, et see ei teeks lapsele ülekohut. Ometi naine peksnud ja hirmutand last alatasa; kui laps vähegi liigahtelnud, kohe naine hirmutand teda kuradi ja kül m k i n g a g a ¹⁾, kes tulevat ja viivat lapse ära. Ta teind isegi riideräbalaist sellise kuradi, sidund vasikasava talle taha ja säädnud selle kuradi või kül m k i n g a sinnasamasse tuppa nurka.

Ühel õhtul naine läind külla ja jätnud läbipekstud lapse üksi koju, kes nutnud koledasti hirmu pärast, kuni uinund voodis magama. Naine tulnud koju ja pannud selle tehtud kuradi sinna voodisse tüdrukukese kõrva. Tüdrukukene ärgand üles, ehmund nii koledasti, et joosnud karjudes minema teise tuppa...

Enne keskööd aga tulnud keegi ukse taha ja kõnelnud naisega mehe hääli, lasku naine teda sisse. Naine lasknud sisse, arvand, et ta mees on tõusnud üles. Ta pole pannud tähelegi, et mehel olnud härjajalad ja saba taga, vaid tahtnud anda mehele süüa. Mees aga pole söönd midagi, vaid öelnud, et „ma sinu enda tahan süüa ära.“ Naine läind mehe mant ligidalt mööda ja silmand härjajalgu, katsund siis salaja astuda neile pääle oma jalaga, — jah, mehe jalad olnud külmad. Siis naisel hakand hirm ja ta põgenend teise tuppa, lukustand ukse. Mees järgi. Uks olnud kinni, siis ta närind seina katki — nii hirmsad hambad olnud temal.

Naine näind, et ta ei või päästa enam mehest. Ta joosnud siis aknast välja sinna tuppa sisse, kus magand see pisikene tütarlaps, ja visand lapse mehele silmi. Kuid mees pole teind lapsele midagi, vaid läind toa ukse manu, kus naine olnud sees, ja hakand närima ka seda ust... Auk olnud juba nõnda suur, et mees pistnud oma pää läbi. Siis naine hakand paluma, ärgu kiskugu teda lõhki, mida ta siis teinuvat mehele enne surma nii halba. Kuid see vastand: „Sa ju kutsud mind igal õhtul, nüüd ma siis tulin ükskord. Ma pole sinu mees, vaid kül m k i n g, kurat.“ Naine ajand vastu, ta polevat kutsund sellist kunagi. Mees seletand: „Mind sa küll ei kutsund, kuid sa tahtsid anda mulle selle lapse. Lapse hinge ma ei või saada, kuid sinu hinge võin küll.“

Nii kõneldes ta närind augu juba nõnda suureks, et saand haarata käega naisest peaaegu kinni. Tal olnud hiiglapikad küüned — vaksapikkused (ei tea, kui pikk see küll võib olla, „vaksapikkune“!). Kuid naine hirmuga pole palund põrmugi jumalat, vaid hakand vanduma oma surnud meest, et see toond selle lapse

¹⁾ Küllap kül m k i n g a nimi on kistud s i a ühendusse täitsa juhuslikult, vist lihtsalt meelehääks muistendi üleskirjutajale, kes kogus parajasti teateid kül m k i n g a s t.

talle kaela. Siis kurat või külmking haarand ta oma pikkade küüntega kinni ja kiskund lõhki, ütelnud veel ise, keegi inimene ärgu kutsugu videviku ajal kuradit või külmkinga. — L 81.

126. Kuigi kuradil on palju käsilasi, kes orjavad teda ja kelle hinge ta pärib, siis on tal ka küllalt vastalisi, kellest ei saa jagu temataolinegi mees. Kõnelemata jumalast ja jumalapojust (neist ja piksest vt. veel § 127), on mainegi jumalasõna kuulutaja, papp, kuradile väljakannatamatu oma jutlustega, mis peksavad kuradit otsekui sepa vasarahoobid. Samuti kujutellakse päris tõelikkugi seppa kuradist vägevamana. — Nõnda näeme siis, et papid ja sepad esinevad kahes otse vastakas rollis: kord nad on ise kuradi jüngrid (vt. § 125), teinekord ent selle kardetavad vastased.

JUMALAPOEG AJAB KURADI KIRIKUTORNILT (S. 96)

Vanasti kurat tööskelnud kord pühakoja torni otsas. Ja jumalapoeg läind kah, tahtnud nagu keelda kuradil minna sellisesse kohta, kus jumalasõna jutlustetakse. Kurat öelnud jumalapoegadele nii: „Mis sa ka oled! Tule seisa kah nii, nagu mina seisan pühakoja torni otsas väljas ühe jala pääl! Tule katsu sa ka seista!“ Siis jumalapoeg öelnud, taganegu temast saatan. Ja siis ta saatnudki minema jumalasõna abil selle kuradi. — Sr 35.

KURAT KEELAB KALU „SEPALE“ VIIA (S. 98)

1) Kord tuulisel pühapäeva õhtul, kui keegi kalur pole võind minna merre, siis üks joobnud kalamees suurustelnud rannal: „Kui nüüd kurat ise tuleks, siis ma tahaksin minna sellega merre!“ Kui ilm läind vähe hämaramaks, siis kurat tulnudki ja öelnud: „Kui sa nüüd oled mees, siis tule mulle kaasa.“ Ja kalamees läind. Kuna neil pole olnud ei laeva ega võrku, siis kurat kiskund luitest välja vana laevatüki paadiks ja võtnud võrkude asemel kaasa vana räätša. Merel kurat läind räätšaga põhja ja toond kalu, keelnud aga neid kalu sepale andmast. Mees korjand kõik paremad kalad välja ja saatnud papile. Kohe kui kalad olnud saadetud, kurat tulnud uuesti mehe manu ja öelnud: „Miks sa saatsid neid kalu sepale?“ — Mees vastu: „Ma ju ei saatnud sepale, vaid papile.“ — „Nu, seesama ju minul see sepp on. Kas sa siis pole kuulnud, mida ta teeb minuga iga pühapäev: taob mul nahka, et nahk huugab veel mitu päeva tagant järgi.“ — Pz, SjWied, LGr 456 (6).

2) Nädal aega kalastand üks vana mees ja ta pole püüdnud niigi palju, et süüa. Siis pühapäeva õhtul ta sidund võrgud paati. Päikene olnud loojenemas. Kalamees pole rutand

ka midagi. Saand ta need võrgud kinni sidund, sääl tulnud üks noor mees piki randa ja läind mööda. Vana kalur palund seda noormeest, aidaku see lükata tal paat vette. See aidand ja öelnud vanale, et ta ka läheb ühes. Vanamees öelnud, las tulgu, tal vastumeelt pole. Nii nad astund paati ja sõudnud sügavale merre. Nad saand jada maha, heitnud oma võrgud sisse ja magand ise „üle öö“ juures.

Hommikul enne päikese tõusu olnud vaja saada randa ja nad jõudnudki rannale. Ja see noormees öelnud, et kuna niipalju on kalu, siis vaja anda kogu külale, ainult sellele va sepale mitte. Noormees läind ära ja vana kalur läind kaladega koju. Ta jagandki siis kogu külale, ainult sellele va vaesele sepale mitte.

Esmaspäeva õhtul va mees läind jälle randa ja hakand siduma võrke, et minna merre. Ja jällegi tulnud see noormees ning öelnud: „Mispärast sa andsid sellele sepale? Ma ju ütlesin, et ei tohi talle anda.“ Vana kinnitand jumalakeeli, et ta pole andnud. Noormees öelnud: „Kuis sa siis ei andnud sepale! Sa andsid ju sellele sepale, kes igal pühapäeval pühakojas taob rusikatega mu pää pääl, ja sellele sepale, kes taob rauda, sa pidanud andma, ent sellele sa ei andnud, ja sellepärast olgu sul homme hommikul tühjad võrgud!“

Ning nõnda ka olnud. Ja see noormees olnud kurat. Ning sellepärast nad pidand jõudma enne päikese tõusu randa. — V 30¹⁾.

AHV-SEPP PÕRGUS PULMAS (S. 101, US. 57)

Sõna-külas eland üks vana sepp. Ta ise olnud nõrk ja vana, ühtki last tal pole olnud. Ükskord ta näind ühel ümberkäival juudil pisikest ahvi ja palund õhtul jumalat, et temalgi oleks selline poeg kui see pisikene ahv. Hommikul kui ta tõusnud üles, väikene ahv tulnud ahju tagant välja ja öelnud: „Ma olen see poeg, keda sa palusid eile õhtul jumala käest.“ Vana sepp olnud nii rõõmus, et hü pand ühel jalal aina. Aga see poeg olnud vahva. Ta läind kohe vanale kaasa sepisesse ja hakand õppima sepa ametit. Ta olnud nii tugev, et see suur vasa r, mida mees kahe käega võib vaevalt tõsta, tema aga tagund ühe käega mis tühisend.

Vana sepp surnud ära, ja ta jäänd üksinda. Ta kodus pole püsind, vaid ööd-päeva tagund sepises. — Ükskord, kui ta tagund laupäeva öösel kella kaheteistkümne aegu, ta kuulnud sellist müra, nagu sõidaks palju vankreid. Ta läind uksele vaatama ja mõelnud: „Kes siis nii hilja veel sõidab, kõik inimesed magavad.“ Ta näind, kuis tulnud sõites üle silla tõld, kaks musta hobust ees. Sõitnud sepise manu, kutsar peatand hobused,

¹⁾ Vt. Lätis LP VI 166 (XXII).

tõllast astund välja suur pikk must isand ja küsind tema käest, kas ta on see ahv-sepp, kes ööl ja päeval taob ja mitte kuradile ei anna armu magada. Tema vastand: „Olen küll, kuid kuradist ma midagi ei tea, ma veel kuradit pole näind.“ Must isand öelnud: „Vaata minu pääle — mina olen see kuradikuning. Ma praegu tulen võtma sind kinni, sellepärast et täna öösel minu pojal on pulm, ja sina ei anna niigi palju armu, et nad saaksid ära laulatet: just kui papp hakkab laulatama neid, säälsamas sa oma vasara müraga segad ära kõik sõnad!“ Sepp ütelnud: „See on imeasi: siis kuradit kah laulatab papp! Ja või siis minu vasar teeb sellist müra, et kuratki kuuleb?“ Kurat öelnud: „Poiss, ära niipalju suud liiguta! Sa tead, mis sul ees seisab?“ — „Mis siis säääl seisab: niisamasugune asi nagu kõigil meestel!“ Kurat pole võind enam välja kannatada — niikui võtnud sepa kaelast kinni, visand tõlda kõige vasaraga, et puha nurgad tõrisend üha, ise ka hüpand tõlda ja röögatand kutsarile: „Sõida otsekohe põrgu. Ma tahan saada täna õhtul pulmas värsket liha, — sepp on selleks küllalt hüva.“

Sepp mõtelnud: „Nüüd mul tõesti ots on käes!“ Ta mõtelnud, kuis saada kuradist valla. Pole saand mõtelda veel midagi, kui kurat juba karjund: „Astu välja, nüüd me oleme põrgus. Täna õhtul ma panen su katlasse ja keedan sinust pulmasuppi!“ Sepp öelnud: „Kui sa tõesti oled kuradikeiser, siis luba mul veel kord suudelda oma vasarat ja suitsetada oma piipu.“ Kurat öelnud: „Tee, aga ruttu: muud laua man juba ootavad.“ Sepp mõtelnud, vaja vaadata ukse vahelt, mis säääl laua juures õige on kah, kas mõnd tuttavatki pole. Ta näind: viis kurbjast olnud, kolm mõisahärrat, neli isandat ja viis pappi. Ühel olnud selline must kübar, suur sulg küljes, — see olnud kuradi poeg. Saand ta nüüd nii vaadand, säääl tulnud kurat, karand talle õlast kinni ja visand katlasse sisse. Kuid see olnud see õnn, et tuld pole olnud veel all. Sepp hakand taguma oma vasaraga mõõda katla külgi. Olnud selline müra, et vana kurat ise kukkund maha, pojal lõhkend kõrva trumminahk, kuradiemand olnud parajasti raskejalgne, sellel paugatand magu katki.

Kui vana kurat näind kõike seda, siis ta palund seppa, ärgu see tehku enam nõnda, ta laseb ta lahti ja annab matitäie kulda ühes. Sepp ütelnud: „Annaksid sa mulle ka kas või poole põrgut, ma sind siiski ei jäta(ks) praegu ellu!“ Kurat andnud kõik oma raha ja selle katla, kus sepp olnud sees, need viis pappi ja need mustad hobused, millistega ta toond sepa põrgusse. Siis sepp olnud rahul kah ja sõitnud üles maa pääle. Ise ta sõitnud tõllas, need viis pappi kandnud katelt rahaga.

Kui ta jõudnud sepise manu, siis sellest katlast ta teind ääsi, viis pappi ta tapnud maha ja nende nahast ta õmmelnud lõõtsa. Kui kurat saand seda kuulda, siis ta jäänd sepa pääle

nii vihaseks, et tahtnud kiskuda ta tükkeks, kuid pole julgend, sest sepal olnud suur vasar ja tema katel: kuradil olnud hirm, et vaata kui sepp ei tee jälle müra ega paugata taas tema emanda magu lõhki. Ja sellepärast kurat on veel praegu sepa pääle vihane. — Kr 37¹⁾.

127. Kaitseks kuradi vastu teatakse mitmeid maagilisi võtteid ja abinõusid, kuidas vabaneda temast, samuti ka tingimusi, mis peletavad tema niikuinii. Üheks selliseks tingimuseks on juba eelpool (§ 124) mainitud kukelaul, mis mängib eriti silmapaistvat osa nn. sillaehitamislöös (vt. § 135). Huvitav on sellekõrval konstateerida, et ühenduses kuradiga ei esine Liivis põrmugi hundid, kes Eestis ja Lätis kiusavad seda vanameest nii koledasti. Küll lastakse aga Liiviski kuradit näit. hõbekuuliga (Sr, Sn 10) ja pekstakse pihelgavitsatega (vt. § 129, 130 ja 136); tema vastu kaitseb kas või oherdiauk (vt. alamal) ja teda murrab inimene, kel on kaherkordsed hambad suus (vt. § 133). Isegi oma nime nime tamist pelgab kurat ja põgeneb kohe (vt. alamal), eriti kui tal on veel mingi salanimi (vt. § 135); vrđl. ka kuradi hobuse nime mõistatamist ja „võõra vanamehe“ abi sääljuures (vt. alamal). Aga kõige enam kurat kardab jumala või Jeesuse ja pikse nime — just pikne näib olevatki Liivis kuradi suurim verivainlane (S. 1—3, vt. § 30; S. 88, vt. § 133; S. 93, vt. § 135; S. 95 ja 97, vt. alamal; S. 114, vt. § 133; S. 123, vt. alamal; S. 206 ja 207, vt. raha ja vara päätükki). Lõpuks hõlpsaim ja harilikum kaitseabinõu kuradi vastu on lihtsalt ristimärk: tee või „heida“ aga omale kolm risti ette (L, Sr, Kr, Pr, V) — ja oledki kuradist lahti. Isegi ristteest kurat ei minevat kunagi üle, vaid pöörduvat tagasi, kui ta ajab kedagi taga (V — vrđl. surnuid ja külmkingi § 97 ja 105); vanasti säetud ristiteile ikka ristid üles, et eihüva ei saaks ehmatada (Sr). Ja sellepärast kurat ei kiskuvat kunagi ka võrke ega muid kalamehe asju, mis tuletavad meelde risti, nagu ristamisi koetud võrk või muud asjad — ankur, võrgumärk, paadipulgad ristamisi jne. (V). Juhutub aga teinekord sedagi, et kuradi vastu ei kaitse ei rist ega kolmainus, kui seda ebasündsalt palutakse, ja kurat tuleb kiuste manu (vt. § 124).

¹⁾ Küllap loetud vastavast läti rahvaraamatukesest „Velns un kalejs“.

KURAT EI PUHU LÄBI OHERDIAUGU (S. 83)

Kord Üžkila Matša-talu peremees teind omale uue kalapüügi-paadi ja viind selle randa, kuid tuul haarand paadi lendu ja peksnud puruks. Teisel kevadel peremees teind uue paadi, kuid sellegi tuul peksnud nädalaga puruks. Siis peremees saand aru, et kurat see hävitaja on. Ta kaevand tammise tulba sinna kohta maasse, kus pekstud paadid puruks, puurind oherdiga augu tulbasse ja öelnud ise, las see kurat puhugu nüüd läbi oherdiaugu, siis ta ei suuda puhuda paati ümber. Ja kurat pole ka tulnud enam puhuma. — Sr 57.

KURAT PELGAB OMA NIME (S. 90)

Lūž-järves käind kalamees ja magand tule veeres. Siis tulnud üks suur mees, öelnud, las tõusku üles. Ta tõusnud üles ja vaadand selle mehe pääle, missugune ta on, — väga suur habe olnud. Kalamees öelnud: „Sa oled kurat!“ Nii kui öelnud, sa oled kurat, kohe see langend üle tule, jõllitand veel kalameest ja joosnud järve tagasi — selline müra olnud otsekui kohiseks meri. See vana habemega mees olnud vana tont ise. — Ii 64.

VÕÖRAS VANAMEES ÜTLEB KURADI HOBUSE NIME (S. 124)

Mees külvand seemne maha, kuid vili kasvand halb, nii et mees siunand: „Võtku kurat selline vili!“ Läind paari nädala pärast vaatama: vili olnud hää. Kuid kurat pole lasknud siis enam niita seda vilja, mis temale lubatud. Mehe palumisel ta luband lõpuks siiski, aga ainult selle tingimusega, et mees peab ütleva ta hobuse nime. Nüüd mees olnud hädas. Säälnud üks võõras vanamees, noomind meest, et see nii sõimand, ja käsknud öelda kuradile: „Vaata kus kurat tuleb ratsa lõukoe-raga!“ — Mees saandki vilja omale tagasi. — Pz Set¹⁾.

KURAT EI MAADLE KOLMEGA (S. 97)

1) Kord kurat tükkind vägisi ühele noorele poisile tee pääl kallale ja kutsund teda maadlema, jõudu katsuma. Siis poiss hädas heitnud omale risti ette ja öelnud: „Jeesus Kristus, tule mulle appi!“ Sellepääle kurat vastand pahaselt: „Ah, teid on kolm, ma olen aga üks!“ ja kadund ära. Nii kadund ära,

¹⁾ Vrdl. LP V 136 (XVII): mees saab kuradile siunatud vilja tagasi, näidates sellele oma alasti, käpakili ja tagurpidi naist, keda kurat ei tunne ära. Just samasugust lugu Eestis vt. Eisen, Teised Vanapagana jutud 84 (40). — Salanime mõistatamist vt. § 135; vrdl. ka Mt. 812.

et aina h u u a n d, ja metsa p u u d p a i n d u n d nii et lõhkend.
— Kr 133.

2) Sr Ket 45 (11) — vt. § 133: Peetrid kuradi kimbus¹⁾.

KURAT TULEB ALATISE KUTSE PÄÄLE (S. 123)²⁾

1) Üks mees vilistelnud igal õhtul ja hüüdnud ikka „oh kurat, oh kurat!“ Säälnudki tema manu üks v a n a mees ja ütelnud: „Mis sa mind kutsud? tule kaasa!“ Tal olnud suur h a g u taga ja ta käsknud meest pääle istuda, sinna tema s a v a l e. Nüüd mees hirmuga hüüdnud: „Voi J ē z ! ma ei taha!“ Nii kui ta nimetand Jeesu nime, kohe kurat kadund ära, kuid mees pole vilistand enam kunagi. — Kr 253.

2) Üks mees tulnud mööda teed ja sõi m a n d väsimuse käes „oh kurat, oh kurat!“ Säälnudki kurat juurde ja viind mehe k u u s e l a t v a üles (see kuusk olnuvat siinsamas Košt-rõg-küla tee veeres, kuid raiutud nüüd hiljuti maha). Latv h a k a n d kõikuma ja paindud maha. Mees hirmuga hüüatand „voi J ē z !“ Kohe tal silmad läind lahti ja ta näind end kuuse ladvas, ronind maha ja raiund risti kuusele. Kui ta ei nimetanuks Jeesu nime, siis ta kukkunuks surnuks ja kurat saanuks ta hinge. — Kr 254.

PIKSE MAHARABATUD KURAT (S. 95, Mt. 822*)

Jutustaja ise sõitnud viinavooris Libausse (Liepajasse). Olnud kuuvalge öö. Ta jäänd muist maha väsind hobuseid söötma ja vilistelnud sääljuures. Kohe olnud juures kurat: mis tahad? — Raha. — Palju? — Neli tuhat. — Tood akuraat ühe aasta pärast siia tagasi! — Jutustaja saandki raha ja sõitnud edasi, hobused olnud korraga tugevad. Aasta pärast ta läind viima raha tagasi ja vilistand. Säälnud aga võõras mees ja seletand: „Võid hoida raha endal. Selle andja rabas B ō l d a r J ō ņ (= pikne, vt. § 28, LRU I 50) maha.“ — Kr Set³⁾.

¹⁾ Lätis näit. JKr II 25, IV № 60 jne.; Eestis tuttavam on k u u p o o l e hoidumise motiiv maadlemisel (FFC 25, S. 35, vt. ka § 108 ja 109).

²⁾ Vt. § 120: kuradi nime mainimisel ta tuleb kohe. Kuradi ilmutisest vt. veel § 124: Kaardimäng ja härjatapp (V 171: kutsar soovib, kui tuleks kas või kurat ise, et saaks rutem); § 126: Kurat keelab kalu „sepale“ viia (SjWied: kalur suursteleb, kui nüüd kurat ise tuleks, siis ta läheks koos merele); § 127: Võõras vanamees ütleb kuradi hobuse nime (mees siunab, võtku kurat selline vili); § 131: Kuradi hobuse lummutus. Vt. lhk. 170.

³⁾ Eesti näiteile (FFC 25, Mt. 822*) lisaks vt. Kunder, Eesti muinasjutud² 126: „I l p - H a n s ei ela enam, juba mineva sui lõi Pikker vaeseke maha. Olen ta poeg. Võta raha omale, anna aga vanamehele hinge-armu.“

128. VÕÖRASTÜTAR LOOMEGA SAUNAS (S. 103)¹⁾

6 varianti (lvü): 1 L 140 — 2 Kr 247, 3 Kr 250, 4 Kr [269] — 5 vrdl.
Pr 185 — 6 Kl Set.

1) Riietamise redaktsioon (1).

Ühel mehel naine surnud ära, ja ta kosind teise naise; nii neil olnud „kahekordsed“ lapsed. Võõrasema saatnud võõrastütret sauna, et eihüva kisuks selle sääl puruks. Võõrastütar palund kaasa vett, leiba ja kuke, kana, kassi, koera. Saunas ta istund, söönd leiba ja andnud loomele kah.

Sääl tulnud üks mees ja kutsund teda endaga tantsima. Vaeslaps küsind loomelt: „Kukk, kana, kass, koer, kas tohib minna?“ Loomad vastand: „Las ta toogu sulle enne uued kingad, — sul ju jalad päris paljad!“

Mees läind ära ja tulnud kingega tagasi, kutsund jällegi tantsima. Neid küsind loomelt uuesti: „Kukk, kana, kass, koer, kas tohib minna?“ — „Sul pole uut kleitigi; las ta toogu sulle ka uus kleit, siis võid minna.“

Mees toond kleidi, kuid siis kukk, kana, kass, koer öelnud taas, toogu ta neiuale veel uus rätt.

Siis aga kuni ta läind räti järele, seni kell saand kaksteist. Siis kukeaeg olnud käes, ja see hakand kirema, kana kaagutama, koer haukuma, kass näuguma, nii et vanamees pidand putkama minema, kuidas vaid saand.

Nii võõrastütar jäänd ellu ja olnud ilusasti riidet veel kah.

Nüüd hakand ematütrel kahju, ja see läind teisel õhtul ise sauna, võtnud kah kaasa kuke, kana, kassi, koera, kuid pole võtnud sugugi vett, leiba, vaid otse piima ja saia ühes, söönd ja joond saunas, loomele ent pole andnud mitte kui tilkagi.

Sääl vana mees tulnud taas ja kutsnud tantsima. Tütar küsind kah kukelt, kanalt, kassilt, koeralt, mis teha. Need vastand: „Ise sa sõid, ise sa jõid, ise sa tee, mida tahad!“

Tütar ütelnud siis vanamehele korraga: „Mul pole uusi kingi, uut kleiti ega uut rätti, ma ei saa minna tantsima.“

Vanamees läind ja toond kõik ühe korraga. Kuid kell pole olnud veel kaksteist, ja kõik loomad olnud vagusi.

Neid läind siis vanamehega tantsima, aga see peksnud teda vastu sauna ahju, kuni ematütar olnud valmis (s. t. surnud).

Hommikul ema läind vaatama, — tütar „otsas“.

2) Häälitsemise redaktsioon (2, 3).

I A a Ühel perenaisel olnud kaks tütar: oma tütar ja kasutütar; oma tütar ta hoïdnud hästi, teist ajand igalepoole (2).

¹⁾ Väga armastet muistend kogu Baltikumis: Eestis vt. FFC 25, S. 31; Lätis vt. LP I 77 (45), 159 (138), V. 295 (130 II); DL II 47; JKr V 73 (43) jne.

- b Kord see kasutütar läind sauna, istund lavale ja kudand sukka (2).
- B Kolm vabadiku neidu läind kord saunalavale sukka kudama (3).
- II a Vaeslaps (2) ~ need neiud (3) võtnud kaasa võileiba (3) ja kuke (2, 3), kana (2), kassi (2, 3), koera (2, 3)
- b ja andnud saunas kaasavõetud leiba ka loomele süüa (2, 3).
- III a Kell kaksteist keskööl sirutet sauna tossumulgust (2) ~ ahjust (3) välja must jalg (2, 3), — vaat sauna pääl ju neid kummitusi on (2) ~ kurat tahtnud näha, kas saunas on ka kedagi (3).
- b Kohe kõik loomad hakand häälitsema — kukk kirend (2, 3), kana kaagutand (2), koer haukund (2, 3) ja kass näugund (2, 3).
- c Must mees (2) ~ kurat (3) selle hirmuga pistnud silmapilk plagama (2, 3).
- IV A Nõnda need tüdrukud kudand sääl kolm ööd sukka (3).
- B a Hommikul vaeslaps olnud nii ilus, et kõik imestand, kuista saand nii ilusaks (2).
- b Võõrasema küsimise pääle ta seletand öist lugu ja ütelnud, saatku võõrasema oma tütar kah, siis see muutub kah ilusaks (2).
- V a Nüüd perenaine saatnud sauna ühes loomega ka oma tütre (2) ~ oma kolm tütart (3).
- b Tütar söönd oma perse täis, kuid loomele pole andnud raasukestki (2).
- VI A a Kell kaksteist must mees pistnud taas tossumulgust jala läbi, kuid mitte keegi loomest pole laulnud ega häälitse (2).
- b Mees tulnud sauna ja lõigand tütrele pää otsast (2).
- c Hommikul ema oodand asjata tütart ja läind sauna vaatama, — tütre pää olnud laval; kurat võtnud, lõigand ema pää ka maha ja pannud tütre pää kõrva lavale; teisel hommikul tulnud isa, — kurat lõigand ka selle pää (2).
- d Kuked, kanad, kassid keegi pole häälitse (2).
- B a Kukat tulnud jala, tulnud siis kõige kehaga, hammustand kõigil kolmel pääd ära ja pannud saunaakna ruutesse, kuid kõik kolm südant võtnud välja, pannud nahk-kotti ja viind metsa kõige pikema puu latva ja läind siis unes ütlema isale-emale, mingi need oma tütarde järele, need olevat metsas (3).
- b Vanemad läind ja näind suure pika koti, kolm südant sees, toond sauna, kuid siis need südamed ja pääd kadund ära (3).

c Vanemad pahandand, et vabadiku tütreid tapnud nende tütreid maha; need palund põlvili maas ja seletand, et see on kuradi töö, sest et tütreid pole söötnud koera, kassi, kukke (3).

3) Kosilase redaktsioon (4, 6).

- I Perenaine saatnud kolm vaeslast sauna, kus aina kummiteldud (4).
- II Vaeslapsed (4) ~ vaeslaps (6) palund ja võtnud kaasa kuke (4, 6), kana (6), kassi (4, 6), koera (4, 6), hiire (6) ning söötnud oma kaasavõetud võileivad loomele (4).
- III a Enne keskööd kummitused (4) ~ kuradid (6) tulnud akna taha, tahtnud sisse (4, 6).
b Kukk' kirend, ärgu lasku sisse; kass näugund, kui laseb sisse, siis nad surevad kui rotid; koer haukund, läheme ukse taha, ärme laseme sisse; ja nõnda nad pole lasknudki kedagi sisse (4, 6).
- IV a Kell kaksteist tulnud taas keegi ukse taha; kukk laulnud, see on aus mees, seda võib lasta; teised loomad luband ka (4, 6).
ba Tulnud sisse vanamees ja kinkind riideid, leiba, raha (4).
bb Tulnud ilus noormees, toond sõrmuse ja kosind hommikul vaeslapse (6).
- V a Perenaine saatnud teisel õhtul ka oma tütreid sauna toreda kostiga (4).
b Lapsed söönd, et suu vahutand, loomele pole andnud aga midagi, need vaadand ja oodand asjata (4).
- VI a Kell kaksteist kurat tulnud kloppima (4).
b Neiud küsind loomelt nõu; need vastand: „Ise sõite, ise pidasite nõu, ise tehke, mida tahate!“ (4).
c Neiud lasknud sisse, — kurat murdnud tütreid puruks, et „sitarada aina järel“ (4).
- VII Hommikul perenaine leidnud ainult natuke vedelat suppi põrmandul (4)¹⁾.

4) Segaredaktsioon (5) — vt. libahundi päätükki (LRU III), S. 162.

129. Rahvusvaheline on arvamine, et kurat varastab vastsündind lapsi ja vahetab oma laste vastu ümber²⁾. Sellepärast nõutakse emadelt ja ammedelt erilist hoolt

¹⁾ Vt. lhk. 93 ja 126.

²⁾ Kuradi lapsevahetamisest on kogu Baltikumis väga palju muistendeid ja kirjeldusi. Eestis vt. FFC 25, S. 19—23; Lätis LP VII 158 jj., JKr VI 33 jj.; olgu mainitud, et Lätis lapsevargaina esinevad ka pühad neitsid, Laima, „maanaised“. „maa-inimesed“ s. t. maa-alused ja mitmed

ja tähelepanu pisikeste vastu, et kurat ei pääseks lastele ligi, kui ka teatud kaitseabinõude täpset täitmist. Eriti enne ristimist tuleb karta kuradit, kes võib vahetada lapsed ja anda õige asemele oma; kurja kaitseks hoitakse õiti künnlatuli hälli juures lauakesel ja tehakse hällile rist pääle (Kr). Pisikese pää alla hälli pannakse „raamat“ s. t. piibel, et kurat ei saaks ära vahetada ega midagi halba teha (Pr). Surnuküünalt (— „kato-likuküünalt“), juudasitta ja väävlit pannakse segamini riidehil-busse ja suitsutetakse ristamisi hälli all, — siis eihüva ei pääse ligi (L). Kui laps „kuues nädalas“ haigutab, siis teh-tagu talle kohe sõrmega rist suu pääle ja öeldagu „Kristus Jees!“; et paha vaim ei saaks lapse sisse (Kr). Iga kord „kuue nädalani“, kui pestakse laps puhtaks ja tõmmatakse särk selga või mõni muu riie, siis tehakse rist särgile, öeldakse „Kristus Jees, Kristus Jees!“ ja süljatakse kolm korda — kõik eihüva vastu kaitseks (Kr). Lapse mähkmeid enne kuut nädalat välja mitte keegi ei vii, ei päeva, ei tuule kätte, vaid ainult toas ahju juures kuivatetakse neid; väljas pole hää: väljas õhus mõni paha vaim võib lasta mõne häda pääle — seda nad ju otsivadki (Kr). Isegi akent ei hoita pisikese juures lahti (Kr), ja „vana-ema“ s. t. ämmamoor ei tohi istuda lapsega akna juurde: siis ku-rat pika ölekõrrega pistab läbi akna titale ninna, et sel tuleks aevastus; kui ämmamoor ei raba nüüd võtta seda aevastust endale, üteldes „jumal appi“, siis kurat võtab aevastuse omale niisama rõõmus, nagu hoidja öelnuks „aitäh aevastuse eest!“ — ja siis see laps saab kuradile (L); sellepärast amm peab võtma lapse aevastuse enne ristimist alati vastu (L, Pr). Ühel lapsel amm pole võtnud aevastust vastu, ja kurat saand lapse omale; siis see nutnud väga palju ja kasvand hirmus suureks suurte silmega ja olnud kole inetu; siis viidud laps värava taha risu-hunikule ja pekstud teda pihelgavitstega, nii et kurat süljand ja joosnud lapse mant minema; siis laps saand terveks (L 7 = S. 109). Sellist lapsearstimist kirjeldetakse ka täpse-

muud nimed, mis viitavad ilmse germaani mõju poole: „Heidnisch ist es, dass elbe den menschen kinder stehlen und ihre wechselbälge an deren stelle tragen, unheidnisch aber, dass der teufel in dem wechselbalg steckt“ (Grimm, DM^s II 967/8). Germaani eeskujul esinevad Eestiski lapsevargaina maa-alused ja kääbused (die Unterirdischen, Zwerge, Wichtel-männer etc.). Ka Baltikumis igalpool üldiselt tuttavad kaitseabinõud lapsevahetamise vastu põlvenevad pääjoontes Saksast.

malt: kui üks pisikene laps on „ära vannutud“, siis ema käib rohtu küsimas, ja siis külanaised õpetavad; mõni ütleb, pidavat sauna mindama ja last pekstama, mõni taas õpetab, last pidavat margapuuga kaalutama, kaaluja pidavat olema lesk-naine ja sugulane; siis ema ise pidavat jooksuma ümber sauna (saun ju see arstimiskoht on!) ja küsima: mis te sääal peksate? — meie peksame eihüva, meie peksame eihüva ja kihutame üle tüheksa kuninga mere! siis ema küsib taas: mida te sääal kaalute? — koeri, kasse, koeri, kasse! vastatakse saunast; nii tuleb küsida kolm neljapäeva öhtut, — siis laps saab terveks (L).

Jälgigem nüüd ka Liiwis tuttavaid muistendeid lapse vahetamisest.

KURAT TEEB LUUAST LAST (S. 108)

Vanasti olnud ühel emal laps. See ema unustand panna lauluramatulapse manu enne ristimist. Ta jäänd ise magama. Sääl keegi tulnud aknast sisse, luud kainlas. Üks vana mees taas magand ahjupingil ja näind seda, kuis kurat läind ahju juurde, kükitand maha ja pillutand aina seda luuda, üteldes „teki luo-liha, teki luo-liha!“ Kurat tahtnud teha sellest luuast teise lapse, et vahetada siis need lapsed ära. Kuid vana mees karand ahju kõrvalt üles ja teind lapsele risti ette. Siis kurat põgenend minema, nii et kõik tuba kräksund. — L 6.

KURAT VAHETAB LAPSE (S. 106)

4 varianti (lvI): 1 Ir 23. — 2 Pr 65, 3 Pr 134. — 4 V 97.

1) Kuradilaps ei söö kassi (1—3).

I Vanasti vana kurat vahetand ikka ristimata lapsi ära (1, 3).

II A a Kord ühel naisel sündind ilus terve laps, kuid pääle kahtkolme päeva pole suudetud anda lapsele enam niipalju süüa, kuipalju see tahtnud (2).

b Hakatud panema salaja tähele ja kuulnud: niipea kui ema läheb toast välja, kohe laps hällist üles ja süüa ot-sima — kapi manu, ahjule, kuhu aga saab, — ja ise alles mõni kolm-neli päeva vana! (2).

B Pisikene laps söönd salajas ära kõik liha (1, 3).

III a Muud naised tulnud kah siis puha kokku ja hakand aru-tama, et õige see küll ei ole; olnud üks vana naine selline tark; see ütelnud, ta kuulnuvat, et tapetagu kass, kee-detagu ära ja pandagu ahjule just sinna kohta, kuhu see laps käib ikka söömas, et kassiliha kurat ei söövat (2).

- b Siis tapetudki kass maha ja keedetud ära (1—3), pandud taldrikutäis liha ahjule (3) ja luuratud, mida see laps nüüd teeb (2), — keegi vana naine magand voodis, see luurand (3).
- IV a Laps läind sinna ahju pääle ja öelnud (2, 3):
 aa „Nända ka iñtše ända!“ (1)¹⁾.
 ab „Aa, see nüüd on kitš²⁾ liha, see nüüd on kitš liha!“ (2).
 ac „Ahaa, see on skuts²⁾ liha, seda ma küll ei söö!“ (3).
- V a Nüüd ema nutnud hirmsasti (3), ja siis see vana naine õpetand, viidagu laps reomäele ja pekstagu teda vitsaga (2, 3).
 b Laps viidudki välja puruhunikule ja teda pekstud vitsaga (1—3) — võind hirmsasti ka nutta see kurivaim (2, 3).
- VI A a Säl tulnud joostes vana kurat (2) ~ kuradiema (3) äravarastet inimlapsega ja hüüdnud:
 aa „Metsaline, säh oma laps! Kui palju mina sinu lapse pärast olen korjand kokku kõik su piimatilgad — ja sina taas peksad minu last nii koledasti!“ (2).
 ab „Ah sa nii halvasti käid ümber mu lapsega?! Kuis ma sinu lapse ette hoolitsen!“ ja seletand, ta korjavad kokku kõik need külmad tilgad piima, mis emad pigistavad rinnast maha, ja seda kõike selle lapse pärast, kuna naine tema last taas peksab nii palju ega taha anda midagi, peksab päälegi veel sellises halvas kohas, karistab reomäel! (3).
 b Siis saadud taas õige laps kätte (2, 3).
- B Siis kurat öösel toond õige lapse tagasi (1).
- VI Vaat see on ju ikka nii, et naised imetamisel pigistavad esimesed tilgad põrmandule, et lapsel need poleks külmad. Kuid vanakurat taas korjab need lastele, keda ta vahetab siis, kui ema pole toas (2).

2) Kuradilaps ei tunne kassi (4).

Kord ühel naisel sündind tont, aga akuraat niisamasugune nagu pisikene laps: kui ema tulnud tuppa, siis ta nutnud hällis nagu titt kunagi, kui ent ema läind välja, siis ta käind tuba mööda ringi ja sõond puha ära, mis aga kapis olnud.

Ema mõelnud, mis teha, vaja oleks näha, kes see sööja õige on, — kedagi pääle lapse tuppa ei jää. Ta puurind lakke augu, et vaadata, ja näind, et laps olnudki see sööja, olnud siis

¹⁾ Siin on aimatud nähtavasti järele eesti keelt: nõnda kui intsu händ.

²⁾ Kassi salakeelelisi nimetusi.

palju suurem ja käind mööda põrmandut; kui aga ema läind tuppä, kohe laps olnud taas pisikene titt hällis.

Nüüd ema pannud kassi katlasse, keetnud ära kõigi karvega, viind katla tuppä ja laotand riide pääle, kuna ise läind toa pääle august vaatama. — Laps läind, võtnud riide ära, tõstnud katlast kassi välja ja imestand, mis loom see on: kaks kõrva, neli jalga ja suur pikk toru-loru (= saba) taga! Ema tulnud tuppä, — kohe laps taas hällis. Kuradist see laps olnud ja kurat teda lasknud nii käia.

Siis laps viidud kolm vanakuu neljapäeva õhtut reomäele ja teda pekstud pihelga vitsaga, — siis ta muutund inimlapseks.

LAPSEVAHETUS VÕLUGA (S. 107) ¹⁾.

2 varianti (lvI): 1 V 127, 2 V 164.

- I a Kord olnud metsas kadakapõõsas varjul üks võlu (1).
- b Siis üks rikas peremees oma naise ja pisikese mähkmeisse mähitud pojaga ratsutand (1) või sõitnud (2) läbi selle metsatuka sugulaste poole külla (2).
- c Hobused ehmunud sellest võlust (1) ja hakand lõhkuma (1, 2), nii et perenaine lapsega kukkund vankrilt maha (2).
- d Perenaine hakand nutma, sest ta laps kadund mähkmeist ära (1,2).
- e Nad läind otsima seda last (1, 2) ja otsind kogu päeva (2).
- II a Sääi nad silmand teeveeres põõsais sellise valge kogu ja leidnud ühe lapse (1, 2) suurte küunte ja kole inetu välimusega (1) nagu kuradilaps (2).
- b Mees visand lapse tagasi maha (1) ega ole tahtnud teda võtta (2), kuid naine olnud nii õnnelik jälleleitud lapsest (2), karjund ja hädaldand, et mees visand lapse maha, joosnud ise ja tõstnud lapse sülle, kinnitand, see olevat tema laps, ja mähkind ta riideisse, astund sadulasse ja ratsutand lapsega koju, hoolimata mehe vastuseisimisest (1).
- III a Kodus perenaine andnud lapsele süüa igasugu maiustusi (1), kuid laps pole söönd midagi (1, 2).
- b Perenaine käind läbi kõik targad ja arstid, kuid keegi pole mõistnud arstida (1). Siis üks vana naine õpetand, katsugu perenaine sööta lapsele konni ja kärnkonna (1) ~ kärnkonna ja hiiri (2).
- c Ja tõesti, neid laps söönd (1, 2) ja kasvand niikui... (2).
- IV a Peremees pole kannatand seda last silma otsas ja tülitse- send sellepärast alati perenaisega (2).

¹⁾ Võlu kohta ligemalt vastavas päätükis (LRU III).

- b Ta kõnelnud sulaseile, et need tapaksid lapse, kuid perenaine saand asjast aimu ja läind seks päevaks kodunt metsa, tulnud alles öhtul tagasi (2).
 - c Peremees pole rääkind sõnagi ja olnud nii paar nädalat (2).
- V a Kord talu hakand põlema (1), — see võlupoiss või see kuradipoiss süüdand maja põlema (2), kõik inimesed kõnelnud, et võlu süüdand (1).
- b Südametäiega peremees võtnud ja visand selle lapse tulle, kuid perenaine joosnud lapsele tullegi järgi ja päästnud tema (1, 2), kuna maja põlend maha ja nad ise jäänd vaeseks (2).
- VI a Siis peremees tahtnud minna kord „turule“ (s. t. laadale) ja kutsund naistki kaasa (1, 2).
- b Perenaine imestand, kuis mees muutund ta vastu nii lahkeks (2), kuid peremees mõtelnud, et laseb kedagi kodus hukata lapse sel ajal, kui nad ise on laadal (1).
 - c Nad läind natukene maad ära, säääl perenaine joosnud koju tagasi (2) ja võtnud lapse kah kaasa (1, 2), kuna peremees sõimand teda lolliks, et veab last igalepoole ühes (2).
 - d Perenaine kandnud last ise, kuid väsind lõpuks ja andnud peremehe päälekäimisel lapse selle sülle (1, 2).
 - e Tee läind mööda jõekallast (1). Peremees kandnud natuke last ja visand selle siis jõkke (1) ~ ühte suurde aku (2).
 - f Perenaine pistnud nuttes ja karjudes lapsele järgi ja toond selle veest välja (1, 2).
 - g Nad läind tülli ja pöördund koju tagasi poolelt teelt (1, 2), kuna peremees olnud hirmus vihane, et tal polnud õnnestund kunagi hukata last (1).
- VII a Lõpuks peremees jätnud naise jumalaga ja läind kodunt hoopis minema (1, 2).
- b Teel (1) ~ metsas (2) joosnud talle vastu kollapäine (2) poisikene, ja peremees küsind, kelle laps ta on (1, 2).
 - c Poisikene pannud teda mõistatama (1 — ligemalt ei mäletata) ja seletand, et olevat selle poeg, kel kodus olevat kuradilaps, — nüüd isa tundnud oma poja ära (1, 2).
 - d Isa küsitelnud siis poega, kuis tal käsi käind (1) ~ miks tal on selline otsekui kõrbund pää (2).
 - e Poisikene seletand, ta olnud võlu juures ja temal läind samuti kui võlulapsel nende juures (1): kui nemad andnud võlulapsele maiustusi, siis võlu andnud talle konni ja kärnkonna; kui nemad andnud konni ja kärnkonna, siis tema saand maiustusi (1); kui nemad visand võlulapse (1) ~ kuradilapse (2) tulle, siis see visand ka

tema tulle, ja kui nemad võtnud lapse tulest välja, siis võetud tema kah (1, 2); kui nemad visand lapse jõkke, siis visatud temagi (1).

- VIII a Peremees läind õnnelikuna koju; samal ajal olnud kadund ka see võõras võlulaps (1) ~ kuradilaps (2).
 b Peremees olnud rõõmus oma naise pärast, kes päästnud lapse tulest, kutsund kokku kõik sugulased suurele rõõmuballile poja leidmise puhul (2) ja eland naise, pojaga „häid päevi“ kuni surmani (1).

130. Nagu selgund juba eelpoolgi esitet muistendeist, on kuradilood enamasti üsna lõbusasisulised ja muutuvad sageli otse a nekdoodilisiks, kirjeldades kuradi rumalust ja alatisi sissekukkumisi kui ka tema tüssamist ja igasugu viguritega nina-pidi vedamist, mis tuletavad mõnikord meelde isegi naljandeid kilplasi¹⁾, kõnelemata igalpool tuttavaist vana pagana ja kavala Antsu lugudest, mida jutustetakse Liivigi rannikul suure mõnulemisega, kuid mis jäävad siin üksikasjalikumalt esitamata.

KURADEILE TUNDMATA IMELOOM (S. 102)

2 varianti: 1 Pr [173] — 2 Kl 1.

- I Kaks töömeest läind ühelt peremehelt tööd küsima, töötand ära ühe päeva ja tahtnud minna õhtul rehte magama (2).
 II a Peremees hoiatand, sääal olevat kuradid, kuid julged mehed läind siiski (1, 2), võtnud kaasa ühe tühja koti ja lõigand kaks pihelgavitsa (2).
 b Nad lõigand kotil põhja ära ja pugend sinna sisse, jalad kotis ja pääd mõlemast otsast väljas (2), või ümberpöördukt — nad ajand suured jalad nagu härjal kotist välja (1) ja jäänd kuradeid ootama (2).
 c Keskööl (2) tulnud kuradid ning hakand rehes tantsima ja pillerkaaritama, näind maas imelooma ega ole tundnud sellist (1, 2), keegi polnud näind enne sellist looma (2).
 III A a Tulnud manu vana tontise, imetelnud ka ja öelnud: „Oi, lapsed, seda ei tea, mis loom see on! Tooge kodust mu suured tangid, katsun järele uurida.“ (1).
 b Niipea kui teised joosnud koju, kohe mehed hüband pimedas kotist välja ja hakand peksma vana tonti; kus see ehmund ja pannud plagama (1).

¹⁾ Vrdl. Eestis lisaks veel: „...kuratid Eestirahva juttudes alati tõlbi keelega ja tõlplaseks nimetakse“ — H II 16, 480 < Rapla.

- c Teel teised tulnud tangea vastu. Vana seletand: „Oi, oi, sinna rehte ei tohi enam minna: säääl on veel koledam elukas kui meie ise!“ (1).
- B a Nad joosnud koju ühe oma vanavana kuradi järele ja toond selle sinna, kuid see pole võind näha (2).
- b Siis üks pisikene noor kurat võtnud rehe nurgast ühe hangu ja tõstnud sellega kuradil ripsmekarvad üles (2).
- c Kuid ka vana kurat tunnistand-tunnistand ja öelnud, ta on küll vanaks eland, on küll „mingeid-ei-mingeid“ s. t. igasugu asju näind, kuid sellist metsalist ta veel pole näind, kel mõlemas otsas on pää, — „nüüd, lapsed, peame põgenema: see metsaline võib kiskuda meid puruks!“ (2).
- d Kõik joosnud minema, ainult vana ise jäänd veel sinna. Siis mehed pugend kotist välja ja löönd vana pihelgavitsaga maha (2).
- VI Sest ajast ükski kurat ei tule enam rehte (2)¹⁾.

JUTT, MIS POLE TÕSI (S. 89)

Jutustaja läind vendega õitsile. Neil pole olnud tuld, kuid kusagilt tõusnud suitsu ja vanim vend läind vaatama, jäänd kauaks, keskmine läind järgi, jäänd kauaks, lõpuks jutustaja — noorim vend — läind ise.

Ta leidnud tule man suure musta mehe, kuna vennad rippund pedaja ladvas. Must mees ütelnud, et ta riputab jutustajagi sinna, kui see ei oska kõnelda talle hästi „tühja“. Jutustaja küsind, kas mees ütleb iga sõna pääle „see on tõsi!“ Mees luband.

Jutustaja kõnelnud siis: „Kui meie olime kodus oma isa juures, siis me läksime kord metsa jahile ja lasksime väga palju loomi maha — jäneseid, rebaseid, põtru ja väga palju muid, ja mis meie maha lasksime, need jäid metsa, aga mida meie ei lasknud maha, need tõime koju.“ Must mees öelnud: „See on tõsi. Aga mis sa veel tead?“

Edasi jutustaja seletand, kuis ta linnujahil lasknud laadimiskepiga kahelteistkümmnel kurel kaelast läbi, riputand linnud niinega omale keha ümber, linnud elustund ja lennutand ta taevasse; säääl ta näind ingleid, jumalat ja surnuid, ka oma vanemaid. — „Nu, kas sa nägid minu isa ka?“ — „Ohoh, nägin küll: ta oli põrgus. Kui minu isa tahtis välja sitale, siis ta tuli joostes, minu isa astus talle selga ja ratsutas nii siis välja sitale.“ — „Ah sa kaabakas, nüüd sa petad, see pole tõsi!“

¹⁾ Lätis vt. JKr V 84 (50), LP I 147 (120), VII 255—263, VI 164 (XIX) jne.; Eestis näit. E 18136 (Rõngu); vt. ka O. Kallas, 80 LMrMj 383 (67) jt.

Ja siis kurat põgenend ära. Sest päevast jutustaja pole näind kuradit enam kui aga vast ainult mõnikord ta jälgi. — Pz, SjWied, LGr 447 (2)¹).

KURADID JUMALAGA HÄDAS (S. 99 + Mt. 804* + 1274' + US. 51)

Kui jumal käind maa pääl, siis ta läind kord ühest kalmust mööda. Kuradid joosnud talle säääl kalmul vastu ja hüüdnud: „Oo, sa oled tulnud piinama meid jälle siia!“ Siis nad pidand nõu, need kuradid, kuis saaks otsa pääle teha jumalale. Nad arutand, et vaja teha paat ja tirida ta sinna paati, viia merre ja uputada ära.

Ja nad hakandki tegema paati — läind metsa, raiund puid ja hakand tegema: ühe otsa lauda löönd ühe pedaja juurde kinni, teise lauaotsa taas teise männi juurde kinni, mis veel kasvand. Aga need pole olnudki õieti lauad, vaid niisamasugused puud, palgid. Kui need olnud löödud nüüd niiviisi kinni, siis nad raiund ka need männid maha. Aga vot — põhja pole olnud paadil all ja paat ise olnud nii kitsas, et inimene pole saand sisse (mis see puu siis on, see pole ju lai). Noh, mis sellisega teha, sellisega ei saa ju merre minna, kui põhja pole all.

Nüüd tulnud see meister, olnud kah üks kurat, ja öelnud: „Kas ma nii lasksin teid teha? Laudu on vaja, vaja saagida laudu!“ Noh, olnud vaja teha siis pukid, kuhu panna palk üles, et saaks saagida. Nad tõstnud ka palgi üles, teind pukid ja puha. Aga kust saada nüüd saagi? vaja teha puust. Meister näidand, et sellised hambad vaja raiuda sisse. Kuid kui nad hakand saagima, siis töö pole edenend: hambad läind puha välja, mitte ühtki pole jäänd. Nüüd meister öelnud, temal olevat see Koljati mõõk, ta toovat selle, sellega kat-suks saagida. — Kuid kah pole läind edasi. Meister öelnud, vaja raiuda hambad sisse ja katsuda siis. Ning nad saagind — ja siis läind edasi.

Jumal näind, et asi nii, ja saatnud oma ingli, võtku see kiil ja ajagu see selle laua otsa sisse, mida nad saevad. Ingel läind ja hakand ajama kiili taha. Kurat vaadand tagasi, et kes säääl otsas töötab, ja hüüdnud: „See on seesama, kes tuleb piinama meid!“ Ja kohe mõlemad palgi päält maha ja minema. Palk jäändki sinnasamma üles.

Nad arutand nüüd, kuis saaks talle (s. t. jumalale) otsa. Säääl põrgus olnud Saalomon papp, sel kuradil. See mõõtnud seda tuba, kus ta olnud sees, mõõdupuuga. Kurat küsind, mida ta mõõdab. — Ta tahtvat puhakoda teha. Kurat karjund „välja!“, ajand välja. Siis Saalomon palund, vast kurat

¹) Lätis vt. DL IV 160, JKr V 35, LP V 341 (147) jne.; Eestis vrld. FFC 25, S. 27.

jätaks ta veel sinna tuppa sisse. Kurat ütelnud: „Nojah, kui sa võid teha sellise tooli, et kui tema (s. t. jumal) tuleb põrgusse siia ja istub toolile, siis ta jääb selle külge kinni.“ — Jah, Saalomon luband teha. Ta teind tooli valmis. Kurat tulnud, katsund istuda pääle, proovind ära — pole jäänd kinni, olnud liig kerge, las tehku uus. Teind teise.

Ja hommikul, kui ta tõusnud üles, see jumal (see olnud esmaspäeva hommikul), ta olnud juba sääl. Kurat näind, et tuleb juba, ja rutand istuda toolile katsuma, kas jääb tõesti kinni. Niipea kui kurat istund maha, kohe ka jumal sisse ja lukustand ta tooli külge kinni¹⁾. Nõnda kurat ei pääsegi enam valla. Ja sellest ajast tekkind siis ka see puusaagimine: vaja panna kiil taha, siis on kergem. Aga kurat on veel praegugi kinni. — Kr 84.

KURAT JA INGEL INIMESE HINGE PÜÜDMAS (S. 100 — US. 38, vrđl. Mt. 808*)

2 varianti (lvI): 1 Kr 82 — 2 V 52.

- I A a Üks kuradiori „magand“ kaks aastat oma asemel haige. Viimasel aastal kurat tulnud tema manu hinge järele (1).
 - b Siis haige hakand paluma jumalat, ja see saatnud oma ingli kah sinna hinge järele (1).
 - c Ingel hakand ajama kuradit ära, kuid see palund luba jääda jalutsisse (1).
- B a Olnud kord selline mees, kes teind tööd jumalale ja kuradile: kuradile ta mängind kaarte, jumalale ta lugend piiblit (2).
 - b Ta jäänd haigeks. Siis kurat seisnud päetsis ja jumal jalutsis (2).
 - c Mees peeretand kord, ja kurat hakand kohe kauplema jumalaga, lasku see teda jalutsisse (hingele ligemale!). Jumal lasknud kah (2).
- II a Nii nad oodand sääl mõlemad surija hinge, ja siis see haige peeretand (1, 2) teist korda (2).
 - b Kurat kahmand selle suhu (1, 2) ja hakand minema põrgu poole, kuna jumal jäänd sinna (2).
 - c Teine küsind „noh, kas said?“ ja kurat vastand „hmmh“: ta pole saand teha suud enam valla (1, 2).
- III a Siis mees lasknud hinge suust välja (2) ja jumal (2) — ingel (1) saand selle omale (1, 2), läind taevasse (2).
 - b Nõndaviisi ongi sugend sõna „mh“ (2)²⁾.

KURAT TAOB OMA EMA TUBAKAKS (US. 127, vrđl. Mt. 753)

Kord kurat käind ametit õppimas. Mitte üks amet talle pole meeldind, aga s e p a amet, see meeldind. Õppind selle ameti

¹⁾ Vrđl. FFC 25, Mt. 803 *.

²⁾ Vt. Eisen, Neljas Rahva-raamat 124 < E 5795 (Tapa). Vrđl. Grimm DM³ II 796.

ära, teind omale sepise ja hakand taguma, kuid abiliseta läind raskeks. Siis ta võtnud omale selli, kes aidand tal taguda.

Kord tulnud üks vana mees kirvest taguma. Sell olnud õppind toredasti taguma ja teind vanamehele nii ilusa kirve, et see öelnud: „Kui sa selline suur sepp oled, siis tao mind kah uueks!“ Kuradi sell vastand: „Jah, seda ma võin.“ Kuradit ennast pole sel ajal sepises olnud, kuid ta kuulatand ukse taga, kui vanamees selliga jutelnud. Kurat vaadand, kas siis sell tõesti taob vanamehe uueks. — Natukese aja pärast sell olnud tagund vanamehe kaheksateistkümnenda aastaseks noormeheks.

Kurat mõtelnud, et kui nii vana meest võib taguda nooreks, siis ta võib taguda uuesti ka oma ema, kes olnud palju priskem kui see vanamees. Ta toond oma ema ja hakand taguma. Kõige enne ta pannud jalad ääsi tulle, kui aga võtnud välja, siis jalad olnud ära põlend. Kuid ta pole teind sest väljagi, vaid pannud taas pääd tulle ja see põlend kah ära. Nüüd kuradil süda saand täis ja ta visand kehagi tulle. Nõndaviisi kuradi ema põlend tervelt ära.

Siis kurat võtnud selle tuha ja visand sinnasamasse sepise nurka. Sääl hakand kasvama kollaseid ja punaseid õisi suurte laiade lehtega, ja kurat nimetand need lilled tubakaks. Ta tagund endale raudpiibu, ja igale, kes tulnud aga tema juurde taguma, ta andnud oma piipu suitsetada. — Nõnda on tekkind see kihvtine tubak, mida inimesed praegu suitsetavad ja rikuvad oma tervist. — Sr 101.

KURAT KUMMITUSE JA HALDJA OSAS

131. Juba eelpool esitet lugudes näeme kaht erisuunda sihtivat kuradi esinemist: enamasti ta on päris reaalne isik ja esineb otsekui meie vana hää tuttav, kelle välimust ja olemust, tujusid ja tegusid teame väga hästi ja täpselt juba a priori; mõnikord ta aga ilmub kui tundmata võõras, ebamäärane „must mees“, karvane „habemik“ või tore „noorisand“, kellest alles hiljem saame aru a posteriori, et see ongi kurat ise. Teiselt poolt pangem tähele, et harilikult kuradi ilumine oleneb ikka teatud tingimustest või põhjustest ja et isikud, kes puutuvad kuradiga kokku, on selles ise ikka kuidagiviisi süüdi, on nii-öelda ise provotseerind selle erakorralise rendez-vous vana pahusega; mõnikord aga sootu selle vastu, sa ei või aimatagi, kuidas satud kuradiga äkki kokku — ootamata ja täitsa juhuslikult. Sa sammud näit. „hämaras“ endamisi oma teed, võib-olla natuke „väsind“, natuke „unine“.

vast isegi natuke „nokastund“, säälseltsib sulle kõrva keegi teine ja teeb juttu, või sõidab isand, kutsub tõlda, — kõik läbiläbi igapäevaseid ja harilikke asju, mis ei kõidagi eriliselt tähelepanu, kuni korraga su silmad on lummutet otsekui ära või leiad enda järsku hoopis uues maailmas, täis kummalisi nägemusi, aga enam veel kui saad päriselt koduneda uues olukorras, juba ühel momendil katkeb taas äkki see nii-öelda läbielatud kinofilm, ja sa ärkad otsekui unest, kusjuures hoomad veel mingi reaalse üllatuse või mälestise või vähemalt mingi rabava kontrasti, mis oma sisemise loogika läbi seob nägemuse ja tõeluse üksteisega ja mis sunnib uskuma, et üleelatu ei olnud siiski ainult uni. Ning siis jääd sa muidugi arutelema, et mis see s' nüüd õieti oli — kas oli see „viirastus“ või „lummutus“ või „silmamoonutus“ või... või — viimaks tõesti? — vana „kurat“ ise. Selliseist nii-öelda alateadvuse nägemusist on saandki oma sõnastuse palju massiloomingu võluvaid fantaasialugusid, mis pakuvad suurt huvi analüüsiks küll massipsükoloogile, küll loomisprotsessi jälgijale ja muile, aga ka otsekohest naudingut igale kuuljale-lugejale. —

POOND NÕIAMOORI PULM (S. 115)¹⁾

4 varianti (lvI): 1 Kr 293 (< Pr) — 2 Pr 39, 3 Pr [184] — 4 V 172.

Päälkirjad: Kuradi pulm (1) ~ Perenaine kuradi küüsis (2) ~ Kuis kurat perenaisel pulma pidas (4).

1) Pillimehe redaktsioon (1, 2).

- I Üks vana mees tulnud õhtul mõisateolt koju. Ta olnud ka moosekant (1, 2).
- II a Teel (2), metsast läbi minekul (1) sõitnud talle vastu suur isand uhke tõllaga (1, 2), suured mustad hobused ees, sulased kõik ühes (2), ja kutsund teda oma manu mängima öösel pulmas (1, 2), töötand hästi maksta (1).
- b Mees ajand küll vastu, et tal pole mänguriista kaasas, kuid isand luband hoolitseda selle ette juba ise (1, 2).
- c Mees mõtelnud, et raha on ikka vaja (1), istund siis päle tõlda ja sõitnud minema (1, 2) nagu tuul (2).
- III a Natukese aja pärast nad jõudnud ühte mõisasse (2) ~ suure tuledest särava lossi manu (1).

¹⁾ Eestis vt. näit. Eisen, Vanapagana jutud I 11 (4); Lätis LP I 125, V 74, 75, 134, VII 61—62 (1, 3, 4) jne.

- b Nad läind sisse; olnud päratu palju uhkeid külalisi, oodand kõik muusikameest ja pruuti (1). Lauad olnud kaetud ja kuipalju olnud säääl küll süüa ning juua! (1, 2).
- c Mehele antud pill kätte ja lastud mängida (1, 2). Olnud väga hää pill — helisend, et kogu loss kajand, ja mees mängind siis poloneesi, kuna piduvõõrad katsund, kas on ka jala järele (1).
- d Ja pillimehele visatud mängu eest suur kuhi kuld a (1) ~ raha (2), pink ja taskud kõik täis (1, 2).
- IV a Säääl joosnud keegi teatega, et pruut tuleb, ja mees mängind siis ka kõige hooga oma poloneesi (1, 2).
- b Pruut tulnud sisse, kroon pääs, „leier“ (s. t. mõrsjaloor) üle (2), ja vihtund kah tantsida — ikka vippat-voppat, vippat-voppat (1), et põlved aina välkund (2).
- c Siis see pillimees hakand vaatama ja imestand, et pruut olnud „küüne pääl“ (s. t. karva päält) niisamasugune nagu perénaine tal kodutalus (1, 2), mees vaadand ja vaadand — perenaine mis perenaine (1).
- d Nad läind laua manu sööma; pillimees astund pruudi manu ja küsind: „Sina jäid ju ometi koju, meie perenaine, — kuis said sa siia?“ (2).
- V a Niipea kui mees mõtelnud seda (1) ~ niipea kui ta küsind (2), kohe — mõtelge — kustund kõik tuled ja kadund korraga loss ning mõisa kõige rahvaga (1, 2).
- b Mees hakand kobama pimedas, — ta olnud sessamas rehes, milles ta töötand (1, 2), katsund taskuid, — need olnud tööpoolest kuld raha täis (1).
- c Suure kobamise pääle ta saand rehest välja (2). Olnud juba hommik, päike tõusnud (1). Mees läind koju (1, 2) ja mõtelnud ise, mis pagan see küll oli, et ta on mängind kuradi pulmas, katsund uuesti taskuid — raha mis raha — ja olnud õnnelik, et nüüd saab osta lastele leiba ja jääb järelegi (1).
- VI a Mees jõudnud koju; säääl kõik rahvas olnud nii murelik, nutnud; mees küsind naiselt põhjust ja kuulnud, et nende hää perenaine poond enda öösel üles (1, 2) ja laip viidud äsja aita (1).
- ba Nüüd mehel silmad läind lahti, ja ta jutustand koduseile oma öise juhtumise (1).
- bb Mees ajand vastu, see pole tõsi, perenaisel olnud täna öösel pulm kellegi suure isandaga, tema ise mängind säääl pulmas (2).
- c Naine pahandand mehega, et see nõnda lobab, — nad ise viind ju surnukeha aita; mees aga tõmmand taskust raha välja — mitu tuhat kohe; mindud uuesti vaatama aita — tjah, perenaine olnud surnud (2).
- d Siis peremees ütelnud, ta polnuvat küll uskund enne, et

tema hää naine saab kuradile, kuid nüüd pidavat uskuma (2).

VII Kuid kuradi antud raha mees raisand ja piland ära (1).

2) Isamehe redaktsioon (4).

Keegi poiss läind isamehega kosja. Nad läind ja läind, kuid pole jõudnud kunagi pärale.

Sääl tekkind korraga ette üks talu, ja nad läind sisse teed küsima. Kuid talus vastatud, polevat praegu aega minna teed näitama, istugu nad natukeseks, just praegu toodavat neil pruut koju.

Säälsamas pruut tulnudki sisse, ja isamees tundnud selles oma talu perenaise ning müksand poisile külge, et see ju on nende perenaine.

Neile antud sääl siis süüa kah, ja isamees pannud saia taskusse ka naise jaoks.

Nad söönd kõhu täis, sääl tuba kadund ära, ja nad istund kõrvu kahel kannul, pole olnud mingit tooli. Hommik olnud juba käes, ja nad pole saand kosja ega kuhugi enam, vaid läind koju tagasi.

Naine kodus seletand isamehele: „Sa olid täna öösi ära, aga kui kole hirm oli meil kodus: perenaine poos enda üles!“ Mees vastand: „Mina aga jõin (s. t. pidasin) ta pulma ja tõin sullegi saia mekkida.“

Mees võtnud taskust välja — vaat ühte taskusse ta pannud saia — see olnud kuiv hobusesõnik, teise taskusse ta pannud hapuleiba — see olnud kuiv lemmasõnik, — selline siis olnud see pulmaleib.

Vaat niisuguse pulma see kurat siis teind.

3) Ööhulkuri redaktsioon (3)¹⁾.

Ire- ja Sikrõg-külade vahel olnud vanasti üks talu. Selle peremees läind kord öösel purjus pääga Ire-küla neidude manu. Teel ta kuulnud, kuis mets aina huuand, ja säälsamas tekkind ta ette suur must tõld mustade hobuste ja musta kutsariga, kes kutsund meest astuma kohe tõlda.

Nad tõusnud puha äkki üles ja läind üle puulatvade kaugele vöörsile, kus mees näind palju ilusaid kohti, kuni nad jõudnud lõpuks kuhugi pulma. Pruuti pole olnud näha. Kui see tulnud viimaks välja, siis mees märgand, et pruut olnud talle tuttav. Ta tahtnud kutsuda pruuti nimepidi, kuid kohe must kutsar olnud tal juures, — nad pidavat sõitma ära, mehe oma pruut ootavat.

¹⁾ Seda segaredaktsiooni on mõjutand tugevasti kuradi õhus sõidutamislugu kuni pikse või jumala nimetamiseni (vt. § 133), nii et see redaktsioon moodustab õieti kahe muistendi kontaminatsiooni: S. 115 + 114.

Nad sõitnud taas üle küngaste ja puude, ning kutsar pragan d aina mehega, et see tahtnud hüüda pruuti nimepidi. Lõpuks mees läbipõrunult lastud maha s a m a s s e k o h t a, kust ta võetud, ja must kutsar keelnud teda sest kellelegi kõnelda.

Mees vaadand kella, — olnud juba hommik. Ta tõtand hirmul koju ega ole läind enam kunagi öiti tüdrukute manu. Aga see tuttav pruut, eks see olnud siis üks nõiamoor, üks v õ l u.

HOBUSEIKS MOONDUND PARUNID (S. 116)

Orjaajal Dondangenis olnud k a k s i s a n d a t : Riktõr ja Frei. Mõlemad olnud koledad inimesed, peksnud orji, et hirmus näha, ja poond neid üles.

Pärast nende surma mõni kuu hiljem üks vana „kalamees“ (s. t. liivlane) tulnud ühel laupäeva õhtul Dondangenist koju, väsind teel ära ja jäänd istuma. Kesköö paigu ta kuulnud sõitmist, tõusnud üles ja näind, kuis üks suur jäme i s a n d sõitnud tõllas, kutsar pukis, kaks suurt musta hobust ees, ja kutsar virutand üha piitsaga, nii et hobused aina hoiand. Isand kutsund vanameest ka pääle. See tahtnud istuda kutsari kõrva, kuid isand kutsund tema oma juurde. Suurisand sõidutand mehe nii Ire mõisani ja küsind siis: „Kas sa tead ka, kes need kaks musta hobust on? See üks on teie suur vaevaja Riktõr ja teine on Frei.“

Edasi isand seletand, ta sõitvat Ire mõisas, sääl olevat müüa üks v a s i k, ta tahtvat osta selle ära. Vanamees astund tõllast välja ja teind risti ette — kes teab, mis see võib olla. Samal hetkel kõik kadund ka ära ja muud pole enam olnud kui ainult k u s e o k s, millel vanamees istund. Isand olnud vana kurat ise. Sääl mõisas sündind ühel t ü d r u k u l l a p s, ja see poond lapse üles. — Kr Ket 77 (25) = Kr 4¹).

KURADI HOBUSE LUMMUTUS (S. 119 ja 114)

1) Vanasti keegi mees läind metsa, hulk lapsi kaasas. Ta läind oma h o b u s t o t s i m a e g a o l e l e i d n u d j a ö e l n u d : „O kuradipraad, et hobust ei ole! leiaksin oma hobuse, annaksin kas v õ i k õ i k o m a l a p s e d ä r a !“ — Kohe tekkindki sinnasamasse ilus must hobu. Mees käsknud lastel astuda hobuse selga ja lasknud ratsutada üle j õ e. Kui hobune olnud poolest jõge, mees öelnud: „O kuradipraad, kui ilusasti see hobune

¹) Lätis halva surnu hobusestumine ja selle hobuse piinamine kuradi poolt on õige populaarne — vt. LP VII 103—115 l 16—22, eriti lhk. 107, № 18, mis vastab täisi liivi muistendile, ja lhk. 108—111, № 19—21, kus kõneldakse hobusestund surnuil sõitmisest. Vt. ka LP V 137 (XVIII). — Eesti vasteid vt. FFC 25, S. 25.

ujub!“ — Silmapilk hobune vajund ära ja lapsed uppund jõkke¹⁾.

Siis mees kurvastuses pöördund ümber — ta oma hobu seisnudki säälsamas selja taga. See teine olnud siis see kuradi hobune. Nii kui mees andnud lapsed ära va halvale, kohe ta leidnudki oma hobuse. — L 22 = S. 119.

2) Üks peremees vanasti saatnud oma poisi öösel metsa hobuseid otsima. Poiss käind läbi kõik metsa, kuid mitte kuskilt pole võind hobuseid leida. Südametäiega ta öelnud, kui võiks aga leida millise tahte hobuse, olgu see kuradi või jumala — ükskõik! siis ta ratsutaks otsima oma hobuseid sellega.

Säälsamas ta näind ühe ilusa musta hobuse niidul söömas. Poiss astund sellele selga, ja hobune joosnud nii kiirelt, et poisil olnud hirm, et ta surm on käes, ja ta hüüdnud, kui ta evad või pikne teda ei päästa, siis ta on otsas. — Kohe hobune kadund ära, ja poiss olnud ratsuli ühe kuuse või pedaja kannu seljas, mis olnud otse jõekaldal, nii et poiss pole saand liigatudagi: vaat et ei kuku jõkke.

See siis olnudki see kuradi mära, kes ratsutand teda. Kui poiss polnuks nimetand pikset, ta uppunuks jõkke. — L 80 = S. 114²⁾.

KURADI TUBAKATOOS (S. 93)³⁾

Vanasti Lūž-külas olnud ainult kaks peremeest. Liha-võtte hommikul üks neist viind hobust metsa niidule ja Sür-soo teetammil puutund talle vastu üks inimene. Nad hakand kõnelema, ja kui nad lõpetand jutu, siis võõras pakkund talle ninatubakat nuusata. Tal olnud väga ilus tubakatoos, ja mees öelnud: „O pühapikne, kui ilus toos sinul on!“ — Kohe see võõras joosnud ära, nii et kõik puud pändund looka, ja mehele jäänd kätte ainult kuusekäbi, mis olnudki see ilus toos. — Siis mees kohe teadnud, et see olnud kurat. — L 88⁴⁾.

132. Esitet muistendeis on üliloomuliku olevuse isikus veel selgesti tunda kurat oma tüübilisis funktsioones ja asendeis: ta sõidab musta isandana hobusestund paruneil, peab pulmapidu poond nõiamoori hinge saabumisel ja lummutab silmad hobust otsival mehel, kui see vannub midagi kuradile. Aga siit veel üks samm edasi kobamegi juba ebamäärases kahtluses, kus meie ei ole

¹⁾ Vrdl. hobusekujulise nati (näki) laste uputamist — vt. § 73 (LRU I 198, S. 30).

²⁾ Vt. LP V 157 (XLV).

³⁾ Vrdl. § 135: Õmbleja suure nõelaga.

⁴⁾ Vt. LP V 160 (XLIX).

enam kindlad niihästi üliloomuliku olevuse nimes kui ka kogu loo enda reaalsuses, — meie ei tea enam isegi, kas juhtus see ilmsi või unes, kas oli see tõesti ikka kurat või siiski ainult viirastus. Nõnda kurat läheb hoomamatult segi kummitusega, kelle tõelist olemasolu peetakse ometi küsitavaks ja kellega teiselpoolt — nagu alamal näeme (§ 143) — on segatud küllalt ka surnuid ja lugusid nendest (kuradi seginemisest surnute ja kummitustega vt. ligemalt pt. VII). Niiviisi jõuame siis siingi samuti kui külmkinga puhul massiloomingu hariliku laialivalguseni erimõistete kujutelus ja mitmekesisimate ainete sulamiseni ebamääraseks seguks, mis ajab sassi ka vastava terminoloogia, nõnda et sageli ei tea jutustaja isegi enam, kellega on loos lõppude lõpuks tegu. Esitagem kohe tüübiline näide.

HANGEDE TUISUTAJA (S. 39 + 149 D)

Vana Dūk sisemaal olnud hää jooja ja sõitnud kord Dondangenist purjus pääga koju. Taradevaheline tanum olnud täis tuisand, ja tema pidanuks sõitma tee kõrvalt mööda nurme, kuid tema pannud otse piki tanumat, et temal on tubli hobu, küll see viib ta läbi. Ning nüüd siis see hobune hüpnud lumehanges, tema aga peksnud veel piitsaga, las saagu läbi. Sääl keegi hakand peksma teda ennast, seda vana Dūk'i: „Ah sina satikas, või sina tahad minust vägevam olla! Mina olen teind päeva jooksul teed enda jaoks, ja sina tahad lõhkuda selle ära!“ — ja peksnud, nii et vana Dūk pole võind enam kannatada. Ning siis see öelnud: „Aga ometi sa läbi ei saa ilma päästmata!“ Vana karjund, kuna teine peksnud ja kui peksnud, siis ka peksnud. Ja siis vana näind, et olnud suur pikk mees, must mantel seljas; küüned olnud, et kuhu ta külge hakand, säääl olnud vanal sinine mitu nädalat see koht. Ise ta aina hüüdnud: „Lõhu veel minu teed! lõhu veel minu teed!“

Noh, nüüd hobu olnud ära väsind, ise kah pole suutnud ja siis ta karjund. Poisid läind süüa andma hobuseile, kuulnud karjumist ja päästnud ta ära. Vaat nõnda käind tema käsi säälhange sees, ja ta olnud haige kolm-neli nädalat. — Pr 219.

Kellega on siin siis õieti tegu? — Tjah, jutustaja ei teadnud seda isegi mitte, vaid arvas kummalist meest küll kuradiks, küll tuulispääks või püjk-olevuseks (vt. § 136), küll lihtsalt „hangede tuisutajaks“, seletades, et küllap siis vast hangelgi on mingi selline püjk (Pr). Viimane seletus on eriti tähelepandav, sest see juhib meid tahtmata haldja mõistele, nagu ka üldse kogu loo toon ja ilme tuletab meile elavalt

meelde vastavaid haldjalugusid näit. külmataadist (LRU I 65, § 39: Kummaline puuraiuja) või pikaküünelisest metsaemast (LRU I 99, § 53: Metsa Lott oma lastega karjatamas) jne., vrdl. lisaparalleeliks „hangede tuisutaja“ kõrval selliseid haldjanimesid nagu näit. „jõgede kaevaja“, „linade kasvataja“ jne. Iseendast selline kobav kõikuvus ja vankuvus jututegelase nimes on üsna loomulik praegusel ajal, kus usk haldjaisse on muutumas juba arkaismiks, kuna usk kuradisse on veel päris modern, — eks nihkugi siis kurat hoomamatult hangesid tuisutava haldja uueks nimeks, liiati kui sellist interpretatsiooni soodustab loo hämar kummituslik sisu ¹⁾).

133. Hangede tuisutaja kõrval on meil muid veel palju harilikumaidki näiteid sellest, kuidas kurat on võtnud aja ja uue elukäsituse mõjul enda kätte endise haldjate rolli ning saand tasa-pisi uueks, ristiinimesele sobivamaks ja usutavamaks seletuseks või põhjuseks igasugu näiliselt mõistatuslikkele nähtusile. — Alakem kõigepäält jällegi selliste näidetega, kus kurat esineb oma täitsa stereotüüpseis ja otse rahvusvahelisis situatsioones ning kus ei ole esialgu vähimatki kahtlust tema isikus.

PEETRID KURADI KIMBUS (S. 88 + 97 + 266 + US. 59)

Kaks tuttavat saand kokku ühes kõrtsis ja olnud väga rõõmsad. Nad pole seda märgandki, kui kell löönd, ja kui nad nüüd ükskord kuulnud, et kell lööb, siis see löönd üksteist. Sel ühel olnud Peeter nimeks, teisel Jaan. Siis Peeter öelnud Jaanile: „Nüüd me peame minema; sinul on kodu lähemal, minul on kaugel.“ Nad hakandki minema koos ja läind teelahkmeni, siis Peeter jätnud Jaani jumalaga.

Peeter saand natuke üksinda minna, kui kuulnud, et tema taga tulnud üks inimene, nii ruttu. Ta vaadand ümber: tal olnud juures üks noormees. See öelnud Peetrile: „Va sugumees, kuhu sa nüüd lähed?“ Peeter vastand: „Mis, sa kutsud mind sugulaseks, — mina sind ei tunne!“ — „Kuidas sa mind ei tunne! me oleme ligidased sugulased, isa veljelapsed. Tule minu manu, maga üle öö, minul on kodus õlut-viina, annan sinule kah juua.“ Peeter öelnud vastu: „Ma pole mingi jooja poiss, ma ei joo õlut-viina.“

Nüüd Peeter läind temaga koos kaua. Peeter kuulnud, kuis kukk laulnud, ja öelnud: „Voi jumal, kukk juba laulab! see

¹⁾ Kuradi seginemisest tuule ja tormi („Donnerwetter“) mõistega germaani maailmas vt. Grimm DM³ II 965/6: paganuse Donar ja hiiud on suland osalt kristlikku kuradisse.

öösi ei saa magada mitte raasu.“ Nüüd see teine öelnud Peetrile vastu: „Me kaks isandat oleme, sa ju kutsud kolmandat isandat!“ Nüüd Peetril kukkund udu silmade eest ära: veel sammu kui ta astunuks, oluks järves sees. Nüüd Peeter näind, et olnud petetud kuradist: ta läind juba ära kaugele kahe järve vahele.

Siis kurat raiund oma suured kihvad talle selga ja siis nad säääl tõmmelnud ja kiselnud. Säääl olnud üks õitsipoiss. Aovalgel ta võtnud oma hobused ja ratsutand kodu poole. Kurat teadnud, et õitsiline tuleb, ja pannud endale suured sarved pähe, las õitsilisel olgu hirm, ärgu julgegu ratsutada säält mööda. Õitsiline läind ja näind kaht meest — ühel selline pää nagu suur puujuurikas. Ta saand ligi ja öelnud: „Ristiisa, kuus sa siia kuradi kätte oled saand?“ Ristiisa vastand: „Ristipoeg, tule mulle appi, kurat pettis mu ära.“ Ristipoeg ütelnud: „Kui ma lähen, mina kuradi võidan: mul on kahekordsed hambad suus.“ Niikui ta läind, hakand kuradil selga ja visand maha. Kuradil paugatand ühest küljest suur kuul (leht??) välja ja see kuul lõhkend katki ja tükid joosnud kogu ilma. Sellepärast hüütaksegi siis suurt järve Suur-Peeterjärveks ja väikest Pisi-Peeterjärveks. Ning neid kuulitukke on apteegis: veel praegu saame osta neid, ja seda rohtu kutsutakse kuradisitaks (vt. § 119). — Sr Ket 45 (11).

KUMMALINE KIIRSÕIT (S. 114)¹⁾

Kirikutorni puudutamise redaktsioon.

1) Keegi mees läind mööda teed. Kurat ratsutand hobusega ja võtnud mehe pääle. Kuolka-küla kohal nad tõusnud õhku ja hakand sõitma Saksa maale. Teel hobune komistund kuhugi pihta. Ratsanik küsind mehelt, kas see teab ka, mis koht see on, — see olevat Irlov või Nürmoizõd kiriku torni, see olevat kõige pikem torn. Mees ehmund ja hüüdnud „v oi Jēz! (= oi Jeesus)“ — kohe puha kadund ära. — Kr 132.

¹⁾ Esitamata rohkearvulisi ja väga mitmekesise ilmega teisendeid Lätist ja Eestist, viidakem ainult Grimm, DM⁸ II 980-le, kus rõhutatakse selle motiivi haruldast populaarsust kogu keskaja luules, kuna tema ürgeod ulatuvad tagasi paganusse ja juhivad germaani maailmas nimelt Wuotanile, kelle asemele on astund kristlikul ajal kurat. Vt. ka Grimm, DM⁸ II 964/5 (vastavaid kõnekäände). — Vene kuradit samas rollis esitab väga tabavalt Maksimoff (Собрание сочинений Максимова XVIII 18—19): ta eksitab eriti just joodikuid koduteel, tuleb saatma kaaslaseks isamehe või kaimuna, viib näiliselt täitsa tuttavaid kohti mööda, kuni jätab joobnu hukatuse äärel, kui see taipab risti ette lüüa; vrdl. ka kõnekäände „пить до чертиков“, „чортъ ~ нелегкая носить“, „пьянымъ море по колено“ etc.

2) Vrdl. V [41] — vt. § 124: Kaardimäng ja härjatapp. Puukannul ratsutamise redaktsioon¹⁾.

3) Vrdl. L 80 — vt. § 131: Kuradi hobuse lummutus.

4) Vana Rēberg Ūdsud-talust (= It Jaunvilk-talu Gipkō-külas) tulnud ühel pühapäeva õhtul kõrtsist purjus pääga koju ja kuulnud taga suure müraga sõitmist, pöördund ümber ja jäänd vaatama, kes selline sõitja on. — Olnud üks isand, viis hobust tõlla ees, tuled aina helkind tõllast. Vanamees astund teelt kõrva, et isand saaks sõita, ja võtnud kübaragi maha... Tema kohal isand peatund ja hõigand: „Tere õhtut, vana Rēberg, kuhu sa lähed nii hilja?“ See vastand hirmunult, et koju. — „Noh, nüüd halva teega, tule istu pääle, mu sulase kõrva!“ — Ah, kuis nad siis sõitnud, kuis sõitnud, nii et aina tuul silmade ees.

Nad sõitnud juba kaua aega, ja vanamees mõelnud: „Kuhu ta nüüd minu viib? Kõrtsist Uesoe-taluni on ainult paarsada sammu, aga nüüd sõidab juba nii kaua ja ruttu, et pigista silmad kinni!“ Hirmuga tal päägi läind kaineks ja ta hakand mõtlema, et see hästi ei ole. Ta näind nüüd ka, et tõlla ees pole olnud sugugi viit musta hobust, vaid kuldid suurte munadega. Ta hakand paluma jumalat, — kohe kadund isand kõige tõlla ja kultega ning kõik olnud ümber pime. Kui ta hakand aru saama, siis ta näind, et olnud teispool Zuonstiņ-küla laanes, istund ratsuli suurel ümberkukkund kuusel.

Seda lugu ta ise on kinnitand tõekeeli, et nii see puha olnud; poleks ta nimetand jumalat, ta oleks viidud põrgusse. — Kr 294 (< Pr).

5) Gipka-külast üks vana rätsep (nüüd ammu juba surnud) õmmelnud jutustaja mehele riideid ja kõnelnud, kuis ta läind kord koju laupäeva õhtul kella kaheksa paigu kevadel lumemineku aegu ja talle sõitnud järgi isand tõllas, tuled kõrval, seitse kult ees, kutsar ja sulased kah. Isand kutsund tema tõlda (ta olnud vähe nokastund kah, aga mitte palju) enda kõrva ja sõidutand üle latvade Lõntš- või Duof-laande lumelögasse, — ta istund uimast ärgates kuuse rahnul või kannul. — Pr 225.

6) Folmaņ Jōņ Vaid-külas olnud viuldaja ja suur joodik. Kord ta mängind Kuolkas ristseil ja hakand teisel päeval vastu õhtut purjus pääga koju minema mööda Viz-kangrut. Ta väsind ära ja heitnud tee veerde kannu ligi natukeseks magama. Korraga ta kuulnud, kuis keegi sõitnud kellega, peatund tema kohal ja öelnud: „Mees, mis sa magad! tule istu minu kõrva, sõidan kah sinna poole.“ Kolm musta täkku olnud tõlla ees.

Pillimees istund tõlda, ja nad sõitnud edasi nii hirmsa ajuga, et tuul visand tal kübara maha. Oma kodutee käänakul

¹⁾ Vrdl. veel § 131: Hobuseiks moondund parunid.

ta palund seda kutsarit või isandat peatada hobused, sest siit tal tulevat koju minna. Kuid isand pole peatand kinni, vaid sõitnud aga edasi. Lõpuks ta peatund ja käsknud mehel astuda välja. Mees näind enda suure hoon ees ega ole teadnud, kus ta on, kuna isand kadund ära kõigi hobustega. Noh, mees jäänd siis sinna välja tõlda magama.

Hommikul ärgates ta näind, et istund suurel kannul Ire-kõrtsi hooviukse ees. Inimesi tulnud kõrtsist välja ja kutsund teda sisse. Ta läind ka, ja kõrtsmik töötand talle korteni viina, kui ta mängib. Ta joond viina ja jutustand siis, kuis ta saand siia. Kõrtsmik imestand ja näidand kandu, et sellega siis ta sõitnud, sest muud midagi pole olnud. Kurat see sõidutaja olnud, kes tema kõrtsi manu viind kui suure joodiku. — Kl 16.

Samas kohas viibimise redaktsioon.

7) Pr 184 — vt. § 131: Poond nõiamoori pulm.

8) V 171 — vt. § 124: Kaardimäng ja härjatapp.

KURAT TAHAB UPUTADA MEEST (S. 88)

Kõrtsist tulija redaktsioon.

1) Didrök ja Nika olnud kaks sellist külameest, kes käind alalugu kõrtsis. Igakord nad koos pole läind, täna õhtul aga juh-tund kokku. Kõrtsis viinaklaasi juures aeg läind ruttu, ja mehed pole pannud tähelegi, et nende kõrtsist lahkudes olnud juba kesköö.

Eä-mäe (Ir) all tekkind nende kahe manu veel kolmas. Joobnud pääga Didrök ja Nika pole mõtelnudki selle üle, kust ta tekkind, vaid näind ainult, et üks noorisand tulnud neile kaasa ja kõnelnud nendega. Ning kuis ta mõistnud kõnelda! Kõik, mis ta öelnud, olnud mõlemale külamehele nii meelepärast, et nad sugugi pole saand jätta teda kuulatelema. Noorisand aina jutustelnud ja ta juttel pole olnud lõppu.

Nad pidanuksid olema juba ammu külas, kuid küla pole olnud. Siis meestel tekkind selline kõhe tundmus, kuid ütelnud nad polnud midagi. Läind veel tüki maad, siis Didrök pole saand enam püsida vaiki ja hüüdnud: „Pitki-zēvil“ (= pikne-väa-vel, vt. LRU I 51, § 29), nüüd ei ole enam õieti!“ Kohe kukkund meestel nagu kate silmelt maha, ja nad näind, et nad pole olnud enam sugugi tee pääl, vaid läind mööda metsa. Nüüd nad pole enam teadnud, kuhu poole minna, ja kuna öö olnud pime, siis nad istund sinnasamasse maha ja jäänd magama.

Hommikul ärgates mehed näind, et nad magand otse P e e - t e r j ä r v e kaldal. Astunuksid nad öösel veel mõned sam-mud, nad kukkunuksid järve. Mehed imestand, kuis nad võind pöördä teelt kõrva ja käia nii kaugele mööda metsa. Nüüd neil sähvand meelde, et noorisand, kes tulnud neile kaasa, pole võind

olla mitte muu keegi kui va kurat ise. Kurat tahtnud saada nende h i n g i ja katsund viia neid järve, aga kurat kardab sõnu „pikne-väävel“, ja sellepärast noorisand kadundki kohe ära, kui Didrök nii hüüdnud. — Ir 18.

2) Vanasti olnud kalameestel selline komme, et iga jõulu-püha õhtul olnud Ire kõrtsis tantsupidu. Siis sõitnud kõigist kü-ladest vanu ja noori Irele tantsu pääle. Ja ühel jõuluõhtul Ire vana köster (praeguse köstri isa isa isa, neljandast põlvest) jäänd kah kõrtsi jooma oma tuttavatega klaas õlut.

Nüüd kella kümne aegu vana köster tulnud koju. Köstri-talu on kõrtsi mant pool versta. Kui ta nüüd tulnud kõrtsist välja hooviuksest, tulnud üks v õ ö r a s m e e s temaga ühes, ha-kand rääkima ja öelnud: „Lähme, sõber, ühes.“ Nad läind hää tüki maad.

Vana köster öelnud: „O p i k n e, o väävel, kuhu me läheme! Nüüd peaks ju minu talu ammugi olema, aga veel ei näegi veel ühti!“ Kohe kadund tema teine teemee ära. Ta jäänd üksi ja olnud metsas. Hakand vaatama: pole olnud enam kaugel P e e - t e r j ä r v e äärest. Ta tulnud koju tagasi üksi. — Kr Ket 76 (24).

3) Va Pisike Lass, üks sepp, tulnud kord Irelt koju Pitrög-külla. Ta olnud suur lüülar ja suur joodik. Päp-kangru (Kr) kohal tulnud talle vastu üks mees ja kutsund oma manu pilli m ä n g i m a, töötand õlut-viina ja hää tasu, haarand tal käest kinni ja viind ruttu-ruttu suminal Br ö s k a - j ä r v e sisse. Siis Lass hüüdnud: „V o i m i n d a J ē (= oi mind Jeesus), kus sa mind viid!“ — Kohe võõras kadund, ja Lass pääsnud veel eluga. Kurat tahtnud uputada teda. — Pr 226.

Tukkujale rahapakkumise redaktsioon (S 88 + 207)¹⁾.

4) Jutustaja ema isa, vana Klouz Irel valvand kord öösel hobust Karnöd-mäe all taras. Siis talle tulnud juurde üks mees ja öelnud: „Kui sa tahad raha, siis tule kaasa!“ Nõnda ta mõni kolm korda talle öelnud. Ning siis ta tõusnudki üles ja läind talle kaasa. Kui ta hakand minema, siis olnud selline ä i k e, väl-gatand ja müristand aina, et valge tuli olnud üha silmade ees. Võõras mees hoiatand veel, et ainult kõnelda mitte ü h t s õ n a ei tohi. Aga kui nüüd nii koledasti löönd välku, siis ta karjatand: „Ah sa j u m a l!“ Kohe ka mees kadund ära.

¹⁾ Kõik järgnevad teisendid kõnelevad nähtavasti ühest ja samast vanamehest Ire-külalt ning on eriti huvitavad sellepärast, et illustreerivad suurepäraselt, kuis üks ja seesama sündmus massimäls saab juba lühikese aja jooksul kummaliselt kirjava käsitelu, segineb muude motivega ja harg-neb peagi erivarjundilisiks lugudeks, millede ühine algupära muutub varsti juba peaaegu äratundmatuks.

Kuid nüüd ta olnud sellises võõras kohas, et pole teadnud isegi, kus olnud. Ainult kõikjal, kuhu ta läind, igalpool olnud vesi. Siis ta istund puu veerde maha ja oodand. Kui hakand koitma, siis ta tõusnud üles ja kuulnud, et koer haukund, ja siis ta läind välja Kalnõ-talu pääle kohe. — See mees olnuvat raha-mees. — Sr 6.

5) Samalt jutustajalt Kettunen on kirjutand üles sama loo järgmisel kujul. —

Jutustaja vanaisa hoidnud hobuseid Irel jõetaras ja heitnud putka alla magama. Sääln tulnud kurat talle juurde ja küsind, kas ta ei taha temaga ühes minna ja raha saada. Tema öelnud, et tahab raha. Siis kurat ütelnud, tõusku üles ja mingu talle kaasa.

Aga väga vihmane ilm olnud. Pikne mürisend ja löönd välku, nii et üha olnud valge tuli. Siis kurat öelnud, ärgu ta rääkigu. Tema vastand, ta ei rääkivat. Aga nii palju löönd välku ja müristand, et ikka valge tuli, ja siis ta öelnud: „Ah sa jumal!“ Niipea kui ta öelnud need sõnad, kadund kurat ära. Kuhu ta aga läind, sääln olnud vesi ja aina vesi ees, et ta pole saand kuskile. Siis ta istund pedaja äärde maha ja oodand hommikuvalget. Kui päevavalgus tulnud, siis ta kuulnud koera haukumist. Ta läind selle peni haukumise järele ja jõudnud Tsälmõd-tee pääle välja. — Sr Ket 37 (7).

6) Üks vana mees magand sügisel oma rannapõllul Ire-jõe ääres Karnõd-mäe all. Nii kella üheteistkümne aegu öösel tulnud üks mees tema juurde põllule ja öelnud talle: „Mis sa siin magad ja hoiad seda hobust — kas sa ei taha raha? siis tule minuga ühes!“ Vanamees ütelnud: „Kes siis raha põlgab! kui ainult saada võib!“ — „Nii siis, tule ainult minuga ühes!“

Nad läind kahekesi kõneldes kõrvuti, ja olnud nii ilus kuvalge ja tähed veel nii nagu päeval. Nad läind juba nii kaugele, et vanamees hakand väsimä ja mõelnud: nüüd ei ole õige, see on vist mingi pahavaim, kes mind veab. Ta hakand küsimä mehe käest, kui kaugele veel tuleb minna. Mees öelnud: „Tule ainult kaasa!“ Vanamees vaadand kõrva ja öelnud: „Ah jumal, päästa mind sest rahakuradist.“ — Kohe kadund see mees, ja nüüd olnud nii pime öö, et vanamees pole mõistnud enam kuskile minna. Ta langend põlvili ja lugend paatreid ja oodand hommikut. — Hommikul kui sugend päevavalgus, tema olnud Peeterjärve ääres soos. — Kr Ket 75 (23).

7—8) Irel olnud üks vana mees ja temal olnud tarapõld Ire-jõe taga. Sügisel ta võtnud kartulaid oma põllul ja magand siis öösi põllul putkas. Vihma sadand sel ööl. Siis tulnud keegi, teind putka ukse valla ja küsind: „Kas sa tahad raha, vanamees?“ See vastand: „Ma tahan.“ Siis see öelnud, tulgu talle kaasa.

Vanamees läind. Nii kaugele läind mööda soid sumades, et vanamees olnud äraväsind. Siis ta hakand jumalat paluma

ja otsekui ärgand üles, vaadand, kus ta on, — olnud suure k u u s e l a d v a s. — Kr Ket 104 (40) = Kr 15.

Muidugi peetakse iseendastmõistetavaks, et esitet lugudes äparduste süüdlaseks on kurat¹⁾. Ja eks juhtu ju ometi tegelikus elus alatasa, et mõni mees jääb kõrtsi pisut kauemaks kui vaja, läheb siis üksi, pimedas ja NB purjus pääga kodu poole, eksib aga teelt kõrva ja jääb kuhugi tukkuma. Eks ilmu siis mehele alkoholi uimast ja poolune viirastusist kummalisi nägemusi sellest, kuis kihutab ta (ise kah ju „auru all“) tuulekiirul (nagu kohab viingi enda kõrvus) läbi laotuse... — kuni ärkab kuskil kannul või rahnul. Ning kui tuletame veel lisaks meelde, kuis kuse põies pakitsedes näeme sagedasti unes vett ja uppumist, siis saab ka kuradi uputamiskatse omale puhtfüsioloogilise põhjenduse. Nõnda näeme lõpuks, et esitet lood pakuvad suurepärasest tõendusmaterjalist nendele, kes otsivad massiloomingu motiives üldse võimalikult palju „füsioloogilisi“ aluseid.

Teiselt poolt pole samuti mingi ime, et loosse on põimund r a h a p a k k u m i s e motiiv, kuna praegusaja massipsüüke on imbund läbi ja läbi aina rahaahnusest ja rikastumisihast, mis kajastub vastavalt massiloominguski, kus rahamotiivid esinevad alatasa igasugu kombinatsioones, nõnda et käesoleval juhul on loodud isegi tüübilised nimetused kuradile: r a h a m e e s = rō-miez (Sr 6) ja r a h a k u r a t = rō-kuře (Kr Ket 75 (23)), mis representeerivad kuradit otse erilise rahavaimuna, kellel ligemalt peatume vastavas raha ja vara päätükis (LRU III).

134. Kuid jäägu nüüd kõrva alkoholi uima, poolune viirastuste, kusehäda ja rahaahnuse eritelu, — meid huvitab siin teine silmatorkav oluline motiiv, mis õieti on põhjustandki kõik need käsitledavad lood: kõigis lugudes on ju lõppude lõpuks tegu lihtsalt ä r a e k s i m i s e g a ja vaat, seks eksitajaks on k u r a t. Ning tõepoolest, eks assotsieerugi ju otse iseendast ettekujutusele ristiuse „kiusajast“ ja „võrgutajast“, kes eksitab inimesi eetiliselt sügavasse patulaande, — eks assotsieeru siia kohe ettekujutus ka kuradist, kes eksitab inimese tegelikultki teelt metsa! Nõndaviisi on tekkinud isegi kuradi spetsiaalne nimetus

¹⁾ Aga ometi on kummalise kiirsõidu põhjustajaks teinekord ka hoo-
pis surm — vt. § 84: Surm näitab puuraiujale surijaid (S. 47).

eksitaja = vjediksiji (Sr, Kr, Pr, V), mis esitab kuradit otse-
kui iseolevust, kelle erialaks on nimelt just äraeksitamine. Niisama
esineb lätis vadatajs ja rida teisi¹⁾, Lutsis täpselt liivi sõna-
tüvele vastav videlejä²⁾ ning eestiski eksitaja³⁾, tee-
jätkajad⁴⁾, teekaubija⁵⁾, Setus laanõvittä⁶⁾ jt.

Ometi ei jõuta seejuures kaugeltki mitte alati täiele selgu-
sele eksitaja õiges isikus ja veel vähem identifitseeritakse see
alati kuradiga. — Juba külmkinga puhul (§ 115) oli näit. juttu
Mulgimaal tuttavast võrgutajast ehk võrgitajast, kelleks
peetakse aga surnut (ja nimelt tüdruku hukatud last), olgugi
et tal teinekord näib olevat osalt ka ilmseid kuradi jooni⁷⁾,
kuna Wiedemann (LdE 418) nimetab võrgutajaks hoopis veel
halltõbe (vrdl. alamal huilgamismotiivi). Niisama seletetakse
mõnikord eksitajagi kohta ligemalt, et see on „haldjas
ehk halljakas“⁸⁾ või koguni häälitsev surnu sääreluu ehk nn.
umbluu⁹⁾. Nõnda näeme eksitajaina teotsemas õige mitme-
sisulisi olevusi. Ja lõpuks peetakse eksimist lihtsalt silma-
lummutuseks, mida kirjeldetakse ometi otse elava „elukana“:

Kui mõtsa ära eksitakse, siis on seda silmalumb toimetanud.
See olevat niisugune elukas (vaim), kes sinu ümbruse hoopis teise näuli-
seks muutvat, nii et sel viisil inimene kergesti eksitusesse langeb. Aga ava-
likult ei tulevat tema mitte, vaid ikka pettuse viisil. Kui inimene vaist
uikuvat, et sell viisil välimised inimesed tema häält kuuldes temale vastu
teeksivad, siis tegevat silmalumb seda, et teised inimesed eksija häält ei
kuule, tema aga ise tegevat sügavamal mõtsas häält nii vastu, et inimene
ikka sügavamasse mõtsa eksivat ja vast enam iialgi välja ei pääse, kui ta
nälja ehk ka kiskja mõtsa loomade ohvriks langeda. Vast juhtuvat aga

¹⁾ DL I 88, II 159, IV 8, 24; LP VI 183—185 ja VII 938—992. —
Vrdl. vene водитель, vrdl. keskülasaksa vālant jt. (Grimm, DM³ II 944:
fālant müste entw. aussagen was das adj. irri, iratus, infensus, oder irrend,
verleitend, seducens).

²⁾ P. Voolaine. — Teise eide teatel olevat „vidõlazõ“ pini nõn-
nuga“, — nähtavasti on siin segavalt mõjund kontaminatsioon vadilanõ-
sõnaga.

³⁾ Näit. H II 56, 325 (62) < Palamuse.

⁴⁾ Verhandlungen der GEG II 2, lhk. 67.

⁵⁾ H II 6, 269 < Hiin.

⁶⁾ P. Berg Kosselka külast.

⁷⁾ EKS 8^o 3, 499—519 < Helme.

⁸⁾ H IV 2, 131 (2) < L.-Nigula.

⁹⁾ H I 2, 203 (2) < Põltsamaa.

mõtsavana seal ligidal olema ja see juhatavat eksija mõne veikese tingimisega jälle õigele teele. — H I 7, 430 (3) < Paistu.

Siirdugem nüüd eesti näiteilt liivi omadele ja jälgigem, kuid siingi eksitaja isik jääb sageli ebamääraseks või saab omale mitmeid lisanimesid.

HELIN VÕI HUILGAMINE EKSITAB ÄRA (S. 87)

1) Kord keegi naine viind oma hobust Ruotš-metsa (V), et lasta muude hobuste manu. Viind metsa ja kuulatelnud, kas ei kosta hobuste ka elakellukesi. Mitte kaugel põõsais kajandki kell. Ta viind siis hobuse sinna — otse üle soo ligemale kangrulle. Kuid viind, viind — kelluke kandund järjest kaugeemale. Vaadand siis liivasel kangrul hobuste jälgi — neid kah pole näind mitte kuskil. Siis ta saand aru, et eksitaja teda segab, jätnud sellepärast hobuse sinnasamasse ja tulnud tagasi koju. — V, LP VII 947 (1).

2) Kord kaks meest Ruotš-metsas (V) kuulnud huilgamist ja hakand huilgajat otsima, kuid mitte kuidagi viisi pole saand teda kätte: huilgaja läind alatasa huilates nende eel ja nemad hääle järele tale järgi. Nõnda nad ajelnud — Kuolka poolt tulles — jonnakalt kuni Ruotš-teeni, kuid säääl äkki huilgajat pole olnud enam ees, vaid hoopis selja taga. Otsijad pöördund ümber ja joosnud kiirelt jälle sinnapoole, kuid, küllalt jooselnud, jäänd siiski lolleks, väsind ja roidund: jõudnud õhtu, ja nad pidand jätma nõndasama, pole püüdnud mitte kui midagi kinni. — V, LP VII 947 (2).

3) Ükskord üks poisijõmpsikas otsind hobuseid, muid otsijaid olnud kah. Nüüd vaata, see poisikene huiland, et kus need muud on. — Mõistate, üks huiland säälsamas tema ees. Ta nüüd läind huilates sellele järgi, ja see viind tema laande sisse, sinnasamasse Uoñdzõb-laande. Õhtu jõudnud kätte — ei saa enam laanest välja. Videvikus siis poiss kuulnud naermist: „Ehhehhehh, huilga veel metsas, huilga veel metsas!“

Poiss saand siis sel ööl niipalju külmetada ja tühi kõht ja hirm olnud kah veel. Siis tal tulnud meelde, et vaja vaadata üht oja, et vanad inimesed ikka kõnelnud, et vesi jookseb alati ranna poole. Siis ta vaadand oja voolu, hommikul, kui läind valgeks, hakand tulema piki seda oja ja saand laanest välja. — Huilgaja olnud siis selline kummitus, metsamees, ei hüva. — Pr 131.

4) Üks mees sõitnud Windaust kahe hobusega koju. Pimedas tee kadund ära. Ta sidund hobused puu külge ja läind otsima teed, pole leidnud ent enam hobuseidki üles, käies mööda metsa. Säääl ta siis kõndind ja kõndind, väsind ära, istund maha

ja läind jälle. Korraga kuulnud oma ees nagu huilgamist, inimkõnet, hääli. Läind järgi, kuid pole leidnud kedagi.

Lõpuks ta silmand tuld. Olnud maja. Astund sisse — tut-tavad ees: mees käind ära kümme penikoormat ja jõudnud kella neljaks hommikul järvevahi manu. See olnud tark vanamees, see järvevaht, ja öelnud peremehele: „Sa oled eland vähe uhkelt, nüüd sa saad natuke häbi!“ Peremees riietund lahti — olnud higest läbimärg — ja sõond einet. Siis järvevaht sõidutand ta koju — kõigil koduseilgi olnud häbi. Nädal otsa otsitud hobuseid, ent pole leitud. Alles hiljem keegi võõras mees leidnud metsast vaevalt elus hobused vankri ees. — Pr [220].

Tegelikult ongi ju nii, et sügavas laanes kumiseb ja kajab alatasa kummalisi hääletsusi, eriti just lindude huilgeid, tagumist ja laulu, mis sarnaneb kord helinale, kord naerule, kord kohutavale kisale ja mis jätab õige salapärase ja mõistatusliku mulje, kuna tõeline hääletsuse põhjustaja jääb ju harilikult ikka teadmatuks. Siis massifantaasia kaldubki otsima üliloomulikku seletust ja annab häälitsejale igasugu nimesid vastavalt ajale ja oludele ¹⁾. Nõnda ka Liivis. — Juba SjWied (LGr 423, 30) kirjutab, et kui öösi kuulatakse kaugel mingit nuttu, siis polevat vaja kosta vastu ega minna ligidale juurde, sest see olevat k u r a t, kes tahtvat petta ja rikkuda tobusid, ja kui kostetavat vastu sellisele teadmatule häälele, siis jäädavat kurdiks (Pz). Kuid teinekord seletetakse juba ebamäärasemalt, tema ise, see e i h ü v a v a i m või k u m m i t u s minevat vilistelles ja huilates ees, inimene minevat järgi, aga kätte ei saavat (Pr). Ja juba surnute (§ 99) kui ka külminga puhul (§ 100 ja 105) nägime, et häälitsejaks ei tarvitse olla alati ainult kurat, vaid samuti „kriuguvad ja räuguvad“ metsiti ka matmata või hukatud l a p s e d, mõnikord seletamatu tärin metsas või karjase laul ja kellahelin ennustab s u r m a (vt. § 85, lhk. 10), ning mis puutub eriti huilgamisse, siis on sagedaimaks huilgajaks rannikul hoopis h a l l ehk külmtõbi (vt. vastavat päätükki, LRU III), kes tuleb vastuhuilgajale selga. Muidugi võivad siis mõnikord ka halli ja külminga hääled eksitada inimesi (vt. külminga huilgamist ja eksitamist Eestis — § 108 ja 110, vrld. ka § 114: „Metsas huikaja“).

¹⁾ Venes on kujunend väga huvitav nimetus sellisele huilgajale:

Во Владимирской губ., гдѣ лѣшихъ называютъ „гаркунами“, прямо увѣрены въ томъ, что они произошли отъ связи женщинъ съ нечистой силой и отличаются только тѣмъ, что не имѣютъ тѣни (Собрание сочиненій Максимова XVIII 82).

Ja isegi niikaugele võib minna asi, et eksitajaks peetakse lihtsalt kas või halba inimest, kes kadedusest või tigidusest on lummutand eksinu silmad („ära teind“), nagu selgub järgnevast loost. Lugu ise on seda tähelepandavam, et paar aastat varem seesama jutustaja kõneles sedasama sündmust, nimetades siis aga eksitajaks tuule- või metsa isa! Vt. sel puhul ka metsa ema ja metsainimese huilgamist § 53 (LRU I 98).

RIIDED PAHUPIDI SELGA (S. 86)

1) Jutustaja ema kõnelnud, kuis nad olnud kord kahekesi niinel, pärnaniisi kiskumas, ja eksind ära — käind ümber ühe niidu kolm korda ringi, pole saand säält ära. Siis vaja võtta ja keerda kõigil riideil pahupool pääle. Nõnda nad pääsnud säält ära. Ning säääl olnud siis üks vana mees, must kübar pääs, selline pikk viltkübar, see säääl niidul töötand — eks ta siis olnud see va tuule isa, metsa isa, metsamees. Ta säääl niidul ikka nagu käind, ja sellepärast need naised eksindki ära. — Pr 77.

2) Jutustaja enda ema olnud ühe vana naisega niinel. Ja nüüd, mõistate, nüüd nad säääl kiskund ja läind üha kaugemale teisele poole, läind hulk aega mööda metsa — ja vana Bigiñ'i niitu jällegi tagasi! Hakand uuesti minema, ise veel naernud, et nad nii käind, ja pannud taas sügavasse metsa, kus vaat need pärnad kasvavad, ja läind, läind — ja, näed, vana Bigiñ'i niitu uuesti tagasi, teist korda. Siis nad vedand särgi maha — nõnda pidavat siis tegema — ja keernud pahupoolle särgil pääle, tõmmand uuesti selga ja siis kui nad läind, siis nad ka võtnud õige tee ja jõudnud pärale. Nõnda nad siis ise naernud, et see vana Bigiñ töötand oma niidul, et see siis nii „ära teind“. — Pr. 155.

Esitet teisendid on meile väga õpetlikud. — Eksinud näevad metsas üht meest, peavad seda esimese hooga teab milliseks metsaisaks või tuuleisaks, kuid selgub, et see pole keegi muu kui üks tuttav vanamees. Aga tjah, väga harva ju selgub tegelikult selline isik (niisama nagu harva selguvad ka tegelikud huilgajad ja häälitsejad!), vaid enamasti see jääb teadmatuks ja püsibki mingi kummalise „metsamehena“, kellest valmib siis üliloomulik eksitaja, tihti õige juhuslikkude nimedega, nagu äsja käsiteldud loos.

Ära ei eksita mitte ainult huilgamise või kuradi isikliku ilmutumise puhul, vaid juba ka siis, kui satutakse kas või kuradi jälgedele pääle. Kuradil olevat otse omad erilised rajad või teed,

nn. eihüva rajad = äbjöva takad (Pr, V) ehk eihüva teed = äbjöva rekid (V — vt. ka § 132) või adjektiivselt eihüvad rajad = äbjövad takad (L, Pr). Neid pidavat veel prae-gugi olema (Pr). Kes selliseile radadele astub, sel läheb päris halvasti (Pr): ta eksib ära (L, Pr, V); silmade ees on siis kõik teisiti, otsekui tagurpidi, nagu oleksid silmad pahupidi keeratud (V). Tihti juhtub, et lähed mööda metsa — nii tuttav koht, et seotud silmi võiks minna, äkki aga ei tunne kohta enam äragi, kus oled, — eks oledki siis sattunud eihüva rajale (Pr). Jutustaja ise korjand kord kumarkili marju, tõstnud pää üles — pole tundnud enam kohtagi, silmade ees virvendelnud kõiksugu suured küünid ja niidud ning kõrge lai tee, siis sõitnud säält keegi mööda, ja ta küsind sellelt, — kohe nagu mingi suur kott sadanuks silmade eest ära (Pr). — Selliseist vaimude jälgest ja radadest oli meil juttu juba eelpool külmkinga puhul (§ 106, 110 ja 117), kusjuures nägime, et vaimude nimed võivad olla väga erinevad (Eestis näit. kuradile seltsivad päämiselt surnud ja metsahaldjad — vt. § 117). Liivis kristlik arusaam on asetand siiagi jälle kuradi, selle kõige kurja juure, kusjuures täienduseks seletetakse veel teinekord, eihüvad (NB adjektiivselt!) rajad olevat need, mida mööda jooksevad üldse kõik kuradi käsilased — nõiad ja nõia moondisedki (Pr).

Esitelnud eksimismotiivi Liivis, kirjeldagem lõpuks siis ka neid maagilisi võtteid, mis päästavad taas eksinu eksitaja küüst ja aitavad ta õigele teele¹⁾.

ASTUABINÖUSID EKSIMISE PUHUL

Kui inimene on eksind ära (see on eihüvast taas), siis vaja vedada riideil pahupool päale, — siis jõutakse õigele teele (Pr — vt. ka eelpool S. 86: Riided pahupidi selga, kas kõik riided või aga ainult särk). Vana Tšiekör keernud riided ja sukad pahupidi, kui ta olnud ära eksind (L). Jalad vaja kängida lahti ja vahetada ära pastlad, viisud või muud jalatsimed (L). Kura jalg vaja kängida valla, — siis tuleb meelde, kus tee on (L). Kura jala nimetu varba vahelt vaja nuusata higihaisu, kui on eksitud (L). Eksinu istugu maha, tõusku siis üles — ja näebki teed (V). Istutakse maha ja loetakse issameiet, — siis silmad lähevad valla (Kr). Eksinu peab laskuma põlvili ja lugema issameiet kinnisilmi (L). Palu aga jumalat, — ja silmad lähevad lahti, näed, et

¹⁾ Sageli aitavad eksinuid õigele teele ka haldjad (vt. LRU I) ja nimelt metsaema (§ 53), lehtedeema (§ 55) või sooema (§ 58).

polegi teab kuhu kaugele eksind (Sn). Kuid mõnikord ei aita miski asi: üks naine kerind terve kera lõnga ümber nelja kuuse ja ise pole teadnudki, et on säälsamas ühel kohal (L).

Eksimislood peegeldavad selgesti vana tõde, et hirm on loond esimesed jumalad, et mütoloogilised olevused kujunevad tundeafektis, nagu näidand seda Wundt jt. — Hirmu produkt on ka see olevus, kes eksitab inimesi kord ühe, kord teise nime all, kusjuures algupärasemaiks eksitajaiks meie esivanemate teadvuses on olnud metsa hukkund surnud ja metsahaldjad, kellede asemele alles ristiinimese teadvuses on nihkond (elus üldse valetele eksitav) kurat. Liivis kurat on saand eksitajana juba niivõrd domineerivaks, et ainult veel analüüsi ja eritelu abil võime jälgida ta sidet surnute ja haldjatega. Ristiusukultuuriga kaasatunud elukäsituse ja mitmesuguste jutumotivide taga võime vaevalt veel aimata algupärast käsitust metsahaldjast, kes lummutab silmad tuttavaimaski kohas, hüüab ja huilgab ning eksitab inimese viimaks kes teab kuhu ära. Eestis ja Soomes (kõnelemata kaugemaist hõimest) on püsind siiski selgemaid ja kindlamaid andmeid metsahaldjaist äraeksitaja osas, kuid nende jälgimine ei mahu enam käesoleva töö raamesse¹⁾.

Kaaluvaks tõenduseks praeguse kuradi esinemisest endise metshaldja rollis on ka silmatungiv asjaolu meie kuradi terminoloogias: laialt meie sugukeeltes kuradi nimetused on seotud metsaga, mis ei tähenda ju lõppude lõpuks muud midagi kui seda, et ristiusu mõjul metsahaldja on muutund kuradiks või suland sellesse, nagu üldse ristiusk on püüdnud omistada paganuse usundile halva, kuratliku ilme (vrdl. § 21). Esitagem näiteid ainult läänemeresoome keelte ulatuses²⁾: vepsas on kuradi nimedeks ms. näit. korbhīne, metsamez, metšk; karjalas metšahiine, metšäläiine, hiidoṁaani, hiiz(i), hitto ja mitmeid sellesama sõna moondisi; soomes metsähinen, hiisi, hitto, (hitsi, hiitto, hiikko, hotto jm. moondisi), hittolainen, hiitolainen (vrdl. eesti hiidlane); vadjas hitto, hittoṁaine (mõlemad, tõsi küll, lainatud soomest); eestis metsaline (sagedamini lihtsalt söima-

¹⁾ Üksikuid näiteid Eestist vt. E 32900 < Narva; E 52480 < Kuusalu; H II 33, 766 (3) < Jüri; H II 13, 155 (1) < Koeru; H II 13, 556 (2) < Peetri; E 51166 < L.-Nigula jne. — Soome andmeid vt. KsVlk III 16—60: Metsän peitossa (U. Holmberg).

²⁾ Andmed saadud J. Mägistelt.

sõna), mõtsapoiss ja mõtsasaks (Lutsis), eriti veel Setus mõtsalinõ, mõtsik, puusta-mõtsa-päälne (vrđl. ka sõimusõna laań); liivis mõtsa-miez (L, Pr), juhuslikult ka mõtsali (Pr — üldiselt küll „metsaline“ esineb liiviski enam sõimusõnana)¹⁾.

Mainigem võrdluseks, et näit. venelasil on sarnanend kura-dile iseäranis sagedasti jällegi just vee haldja водяной, niisama nagu ka vene mõju all seisnud Setus, Lutsis ja Kraasnas esinevad veekuradid ja „saksad“²⁾. — Nõndaviisi kajastub siis kui ka tihti mitte enam elavas ettekujutuses, siis vähemalt kas või ainult veel surnuks tardund terminoloogiaski natukene seda hämarat haldjate maailma, mille asemele on tungind ajajooksul uued ristiusu importeeritud mõisted ja nende seas iseäranis võidukalt just kurat.

HIU JA PUUGI ELEMENDID KURADIS

135. Nagu meie hõimude metsahaldjad on tihti suland ristiusu importeeritud kuradisse, nõndasama kurat on sulatand endasse veel muidki paganuse mütoloogilisi olevusi ja motiive. Juba Jacob Grimm, analüseerides kuradit germaani mütoloogias, jõuab tulemusele, et germaanlasilegi alles ristiusukultuuriga kaasatoodud kurat on sulatand sääł sagedasti endasse paganusest põlvneva hiiglaste mõiste: „Nirgends aber stellt sich der teufel heidnischer dar als wo er an die stelle der alten riesen getreten ist“³⁾. Germaani mõjul kurat esineb rumala hiiuna Soomes ja Baltikumiski. Eriti huvitav on germaani hiiu kujunemine Eestis üheltpoolt „tugevaks poisiks“, Kalevipojaks, Suur-Tõlluks jne., teiselt poolt aga „vanapagana“⁴⁾, kes on identitseerund lõppude lõpuks kuradiga⁴⁾. Liivigi väheldased andme-

¹⁾ Vt. ka § 124: Praeora härja küpsetamiseks, kus kõneldakse kord kuradist (L 27), teinekord taas metsarahvast (L 42).

²⁾ O. Kallas, 80 LMrMj 224 ja 229 (meresaks), 230 (järvesaks ja järve-ellä). — Olgu mainitud, et aga näit. Petseri venelased tarvitavad kuradi nimetusena tihti ka just лѣшил- sõna, ergo, metsahaldjat (P. Berg), niisama kujutellakse kuradit metsahaldjana ka mujal Venes (Собрание сочинений С. В. Максимова XVIII 4).

³⁾ Grimm, DM³ II 972.

⁴⁾ Iseendast aga juba „pagana“ nimigi viitab enam rumala hiiu kui kuradi poole (NB seejuures sõna pagan ise ei ole lainatud sugugi germaanist, vaid venest!). Huvitav ongi paralleeliks, et soomes pakana ja ka näit.

kesed osutavad samalaadilist arengut kahes suunas. Kuna liivi hiiglasil, Töllul ja kirikuidehitaval Olvõr'il (kui ka kirikuehitamist takistaval kuradil) peatume edaspidi eraldi (LRU III: Varia), siis jälgigem siinkohal ainult kuradi esinemist hiiglase rollis ¹⁾.

ÕMBLEJA SUURE NÕELAGA (S. 93)

1) Vanasti Lüz-külas olnud kaks peremeest. Suur-nel-japäeva hommikul üks neist viind hobust metsa niidule ja näind, kuis keegi paigand kuhjal pükse, ja nõel olnud nii suur, et mehel hakand hirm, ja ta öelnud: „O püha pikne, kui suur nõel on!“ — Niipea kui õmbleja kuulnud seda, kohe ta karand kuhjalt maha ja joosnud ära, nii et kõik puud paindund²⁾. Mees toond nõela koju, ja sepp tagund sellest mõlemale peremehele adra künnirauda. See püksipaikaja olnud kurat. — L Ket 119 (45) = L 8.

2) Kord olnud üks vana reheahjukütja. Ühel päeval kurat tulnud rehte pükse paikama. Kukklaulnud, ja kurat läind ära põrgusse tagasi, kuid unustand oma püksid rehte. Siisel vaesel ahjukütjal olnud suur õnn, et saand kuradi püksid ja nõela: püksid olnud nii suured, et ta õmmelnud viis neljavakast kotti ja nõelast tagnud kaks adra künnirauda. — V 19.

liivis pagan(õz) ei ole omandandki endale spetsiaalselt kuradi tähendust, vaid tõlgitseb esimeses joones mittekristlast ja esineb edasi lihtsalt sõimusõnana (muidugi kiriku mõjul!). — Pagan-sõna puhul vrđl. ka sõna *hiitolainen tähenduslikku arenemist Eestis: algupäraselt see on olnud põlismetsa elanik (NB ka metsahaldja — vt. § 134), millest on võrsund 1) tugeva ja suure mehe mõiste > hiiglane, hiid ja 2) vaimlikult mahajäänd rumala kolkaelaniku mõiste > hiidlane. — Pangem tähele, et Liiviski rumala hiiuõz esinev kurat on seotud sageli just metsaga (vt. järgnevaid muistendeid).

¹⁾ Kuradi hiiglasuurust vt. veel § 124 (Praeora härja küpsetamiseks) ja § 130 (Jutt, mis pole tõsi). Vrđl. ka § 127: Pikse maharabatud kurat (resp. hiiglane?), — germaani maailmas pikne hävitab oma vasaraga algupäraselt just hiiglasi.

²⁾ Puude paindumisest kuradi põgenemisel vt. veel § 127 (Kurat ei maadle kolmega) ja § 131 (Kuradi tubakatoos). Vrđl. ka § 127: Kurat pelgab oma nime, kus ta põgeneb sellise müraga kui merekoha. — Esita-gem lisaks tüübi-line näide puude paindumisest ka Eestis (E 24312 < Võnnu): „Aga varsti tulnud üks peris koll metsast, nii et keskmised kuused maani loogas käinud, nagu üks salm ütleb:

kuused maani kumardasid,
vahtrad veidi võnkusida,
männad natuke nõtkusid.“

LAST HÄLLITAV HIIGLANAINE (S. 92)

Üks pere teind metsas kuhja. Õhtul kõik läind koju magama, kuid kuhjategija ülal kuhja otsas jäänd sinnasamasse üles magama.

Õösel ta kuulnud müra ja näind, kuis niitu tulnud sellised hirmus suured inimesed — mees ja naine, naisel laps seljas; see olnud va kuradiema. Nad tulnud otse kuhja alla ja peatund sääl. Mees läind ära, kuid naine jäänd lapsega sinna, hällitand last ja paigand oma mehe pükse — kole suured püksid olnud.

Laps hakand nutma, ja siis ema kiigutand teda: „eia-eia (=äiu-äiu), Gotlantiin“ (see olnud vana kuradi tütre nimi, nagu seletand jutustajale ta enda ema) ja „žūžu-žūžu (= kussu-kussu), Gotlantiin, rite kaniinš atves jounu kundziin“ (= kohalikus läti murdes, s. t. hommeli Kāniņš toob noore isandakese)¹⁾.

Siis see mees ülal kuhja otsas mõtelnud, et ta hukkub, et ei tea, mis teha. Säälsamas kuhjal olnud suur raudhang, ja mees virutand selle alla naisele pähe. Naine haarand lapse ja pannud jooksmas, arvates, et see on visatud taevast.

Hommikul teised tulnud metsa, ja nad saand pükstest kaks koormat ja nõelast üksi terve koorma. Arvatud, et see olnud kurat. — 1 Pr 61, 2 Pr 164.

MERRE SILLA EHITAMINE (S. 104 + 273)²⁾

11 varianti (lvÜ): 1 Alho, LK 20 — 2 L [158°] — 3 II 30 — 4 Sr Saar — 5 Ir Set, 6 Ir 2³⁾ — 7 Kr 19 — 8 Pr 265° — 9 V Dzimentenes Vēstnesis 1914, № 299, 10 V 43, 11 V 119°.

¹⁾ Küsimise pääle, keda mõista selle „noore isanda“ all, kelle toob isa homme lapsele, vastas jutustaja, et küllap see noorisand on siis selline pūjk (vt. § 136), kes hangib inimesi ja kes saab igalepoole. — Selline seletus johtub vist lihtsalt loo unustamisest ja fragmentaarsusest Liivis. Tõenäolikult siin on tegu germaani maailmas kuulsa lapse vaigistamise motiiviga, kus vaigistaja avaldab salanime, mida juhtumisi päälkuulev jutukangelane just vajab, et lapse isast võitu saada, — vt. Grimm, DM³ I 515 (laialt tuttavas Olevi kirikuehitamisloos: „Ziss, ziss! morgen kommt Wind und Wetter dein vater heim und bringt mit sich sonne und mond, oder den heil. Olaf selbst!“), II 977 (Die sage von der Kallundborg-kirche: „Still, still, mein kind, morgen kommt dein vater Fin und bringt dir Esbern Snares augen und herz zum spielzeug!“), ⁴ III 302 (muud kirjandust). — Vrdl. sel puhul veel § 127: Võõras vanamees ütleb kuradi hobuse nime (lōukoer). Olevi loo Liivis esitame edaspidi (LRU III).

²⁾ Vastavaid lugusid Eestis vt. FFC 25, S. 48 ja Eisen, EM IV 76; Lätis LP VII 1308—1321, V 383 ja 416, RKr III 90 jne.; vt. ka Bienemann, LSb № 12, 13, 24, 28, 107, 110, 111.

³⁾ Liivlase enda kirjutet ja ilustet teisend.

- I A a Vanad „kalamehed“ (s. t. liivlased) tulnud meritse siia randa elama, aga kūrõd = kurelased hakand neid kimbutama ja tahtnud ajada neid vägisi merre (1, 5).
- ba Siis vana kurat ise palve pääle luband hädalisile oma abi ja kohustund saatma neid üle mere Saaremaale (1).
- bb Siis vana Jak Miki' olnud selline „kuraditegi“, läind Suur-kangrule ja vilistand kolm korda; tulnud kurat, ja Jak palund teda teha tee üle mere (5).
- B a Palju sadu aastaid tagasi võõrad sõjamehed sundind liivi rahva alluma. Võidelnud küll kaua ülivõimule vastu, suurim osa liivlasi alistund lõpuks ometi võõraile. Ainult üks ülem oma inimestega katsund varjata end suurtesse Kuramaa metstesse sügavate soode taha. Kuid ka sinna võõrad tulnud samm-sammult järele ja ajand liivlased viimaks mererannani välja. Liivlasil pole olnud paate, ja sellepärast nad pole teadnud, kuis saada üle mere. Murelikult ülem käind mööda randa, mõteldes vaid seda, kuis päästa oma rahvast võõraste käest ja viia üle mere (6).
- b Sää!, korraga, ei tea kust — kas võõrastega kaasa tulnud? — astund ülema ette kurat ja töötand teha liivi rahvale silla üle mere, kui ülem annab talle oma hinge. Ülem olnud valmis kõigeaks ja töötand kuradile oma hinge, kui see teeb silla valmis (6).
- C Ühel õhtul olnud selline ilus pehme ilm. Kuradil pole olnud midagi teha ja ta mõelnud minna kiusu tegema aurikuile merel, nii et need ei pääseks enam „suurest merest“ „pisikesse merde“ (s. t. Riialahte). Selleks ta tahtnud teha Kuolka-ninalt tee Ruhnu saarele (10).
- D a Kuradiema tahtnud matta mere risti kinni (3) ~ kurat tahtnud teha mere Saaremaa ja Kuramaa vahel kinni (7) ~ kurat teind silda Kuramaalt Saaremaale (8)
- b ja hakand kandma liiva enne poolööd (7).
- II A Kuolka maanina kohal pole olnud enne midagi. Kord kurat tahtnud minna kuhugi, pole saand üle mere ja võtnud kübaraga maad, see kübaratäis kukkund aga maha — ja sellest tekkindki siis Kuolka maanina (2).
- B aa Kurat läind kaugele metsa ja võtnud säält sületäie maad ehitusmaterjaliks. Paika, kust ta kaevand oma koorma, kutsutakse veel praegugi „Tüjabri auguks“. Kuolka maanina kohta kurat visand oma kandami maha, ja sellest tekkindki merre see pikk liivalaid (1).
- ab Kurat võtnud Tijabõr-mäest (= lt Stiebru kalns) ühe sületäie liiva, viind randa ja valand sületäie merre silla ehitamiseks, — ning sellest on sugendki Kuolka nina terav ots (9, 10).
- ac Ühe sületäie maad kurat viind ära Tiabr-kraavist, ja sellest sugend Kuolka nina (7, 11).

- ba Siis ta läind ja toond teise sületäie liiva, millega ta jõudnud viis versta merre ja teind sinna liivalaiu (10).
- bb Sest kahest liivakandamist, mis kurat Tüjabõr-mäest toond ja ehtind aegsasti visata merre, sugend Kuolka nina (5, 6).
- III A a Aga kukela ul katkestand kuradi töö (9):
- aa Kuradiema saand viia merre kolm sületäit ja teha lai valmis, kui kukk laulnud (3).
- ab Kui kurat läind kolmanda liivakandamiga, siis kukk parajasti just laulnud (5, 6).
- ac Kui kurat tõmmand parajasti oma kätega teist korda liiva Tiabõr-kraavist sülle, siis äkki kukk laulnud (7).
- ad Kui kurat tahtnud minna selle kolmanda sületäie järele, siis kukk laulnud (10).
- ba Kuna kuradil on jõudu öösel ainult esimese kukela uluni (6), siis kohe kukela uluga see kolmas kandam kukkond tal sülest maha Irai-küla ligidal, kus praegugi on künkaid (6) ~ Jõn-mägi (5).
- bb Kohe kukela uluga liiv kukkond kuradil sülest maha, ja sellest sugendki need Tiabõr-mäed ja orud. Niiviisi kuradi nõu läind luhta: ta pole saand teha merd kinni (7).
- bc Nõnda siis kuradil pole olnud aega enamatuua, ja töö jäänd pooleli (10).
- B Šlitõr-nimelisel kohal sületäis kukkond kuradil maha, millest tekkindki säälsed mäed (8).
- IV A Ometi siis kuradi töö ei õnnestund Kuolkas enam kui Irai-külas, kus tema samuti katsund silda ehitada, ja nõndaviisi liivi kalamehed jäändki oma rannale asuma (1)
- B Saanuks kurat viia merre ka veel selle kolmanda sületäie, siis liivlased võinuksid minna kuiva jalu üle mere (6) ~ siis olnuks tee üle mere Ruhnule valmis (10).
- V Kurat tahtnud kivegi viia, kuid telg murdund ja kivi-hunik kukkond maha kahe Brõskõ-talu (Kr) vahel, kuna teine suur kivistik on Žviedõr-talu (= Ruotš, V) maa põllul (5).

DER TEUFELSDAMM BEI DONDANGEN

Bei Dondangen in Kurland liegt der Blauberg oder Sliterberg, ein Teil der längs der Meeresküste fortlaufenden Hügelkette. Hier findet sich im Sande des Bergabhanges nach der Küste zu ein Steinhaufen von ungeheurem Umfang. Der ist so entstanden: Der Teufel wollte einst den Rigischen Meerbusen von der Ostsee durch einen grossen Damm trennen. Er bat um die Erlaubnis dazu und erhielt sie auch unter der Bedingung, dass er die Arbeit in einer Nacht vollende. Nun trug er Steine zusammen; doch der arme Teufel ward vom Morgen überrascht; der Hahn krächte und die

Steine fielen ihm aus der Hand. — Bienemann, LSb 63, № 69 < Schlippenbach, Mitausche wöchentliche Unterhaltungen II (1805) 346¹⁾.

136. Kuna lāti ja eesti rahvaloomingus mängib otse kolos-saalset rolli raha ja igasugu vara hankiv p u k ²⁾, siis on eriti silmatorkav, et liivis sellevastu puugile pole kujunend isegi kind-laks fikseerund erinimetust mitte. Küll on liiviski tuttav puuk-sõna vaste p ū j k (Kr, Pr, V), aga see ei esine siin varandusi tas-siva fetiši, vaid muinasjuttude koletise (drakooni) tähenduses ja sedagi õige harva (Kr 50 = Mt. 300; Kr [267] = Mt. 749, ₂'; Pr 61 = S. 92, vt. § 135; V 145 = Mt. 763' + S. 199). Tähendust segavalt on mõjund lisaks lätist lainatud suurt tuult ja mõnikord juhuslikult ka hiilingut ehk tuulispääd tõlgitsev samakõlaline p ū k (< lt pūka ~ pūta, inglise puff), milletõttu pūjk, see ähkv ja puhkv drakoon, millisena teda kirjeldetakse, näib siirdunuvat isegi t u u l i s p ä ä paralleelnimeks (Pr 219 — vt. § 132: Hangede tuisutaja). Nõnda juba SjWied (LWb) noteerib: pūik, pl. pūi-kōd (pūg, pūk) 'Windstoss, Windhose³⁾'; Schimpfwort für einen unersättlichen Menschen⁴⁾; Drache, der allerlei ins Haus bringen soll, z. B. vīl'a pūik 'der Korn bringt'; ibid. sub D r a c h e 'pūik, der allerlei Güter ins Haus bringen soll'.

Kuid olgugi, et puudub sobiv terminus technicus, ei tähenda see kaugeltki veel mõiste enda puudumist Liivis. Puugimotiivid on ka siin populaarsed, need ei esine ent iseseisvalt, vaid segine-nult teiste motiivega ja maskeeritult muude nimede taha. Üldi-selt puuk Liivis on seginend ja suland kolme suurde üksteisest tugevasti erinevasse gruppi: 1) hald-

¹⁾ Sama teksti vt. veel Schlippenbach, Malerische Wanderungen durch Kurland (Leipzig, 1809) ja selle lätikeelset tõlget vt. LP VII 1320 II.

²⁾ Siin tarvitatakse teadlikult lõunaeestis esinevat ja saksa keelest lainatud puuk-sõna (ning mitte põhjaeestis tuttavat rootsist lainatud kratti), sest ka lätis esineb pūkis (vrđl. liivi pūjk), ja nõndaviisi on meil võimalus ühtlustada siinkohal selle Baltikumi rahvaile ühise pailapse terminoloogiat. — Lāti puugist pika ülevaate on avaldand pastor R. Auning: Über den let-tischen Drachen-Mythus (Magazin XIX₁), vt. ka LP VII 713—848 ja šmits, LM² 63. Eesti puugi kohta seni ilmund kirjandusest tähtsaim uurimus oleks L. Schroeder'i „Germanische Elben und Götter beim Estenvolke“ (Sitzungsberichte d. phil.-hist. Klasse d. Wiener Akademie d. Wissenschaften 153 (1906) I), lhk. 7 jj.

³⁾ Sõnakuju p ū g oleks võimalik ühendada ka verbiga puhuda = pū'gō (lvŪ), mis tuulispää tähendusele hästi sobib.

⁴⁾ Samas tähenduses esineb eestiski puuk ja verb puukima.

ja isse, eriti rehe (resp. maja) ja põllu kaitsevaimesse, nagu seda käsitletud juba eelpool (LRU I, § 44, 45 ja 48), 2) piima imevasse ja õiti tulejoana lendlevasse vōlu-nimelisse nõiamoorisse, kellel peatume edaspidi (LRU III), ja 3) kuradisse, millist kombinatsiooni jälgigem siinsamas.

Kui keegi müüb oma hinge kuradile ja hakkab selle käsila-seks, siis peetakse iseendastmõistetavaks ka teatud vastutasu ehk „kompensatsioonide“ saamist kuradilt, kes aitab siis üht või teist viisi oma käsilast, kas sooritades selle töid (S. 126 — vt. § 125) või muretsedes sellele tarvilisi andmeid (S. 141) või harilikui-malt hankides talle vara ja rikkust (L, Sr, Kr, Pr, V — vt. ka S. 125). Viimane motiiv ligindab kuradi nagu iseendast samuti varandusi hankivale puugile ja soodustab nende ühtesulamist min-giks kuradi ja fetiši mõistete kompromissiks, mis esinebki üsna sagedasti nii Baltikumis kui ka mujal¹⁾. Ise-äranis hõlpsasti juhib nende seginemisele veel teenistusmo-tiiv: mõnikord kurat ei aita oma käsilast mitte ainult kuidas juhtub, vaid on teatud aja otse selle teenistuses, — just niisama aga on ju puukki oma peremehe pärisori ja hangitakse teatud ajaks. Esitagem kõigepäält paar muistendit, mis näitavad meile kuradit sellises teenija rollis (vrđl. ka § 122: Karu valvab õunaaida).

KAKSTEIST KURADIT PERENAISE TEENISTUSES (S. 142)

Talseni linna ligidal olnud kuulus nõid, va Laipmež-talu pere-mees, kelle poeg praegugi veel andvat rohke ja arstivat haigeid, kuna tal endal on studeeritud lapsed. Noh, selle vana peremehe juurde sõitnud varemalt hädalisi isegi Liivi rannikult.

Kord kaks naist olnud tema juurest koduteel, sõõnd teel kuskil talus õhtust ja rutand vastu ööd edasi kodu poole: lapsed olnud ühel suremas haiged. Perenaine aga hoiatand, ärgu nad sõitku edasi, temal olevat kaksteist kuradit teenistuses ja täna

¹⁾ A propos, Saksas eelpool mainitud drakoon (Drache) just esi-nebki pahatihti puuk-kuradi rollis (vt. Grimm, DM³ II 971), kuna Balti-kumi keeltes „drakoon“ on ainult kirjanduslik lainsõna, rahvakeelele võõras. Eestis illustreerib mõistete ühtesulamist iseäranis tüübiliselt rootsist lai-natud tont, mis algupärasest majavaimust on saand kord kuradiks, kord fetišiks (NB „tondi tegemine“!), kõnelemata muist tähendusist. Iseloomus-tav läti kohta on, et prof. Šmits ei eraldagi puuki kuradist, vaid käsitleb neid ühes päätükis (LM² 62—64). Vene puuk-kuradiks on „tulimadu“ (огнен-ный змѣй): vt. Собрание сочинений С. В. Максимова XVIII 23/5, 148, 229—232.

ta pidavat laskma kuradid välja¹⁾. Naised pole uskund sellist juttu ja sõitnud edasi.

Teel nad jõudnud ühe pisikese järve manu. Sää! äkki tulnud õhus järgi kole tuulekeeris (vrđl. lhk. 214) ja ajand neid suure müraga ümber järve hommikuni, nii et naised olnud hirmu täis ja kinnitand, nad ei minevat enam kunagi nõidade manu rohude järgi, surgu kas või kõik lapsed ära. — Pr [264].

ÕISED TÖÖLISED PÖLLUL (S. 127)

Kaks peremeest eland kõrvuti, nii nagu jutustaja ema seda seletand, need oluksid nagu Dēlak ja Niittōl siinsamas Pitrōg-külas. Ühel peremehel olnud palju inimesi ja teisel vähe. Kuid kel olnud vähe töölisi, see saand oma tööga ennem valmis kui teine, kel inimesi olnud palju. Tema küll imestand: mõistate, tema töötab ja töötab ning pere töötab, aga tema ei saa nii ruttu valmis kui teine!

Temal olnud selline noor hobune ja ta pannud selle kõide (ta sõitnud nii nagu linnast koju õhtul hilja) ja siis ta võtnud läind vaatama seda hobust, et noor hobune, vaata kui ei vääna end kuidagi ära. Noh, hobu olnud hästi ja ta tulnud tagasi, kuid jäänd siis nii nagu kusele või asjale. Sää! keegi vilistand kõvasti selle peremehe rehe juures, kel neid inimesi olnud vähe, aga töö läind kole kärmesti. Vilistand teist korda. Nüüd ta jäänd vaatama, et mis sää! siis õieti on, et nii vilistetakse, et mis sää! õige tuleb. Ja sää! hakand tulema rehest välja inimesi. Kui kolmandat korda vilistet, siis tulnud välja niipalju inimesi et... Ning olnud sää! poisse ja tüdrukuid, vikateid ja rehasid. Nad niitnud ja riisund, kuhjand ja kandnud, nii et puha otsad aina paindund. Kui puha olnud valmis, nurm niidetud ja riisutud ja ära kantud, siis nad tulnud kõik „tükkis“ rehte sisse. Pere-naine olnud keetnud valmis suure katlatäie rokka (suppi) ja nad viind nüüd selle peremehega rehe manu, ja sää! siis hakatud sööma. Tema aga, vaene mees, see naaber, muudkui vaadand sää! aia ääres. Pärast nad sää! läind m a g a m a, kuna perenaine peremehega viind tühja katla tuppä.

Hommikul see vaene peremees mõelnud, mis küll teha: tema tõuseb üles — teisel peremehel põld kuhilaid täis! Ta mõtelnud, et mis muud teha, vaja tõega minna naabri manu paluma, et see annaks oma pere temale kah: tal oleks vaja rukist niita, aga ise on haige, poiss on haige. Ja siis ta läindki teise peremehe manu kurtma. See vastand: „Oleksid sa mul hää sõber, siis ma oma pere saadaksin sulle kah...“ Noh, siis ta luband olla kaaslaseks ja muile mitte kõnelda. — „Jah nii, iga aasta sa pead tapma siis härja, mis nad söövad, ja iga aasta pead andma üheksa vakka vilja — kolm rukkeid, kolm otri, kolm

¹⁾ Just niisama puugid peavad pääsma kindlal ajal välja.

nisu.“ Seda kõike ta luband. Nüüd vaesel mehel rukis vaja samuti niita maha. Nad leppind veel kokku, et kellegile ei tohi kõnelda, ja teine veel õpetand: „Sina ise ära liigahtugi, sina aina maga ja ära mine välja v a a t a m a kah mitte. Nõndasama magagu su naine, ja hommikul ta võib lasta lahti oma tüdrukud ja poisid: neid pole talle enam vaja.“

No jah, nii nad siis magand. Kuid temal pole tulnud und — vanamehele see uni ei tule ju kah mitte. Siis ta läind natuke vaatama akna manu, et näha, kas see peremees pole narrind teda, kas sääl nurmel on siis ka tõesti midagi. — Läind vaatama, — ah sa taevas, kus töötand inimesed, poisid niitnud, niitnud nii et, naisterahvad, kes sääl olnud, sidund ja. Ning keset nurme sääl istund üks suur karvane isand. Sel olnud sellised silmad, ja ta vilistelnud üha, ning kui ta vilistand, siis nad töötand nii virgasti nii et. Aga temal hakand hirm, sel peremehel, selle karvase isanda pärast. Ta olnud ka selline, kes ikka jumalat veel kartnud, see peremees, ja ta läind siis naiselegi ütlema, et nüüd pole joones, et nüüd nad on eihüvaga koos. Nad läind siis tuppä ja palund jumalat, „et nad astund nii halba vankrisse“, ja seda rokk a nad kah pole keetnud neile, vaid heitnud magama. Sääl tulnud see teine peremees akna taha küsima, kas „söömaaeg“ on valmis. Vanamees vastand: „Sina käkisisid ju meil magada.“ — „Nu jah, siis seekord mina teen selle söögi, kuid teinekord, kui nad on töö juures, siis pead sina ise tegema.“

Siis need peremeest-perenaist nutnud ja hulund, et mis nüüd küll teha, et nüüd eihüva käes nad on kindlasti. Päev otsa nad nutnud ja palund jumalat ja lugend piiblit. Siis vastu õhtut tulnud üks vana mees ja küsind öömaja. Peremees seletand, et neil selline häda, et peaaegu ei tahaks andagi, aga kuis siis teekäija saavat, et pidavat ikka andma. — Nojah, mis häda tal siis on selline? Siis peremees jutustand, kuidas neil olnud. Võõras vastand, et selgesti võivat näha, et nad nüüd eihüva käes on, ja küsind: „Kuid teie ju ometi usute jumalasse?“ — „Jah, siamaani oleme uskund, aga nüüd oleme petetud sest teisest peremehest.“ — „See on hästi. Kas sa oma verrega alla ka kirjutasid?“ — Peremees vastand, et ei olevat. — „Siis on hästi, siis on hästi.“ (See olnud jumal.) Ja siis see vanamees öelnud: „Noh, nüüd võta sa ise, peremees, ja pista tuli külge sellele viljale, mille nad niitsid.“ Peremees nutnud, kust nad siis leiba saavat, see olevat kogu ta rukis. — „Sina nutad! kust leiba saad? Sina oled ometi lugend piiblist, kus on kirjutet, et vaadake lindude pääle, kel midagi pole külvatud ja kellel on küllalt.“

Siis ta läind, läind ja pistnudki tuli külge. Sääljuures ta pidand ütlema need sõnad: „Mis eihüvad on teind, see peab kaduma ära!“ Kus teine peremees joosnud, kui tuli põlend, ja karjund, kus on teind, kes on teind. Kuid see võõras mees õpetand, ärgu ta öelgu kellelegi, kust see tuli on tekkind. Naaber näind aknast, kuis tuli põletand ära kõik rukkikuhilad, nii et

kõik nurm olnud valge, ja joosnud karjudes välja. Teine aga seletand, tema kah ei teadvat, kuis tuli on hakand. Noh, nüüd vaja minna kustutama, ja läindki puha. Sääl aga tuli võtnud ja läind ka teise peremehe nurmele, kes olnud kuradi kaltsus, ning kõik vili põlend tema nurmel ära, niidetud ja niitmata, ja hooned põlend ära ja varandus ära ja loomad ära. Ja siis vilisend nii et alles vilisend; vana kuraat öelnud: „Meie peame põgenema: siin on üks jumalamees, kes selle on teind!“ Ning kuradid hülund nutta, et neil vaja põgeneda. Siis see peremees jäänd vaeseks kui sant ja teine, kes jumalat kartnud, läind rikkaks.

See võõras vanamees andnud peremehele ka pisikese k a r b i, et kui tal tuleb vaja r a h a, siis tehku karp valla ja võtku, see kunagi tühjaks ei jäävat, aga sinna, kus pole vaja, sellise halva asja jaoks ärgu võtku. Veel õpetand see võõras: kui naaber on käind kerjamas ringi, see va kuradi apostel, siis võtku peremees ja andku talle süüa kogu aasta, aga nõnda, et temagi tuleks jumala juurde ja hakkaks palvetama (vanasti ju ikka paatreid peetud). — Naaber käindki ringi ega ole saand enam kuhugi. Siis peremees halastand tema pääle ja võtnud ta enda manu. Kui siis esimest korda hakatud paatreid pidama ja laulma, siis vana kuraat hüüdnud akna taga: „Sina ei ole jumala, sina oled minu! sina ei ole jumala, maksa mu võlad!“ Kolm ööd ta nõnda viisi käind sääal akna taga ega ole lasknud magada kah peremehel. Küll nad siis palund jumalat ja lugend piiblit, ja siis tulnud ka veel üks suur pikne (äike), — siis kadund ära. Pärast hakatud niitma, mis veel olnud, neid otri, nisu, kaeru, ja sel peremehel viljapääd olnud kaksteist korda suuremad kui varemail aastail.

See võõras vanamees öelnud peremehele veel: „Ela sa siis nii nagu olen õpetand. Ja jõulu õhtul, siis ma tulen taas teie juurde külla. (Nemad pole ju veel teadnud, et see olnud jumal ise.) Jõulu õhtul, kui teil on söök laual, siis ma olen sääal juures.“ — Perenaine pannudki parajasti rooga lauale — olnud küpsetet peent leiba ja liha ja puha nagu rikkal perel kunagi, et midagi pole puudund, mis ilma pääl on. Ema ja tüdrukud säädnud lauale, ema pannud taldrikuid, ja siis see pisikene poeg küsind: „Ema, meid ei ole ju niipalju, kuis sa paned ühe taldriku enam?“ Ema ütelnud: „Meil tuleb ju täna jõulu külaline.“ — „Kunas see isand siis tuleb?“ Ema arvand, et see on mingi jumala saadetu, et jumal ise see küll ei ole, kuid mingi jumala saadetu. Kõik olnud valmis ja nad oodand. Sääal, mõistate, tulnud üks vana kerjus. Emale nagu keegi ütelnuks, see ongi teie suur sugulane. Nad asetand kerjuse laua manu. See pole tahtnud küll minna, kuid nad pole jätnud järgi. Nad söönd ära, tehtud ilus ase ja kerjus pandud magama patjesse. Pisikene poisipõnn jällegi ütelnud: „See ju ei ole meie sugu!“ Ema vastu, et on. Siis öösel unes

ta tulnud ütlema emale: „Sa oled hästi teind ja saad õnnistet, sinu lapsedki elavad rikast elu.“ Ning nõnda ka olnud.

Need õised töötajad säääl põllul olnud kurat oma lastega, oma poiste ja tüdrukutega, olnud viljaneitsidpoisid. — Pr 163.

Viimane (lõpuosas täitsa legendiilmeline) muistend tuletab meile alguosas elavalt meelde neid saladuslikke abilisi ja töölisi rehes, kelledest oli juttu juba rehehaldjate puhul (§ 45, vt. LRU I 74—77), ainult diametraalselt vastakas värvingus: säääl need olid häätahtlikud haldjad või õnneisa suvatsetud kaitsevamud, siin aga hingeõnnistusele kardetavad kuradid, kelledest õige inimene tahab vabaneda iga hinna eest. Aga nii siin kui säääl nad on ometi hangitavad, neid söödetakse ja nad põhjustavad nii või teisiti tulekahjusid, millised motiivid osutavadki vast puugi kaudset mõju nende vaimude kujunemisel. Ja kui ka selliste muistendite puhul võib kõnelda siiski ainult veel kaudsest mõjutusest ja üksikute motiivide ülevõtmisest, siis järgnev muistend sellevastu esitab meile fetišit juba tema puhtaimal kujul ega lase enam kaheldagi oma ehtsuses.

KALTSEST TEHTUD VARAVEDAJAD KAKLEMAS (S. 158)

Jutustaja kuulnud Ire-koolis kaasõpilaselt, mida kõnelnud sellele kord vana saarlane Marť. Ja see Marť kuulnuvat omakorda Saaremaal kõneldavat, kuis keegi soldat läind kord ühel laupäeval ühte tallu ja küsind öömaja. Saun olnud köetud ja soldat palund peremehelt luba minna väheks ka sauna pesema, ta polevat olnud enam kaua saunas. Peremees vastand: „Noh, kui sa seda sauna just nii ihkad, siis mine päle.“

Soldat läindki sauna poole ja kuulnud säääl sees kaht naise häälega omavahel kõnelevat. Soldat pole tihand astuda sisse ja kuulatand säälsamas väljas, kuis naised jutelnud: nad öelnud „selliseid-tollesid“ sõnu mitu-setu korda, ikka ja ikka üht ja sedasama. Noh, soldat pidand siis need sõnad meeles. Ta luurand ka läbi pisikese augu ja näind, kuis naised üteldes sõnu väännud ise selliseid riideräbalaid kokku. Ja nad ütelnud ise sääljuures nimelt seda, et las need kaltsud mingi „kuhu-ei-kuhu“ (s. t. igasugu kohta), aina siia ja sinna igalepoole, „milliste-eimilliste“ (s. t. igasuguste) nende ja nende isandate (= mõisahärrade) juurde ja võtku seda ja toda igasugu sööki säält ja toogu neile.

Pärast naised tulnud välja ja soldat läind sauna. Soldat „palju-vähe“ (s. t. enam-vähem) pidand need sõnad meeles ja mõtelnud, saaks tema omale kah sellise räbalaist või kaltsest

lapse, ta oleks siis rikas. Ta arutand endamisi, kust saada sel-liseid nartse, ja taiband kohe, et võiks võtta oma vana särgi. Soldat mässindki särki kokku ja öelnud ise sõnu manu. Kuid üht sõna pole tulnud meelde, ja see laps saand tal lompak.

Kord soldat vaadand aknast ja näind, et need naiste lapsed tapelnud tema lapsega tee pääl ja tahtnud võtta tema lapselt selle „rikkuse“ (s. t. vara) ära, ütelnud ise veel, et mehe tehtu peaks olema küll tugevam kui naise tehtu, kuid tema olevat sant, ei olevat tugevam. Ometi nad jätnud lõpuks soldati lapse rahu, vaevand teda juba küllalt.

Kord toas, kus eland need naised, tekkind tulekahju. Naised joosnud toast välja ja karjund, hädaldand ise, et nende lapsed jäänd tulle ja hukkuvad nüüd. Äkki naised näind, et ülemise toa aknale olnud pandud rattarumm, lapsed hüppand läbi selle rummu välja õue ja jäänd nõnda ellu. Keegi muu neid polevat näind, sellised „hinged“ (s. t. vaimud) nad olnud, ainult omanik võind näha. Kui selline läheb võtma hädä kosti mõisahärra laualt, siis keegi ei näe teda, kuis ta võtab nina eest ära söögi või ka raha. — Nii jutustand koolipoiss Vaid-külast, kes kuulnuvat seda oma ema isalt, vana Mar'ilt. — Sr 73¹⁾.

On iseloomustav Liivile, et esitet lugu, kus fetiši mõiste avaldub oma puhtal kujul, põlveneb Saaremaalt ja on saarlasilt kuulnud. Meelde on jäänd isegi saarlaste lokaalne puuginimetus varavedaja²⁾ = vil'a-vjedaji (Sr — sõnasõnaliselt õieti „viljavedaja“, kuid „vili“ tõlgitseb liivis ka varandust üldse), olgugi et see pole fikseerund rannikul mingiks terminus technicus'eks (vrdl. ka samuti juhuslikke „viljaneitseid-poisse“ eelmises muistendis, Pr 163). Ligemal järelepärimisel, kes need viljavedajad või „lapsed“ õieti olnud, seletetigi, et eks need siis ikka mõned kuradid või kuradivaimud = kure-garad olnud, — näeme siis jällegi liivlaste kalduvust tõlgitseda puuki nimelt just kuradi nimega. Ranniku populaarsemaid puuk-kuradi lugusid ongi karbikeses ostetud noorisand (!), kes teeb puha, mida kästakse, ja kellest vabanetakse sellise töö juhatamisel, mida ta ei suuda sooritada, — ergo, täitsa rahvusvahelisi kuradi motiive (Mt. 1170—1199), seotud puugiga ainult oma sissejuhatusena kirjeldet hankimisviisi tõttu³⁾.

¹⁾ Vt. lhk. 214 mainitud Schroederi teost lhk. 18—21.

²⁾ Vt. Eisen, EM I 144—146.

³⁾ Vt. lhk. 214 mainitud Schroederi teost lhk. 16.

OSTETUD NOORISAND (S. 159)

6 varianti (lvI): 1 Sr, LP VII 794 (16), 2 Sr 40 — 3 Kr 117, 4 Kr 118¹⁾,
5 Kr 191 — 6 V 87.

Kuradi ostmine.

- I A Siin jutustetakse sedamoodi. — Kõrd Zuonkõ (vana Zuonkõ-talu peremehe isa isa) olnud Riias kartulatega. Müünd puha ära, läind mööda Riiga hulkuma ja ostma. Sääl, Toome turul, tulnud talle vastu üks mees ilusa kastikesega käes: kas ei tahaks kuradi osta? — ilus kastike ka — ostku vaid! Zuonkõ ostnud siis kah — kallis pole olnud (1).
- B Vana Zuonkõ-talu peremees ostnud omale Riias kuradi, andnud kura käe nimetissõrmest verd (2).
- C Vana Zuonkõ-talu peremees olnud paadiga Riias ja läind ostma õnne, et päästa koju. Keegi müünd talle pisikese karbikese ja seletand, kui ta selle pistab merel omale taskusse, siis tuleb hää tuul (3).
- D Riias keegi pakkund turul hobuseõnne viiekopikalises karbikeses. Vana Zuonkõ mõelnud, see s' mõne raha, ja ostnud (5).
- II A Zuonkõ läind laevale, teind kastikese valla, vaadand: üks lehmakõrv olnud sees. Vihastund — visand selle merre. Nüüd sõitnud koju. Olnud vaikne ilm — teised pole saand kuidagi edasi, Zuonkõl aga paat läind nagu aurik (1).
- B a Nagu müüja öelnud, nõnda ka olnud: muud paadid seisnud ühel kohal, tuult pole olnud, kuid vana Zuonkõ paat aina läind (3).
- b Siis ta arutelnud endamisi, et vaja vaadata, mis kast see õige on, ja avand karbi. — Pisikene must karvane ussikene olnud karbis. Vana Zuonkõ visand karbi merre, sõitnud raas edasi — kast tekkind talle jällegi taskusse. Vana visand selle uuesti merre, paat tulnud, et paremini pole vaja, aga kast taskus taas! Vana visand kolmandat korda, — siis pole tulnud tagasi, paat aga tulnud mis mühin (3).
- III A Jõudnud koju, Zuonkõ tulnud randa — roheline noorisand vastas, küsind, millist tööd tema andvat... (1).
- B Vana jõudnud oma koduranda. Sääl patseerind mööda randa üks noorisand ja oodand vana Zuonkõ. Nii-pea kui vana jõudnud randa, noorisand küsind aga kohe omale tööd. — Ja nõnda vana Zuonkõ saand endale selle „noorisanda“ töötelijaks ja see olnud kurat (3).

¹⁾ Eelmise (Kr 117) loo otsekohene jätk.

Kuradi sooritetavad tööd (Mt. 1175 + 1178' + 1180 + 1183').

- IV A Nad läind kalastama. Noorisand püüdnud kalu vahvasti. Aga kui kaua sa ikka püüad — vaja tulla randa kah. Tulnud randa — noorisand küsind jällegi tööd; kui tööd ei anna, tahab Zuonkõl otsa pääle teha (1).
- B Vana Zuonkõl olnud kümme hobust. Ta pannud need talvel kõik regede ette ja läind ükski kümne reega puid tooma metsast, ise istund esimesel reel, teised tantsind tühjalt järgi. Ta jõudnud metsa. Sääl see kurat olnud ka kohe platsis ja ladund koormad pääle, kuna vana Zuonkõ ise vaadand päält. Siis ta istund taas esimesele koormale ja sõitnud koju. Sääl kurat taas juures, ladund koormad maha ja nõudnud jällegi uut tööd — vana pidand andma aina uut tööd kuradile. Ja Zuonkõ mõelnud, mis pagana tööd talle jälle anda, midagi enam pole teha (2).
- C a Kord vana Zuonkõ sõitnud oma noorisandaga Dondangenisse ja pöördund õhtul koju. Ti(j)abõr-mäe kohal noorisand ütelnud vanale, sõitku rutem, ta pidavat jõudma Kuolka-külla. Vana ajand siis ka hobuseid, nii et need olnud läbimärjad. — Nad jõudnud Kuolka kõrtsi manu ja astund sisse. Noorisand istund puhvetile ja ainult vana Zuonkõ näind teda, teised pole näind. Kaks meest läind kõrtsis taplema, ja see noorisand õrritand neid tülli¹⁾: torgand ühele nina alla ja torgand teisele. Siis vana Zuonkõ virutand talle üle kõrva ja öelnud: „Ah sellepärast ma pidingi ajama oma hobused nõnda ära?“ (4).
- b Vana Zuonkõ sõitnud koju, pole võtnud enam noorisandat vankrile. Noorisand joosnud järgi ja tahtnud lükata vana merre ja uputada. Vana Zuonkõ pole saand sõita mööda kuiva randa, vaid sõitnud siis vett mööda Zuonkõ taluni ja keernud säääl üles talu poole²⁾. Kuid noorisand olnud kah järel ja küsind aina tööd (4).
- c Vana Zuonkõ öelnud: „Mis tööd mul sulle anda on! too sõnikut!“ — Kurat öösel toond sõnikut täis kõik toa ukseesise, et ei pääse enam väljagi, ja küsind aga uuesti tööd (4).
- V aa Siis Zuonkõ lasknud harutada teda teistel meestel kõiekeermeid, palju aina jõuab (1).
- ab Siis ta lasknud harutada lahti ühe vana kiluvõrgu

¹⁾ S. 110 — vt. § 124.

²⁾ Vrdl. S. 212 — vt. raha ja vara päätükki (LRU III).

- (2, 4, 5) sõlmest sõlme (4), nii et lõng ei lähe kordagi katki (5).
- ba Aga kuipalju mehed suutnud vaid keerutada kokku, niipalju see saatan lahutand valla (1).
- bb Kurat harutand võrgu lahti ja küsind aina uut tööd (2, 5).
- bc Aga seda tööd kurat pole suutnud teha ja lahkund vana Zuonkõ mant, jätnud ta maha (4).
- VI a Siis lastud kuradit kanda merest sõelaga vett, kuid kurat joosnud nii ruttu, et suutnud tilgakaupa kanda natuke kah, ja küsind aga aina uut tööd (5).
- b Vana Zuonkõ tahtnud saada kuradist lahti ja viind ta merele kaheteistkümmne sülla sügavusele, et uputada teda sinna. Kuid vaevalt ta jõudnud rannale tagasi, juba kurat olnud sääl ja küsind tööd (5).
- VII A Siis vana Zuonkõ läind merele silguvõrkega. Enne ta lõigand üheksa pihelgavitsa ühelt kannult, kus need võsud kasvand kõik koos, võtnud need kaasa ja peksnud nendega kuradit. — Siis lõpuks ometi kurat jätnud ta maha ega ole saand vana Zuonkõ hinge omale, vaid vana jäänd siiski ellu (2).
- B Lõpuks vana Zuonkõ ja vana Lanks võtnud üheksa pihelgavitsa: iga vitsa nad lugend puu küljest alt-poolt ülespoole tagurpidi üheksanda vitsa, lõigand ära ja läind siis merele. Vana Zuonkõ sõudnud kõigest jõust, kuipalju aga suutnud, kuna vana Lanks peksnud pihelgatega kuradit, peksnud puruksjahuks kõik vitsad... — kuid kurat tulnud ikka jälle tagasi ja küsind aina, mis nüüd siis laseb teha (5).
- C Vana Zuonkõ Ants ja vana Lanks koos lõigand pihelgaid ja valmistund merre minema, sidund rannal võrke... sääl vana Zuonkõ hüüdnud: „Juba tuleb, vaata, juba noorisand tuleb Kuolka poolt ratsa suure musta hobusega!“ See tulnud Zuonkõ hinge järele¹⁾. — Nad rutand, ajand paadi merre ja sõudnud üheksa sülla sügavusele. Sääl nad siis hakand peksma kuradit pihelgavitstega ja uputand tema ära (6).
- VIII A a Nüüd vana Zuonkõ lasknud kuradit teha oma juuksekarva sirgeks, — ja kurat teind sirgeks (5).
- ba Siis vana Zuonkõ võtnud oma enda „munakarva“ ja lasknud teha õigeks seda, kuid vaat seda kurat pole saand (5).
- bb Zuonkõ käsknud kuradil venitada sirgeks „naise karva“, nii et naine ei tunne valu. — Päev otsa kurat hammastega „eland“ s. t. töötand sääl karva kallal, kuid mitte pole saand: nõnda kui lasknud karva lahti hammaste vahelt, kohe see läind rulli ja rõngasse tagasi kui

¹⁾ Vrdl. S. 144—145 — vt. nõia päätükki (LRU III).

kärts. Ja naine „pissind ja pasandand“ kuradil silmad ja suu kah veel kõik täis. — Siis kurat jätnud vana Zuonkõ rahule (5).

- B Siis Zuonkõ andnud talle veel muidki töid, kuid millise töö aga andnud, — noorisand kohe puha teind. (Pärast Zuonkõl surnud naine; kassid söönd selle laibal aidas kõik silmad ära.) Tööst hakand juba peaaegu puudu tulema. Lõpuks noorisand tahtnud minna iga peremehe manu üht vasikat võtma. Zuonkõl selge häda — ei suuda teda kuidagi valitseda. Aga Zuonkõl olnud vana isa veel elus. See olnud nii tark, et võind ütelda ära, palju sünnib igal peremehel vasikaid. See nüüd näind, et pojäl enam hästi ei lähe, kutsund selle oma manu ja õpetand: „Mu poeg, sa pead võtma villase keti ja siduma tema (kuradi) kinni, teisiti tast lahti ei või saada.“ Poeg teindki nii — ja siis kurat kadund ära (1).

KURADI SISU JA NIMEDE LÄHTEKOHAD LIIVIS JA EESTIS

137. Soomesugu rahvaste ürgusund ei tunne hää ja kurja dualistlikku printsiipi. Meie esivanemate haldjad on — niisama nagu neid loond inimesed isegi — vaheldumisi kord hääd, kord pahad, vastavalt silmapilgu meeleoludele ja tingimustele. Haldjate häädus või kurjus inimeste vastu oleneb enne kõike inimeste eneste hääst või halvast suhtumisest neisse, kuna printsiipiaalselt ainult hääd või ainult halba tegevad olevused on importeeritud meile võõrsilt. Ka kurat on toodud meile alles ristiusuga ja näikse üldiselt populaarseimaid mütoloogilisi kujusid, mis kristlus pärandand¹⁾. Kurat on ärritand massifantaasiat loomingule kaugelt enam kui tema vastand jumal, kes on tardund kuradist tugevamini piibli raamesse ja kelle viljelust kirik on püüdnud osalt aheldada respektist tema vastu, kuna kuradi suhtes sellevastu kirik ise on otse ässitand loomingule.

¹⁾ Kuradi mõiste iseendast on ristiusust küll kaugelt vanem: Nach Schwenk (Semiten 161) ist der teufel persische erfingung (Grimm, DM⁴ III 291, vt. ka³ II 938). Muidugi ei piirdu kuradi ala ainult ristiusuga, kuid väljaspool ristiusu maailma esineva kuradi jälginine ei kuulu siia. — Olgu mainitud veel möödamenes, et ka kõik meie ligemad naabrid — nii baltlased, slaavlased kui germaanlasedki — on omandand kuradi samuti alles kristlusest.

Aga ajaga kurat, see kiriku ja vaimulikkude kasulaps, on kasvand üle oma kasuvanemate pää, seedides ära palju sellistki, millel pole ristiusuga midagi ühist, ja paisudes nõnda äärmiselt kirjava sisu ja koosseisuga olevuseks. — Ristiusu kuradi ala piiridub halva ja kurjuse kehastamisega. Vastukaaluks temale on jumal. Jeesus ja ristimärk (jah, kuid nende kõrval ka juba paganusest pärit „püha pikne“, hundid jne.). Ning nagu pimedus taganeb valguse eest, nii kuri taganeb hää ja kurat oma taevaste vastaste eest. Vastavalt sellele põlisele jutlustamismotiivile kujutellakse siis kuradi ikka nõrgemana. Ta on küll kole ja kardetav, kuid hää ja õige inimene pääseb tema käest siiski, ainult halvad langevad ta ohvriks. Sellest on tingitud sageli üleolev toon ja parastav suhtumine kuradi vastu: kurjuse kehastajast saab ühtlasi rumaluse kehastaja, mis väljendub ilmekaimalt väga populaarseis kavala Antsu lugudes, kus kristlik elukäsitus on asetand Antsu vastaseks rumala hiiu asemele just nimelt kuradi ehk nn. „vanapagana“. Kord enam kuri, kord enam rumal kurat on tungind üldse rahvusvaheliste muinasjuttude ülliloomuliku tegelase nimeks, kes on küll jutundi kangelase päävastaseks, kuid kellest saadakse lõpuks ikkagi jagu, ja selle vastastikuse võitluse kirjeldus moodustabki paljude jutundite tuuma. — Nõndaviisi kiriku, legendide, muistendite, sünnilugude ja muinasjuttude kaudu rahvalt rahvale rännand kurat on paisund ajajooksul üheks internatsionaalseimaks massiloomingu kujuks, kellele kohalikud tingimused ja eeldused annavad küll igalpool oma erilise värvingu, kuid kelle rahvusvaheline põhiolemus tungib siiski kõikjal esile. Ja mis puutub kuradi kohalikkesse erivussisse, siis need olenevad päämiselt sellest, et temasse on suland siin nii, sääl teisiti ka palju muid, tihti üsna omapäraseid ja tihti juba paganuselt põlvenevaid motiive, mis ligindavad kuradi näit. haldja, surnu, hiiu, fetiši jm. mõistetega. Selliseil kordel on tegu õieti ainult suure terminoloogilise ümberpaigutusega, mille on tingind aeg ja olud, mood ja muutund elukäsitus: paljudele üksteisest sisuliselt hästigi erinevatele ja luule-rikkatele paganuse kujudele erirahvaste man ristiusk on trükkind üheainsa ühise ja sääljuures veel halvaks paneva nimekaardi — kurat. Tabavalt karakteriseerib sellist kuradi kujunemist näit. germaani maailmas juba Jacob Grimm (DM³ II 938): „der teufel ist jüdisch, christlich, heidnisch, abgöttisch, elbisch, riesenhaft, gespenstig, alles zusammen“ ja teisal (lhk. 982): „Auf solche viel-

fache weise hat sich ein, in seiner allgemeinheit, den Heiden unbekanntes wesen an die stelle ihrer gottheiten, geister und riesen eingedrungen und eine menge ähnlicher oder widerstrebender eigenschaften in sich vereinigt“, kirjeldades edasi kuradit näit. Wuotani rollis, kes on „graumann und gemantelter wilder jäger, der durch die lüfte fährt und trägt“, „zwietracht aussäend, würfelspielend“¹⁾ jne. jne. jne.

Mis puutub nüüd Baltikumisse, siis ei ole kahtlust, et kurat on istutat idanema siia ühes ristiusuga, nagu juba öeldud. Ja nagu ristiusk ise on tulnud meile päämiselt läänest germaanalaste vahetalitusel ja läbiimbund germaani usundilisest kultuurist, nii ka kurat kannab siin üldjoontes lääne pitsatit ja sarnaneb sisuliselt enam-vähem germaanlaste kuradile. — Kokkuvõttena võiksime märkidagi eraldi just liivi kuradi kohta järgmist.

LIIVI KURE SISULINE KOOSSEIS

1) Ristiusu ametlik kurjuse kehastus, nagu kirjeldavad teda piibel, kirik ja igasugu jutlustused nii suulised kui kirjalikud.

2) Päämiselt katolikuajal levinend legendide ja saagade, mitmekesist algupära etioloogiliste sünni- ja tekkimislugude kui ka üldse kogu nõiduse ja maagia kurat (§ 121—129)²⁾.

3) Internatsionaalne muinasjuttude drakoon ehk koletis, jutukangelase ülliloomulik vastane ja kavala Antsu rumal pere-mehe, naljandite vanapagan, isegi kilplaste mõistega seginev (§ 130)³⁾.

4) Germaani maailmast ülevõetud hiid (§ 135).

5) Fetiši mõistega seginenult teenistusse hangitava või kaitsest tehtava puugi tõlgitseja (§ 136).

6) Raha valvav vaim, põlvenev osalt surnuist (vt. LRU III).

¹⁾ Vrdl. vastavaid motive Liivis!

²⁾ Suurem osa legende ja sünnilugusid, kus figureerib tegelasena ms. ka kurat, on jäänd käesolevas teoses esitamata, kuna nad liivi seisukohalt ei paku midagi erilist, vaid on tähtsad alles vastavate motiivide rahvusvahelise uurimise ulatuses. Nende sisu lühikesi kokkuvõtteid vt. FFC 66. Sünnilugudest vt. veel eriti US. 16 (inimese loomine), US. 56 (seep kuradi munast) ja US. 126 (tubak kuradi sülest).

³⁾ Muinasjuttude kuradit pole käesolevas teoses puudutatki, kuna see kuulub üleni ja otsani rahvusvahelises ulatuses sooritatavale uurimusele. Liivis tuttavaid kuradiga seotud muinasjutte vt. FFC 66.

- 7) Lummutuste, kummituste ja nende läbi kaudselt ka surnute¹⁾ asetäitja (§ 131, 133 ja 143).
 8) Haldjate, eriti metsahaldjate järeletuliija (§ 132, 134).
 9) Lihtsalt kirumise, sõimu- ja vandesõna (§ 119).

138. Liivi kuradi mõiste sisulise kujunemise ja lähtekoh-tade kindlakstegemisest võib-olla raskemgi veel on kure-sõna enda algupära küsimus. Sest liivi kure-le peame kõrvutama ka eesti nimetuse k u r a t, millele on otsitud küll juba õige mitmeid seletusi, ilma et ometi oleks jõutud täie selguseni. — Nõnda siis, enne veel kui liivi kure juurde asudagi, peame puudutama eesti kurat-sõna keerulist probleemi.

Alakem enne kõike eesti kuradi kohta senini esitet etümoloogiate vaatlemisega. — Kõnelemata omal ajal „Valguses“ ilmund seletusest, sõna kurat tekkinuvat mõisahopmanite saksakeelsest sajatusest K u h r a d (nagu siunatud halba sõnikuveovankrit), tuleb tõrjuda tagasi teiseks ka Eiseni seletus (Isamaa kalender 1887, lhk. 32), et kurat põlveneb rootsi sõnast s k r a t t (vrđl. Kristus > Kõrstus, skrat > kurat), sest juba häälikuliselt see ühendus on vähe usutav, sisuliselt veelgi vähem ja kõige vähem kronoloogiliselt. Nimetat rootsi sõnast põlveneb küll põhjaeestis tuntud k r a t t, kuid see ei vasta kaugeltki veel ristiusu kuradi mõistele, vaid on püsind sisuliselt kindlasti fetiši raames. Niisama ebaõnnestund on Eiseni (EM I 149—150) uuem kuradi seletamiskatse ladinakeelsest katoliku (alles teise vaimuliku hooldamise ehk ülevaatuse all seisva) hingekarjase nimetusest c u r a t u s (verb curare 'hoolitseda'), ent sellise ühenduse häälikuliseks kui ka sisuliseks põhjenduseks Eisen ei too muud kaaluvamat ette, kui et „E. Virgo tõendab, temagi saanud Itaalias elades selle kindla mulje, et meie sõna kurat laen katoliiklastelt“, —

¹⁾ Liivis surnute sulamine kuradisse pole nõnda silmatorkav nagu lätis ja eestis, kus seda paljastab juba terminoloogagi: läti velns 'kurat' põlveneb otsekohe samast tüvest kust ka velis 'surnu' ja näikse tähendavat algselt mingit surnute jumalust (prof. Endzelin), kuna eest's surnute poole viitavad sellised kuradinimetused nagu koll, konn, tont, kotus j. t., vt. ka külminga ja kodukäija seginemist kuradiga (§ 104, 108, 113, 114, 117). Sidet surnutega paljastavad lõpuks veel kuradi nimetused, mis tõlgitsevad haigust või tõbe (vt. § 119 ja lhk. 231), sest haiguste tekitajaiks peeti ürgselt just surnuid.

ja ka meil ei ole selle lainu kaitseks midagi muud kaaluvamat ette tuua¹⁾.

Tõsiselt arvestada tuleb õieti ainult kahe senini antud kuradi-etümoloogiaga. — Esiteks Ahrens, Hurt ja Reiman tuletavad kuradi tüvest *k u r a* pahema ehk vasaku käe tähenduses. Ilmekalt väljendab seda näit. Reimani seletus (EÜSA V 89): „Tüvi *kura*, juur *kur-*, tähendab esialgu kohta, paika, poolt, mida meie praegu pahemaks pooleks nimetame. See pool, *kura* pool, on inimese loomus kehvem, nõdrem pool. Edasi sündis sellest arvamine, et üleüldse see, mis kural pool on, paha, õnnetu, kuri õn.“ Ja siis Reiman jätkab, et samast juurest *kur-* on tuletet ka *kur-ja*, mis „ei tähenda enam paika, vaid üht iseäralist omadust“, ja *kura-t*, mille suffiks *-t* „tähendab hingelist ehk looma, kes seda enese juures ilmutab, ehk enese sees varjab, ehk seda toimetab, mis sõna tüvi tähendab.“

Sellevastu Kettunen ja Saareste (E. Kirj. XIII 242/5) kalduvad oletama algupärast sõnakuju *kurjatti, mis põlveneks *k u r j a* -tüvest ja sobiks nii siis tähenduslikult väga hästi kurjust kehastava olevuse nimeks. Tõepoolest ongi ju nii, et *k u r i* -sõna ise esineb eestis pahatihti kuradi nimetusena: eriti kiriku-keeles ja ühenduses piksega kõneldakse palju „kurja“ peitupõgenemisest või hukkumisest; niisama öeldakse näit., et kits on „kurja“ loom, rehes olevat palju „vanu kurji“ jne.²⁾ Veelgi harilikum kuradi ja selle kompanii tõlgitseja on kogu eesti keelealal

¹⁾ Alatasa kuulukse veel arvamist, et eesti kurat ~ korat põlveneb vene sõnast *чортъ*. Ometi vastab vene *чортъ* häälikuliselt meie (leedust laenatud) verbivormile „kirutud“, ja vene kuradi algupärane tähendus ongi 'der Verwünschte' (vt. Mikkola artiklit, *Wörter und Sachen* II 217/8), milline termin on loodud venes ilmsesti alles ristiusu mõjul. — Küll aga põlveneb vene *чортъ*-sõnast Virumaal esinev sort, ja võimalik isegi, et alles ärkamisajal virumaalase Kreutzwaldi kaudu laiemalt tuttavaks saand sorts pole õieti muud midagi kui sama sõna moonutet kuju, olgugi et seda on püütud tembeldada teiselt pool laenuks ladinakeelsest sõnast *sortarius* 'nõid' (Eisen, EM I 22).

²⁾ Sellekõrval nimetetakse mõnikord ka tuulispaska „tuulekurjaks“ (H II 19, 549 (1) < Tõstamaa) või antakse lendvale ehk rabandusele paralleelnimeks „kuri“, näit.: „Rahvas ütleb, kes korra on õppind kurrja ehk rabadust tegema, see ei saa parata, vaid peab ikka tegema“ (H II 9, 581 (10) < Haljala). Teatavasti on ka pidalitõve või siifilise sagedaseks „salanimeks“ just kuritõbi (vrdl. „kurjast vaevatud“ langetõbiseid — vt. ka § 119). Edasi esineb puugigi paralleelnimena *vanakuri* (H II 32, 635 (5) < Räpina), tingitud puugi ja kuradi ühtesulamisest. Lutsis tähedab „tulekuri“ tulekahju ja „kurandus“ kuritööd.

esinev liitsõna *kurivaim* (deklineeritakse üldiselt ikka „kurjad vaimud“). Lutsis öeldakse lisaks *kurimées*, *kuřa-baaba* (kuradiema tähenduses < vene баба) ja (vana) *kuřa-tekij*. Vrdl. lisaks selliseid alatasa esinevaid vandumissõnu (mis võrduvad ju sageli just kuradi nimetamisele), nagu näit. kurjategija, kuriloom, kuripatt, kurimait, kurikont, kurivõrk, setus kuřasarvik jne. — Kõike kokkuvõttes ei ole siis vähematki kahtlust kurja-tüve tarvitamises eestis kuradi tõlgitsemiseks, mis on semantiliselt kah täitsa arusaadav ega vajagi erilist selgitust.

Ometi ei ole sellega veel õigustet just kurat-sõna tuletamine kurja-tüvest, sest häälikuliselt ootaks siis *kurjat*: kurjati, kuna millegiga pole põhjendat arenemine kurat: kuradiks, millisel kujul see sõna esineb väga ühtlaselt kogu eesti keelealal¹⁾. Kõige võrristavam seejuures on asjaolu, et just lõuna-eestis, kus järjekindlasti läbiviidud häälikusääduse *rj > ř* põhjal peaks esinema loomulikult *kuřat* (ehk *kuřät ~ kurät*), et just sääligi esineb ometi muljeerimata sõnakuju *kurat*, mis on seda tähelepandavam, et säälsamas kõryu esineb iseseisvalt ka kuradi teine nimetus „kuri“, ilma et neid segataks ära, vaid keelelises teadvuses eraldetakse mõlemad terminid selgesti üksteisest: 1) *kuri*: *kuřa* (*ř* alati muljeeritud või mõjutand järgneva *a > ä* muutuse: *kuřä*) ja 2) *kurat*: kuradi (*r* alati muljeerimata niisama nagu sõnas „kura“ vasaku tähenduses). Ainult paaris murdesopis on leitud juhuslikult ka muljeeritud sõnakuju *kuřat* (Kodavere, Kraasna), *kořät* (Petseri), mis võiksid kinnitada arengut *kurjatti > kuřat > kurat*²⁾. Kuid Kodaveres ja Petseriski harilik ja üldine on ikkagi muljeerimata sõnakuju *kurat*, kuna juhuslikult esinev *ř* ei tõesta veel mingit ülemaalist arengut, vaid seletub pigemini eufemismi psükoloogiaga: nii koledat ja kardetavat nime püütakse isegi hääldada pehmemalt ja „peenemalt“ (vrdl. liivi eidekese seletust lhk. 149: *kufe* on pehmem ja peenem kui *kare* ja *kõva kure*). Just niisama öeldakse ju eufemistlikumalt

¹⁾ Kurat-sõna esinemisest vanemas eesti kirjakeeles vt. E. Kirj. XIII 243.

²⁾ Saareste (E. Kirj. XIII 243) tahab tõendada sama arengut ainult Kihnu sõnakujuga *kuřät*, kuid tegelikult pole siin mingit tegu *rj > ř > r* häälikumuutusega, vaid juba Saareste enda esitet paralleelnäited *uäk < haakki*, *puäř < paatti* jne. osutavad selgesti *a > ä* muutust järgmise silbi *i* mõjul (= nn. Umlaut-nähtus, vrdl. liivis *lapsi > läpš), nii et Kihnu *kuřät* ei tuletu kuidagi sõnakujust *kurjatti, vaid just nimelt < *kuratti.

ka korat, kurrat, korrat jne. (vrdl. tola ~ to'la, kolu ~ ko'u, nošu, puša jne.), kuna sõna normaalkujuks kogu eestis jääb siiski ainult kurat¹⁾.

Veelgi kahtlasem on tuletada kurja-tüvest kogu eesti keelealal tuttavat kuradi paralleelkuju k u r a m u s: kuramuse (ka kuram: kurama, kuramas, koramas jne.) ja Tartu-Võru-Setumaal tuttavat tuletist k u r a s k: kuraski²⁾, millekõrval esineb õige laialt ka p u r a s k, kus p- seletub arvatavasti lihtsalt häälikuliseks eufemismiks³⁾. Ja kui tuletame lõpuks meelde, et isegi juba k r e e v i n e i l esineb kurat, kurrat, kurrät 'Teufel'⁴⁾, s o o m e murdeis taas kortto kaehtuse tähenduses ja lapist lainatud sõimusõna koran(n)us, kuna Inari l a p i s on koradas 'ilkeys, kortto, paha silmäys'⁵⁾, s. t. kah kaehtuse tähenduses, — siis muutub järjest küsitavamaks kuradi tuletamine kurja-tüvest, vaid tuleb eelistada tüve k u r a, millest on võimalikum tuletada suffiksita abil kõiki loeteldud nimetusi⁶⁾. Kogu küsimuse raskuspunkt

¹⁾ Iseäranis rabavaid näiteid sellisest nii-ütelda häälikulisest eufemismist võiks tuua soome murdeist, kus hariliku nimetuse helvetti (vrdl. Hiiumaal tuttavat sõnakuju hõlvet) kõrval esinevad „pehmemad ja peenemad“ sõnamoonutused hennetti, hemmetti, helkatti, helkutti jne. jne., kuni lõpuks öeldakse kuradi kohta isegi helsinki! Niisama öeldakse perkele kõrval parkele, penkele, pentele jne. Vrdl. lhk. 208: hiisi, hitto, hotto, hitsi, hiikko. Rohkearvulisi lisanäiteid vt. J. Mägiste artiklis „Kuradi nimetustest läänemeresoome keelis“ (EKI VI).

²⁾ Iseloomustav on seletus: kurask olnud enam naiste sõna, tüdrukud ja teenijad öelnud nii, kuna mehed ja sulased öelnud ikka kuramus ja harvem, eriti raske kaahuga sõnana, kurat (J. Ainelo, Räpina).

³⁾ Kes ei tahtvat ütelda otsekohe kurat, see ütlevat siis pehmemalt ja viisakamalt purask (Paistu). — Teiselt pool purask tähendab veel peitlit või puuri, niisama nagu kurask tõlgitseb nuga (vt. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest I 211), nii et siin on tegu kahe erineva etümoloogiaga.

⁴⁾ Wiedemann, Über die Sprache und Nationalität der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland 93.

⁵⁾ Itkonen, Lappalais-suomalaisia sanavertailuja (SUSA XXXII, 13, № 98 ja eriti lhk. 141).

⁶⁾ Võimalik, et siia rühma kuulub isegi soome kurk(k)o (paha kurki), mida on peetud senini lainuks leedust (Setälä, FUF XII 194 jj.; vt. ka Krohn, SRU 26, 42, 249), kuid häälikuliselt pole takistusi selle tuletamiseks ka oma-keelsest tüvest kura, kui esineb näit. karitsa kõrval karko, ori kõrval orkko jne.; küll aga jääb omajagu küsitavaks vastava sõna curcho ~ curche esinemine ja hääldamine kui ka tähendus just muinaspreisi keeles endas. Vt. sel puhul J. Mägiste ülalmainitud artiklit.

koondubki nüüd õieti sellesse: mida tähendab siis algselt sõna kura ja kuidas on semantiliselt seletatav tema arenemine kuradi ja kahtuseni?

139. Juba Ahrens oma grammatikas (I² 155) ühendab eesti kuradi soome sõnaga kuratti 'Durchfall, Unflath, Scheusal' ja võrdleb: kura käsi — kurad, pahem käsi — paharet, lempukäe — lämpi¹⁾. Hiljem ilmub aastal 1879 N. Andersoni „Studien“²⁾, mis sisaldab üldse huvitavaimaid ja väärtuslikumaid andmeid muude kuradi selgitavate kirjutiste hulgas. Anderson ühendab (lhk. 360) ühte perre 1) soome kura 'unflath, schlam, koth, dreck', kura inen 'schlammig, kothig', kurata 'schmutzen, besudeln, knastern, prasseln', kuratti 'diarrhoea (s. t. „pasandus“, „läbijooks“ — ergo, lihtsalt kõhu lahtiolek), durchfall, schmutzbartel', eesti kura 'bodensatz', kurat 'der Teufel' ja 2) soome-eesti-liivi-lapi kura pahema ehk vasaku tähenduses³⁾. Edasi (lhk. 362) Anderson tsiteerib O. Donnerit, et paljudes soomeugri keeltes valitseb „anschauung vom bösen als identisch mit linken“, esitab vastavaid näiteid ja jätkab siis: „Dass in mehreren indoeuropäischen sprachen ähnliche vorstellungen herrschen, ist bekannt. Die eigentliche bedeutung von kura link dürfte demnach zunächst schlecht, dann aber garstig, schmutzig gewesen sein, denn so wie in der regel das gute ursprünglich für identisch galt mit dem hellen, glänzenden, schönen, so hängen andererseits in den meisten indoeuropäischen und finnisch-ugrischen sprachen die bezeichnungen der begriffe schlecht,

¹⁾ Lempukäe (kurakäelise inimese tähenduses) esitab juba A. Thor Helle oma sõnaraamatus, ja see tuleb tööpooldest meelde soome-karjala-aunuse kuradinimetust lempo, mida tuntakse ka vepsas ja mille Äimä (Virittäjä 1919, lhk. 12—16) on ühendand lapi pahavaimu nimetusega lešme ja eesti haigusnimetusega lämm-klemm 'Krampf, Flage (Kinderkrämpfe)'. — Surnuist põlvenevate haiguse- ja tõvehaldjate sulamisest kuradisse oli meil juttu juba varem (vt. lhk. 153 ja 227). Lempo-sõna esinemisest ligemalt vt. J. Mägiste eelpool mainitud artiklis.

²⁾ Studien zur vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen sprachen von Nicolai Anderson, Verhandlungen der GEG IX (kuradi puhul vt. lhk. 360—364).

³⁾ Keelemeeste otsustada jäägu, kui võrd paikapidav on Andersoni väide, et kolmandaks samast tüvest kura on tuletet suffiksi -ja abil ka kurja (vrdl. Reimanigi seletust eelpool). — Olgu mainitud, et setus esineb veel kura kaks suure südamega inimese tähenduses (NB mitte kufakas!).

böse und schmutzig, schwarz etc. aufs engste mit einander zusammen. Im estnischen z. b. heisst paha erstens excremente, koth, dann aber auch schlecht, übel, böse, arg, paha ret'i böser geist, teufel und pahem käzi bedeutet... die linke hand¹⁾.

Esitet sõnade ühendised demonstreerivad õieti üldist nähtust inimkonna keelises loomingus: eetilised mõisted on võrsund sagedasti füüsilisist — füüsilist ebapuhtust, mustust või roojust väljendav sõna on saand ka eetilise paha ja roojuse tõlgitsejaks. Tüüpilise näitena Andersoni eelpool esitet „paha“ kõrval võiks lisada ka eesti sitt-sõna, mida tarvitatakse alatasa ilmsesti omadussõnana paha ehk halva tähenduses²⁾ näit. sitt poiss (just niisama öeldakse soomes paska poika), sitt tuju, sitt elu, maja on sita koha pääl jne., vrđl. ka adverbi „temal läheb sitasti“ ja selliseid rahvapäraseid ütlusi nagu: ah, sitta kah! es saa sittagi, mis sa sitaga ikka teed jne.; küllalt iseloomustavad on lisaks söimu- ja vandesõnad sitavares, sitavanka, sitanäru, sitaratas, sitalatak, sittnökk, pasknäär, pasalatik jm., — eks peegelda need näited kõik füüsilise roojuse piltlikku ülekandmist eetilisele pinnale. — Just nõndasama näib tõlgitsenuvat algupäraselt füüsilist ebapuhtust ja pori ka sõna kura, nagu ta esineb praegugi veel soomes muda, roojuse, sita ja eestis põhjapära, sogatähenduses. Siit edasi kurasõna tähenduslik arenemine üheltpoolt vasaku³⁾ ja teiselpoolt kaehtuse või kuradi suunas on üsna selge. — Igivana on ebausklik käsitus, et inimese üks pool on õige, tugev, häa, puhas, kuna teine pool on „kõver“, „paha“ või „ebapuhast“, — viimasest kujutelmast ongi tingitud vasaku nimetamine kuraks meie sugukeeltes⁴⁾. Puhtuse ja ebapuhtuse printsiip mängib soomesugu rahvaste usundis üldse põhjapanevat rolli, ja ettekujutus vasakust ehk „pahast“ (eesti murdeis isegi „kurjast“) pooldest kui

¹⁾ Edasi Anderson esitab paha vasteid soomes ja lapis ning ühendab paha paska-tüvega, mis jääb ometi enam kui küsitavaks.

²⁾ Adjektiivset tarvitamist osutab ka komparatiiv sitem.

³⁾ Vt. sel puhul J. Mägi'ste artiklit (Virittäjä, 1925, lhk. 91). — Vrđl. ka H. Ojansuu seletust „pahapooldest“ (Virittäjä 1920, lhk. 85).

⁴⁾ Vt. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest I 251—252. — Olgu mainitud, et näit. läti kreiss ja vene ЛѢВЫЙ (ladina laevus) tähendavad algselt kõverat, kuna saksa link tähendab laiska ja jõuetut. Lisanäiteid vt. Andersoni kirjutises lhk. 361/2.

ebapuhtast ehk roojasest harmoneerub täiesti meie esivanemate üldise elukäsitusega ¹⁾. Niisama peetakse kaehtustki, s. t. kurja, kadedat pilku, mis toodab õnnetust, sellist pilku peetakse muidugi kah ebapuhtaks (soome kortto, lapi koradas)²⁾. Jah, meie esivanemate hingeelule täiesti omane ja nende usundilisele arusaamale veelgi vastuvõetavam oli siis muidugi ka risitiusu misjonäride tutvustet kuradi kujutelemine enne kõike just nimelt mitte puhta olevusena ja tema tõlgitsemine keeleliseltki roojaseks peioratiivsete suffiksrite *-tti, *-ski jt. abil, kuna eetilise kurjuse printsiip selles roojases olevuses selgus meie esivanemate teadvuses olles ajajooksul kiriku lõpmata jutluste järele (tuletagem lisaks meelde, et meie paganuse usund ei tundnud ju üldse mingit dualistlikku häduse ega kurjuse printsiipi — vt. § 137).

Et pildistada ilmekalt kuradi semantilist kujunemist, esitagem rida paralleelnäiteid eestist ja sugukeeltest, mis selgesti demonstreerivad meie esivanemate üldist käsitust pahadest olevusist kui just nimelt roojasest ja ebapuhtaist ³⁾. — Enne kõike mainigem, et soomes eelpool puudutet kõhu lahtisust tõlgitsev nimetus kuratti (keeleliselt eesti kuradi täpne vaste!) kõrval öeldakse säälsamas murdeis ka nimelt paskatti. Teiselt poolt öeldakse soomes painajagi kohta paska⁴⁾, mispuhul võrreldgem eesti nimetust tuulis-pask. Niisama iseloomustav on, et setudel esineb surma ehk „koolu“ paralleelnimena just äkk⁵⁾, kuna see vastab ühtlasi ka lastekeele kaka mõistele. Aga setud ütleavad ju kuradigi kohta alatasa vanasitt, näit. „vanasitt om

¹⁾ Vt. sel puhul U. Holmbergi tabavaid näiteid: KsVk I 85—93 (loodust ja haldjaid peetakse puhtaiks, surnuid ja neist tingitud haigusi aga roojaseiks), III 27 (kura pool on isegi haldjate nõrgemaks küljeks, vt. säääl ka eelmisi lhk.) ja Jumalauskon alkuperä 8—12. — Tüübiline on setu seletus: „Inemizel om kuŕa poolõ pääl kuri vaim, hää poolõ pääl hää vaim“ (Voolaine Mikitamäelt), — kristlus on andnud nähtavasti nüüd muistsele puhtuse printsiibile hää-kurja eetilise värvingu.

²⁾ Lutsis öeldaksegi „kurja silma“ kõrval lausa sitt silm (P. Voolaine).

³⁾ Andmeid sugukeeltest saadud J. Mägistelt, kelle sulest on ilmunas pikem ülevaade „Kuradi nimetustist läänemeresoome keelis“ (Ekl VI).

⁴⁾ Näit. FFC 45, lhk. 177.

⁵⁾ Näit. H II 3, 550 < Vastseliina.

vanapaganaga üte väärü pääl¹⁾, „vanast oll vanasittu inemis-tega poolöst“²⁾. Karjala-aunuses esineb sõimusõnana ja kuradi nimetusena gounalaine ~ gounalañi (< *-lainen) ja gouna, mis ei ole muud midagi kui otsekohe vene sõna ровно. Olgu mainitud, lisaks, et ka vene sõna пораный, millest põlveneb meie (vana)pagan (vt. lhk. 209—210 ja 239), pole tähendand algupäraselt muud midagi kui just nimelt roojast.

Väljaheite ja sõniku mõistete kõrval kasutetakse edasi jäänuse, raibe, risu, saasta, sopa ja pori mõisteid kuradi tõlgitsemiseks: eestis õige sagedaseks kuradi nimetuseks on (vana) jätis > jäts (ka va jätis > vajäts³⁾) ja mait (vanamait, kurimait jne.); Tveri karjalas esineb kuradi nimena padina < vene падина, nagu eestiski (vana) raibe, raisk, raisakops, roisk, rojusk, roju, rajak ja muid kuradi nimetusi, mis juhivad jäänuse mõistele (üldisemalt küll lihtsalt sõimusõnadena tarvitusel — vrdl. lisaks veel üldtuttavaid kirumisõnu ligund, mädand, lõuna-eestis ligonu', mädänü' ~ määnü'); soome murdeis kutsutakse kuradi saastane (vrdl. eesti „saast“), karjala-aunuses haškalañe ~ haiškalañi (hašku 'raibe'), redusilmä (redu 'pori'), vepsas логалине (vrdl. soome loka 'pori') ja mudahiline. Siia seltsivad kuradinimetused soomes riijo (vrdl. rivo 'sopp'), eestis (vana) risu, rihu, reo ja redu⁴⁾, ning küllap ideoloogiliselt samasse rühma kuulub lõpuks ka tuntud rett ~ rätt (paharett, kõhnrett jne.), mida Eisen on püüdnud lainata küll rootsist⁵⁾, kuid Virumaal vanad inimesed mäletavad reti kõrval veel paralleelkuju retas, mis tähenda-

¹⁾ P. Voolaine Mikitamäelt.

²⁾ P. Berg Kosselka külast.

³⁾ Vt. Eisen, Eesti muistsed jumalad ja vägimehed 102 (3): „Vanapagana poiss Vajäts arvas korra...“

⁴⁾ Ka redusilm, rähksilm. — Väga tabav on kummitusena esineva redu kirjeldus: „Toas oli nii hea peitust või kodukäijat mängida, kellele nimeks pandi redu. Redu võis kõik, teadis kõik, oskas kõik. Tema päris asupaik oli lakas, kuski ulu all, kaugel heinte ja kõlgaste või ölekubude taga, eriti aga tahmases toalakas ja tema taga pimedas ja madalal kambri lael, kus tema ettevaatlikku hiilivat sammu vahetevahel võis kuulda“ (Tammsaare, Tõde ja õigus 330).

⁵⁾ „Rootsi sõnast skrett tuletud; krett = kratt; kuri vaim siin seega kratiks tehtud“ (Eisen, EM I 148).

nuvat kuradit, paha vaimu, kurja¹⁾ ja mis näikse vastavat soome sõnale rietas kõlvatu, roojase tähenduses, nõnda et lainamine rootsi kratist ei tarvitse tullagi kõne alla. — Iseäranis huvitav on veel p a t t-sõna arenemine: algselt see pole tähendand vist muud midagi kui pori, mustust (patane tähendab setus praegugi porist, hukas, määrdunut)²⁾; ristiusu mõjul füüsiliselt mustusele on seltsind hingemustuse mõiste (patt praeguses tähenduses 'die Sünde')³⁾, kuna teiselt poolt (vana)patt on saand setude ja lutsilaste teadvuses ka musta ja roojase kuradi piltlikuks tõlgitsetjaks, näit. „hall on vanapatt (kuri) ise“ (Vastseliina), „vanapatt iks vidi tee päält mõtsa“ (Setu), „jumma! toogaš taivast patatsõ maaale — kui vihma kol sutkat (s. t. kolm ööd-päeva) tulli“ (Lutsi — vrđl. lhk. 155).

Aga veelgi enam: kuradi väljendamiseks ei kasuteta mitte ainult sõniku, jätise, risu ja pori mõisteid, vaid isegi selliste olevuste nimesid, keda ebausk roojaseiks või ilgeiks peab. — Juba varem (lhk. 153 ja LRU I 201) on viidatud sellele, et nimelt just ilane tigu on saand kuradi „varjunimeks“: liivlasil tig, lutsilasil tigo, setudel päätigo, vepsilasil ed'inō (vrđl. soome etana 'tigu'); küllap samast tüvest on tuletet ka tikō (Se, Vō, Lu), tikōveline (Se) ja tigōlanō (Se). Edasi nimetetakse kuradit maoks (vrđl. kuradit drakoonina!), mida osutab setu kaat ~ gaat (< vene радъ), üldse elajaks (harilik vandesõna eestis!) ja juhuslikult isegi päkaseeneks: tatik (Se). Igivana on teatavasti ettekujutus ka naisest kui ebapuhtast ja roojasest olevusest⁴⁾, mispärast eriti huvitav on naisegi nimetuste tarvitamine kuradi tähenduses meie sugukeeltes: soomes em(m)ū (moodustund vastava verbi kaudu em-a-sõnast), emuläine(n), emäläine(n); karjala-aunuses emū, emähenki, emäs < emäsi (s. t. sinu ema), tekkind kindlasti vene tuttava ütluse „... твою мать“ eeskujul — vrđl. vepsas otsekohe venekeelseid fraase jedri tvoju mař (< vene мать) ~ job mař sindä jeři ~ mař foju

¹⁾ Nutvale lapsele öeldud näit.: mis sul viga? kas retas sind kiusab? (M. Sander, Narva).

²⁾ Vrđl. Kraasnas: „Noorik oli veel puhas, noorik ole es veel patane“ (Kallas, KrMr 100).

³⁾ Lutsis „patal käimine“ tähendab taas pihtimas käimist, s. t. puhas-tumist mustusest (P. Voolaine).

⁴⁾ Väga iseloomustav on setude seletus, et ho-or-sõna ei tohi suhugi võtta, sest see on hullem kui kõige hirmsam vandumise sõna (P. Voolaine).

sinda jeti¹⁾ jne., vrdl. lisaks karjala-aunuse tuttavat kirumis-sõna emäskoiñie < emänsä (s. t. oma ema) koinija. Kuradi-ema vt. lhk. 156.

Mis puutub eraldi liivikeelsesse kuradi vastesse kure, siis ei saa anda lõpuotsust siin enne, kui põhjalikumalt on selgitet liivi järgsilpide vokalism, mille arenemine on mitmeti veel üsna mõistatuslik. Igatahes ei ole aga võimatu, et liivi kure on tuletet tüvest kura mingi -i lõpulise deminutiivsuffiksi abil²⁾, millises tüübis oleks võimalik ka r osaline peenenemine (kure ~ kuře — vt. § 119), kuid kui just väga tahetaks, võidaks muljeeritud r põhjal oletada ka seginemist kurja-sõnaga või selle kaudset rahvaetümoloogilist mõju liivlaste keelelisesteadvuses, olgugi et praeguses liivis kurja tähendus tundub võõras (vt. § 119). Sõna kura esineb praeguses liivis ainult vasaku ja pahupoole tähenduses, osastavas on kurrō (lvū) kõrval ka muljeeritud kuřrō (L); samast tüvest on tuletet lätlaste halvaks-panev nimetus maakuralane = mō-kurali (lvū)³⁾ ja adverb kuriti = kuřtōz (lvū — näit. mine kurapoole = li kuřtōz). Tuletagem lõpuks meelde, et kure esineb ka Salatsi liivis ja on nõnda siis arvatavasti juba nende murrete ühisaja sõna.

140. Vaevalt ühelegi teisele mütoloogilisele olevusele ristisu rahvad on ristind niipalju eufemistlikke nimesid kui kiriku pailapsele kuradile. Kirik ise on loondki suure osa neist piltlikke nimedest seks otstarbeks, et muuta kuradit massile reljeeflikumaks ja teha igakülgselt tajutavamaks tema koledust, kuna üks osa nimesid põlveneb juba ka paganusest, mida kirik pole sallind silmaotsas, vaid kiusand taga (ja sulatand samal

¹⁾ Kettunen, Näytteitä etelävepsästä II 33, 59, 102. — Kettunen tõlgib neid fraase soome keelde: hitto (s. t. kurat) vie ~ hitto sinut viekoon.

²⁾ Kura-kure häälikulise arenemise ainsaks valgustajaiks liivis võivad olla vast kohanimed Ire ja Ira: ira < * hirvi (Gross-Irben) kõrval esineb deminutiivne ire (ka muljeeritud r!) < *hirvei (Klein-Irben).

³⁾ Kas vasakul pool asuv või ebapuhas? — Rahvad nimetavad ju sageli end valgeiks või puhtaks ja oma naabreid, kellega vahekorra halb, musteks või roojaseiks (näit. junnlane). Vrdl. lhk. 238 rahvaste nimetusi kuradi tähenduses.

ajal palju endassegi!), kujutelles paganust aina halvas valguses ja niivõrd kuratlikuna, et isegi pagan-sõna on tehtud samaväärseks kuradile¹⁾. — Liivi mitmesuguseid kuradinimesid ja nende vasteid naaberkeeltes jälgisime juba eelpool (§ 119 jj). Nõnda-sama on kujunend ka eestis ajaga jõuk kuradi piltlikke nimetusi, milledega tahetakse kriipsutada eriti silmatorkavalt alla kas tema hukatuslikku tegevust (kiusaja, võrgutaja, eksitaja, meelitaja, pääots, vainlane, viamees²⁾), setude essütäjä, laanõvitäj, patuvitäj, hingeneelahtaja, pää-inimesevõtja jne.) ja tema negatiivseid omadusi (eihüä, halv, paha, pahus, õel, õelus, tige, tihkand, kuri, kavval, kõvver, kõhn, tühi, tühüs, jöle, sõkõ, pümme, ülekohus, hull, jne., jne.) või püütakse manada teda otsekui elusalt silmade ette, kirjeldades tema füüsilist välimust (sarvik, sarviline, puujalgne, karvane, must, mustakane, kirju, kiriväne, täpiline, sinine, kõrv, punane, tuline, virmalinõ, elajas, kuriloom, päätigo, gaat jne.) ning tema asupaika (põrguvürst, põrguline, põrglane, perkläne, põrgutükk, hõlvet, metsaline, mõtsik, puustamõtsapäälne, lutsilaste mõtsasaks, mere-saks, järvesaks, sooragañ jne.)³⁾, kõnelemata paljudest muist leidliku massifantaasia süütumaist kuradi varjunimedest (vana, vanapoiss, maailma hulgu, nulgamees, prohvus, sinder, särinas,

¹⁾ Vt. ka Grimm, DM³ II 937: germaani paganuse jumalad on kuradistund ristiusu mõjul. Mõnikord muistsed jumalused on säilund veel ainult sõimu- ja vandesõnadena! Nii näit. seletatakse eesti põrgel ~ pergel ~ pärgel-sõnagi (soome perkele) algselt piksejumalaks (vrđl. „äikest“ ja setude kuradinimetust „äio“!). Pahatihti praegu tundeafektis hüütavad kirumised tõlgitsevad õieti muistsete jumaluste nimetusi, keda vanasti hardalt abiks ja kaitseks hüütud, kuid keda ristiusu paganust mustaks värviv prill moonutand kuradeiks.

²⁾ Setus ka (pää)vaimlanõ, vaimlazõ kihä, vaidlanõ (< vailane + vainlane kontaminatsioon?). Vrđl. vene врагъ (> karjala-aunuse bragatšu), вражья сила, недругъ, ненавистникъ рода человеческого, супротивникъ, супостатъ; враг-sõna semantilise arenemise puhul vt. Mikkola artiklit Wörter und Sachen II 218). Vrđl. ka saksa Feind jt. (Grimm, DM³ II 941). Soomeski vihollinen esineb kuradi tähenduses.

³⁾ Samuti ka germaani maailmas kuradi nimetused klassifitseeruvad peamiselt kolme suurde rühma, vastavalt sellele, kas rõhutatakse kuradi karakterit, välist kuju või asupaika. Neile seltsib aga lisaks veel hulk paganusest põlyenevaid või hoopis tumedat algupära nimetusi (Grimm, DM³ II 939). — Vene kuradinimetusi vt. Максимовъ, Нечистая сила 4 (Собрание сочинений С. В. Максимова XVIII).

vanapõmm, poger, häbärik, timä¹⁾ jne.), kohalikkude olude ja kultuurajaloolise atmosfääri tingitud võrdkujudest (ku'latakanõ, vana saarlanõ, vadilänõ, saks ~ säks, mustlane, juut jne.)²⁾, kuradisid suland muude mütoloogiliste olevuste nimedest (koll, konn, tont, kotus, päänäks, vrđl. ka pikse nimedele sarnanevaid nimetusi vanamees, vanataat, äi, äio, eio, vrđl. edasi tõlplast ja võib-olla hiiu algupära poole viitavaid nimesid suurmees, kõhusk, volask ja kääbusest põlvenevat nimetust verkane³⁾) või lausa piiblist ja kirikult lainatud võõrsõnust (saatan, saadlane, saagel, seedam, pääkaitan, peltsepul, lutsivar, pääjügre, poostel, juudas, juudaline⁴⁾ jne.) . . . — eks moodusta see kõik lõppude lõpuks otsekui rohkearvulise ja värviderikka piltide galerii, kus iga nimi esitleb de facto üha uutes ja erinevais varjundeis seda suuruste suurust, kelle nii-ütelda de jure pärisnimeks on koguni veel Kurat.

Kuradi tegevusest, omadusist, välimusest või asupaigast tingitud nimed oma enamikus on kaunis rahvusvahelist laadi ja on rännand meile Baltikumisse lihtsalt tõlkelainena neist keeltest ja neilt rahvusilt, kellelt oleme omandand ristiusugi. Juba liivi kuradinimetuste puhul nägime (§ 120), kuis nemad sarnanesid harilikult ikka saksa ja vene (samuti ka läti ja eesti) nime-

¹⁾ Setus jutustetakse, kuis „timä“ esineb inimese näol; jaanipäeval tulevat „nimä“ kah kirikusse; „kui saat näide tēēraa pääle, essüt är“ (P. Voolaine); „ah, timä o'li siih“ (P. Berg). Samuti esineb soome-karjala-aunuses se, äetšu jne. Eeskujuks on olnud siin vene kuradinimetused онъ, тотъ.

²⁾ Setu ku'latakanõ pole vist muud midagi kui Ku'la-küla tagune, vrđl. kuradi nimetust Savos ja Karjalas jeäskeläni, tekkind kihelkonnanimest Jääski. Üldse kuradi nimetatakse meeleldi võõraks, teisalt pärit olevaks: vrđl. soomes toistalopoika, peräkylän-mies, venes не-напъ jne. — Ka naabritega ei olda ju harilikult hääs-vahekorras, ja sellepärast muutuvad naabrite ja naaberrahvaste nimedki sageli kuradinimetuseks või sõimusõnuks. Lutsi saks ei tähenda ometi niipalju sakslast kui üldse ülimust ja on saand kuradi tähenduse arvatavasti poola-vene pan-sõna mõjul („болотные паны“ jm.).

³⁾ Kuusalus, vrđl. soome verkanen (~ turkanen) — etümoloogiliselt sama algupära mis saksa Zwerg.

⁴⁾ Juudast on tahetud tembeldata küll lainuks leedu keelest algselt musta tähenduses (vrđl. lt jods), kuid vähemalt rahvaetümoloogia on toond selle sõna kindlasti ühendusse Kristuse äraandjaga. Sellekõrval esineb setus kuradi nimena veel omapärane suuandnik, mis ideoloogiliselt näikse sihtivat Juuda Kristusele suuandmise motiivile.

tusile või vähemalt vastavale ideoloogilisele alusele. Nüüd aga ligineme huvitavale probleemile: kunas, kus ja kelle kaudu oleme teind siis õieti oma kõige esimese tutvuse kuradiga ja kust oleme saanud esimesi eeskujusid tema oma keelseks tõlgitsemiseks? — Ajalooliselt teame ju küll, et oleme omandand ristiusu ühes kõigi ta kuraditega päämiselt läänest ja just nimelt germaani kultuuri vahetalitusel ja värvingus, millist ilmet ta sisuliselt kannab ka veel tänapäevani, kuid samuti teame, et esimesed ristiusu kuulutajad tulid meile ometigi idast ja olid venelased, kelledelt pärandasime isegi ristiusu põhjapaneva terminoloogia: sellised sõnad nagu rist, raamat (alias piibel!), papp, pagan jt. on lainatud meil vene keelest juba enne sakslaste Baltikumisse tungimist, ja neid sõnu pole suutnud enam tõrjuda keelest välja ega asendada vastavate oma lainsõnadega sakslus kõige oma hiiglamõjuga aastasadade jooksul, mil lainati me keelde küll sadu ja tuhandeid muid saksa sõnu; isegi kristliku kalendri (nädal-sõna, nädalapäevade ja mitme tähtpäeva nimetused) oleme omandand juba muinasvenelasilt, niisama on tõlgitud venest Kristusegi rahvapärane nimi Päästja etc. Ei ole edasi kahtlust, et juba kõige esimesed ristiusu kuulutajad tutvustasid meid muidugi kohe ka kuradi auväärt isikuga, ja nüüd tekib põnev küsimus: kuidas tõlgitsesid siis vene esimesed misjonärid kuradit meie paganlikele esiisadele nende emakeeles?

Eelpool (§ 139) tegime kindlaks kurat-sõna algse tähenduse kui ebapuhta olevuse peioratiivse nime ja nägime meie sugu keeltes erilist kalduvust väljendada kuradit roojust tähendavate sõnadega, mis sobis iseendast väga hästi meie hõimude üldise usundilise käsitusega. Kuid eriti just kristliku pahavaimu tõlgitsemine ebapuhtaks muutub meile nüüd veelgi arusaadavamaks, kui tuletame meelde, et ka venes kuradi populaarseimaid nimetusi on нечистый, нечисть, нечистикъ, нечистый духъ või üldse нечистая сила, edasi некошный, немытый, немытикъ; isegi говно (= setu „vanasitt“), грѣхъ (= setu „vanapatt“, aunu se riähkä) jne. (vrdl. ka § 120: liivi-läti nešķistais < vene нечистый), — jah, küllap vene eeskujul on loodud ka eesti kurat ja liivi kure just nimelt ebapuhta olevuse tähenduses¹⁾; võimalik isegi, et sõna kura pole tähendand

¹⁾ Küll kujutellakse kuradit germaanigi maailmas roojase olevusena, kuid sääl see omadus ei ole kivistund ometi nii silmapaistvalt terminoloogia-

muud mitte midagi kui lihtsalt puhta vastandit, niisama nagu näit. hüva on paha ja õige on kõvera kontrastiks¹⁾.

Arvatavasti termin kurat on moodustet esialgu lõuna-eesti murdealal, kus vene mõju oli hoomatavam, ja on levinend lõunast ka põhja üle kogu eesti keeleala. Lõunamurrete mõjule viitab veel praegugi t astmevaheldus järgsilbis (kurat: kuradi, vrdl. eL raamat: raamado), mis esineb järjekindlasti kogu eestis, olgugi et põhja murdeis häälikusääduslik oleks astmevaheldusetu sõnakuju kurati²⁾. Millega oleks ent seletetav selline ühe üksiku sõna erakordselt suur levinemisjõud üle kõigi omaette isoleeritult eland murdealade? — Põhjus on lihtne: levitajaks on olnud kirik oma ühtlase kirikliku terminoloogiaga. Saksa misjonärid puutusid kah ju enne kõike liivlaste ja lõuna-eestlastega kokku, kellel vene eeskujul moodustet kurat eksisteeris keeles juba arvatavasti niisama kindla terminina nagu näit. rist ja raamat, — eks sakslased võtnudki siis üle kõik need valmisterminid ja sanktsioneerind ms. ka kurat-sõna nii-ütelda ametlikuks nimetuseks kirikukeeles. Sellega seletub vist ühtlasi, miks sakslaste eneste ametlik kuradi nimetus teufel (mis põlveneb omakorda ladinakeelsest sõnast diabolus) ei ole leidnud Baltikumis mingit püsivamat tõlgitsust³⁾. Teiselt poolt vaadeldgem võrdluseks kuradi paralleelnimetust pees: see on lainatud otsekohe vene keelest (ѲѣсѢ) ja näikse olevat juba vana lain-sõna⁴⁾, kuid see termin pole saand kirikule ametlikuks kuradi

giasse. Vt. näit. Grimm, DM⁴ III 300: Wie die götter wolgeruch verbreiten, legt die sage des MA. und die heutige dem teufel gern zur last, dass er verunreinige und sachen in koth oder dreck verwandle.

¹⁾ „Ja tuosama võhl olök jäi tälle hinge sisse ka sis, ku timä kura st ihostgi arr lahus“ (H II 73, 677 (1) < Vastseliina). — Kuigi oleks siin tegu vast ehk „kuŕa ihoga“, siis väljendab see sisuliselt ometi selgesti just ebapuhast ja roojast (mitte „kurja“) ihu.

²⁾ Vt. sel puhul ka E. Kirj. XIII 243—244, kus Saareste seletab seda erandlikku astmevaheldust erakordse sõna erandliku muist sõnadest „ettejõudmisega“ häälikulises arengus, milline seletus on kah omajagu õigustet.

³⁾ Ainult lutsilasil esineb uuema lainuna venest djaavол; niisama venest lainatud on karjala-aunuse (d)juavoli. Sellevastu aga es'neb Hämes jeeveli, mis näikse põlvenevat rootsist ja osutab soome kuradi-terminoloogias germaani mõju tugevamust.

⁴⁾ Vrdl. soome piessa, pisa, pisä, karjala-aunuse biessalaŕi, viessahinen, vepsa bes.

nimeks ja NB sellepärast ta pole suutnud ka levineda üle kogu eesti keeleala, vaid piirdub ainult idapoolsete murretega (Vi, Ta, Võ, Se). Kiriku suurest rollist usundiliste terminite levitamises annab meile võib-olla veelgi ilmekama pildi kuradi rinnastamine mõne muu mütoloogilise olevusega, keda kirik mitte pole propageerind ega levitand. Võtame näit. kas või fetiši mõiste, — eks see ole kogu Eestis äärmiselt populaarne ja viljeldud haruldase küllusega ja eks keelelinegi looming ole leidnud sellele palju mitmekesiseid väljendusi, aga ometi see pole suutnud omandada ühtki üldestilist terminit, vaid kõik tema nimed piirduvad teatud murdealadega (põhjemal kratt, päär, tont, lendav, vedaja, tulihänd jt., saartel tulik, varavedaja, tulutooja, hännamees jt., lõunamal puuk, pisuhänd, empli jne.). — Nõndasama on kuradilgi eestis palju teatud murdealaga piirduvaid lokaalseid nimesid, kuid nende kõrval üldestiliseks nimetuseks on fikseerund kurat — jah, just selle tõttu, et kirik on võtnud selle sõna oma ametlikuks nimeks ja üldistand igalepoole¹⁾. Samuti kirikukeel on teind üldestiliseks kuradi kõrval näit. veel (arvatavasti kah lõuna murdeist pärit) issanda ja patu või vaim-sõna nende praegusis tähenduses, milliseist sõnust oli meil juttu juba varem (lhk. 235 ja LRU I 15—16).

Nii siis võime lõpetada oma analüüsi väitega, et ristiusu suurnimi kurat on importeeritud Baltikumisse kõige enne idast, vene misjonäride poolt, nagu see kajastub kurat-sõna kui eba-puhast olevust tõlgitseva mõiste ideoloogias, kuid hiljem läänest tulnud ja ainuvalitsema pääsnud katolitsism ja edasi saksapäraseks reformeeritud luterlus kui ka üldse kogu saksa kultuuriline mõjutus on andnud Baltikumi kuradile sisuliselt küll siiski kõige enam just germaani ilme, kusjuures Maarjamaa olud ja õhkkond on olnud veel eriti soodsad kuradi viljeluseks massiloomingus. Ja õigusega Tuglas ütleb oma hullumeelse jutukangelase suu läbi: „Jumalast on eemal püsind rahva loov vaim, ja Jumal on eemal püsind rahvast. Kõik meie rahva usulisloovad instinktid on pöördunud Kuradi olevuse poole. Ja siin on nad ka midagi korda saatnud“ (Poeet ja idioot 23).

¹⁾Setus aga on valitsend kogu aja teine kirik — ja kuradilgi on setus eesti omast märgatavalt erinev terminoloogia!

VII. KUMMITUSED

KUMMITUSTE TEKKIMISEST

141. Iga arusaamatu asi või nähtus erutab, ärritab, ehmatab — mõnikord põrutab isegi niivõrd, et organismis tekib füüsilisi korratusi („kusi püksis“, suguline ärritus, närvinõrkemisi jne.), silmade ees läheb kõik kirjuks, ilmuks otsekui nägemusi või viirastusi („hirmul suured silmad“), mis ajavad segi kaine mõistuse, et ei teata, mida teha, või tehakse meeletusigi, kaotand normaalse vahekorra enda ja välisilma vahel. Kui ümber on veel pime öö või õudne üksindus või põline mets täis saladuslikku hääletsust ja sahinat igalpool või lõpuks öö, üksindus ja mets puha korraga koos, siis tekib iseäranis kergesti igasugu hirmu ja lihtsa arusaamatuse sugereeritud kujusid, viirastusi, silmalummutusi ja — kummitusigi. Kui hakatakse asja või nähtust ligemalt uurima, juhtub küll sageli, et kogu see kummitus saab lõpuks väga lihtsa ja loomuliku seletuse, nagu igaüks oma elus võind tähele panna. Päriliseks näiteks sobib liivlase jutustus, kuis ta tulnud pimedas piki randa, näind kaldal kõvera kuju kumardumas ja tormand ülepääkaela koju, et kummitused on mererannas; homikuvalgel mindud vaatama, — pole olnud ent muud midagi, kui meri uhtund randa suure kõvera kannu, mis liikund vee loksudes, nagu kumarduks keegi (Sr 2 = S. 79). Esitagem muidki liivi kirjeldusi, kus kummituste tõelised põhjused baseeruvad täitsa reaalseil asjaoludel.

VIINAVAAT „MEREKURADIKS“ (S. 79)

Jutustaja ise poisikesepõlves läind ühel sügisõhtul hilja randa muda vaatama ja kuulnud, kuis keegi naine karjund hirmusti Jeesust. Poiss arvand, et soldatid vast kisuvad mõnd naist, läind hääle järele ligi ja näind omaenda talust Kärsti't üksinda rannal käsi laotamas, hüplemas ja kisendamas. Poisikest silmates ta põgenend koju, poisikene ise aga märgand meres ühe sellise

suure kogu tõusmas. Kogu vajund vee alla ja tõusnud natukese aja pärast jälle. Siis poiss virutand talle peosoleva neljaharalise hanguga, mis läind kolksti vastu raudvitsa. Meres olnud lihtsalt suur viinavaat. Naine aga olnud kodus pikali voodis, nii ärahirmund, et vaja sõita tohtri järele, käsknud veel poisikese isa minna poega päästma. Naine arvand, et vees olnud kurat või merekurat. — Kr Ket 79 (26) > Liivi lugemik II 14.

HÄRG KUMMITELEVAKS „VALGEKS NAISEKS“ (S. 79)

Jutustaja tulnud kord pimedas külast koju. Teinepool Sipel-talu, metsavahi põllu veerel ta näind midagi valendamas. Tal „raband“ silmapilk meelde, et seda teekäänakut peetud selliseks kohaks, kus nähtavat kummitusi, ja ta arvand kohe, et see muud midagi ei või olla kui see valgenaine, kellest ta kuulnud niipalju kõneldavat. See seisnud põllu ääres ja kumardund korra. Siis jutustajal hakand hirm, ta peatund ja tahtnud põgeneda juba küla poole tagasi, kui valge kummitus korraga möökind, — see olnudki lihtsalt Tuom-talu valge härg. — Ir 17.

RATTAVITS JUUTI PEKSVAKS KURADIKS (S. 79)

Kaks juuti sõitnud pimedas Dondangenis. Äkki üks saand hoobi selga, ehmund hirmsasti ja arvand, et see on kummitus või kurat, kihutand hobust sõitma, seda enam aga sadand hoope. Hobune väsind ja peatund — kohe lakand ka hoobid. Juut ajand hobuse käima — jälle uued paugud. Lõpuks selgund, et rattavits olnud lahti ja peksnud juuti. — Kr [199].

AHJUROOP REHEPAPI KURADIKS (S. 79)

Üks rehepapp läind ühel õhtul rehte vaatama, kuis ahi põleb. Nii kui ta astund üle künnise, keegi pannud talle ka kaikaga üle otsa. Rehepapp hüüdnud: „Kui sa oled mees, siis pane teist korda veel!“ Ta pole kartnud kuraditki ja läind vaatama, mis sääl on, saand aga uue hoobi mööda otsa. Kuid rehepapp pole veelgi kartma löönd, vaid otsind, kus see kurat on, ja näind, et ta astund oma ahjuroobile pääle. Kui tal oluiks hirmu, siis see oluiski kurat valmis! — Kr 236.

VASIKAD KUMMITUSTE PÄHE SURNUKS (S. 79)¹⁾

Üht vana rehepappi hoiatet ja heidutet alatasa, et rehes on kummitusi, kuid rehepapp pole neid kartnud. Kord ta läind tuppa õhtust sööma. Selle aja sees ta heidutajad lasknud rehte

¹⁾ Vt. ka Mt. 1690': 1 Kr [41'] — 2 V 25.

kaks vasikat valla. Vanamees läind rehte magama ja kuulnud krabinat ja käimist kräpt-kräpt. Vanamees arvand, et nüüd kummitused on, ja virutand mõlemad vasikad roobiga surnuks. — Pr 180.

KÜLAPOISID ÜLILOOMULIKKEKS „LOTUKÜBARAIKS“ (S. 78 = Mt. 1498¹⁾)

Kord heinaajal üks tüdruk magand üksi Baža-talu küünis vankril. Külapoised mustaks määritud nägudega hiilind öösel sinna, sidund salaja köie vankri külge ja vidand vankri kõige tüdrukuga hirmsa ajuga pimedasse metsa. Tüdruk ehmund poolsurnuks ja arvand, et lottkübarad (vt. § 146) söövad ta ära. Kuid „lotud“ teind ta ainult raskejalgseks. Ja veel pärast ki tüdruk seletand papile selle küsimise pääle, kust ta lapse saand, et lottkübarad kinkinuvat. — V 209.

VANA ZUONKÕ VINGERPUSSID (S. 78)¹⁾

1—2) Vana Zuonkõ-talu peremees olnud igavene vigurivänt, kes ehmatelnud alatasa oma teenijaidki. — Kord ta saatnud tüdrukut-poissi hobustega metsa õitsile ja läind ise salajas luurama (1) ~ Jaaniööl ta sõitnud saaniga Ire kirikusse (2). — Noh, ja siis tüdruk ning poiss magand mõlemad kustuva tule man, kuna hobused olnud rukkis. Peremees teind ruttu omale tule keskele aseme liivasse ja heitnud alasti sinna magama (1) ~ seisnud valge palakaga keset tuld (2). Ärgates poissi-tüdrukut ehmund hirmsasti ja lugend paatreid — poiss, see sundind ikka tüdrukut enam lugema (see vist mõistnud enam), et kurat või tont neist lahkukuks. Kuid kurat pole kõssandki. Siis nad tormand hobustega koju. Peremees joosnud alasti järele, läind otse läbi Lõz-talu, kus keegi olnud parajasti väljas kusel, — see ehmund pikali alasti kuradist ja joosnud tuppa. Peremees jõudnud varem koju, sõimand hooletuid teenijaid ja ajand nad metsa tagasi. — 1 V 89 — 2 Kl [34].

3) Sama lugu jutustetakse veelgi suuremate liialdustega. — Vana Zuonkõ saatnud tüdrukud õitsile ja läind ise valges palakas neid ehmatama. Tüdrukud näind valget meest pedaja juures ja hakand kiunuma ja karjuma, et surm = nõvõ (vt. § 82—84) on metsas. Vana Zuonkõ ise kartnud alati kangesti surma, tema ehmund kah ära, unustand, et ta ise ongi see surm, ja põgenend ühes tüdrukutega kodu voodisse ja hädaldand aina, et surm on seljas. Sest pääle ta jätnud teiste hirmutamise. — Kr 182.

142. Eelpool esitet lood illustreerivad iseloomustavamaid juhuseid, kus igasugu oletetavad kummitused osutuvad täiesti

¹⁾ Vrdl. H I 1, 438 < Risti.

reaalseiks asjeks või olevusiks, on mõnikord isegi lihtsalt teiste inimeste vingerpussse. Kui kummituse tõeline põhjus selgund, kaob kohe ka tõsine kummituse-mulje ja jääb järele sageli vaid koomiline tunne. Ent põhjused selguvad ju harva, sagedamini need jäävad selgitamata, ja NB siis jääb tõsiselt püsima ka hirmutunne, kummitusest saab otsekui reaalne olevus, kellele tihti ei teata anda küll mingit nimegi mitte, kuid kelle olemasolu usutakse siiski tõsiselt ilma igasugu naljata. Praegusaja inimene, kes teab puha, mis sünnib maailmas, ja mõistab seletada kõike, see ei suuda hästi kujutellagi endisaja inimese hingeelu põlises laanes või kaugel rannal üksinduses, pimeduses ja teadmatuses. Meil on raske isegi jälgida seda hiiglasuurt mõju, mida on avaldand varemalt inimese mõttekäigu ja fantaasia päale lihtsalt hirmutunne. Hirm teadmatu ees ja tung seletada arusaamatut või põhjendada seda kuidagiviisi on kihutandki massifantaasiat kas või üliloomulikkude põhjuste otsinguile ja juhtind teda looma luulekujusid, kes põhjustavad kõik sellise, mida loomulikul teel selgitada ei saada või ei osata. Aga ega olevikuski inimese tundeelu oma olemuselt pole paljut muutund — muutuvad aja ja moega ainult väljendusvormid ja võtted. Püsind on ka mõistatusliku ees hirmutunne ja selle loodud kujutelmad — ainult nende tõlgitsemine varieerub nii või teisiti, olenedes küll aja, küll olude, küll muutuva elukäsituse mõjust. — Näete, alles Ilmasõja aegu jutustaja ise magand koos teistega soldatibarakis ja tundnud, kuis keegi kiskund tekki tema päält ära, kiskund korra, kiskund teist korda; siis jutustaja karand üles ja karjund: „Kes sa oled? kas sa oled hää hing või paha hing?“ sellest karjumisest kõik virgund unest ja kõnelnud, et nemad tundnud kah niisamasugust kiskumist, kuid püsind vagusi, ja siis nad omavahel arutelnud, et see olnud ikka mõni paha hing: ega siis hää hing poleks tulnud nii kiskuma (L 102 = S. 80). Lisagem veel selliseid jutustusi.

UNERAHU RIKKUJAD (S. 80)¹⁾

1) Oma kolmkümmend aastat tagasi Däviñ-talu (L) peremees magand kord suvel videviku aegu ülal toa pääl heintes. Ta olnud veel ärkvel, kui kuulnud järsku rasket krabistamist heintes,

¹⁾ Vt. umbes samasisulisi jutustusi surnute ja kuradi puhul § 95 (lhk. 39) ja § 133 (lhk. 200). — Vrdl. painajalugusid (LRU III).

mis liginend temale. Samas ta näind lähenevat nagu üht suurt jämedat tumedat kaju, mõelnud olevat selle oma laulatet naise ja teind julgesti naise jaoks ruumi, pöördund ühele küljele. Ligitulnud must kogu tahtnud nagu heita talle kõrva, ja tema sirutand ka käed vastu, kuid märgand äkki väga suurt külma lõmast ümargust paljast pääd pea-aegu ilma juusteta — ainult mõni seitse-kaheksa juuksetuttu olnud pääs, ja nii suured jämedad lõmased sõrmed olnud sel. Mehel hakand kole hirm, ja ta tormand kohe ülevalt maha tuppa sisse, — ta naine olnud toas. Siis mees võtnud tule ja rutand toa pääle vaatama, kes see on selline. Kuid ta pole leidnud enam mingit jurakat. Siis ta pidand seda külmkingaks või külmkinga lähedaseks sugulaseks — painajaks või võluks. — L 163¹⁾.

2) Kord kadund Spruoig magand märdipäeva aegu võrgu-putkas. Sääl tulnud nagu keegi tema juurde ja öelnud: „Kas sa saad sest nurgast välja või!“ Tema mõelnud, mis see on — kas uni või midagi muud. Heitnud uuesti magama. Mees tulnud ajama teda teist korda, kuid tema jäänd siiski oma nurka. Siis mees tulnud kolmandat korda, haarand tal õlekoti nukast kinni ja visand ta putka teise nurka, nii et ta pole saand enam oma kübarat, ei midagi, „heitnud“ kolm risti ette ja pannud palja jalu koju. — Sr Ket 38 (8).

3) Jutustaja ise kuulnud kord öösel, kuis kurat tulnud kuulmata tuppa ta päetsi taha, et teda vaevata, aga ta saand lugeda veel ruttu issameie ära, — siis kurat kadund tinatuhka. — Kr [59].

SOLDAT TULEB LEHMI RÖÖVIMA (S. 81 C)

Lüž-külast Piza pool, idamal oja, on selline koht, Kurtõks-pājka kutsutakse. Sääl va Nabal-talu perenaine karjatand lehmi, ja üks soldat tulnud võtma neid lehmi ära. Perenaine palund: „Adaite, ne pugaite!“²⁾. Ise joosnud koju. Tulnud vaatama — ei soldatit, ei midagi. — L 58.

„KUMMITUSTE KÜÜN“ (S. 81 D)

Varemalt K'elk-talu (Sr) Päpmäg-niidus olnud palju pisem küün kui praegu ja teises kohas. Selles küünis pole võind mitte üks õitsiline magada: niipea kui heitnud magama, kohe härg möirand ja lõhkund küüni katust. — Sr 102.

¹⁾ Kummitus on nimetat siin külmkingaks küllap vist ainult meelehääks nende ridade kirjutajale, kes kogus parajasti andmeid külmkinga kohta. — Vt. siiski § 100.

²⁾ Vene soldatile naine öelnud vene keeli: отдайте, не пугайте!

143. Keda õieti peavad siis liivlased kummitelijaiks ja miliste nimetusiga nad tõlgitsevad neid? — Kõige üldisem vastus kogu rannikul on praegu see, et kummitaleb k u r a t (lvÜ), nagu selgus juba eelpoolgi esitet lugudest (§ 141, vt. lisaks kuradi päätükki, eriti § 122, 131—135 ja 137), või seletetakse vähe ebamäärasemalt, kummitelijaks on mingi p a h a v a i m = äbjõva ~ slikt' gara (L, Ii, Sr, Ir, Kr, Pr, V) ehk paha hing (L — vt. § 142). Kogu õhk olevat täis neid pahu vaim, mispärast pidavat jumalat paluma, et need inimest kaasa ei viiks ega kiusaks; neil pahul vaimel olevat ka oma päälikud ja ülemad ja puha (Pr). Juba siis, kui inimene kukub järsku „joonelt“ maha, juba siis on teada, et sääal oli mingi eihüva või kuradi vaim, kes virutas inimesele otsa või rindu (Pr).

Kuigi kurat on saand Liivis praegu igasugu kummituste harilikuimaks sildiks, ometi ta kõige oma pahade vaimude kompaniiga on alles ristiusu kaup, kuna kummituste põliseks ja päämiseks lähtekohaks on ikkagi s u r n u d, eriti veel erakordsed surnud (vt. vastavaid §§). Isegi eriolevusena kujuteldud s u r m = nõvõ kummitaleb alatasa (vt. § 83—85, vt. ka § 141: Vana Zuonkõ vingerpussid). Surnute poole viitab ka eelpool mainitud „valge naine“ (§ 141) ja lehmi rööviv soldat (§ 142). Surnuist on võrsund edasi kummitalev kül m k i n g, keda käsitleti pikalt ja laialt (pt. V), samuti p a i n a j a ja isegi r a h a v a i m u d oma enamikus, kelledel peatume edaspidi (LRU III). Surnute poole juhiyad lõpuks veel mõned kummituste spetsiaalsed nimetused, nagu alamal näeme (§ 144).

Kõigest sellest hoolimata oleks vist ometi liialdus väita, mida küll ja küll siiski tehtud, et kummituste ürglähetekohaks on olnud alati ja ainult surnud, vaid k u m m i t u s näikse olevat ikkagi iseseisev mütoloogiline mõiste massi usundilises teadvuses, mingi hirmu ja arusaamatuse loodud käsitus või kujutelm, kellele ei assotsieeru algselt kaugeltki mitte alati kohe ka surnu mõiste, — alles pärastine primäärsele hirmuafektile järgnev mõistusega arutelu on juhtind massi mõttekäigu enamasti just surnu, uuemal ajal taas kuradi mõistele ja ristind kummitusele siis uued täpsemad nimed, aga need on juba sekundäärsed ehk nii-öelda eesnimed, kuna üldiseks priinimeks neile kõigile jääb ikkagi omaette iseseisvalt eksisteeriv k u m m i t u s. Eriti ilmekalt peegeldab sellist ideoloogiat kummituse üks nimetus eestis — viirastus, tüübilised on ka

mulgi murdeis esinevad nimetused s i l m a l u m b, lummutus ja näitsed (< näidised?): need on nii siis kujud, mis ainult viirastuvad lumbund silmale, need „näikse“ ainult olevat. Ja kui hakatakse analüseerima ligemalt sellise „viirastuse“ sisu ja olemust, kes ta õieti on, siis satutakse ikka ummikusse: igasugu ülliloomulik olevus võib olla ju lõppude lõpuks kah ainult viirastus ja kõlbab järelikult selle nimeks. Esitagem kohe tüübiline näide Eestist kobava ebateadlikkuse pildistamiseks kummituste defineerimisel.

VIIRASTUSE OLEMUSEST

Viirastust usutakse väga tihti ja mitmesugusel kujul nähtama — küll elusa, küll eluta, küll ingl'i, kül kurati kujul, kaugelt rohkem siiski kurati kujul, ja on tema üleüldine tähendus siis kaugelt tõine ja laialisem kui hallijal. Suurem jagu viirastusi on ikka kurjast ja hirmutavad. Viirastus näib ka mitte üksi Hallijaga, vaid ka mitme teiste vaimudega sugulane olevat, nagu katk, kodukäijad, koll, kratt, näkk, tont, osalt ka luupaenaja ja maa-alused, ja on vahest nende üleüldine nimetus. Näituseks nimetab rahvas iga arusaamata nägemist esite viirastuseks ja arvab siis pärast, mis ta oli, kas kodukäija, kratt, näkk, surm X X. Kui keegi raskest haige on, arvatakse seal ligida ikka palju viirastusi nägema ja ööldakse peale surma ikka: see oli aga tema surm, muud ühti! Viirastuse tähendus on seega kogoni laialine, võib olla aga, et mõni teravam uurija või tähelepanija selle kohta ühisemat otsust leiab. — H II 33, 768 I < Jüri.

KUMMITUSTE NIMESID

144. Kummitelu mõistet liivlased väljendavad harilikult verbiga s p u o k õ (vt. § 145), millekõrval öeldakse ka n ä i d a t a = n ä g t õ (lvÜ) ja m ä r k i d a = m e r k õ (Sr, Kr, Pr, V), näit.: kurat käib näidates (L), vanasti see raha ikka märkind (Kr), see siis sääb nii märkind (Pr) jne.; ununemas on verb m ä n g e l d a = m e n g õ l t õ (Pr), näit.: sellised mahatapetud mänglevad aina (Pr); substantiivist budil' (vt. alamal) on tuletet verb b u d i l' t õ 'kummitella' (Pr); hämarat algupära on verb k ä m õ (Pr).

Kummituse kohta öeldakse mõnikord lihtsalt e h m a t a j a = ä d a g t i j i (L, Ii, Sr, Kr, V) või h i r m u t a j a = i r m t i j i (Ii, Sr, Pr), kuid kumbki sõna pole küll mingi kindel terminus technicus mütoloogilise olevuse tõlgitsemiseks. Niisama esineb ainult juhuslikult kummituse tähenduses ka h i r m u t i s = i r m a t õ k s (lvÜ — ka i r m a n d õ k s, i r b a n d õ k s jm. kujul), kuna selle spet-

siaalseks tähenduseks on hernehirmutis; irm + ärm (vt. alamal) tüvede kontaminatsioon on andnud nimetuse *ä r m a t õ k s* (Ir, V). Peaaegu täiesti ununend on omakeelne *eh m a t i s* = *ä'matõks* (Pr, Sn). Huvitav moodustis on *võ l a t õ k s* (Sr, Kr), mis tähendab üheltpoolt virvendelevat kummitust ja näikse põlvenevat verbist *h õ l j u m a* = *võlastõ* (lvü) ~ *võlast* (SjWied, LWb), milline verb tõlgitseb ka kummitelemist, näit. käib kummitelles = *käb võlastõs* (Sr); teiselt poolt aga *võlatõks* tähendab ka nõia-tempu (vt. näit. Kr 279) ja juhib nimetusele *võ l u* = *võ'l* (lvü), millest ligemalt vastavas päätükis (LRU III); võimalik isegi, et verb *võlastõ* on otsekohe ühendetav Saaremaal esineva verbiga *võ l a m a* (võluma) 'hexen, zaubern', *võlaja* 'Hexe, Zauberer', *ära võlama* 'behexen, verhexen, verzaubern' (Wied, EWb).

Küllap saarlasilt on kuuldud ja lainatud *t o n t* = *toñt'* (lvü, ka SjWied, LWb — kõrvalkujust *oñt'* vt. § 147)¹⁾: see on kurat saarlaste keeli (L, Kr, V, Kl). Liivis tont näikse esinevat päämiselt kuradi eufemismina (vt. § 120) või „peenema“ nimetusena (kuradi vahetat lastki nimetetakse tondilapseks — V 97, vt. § 129), aga tont tähendab ka lastehirmutist (L, Sr, Pr, V — vt. § 147), mingit ebamäärast vaimu, kes hoigab metsas lapse hukkamisel (Sr 4 — vt. § 99), üldse igasugu kummitust (Sr, Ir, Pr, V), juhuslikult isegi nõiamoori (V. 105 = Mt. 451), ja merel kõneldavas salakeeles ta tõlgitseb hunti (Pz, Ii), lõpuks tont on saand lihtsalt sõimusõnaks (V). Tühi, lagunev ja mahajäetud hoone on Liiviski *t o n d i l o s s* = *toñt'-nīn* (Ir, Pr) ~ *spuok-je'l* (Kr, Pr, V): säääl elavat tont sees, mispäraast lapsi hoiatetakse sinna minemast (Ir); neis hooneis ehk „eludes“ tööskellakse öiti, hõõveldetakse, kedratakse niikui..., minnakse aga vaatama, — pole kedagi (Pr).

Tumedat algupära on üsna sagedane kummituse nimetus *k ä' m* (*õ z*) (Sr, Ir, Kr, Pr, V — vt. näit. Sr 65 = S. 214, Kr 38 = Mt. 330 B)²⁾ — vrđl. lt *kēms* 'das Gespenst, ein Sonderling'

¹⁾ Vt. lhk. 214 mainitud Schroederi teost lhk. 10—12. Tondist Liivis vt. veel lhk. 175 (Ii 64) ja lhk. 185 (Kl 1). Juhuslikult *toñt'* esineb ühes liivi laste ratsutamislaulukese variandiski (LF I Sn 11: *tiñt'-toñt'*), sattund häälikuliselt ühte harilikkude upatamissõnadega *tiñ-toñ* ja *do'l-dol'* (vrđl. eestis upp-upp, kuuka-kuuka jne.).

²⁾ SjWied (LWb) kirjutab ka *kāms*: pl. *kāmsōd*, kuid *s* on siin ainult lätikeelne nominatiivi lõpp ega sobi kuidagi muisse käändeisse.

(ME), kuid senini on veel selgitamata, kumb kummalt on lainand selle sõna, kas liivi keel lätist või überpöördukt.

Kindlasti lätist on lainatud surnu mõiste poole viitav kummituse nimi *vari* = *ā'n (ōz)* (L, Kr, Pr, V) < lt *ēna* 'der Schatten, das Schattenbild, das Gespenst', ka *ēns* (ME)¹⁾, näit.: seda nähtavat alatasa, kuis need varjud või surmad = nõvõd ringi käivad (Pr), surnute kohta öeldakse aina, et halvad surnud käivad end näitamas, et ma nägin varju täna õhtul (Pr — vt. lisaks L 167 — § 98, Pr 180 — § 141, Pr 216 — § 84, Pr 217 — § 39). Sõnakuju *ā'nõd* kõrval öeldakse pluraalselt veel *dā'nõd* (L), *dānõd* ~ *dēnõd* (Ii), millised moodustised on senini veel selgitamata; võib olla, et need ongi lihtsalt hääldamiskomistusi ja muud mitte midagi.

Lätist lainatud on edasi juhuslik kummituse nimi *ō'm(ōz)* ~ *ōmōkōl* (Pr) < lt *āmeglis* 'das Gespenst, der Alp; Possenreisser; eine Erbsenscheuche' (ME). Juhuslikult öeldakse mõnikord kummituse kohta ka *budi* (Ir, Pr), mida keegi liivi „asjatundja“ ühendas Buddha nimega²⁾, kuid mis näikse vastavat tegelikult lāti sõnale *budēlis* 'der Büttel, Scharfrichter; einer der zur Faschingszeit mit Ruten in Verkleidung umhergeht; ein Popanz, Schreckwort für Kinder' < keskalasaksa *boddell* (ME).

Huvitava etümoloogiaga on kummituse nimetus *ārm:pl.* *ārmōd* (Sr, Pr, Ki), näit.: kui nähakse mingit surma või varju või kummitust, siis öeldakse, ma nägin *ārmō* täna õhtul külast koju tulles (Pr), — vrđl. lt *erms* 'ein Affe, eine wunderliche Erscheinung, ein Possenreisser' ...so geht dies Wort mittelbar wohl auf *arimos* zurück, wie nach Strabo die Tusker den Affen nannten (ME). Nii siis, mööda maad leierkastitajate *vigurivānt* *ahv* on muutund massimālus üldse igasugu kummituse nimeks³⁾!

145. Kõige üldisemaks ja harilikumaks kummituste nimeks liivis on lõppude lõpuks *spuok* (lvü). Ei ole ühtki teist mütooloogilist terminit liivis päāle kuradi, mis oleks kah niipalju tarvitetav ja niipalju üldistet nagu *spuok*. Kus aga iganes juhtub

¹⁾ Vt. Šmits, LM 12 ja Eisen, EM I 71—73. Vt. ka § 83.

²⁾ Just niisama öeldud Lutsis tuntud Buddha preestri „paljasjalgse“ Tõnissoni kohta *pudila* ~ *budila* papp, kellega olevat häda kõnelda, sest ta olevat selline „täksa-mäksa“ (P. Voolaine). — SjäWied (LWb) noteerib *budi* 'wunderlich, pedantisch'.

³⁾ Vrđl. ka § 126: *Ahv-sepp* põrgus pulmas.

midagi salapärast, mõistatuslikku või lihtsalt esialgu selgitamatut ja arusaamatut, sääl on kohe esimeseks kiireks seletuseks ja nähtuse põhjuseks — spuok. See on tüübiline uueaja inimese suhtumine mütoloogilisse olevusse, mis kajastub seletuses, et „spuok on ja ei ole jälle kah“ (Pr), — ta on selline ebamäärane, niitelda „olemata olevus“, kellesse sulavad tänapäeva liivlase teadvuses ikka enam ja enam kokku igasugu teised üliloomulikud olevused. Kuna usk üliloomulikkesse olevusisse üldse on löönd massis juba kõikuma, siis ühendetaksegi spuok nime alla meeleldi kokku puha, mida nii nagu ainult pooleldi usutakse: „muid nimesid häbenetakse praegu öelda ja neid peetakse ainult vana-naiste tuuletaevaks (vt. § 2), aga spuok-sõna kõlbab ikka igaühel ütelda“ (V).

Milline on siis öieti selle „poolmütoloogilise“ olevuse *s p u o k* praegune „keemiline koosseis“, kunas ja milliseis tähenduses tarvitatakse seda sõna? — Juba kui üks inimene ehmatas kaaslast, siis on ta kaaslasele sel momendil spuok (lvÜ). Niisama iga juhuslik asi, mis paneb heituma, on ehmujaile spuok (lvÜ). Mütoloogilisist olevusist paralleelnime spuok saab sagedaimini *k u r a t* (lvÜ), nii et praeguses liivis spuok ja kure vahel pole enam selget piirigi mitte, igal sammul need nimed sulavad ühte. Teiseks esinevad spuok nime all alatasa *s u r n u d* (lvÜ), *k a k ü l m k i n g* on spuok (L, Pz, Sr, Ir, Pr — vrđl. ka Pr 43 — § 125 ja L 163 — § 142), *r a h a v a i m u d* on spuokõd (L, Ii, Sr, Kr, Pr, V) — vt. LRU III) ja isegi *h a l d j a d* on paigutat mõnikord spuok firma alla: nimelt metsahaldjad on seginend metsas esinevate kummitustega (vt. § 52) ja laevahaldjale pottermannile on antud nimeks spuok (Sr — vt. § 74); ometi olgu rõhutat kohe, et teadlikumalt tehakse siiski kindel vahe: haldjad on vaimud = garad, mitte spuokõd. Küll aga võib kummitella teinekord isegi elav *n õ i d* ja saab siis nimeks spuok (L, Sr). *K a p a i n a j a* kohta öeldakse mõnikord spuok (L 110, V 106), kuna halli sellevastu ei nimeteta kunagi kummituseks; niisama ei öelda kunagi spuok libahundi ega tuulispää puhul. Olgu mainitud lõpuks, et käesolevas teoses (LRU I—III) igalpool, kus liivi tekstide tõlkeis esineb termin „kummitus“, sääl on liivi originaalis alati spuok, kui tõlkes pole esitet kohe mõnd teist liivikeelset sõna.

Spuok-olevust nähakse „iseoma silmaga“ ja kuulatakse „iseoma kõrvaga“ ta müra (lvÜ). Ta esineb „igasugu“ kujul ja kombel ning igasugu kohas (L, Sr, Kr, Pr, V). Juba Saarimaa (Vir

92) kirjutab, et spuok võib olla must või valge ja et ta on seesama, mis eesti keeli viirastus (Sr). Mõni spuok on nagu inimene, mõni nagu loom, kuid ega ta ei ela, teda õieti pole olemaski (Pr). Mõnikord spuok olevat ilma päata inimene, teinekord ilma jalgeta; mõnikord ta jookseb, teinekord seisab ühel kohal ja kumardeleb; sagedaimini ta esineb metsas, surnuaia läheduses või mõnes muus sellises iseäralikus kohas (Ir). Kogu rannikul teataksegi küllalt selliseid paiku, kus spuok meeleldi esineb või kus alatasa kummitellakse (vt. näit. Pr 212 — § 98, Sr 102 — § 142 jne.; vt. eriti raha ja vara päätükki — LRU III; vt. ka tondilosse — § 144). Suur-reedel sündind inimene on otse õnnetu sellepärast, et ta näeb aina neid spuok-kummitusi (V — vt. § 89); vanasti neid nähtud oi taevas kui palju, kuid nüüd meie ajal ei olevat enam suurt näha ega kuulda neist midagi (Pr). Kesköö nimetamisest kummituste = spuokõd tunniks vt. § 97.

Sõna spuok ise vastab lätikeelsele spoks, ja nad mõlemad põlvenevad keskalasaksa sõnast spōk. Huvitav on üksikasi, et läti usundis termin spoks polegi nii väga laialt tarvitetav ja on murdesõna, mis alles uuemal ajal kirjanduse kaudu üldtuttavaks levinend¹⁾, kuna liivis sellevastu spuok on saand niisama nagu varem käsitletud külmking otsekui moesõnaks, mida armastatakse tarvitada igal sobival ja mitesobivalgi juhul.

Lõpuks olgu mainitud, et esineb ka verb kummitella = spuokõ (lvÜ) ~ spuožiñtõ (Pr, V). Nii öeldakse näit. peidetud raha kohta alatasa, et see ise kummitaleb (L, Sr, Pr, V); hukkund laeva kohta, mis randa uhutud, öeldakse kohe, et see laev ise kummitaleb, kõnelemata meeskonnast (Kr, Pr); kui kuuldakse arusaamatut kolinat, siis öeldakse: kuulete, nüüd kummiteles, küllap nüüd keegi sureb (Kl Saar — vt. § 83).

LASTEHIRMUTISI

146. Kes neid lapsi sunnikuid suudab ära valvata ja valitseda, kui nad hakkavad hullama ja vallatelema! ja tükivad nad kah igalepoole ja teevad, mida ei tohi, et päris tegu nendega ikka kohe, liiati kui neid veel rohkem koos (Pr). — See on kõigi vanemate häda: laps tahab igalepoole minna ja tahab kõike teha,

¹⁾ Prof. Endzelini teatel.

kuna vaevalt suudavad teda taltsutada abstraktsed ja ilmetud mõistuse keelud „ära mine“ või „ära tee“, — need vaat äritavad veel enam lapse kihelevat uudishimu. Keeld saab lapse teadvusele mõjuvamaks alles siis, kui see sihitakse tundeilma, kui see elustatakse piltlikumaks, manades otsekui silmade ette nähtavaiks neid kohutavaid tagajärgi, mis keelust üleastujaid ootamas. Just hirmu ja kartuse äratamiseks lapse hinges ongi mõeldud ja mõeldakse veel üha uusi piltlikke väljendusi ja on omistet paljudele olevusile ja kujudele spetsiaalselt päris lastehirmutise tähendus. Nende ideoloogia on lihtne: last hirmutab kõik võõras, tundmatu ja teadmatu, kuri ja kole, ebaharilik ja iseäralik, üliloomulik ja õudne. Sellelt psükoloogialt on võrsund ilmatu hulk nimetusi igalpool, on neid liivlasilgi õige mitmeid, millede vaatlemisele nüüd asugem.

Juba iga võõras inimene võib peletada last, ja sellepärast ongi otse rahvusvaheline lastehirmutise nimi lihtsalt küla = kila (L, Kr, Pr, V), näit.: lapsed olge nüüd tasa, muidu küla s. t. küaline, külamees, võõras võtab teid ära (L); öeldakse ka küaline = kilali (Pr), küla ema = kila-äma (Pr, V) või küla taat = kila-tõti (Pr). Sageli sellisele võõrale külainimesele antakse veel mingi pärisnimi, et muuta tend elavamaks: nii öeldakse Liivis küla Jaak = kila Jökō (Kr) või küla Mats = kila Matša (Pr), — olgu tähendet kohe, et Matša Liivis on juba vananend ja moestlaid nim, mida tegelikult enam kellegil ei ole ja mis mõjub seda õudustäratavamalt laste pääle. Sageli muutub lastehirmutiseks ka mõni päris reaalne isik, kes on mingipärast ebaharilik, anormaalne või kuidagi muud viisi hirmuäratav: nii kartnud 1890. aastais ranniku lapsed koledasti lollaka kerjusnaise vaese Mari = Nabag Maři nime ja põgenend tema enda eest uludes ja kiunudes peitu otsekui mingi nõiamoori või vana kuradi eest (Pr — vt. ka § 53, LRU I 99)¹⁾. Kultuurajalooliselt väga iseloomustav on, et varem al ajal saadud lapsi kergeimini sõnakuulelikkeks mõisakupja nimega: kui ema ainult hüüd-

¹⁾ Nii näit. oli 1900. aastais Mulgimaal väga populaarseks „lastehirmutiseks“ — kaltsukaupmees „helde Mari poeg“, kellele ähvardeti anda halbu lapsi; Kõpus näit. hirmutas „vana Saňnu“ — lollakas kerjus, „kis olli Karistest ühes Mulgi Lohu ja Tõrva Sarjaga (= taluperemehed) Kõppu tulnd ja nõnna kerjates käis.“ Nini Saňnu on tuletetav sõnast sann (s. t. saun). — Saardes hirmutat talulapsi harilikult ikka saunas ja rehes elavate tööinimestega: „sauna vana“, „sauna Madis“, „sauna Jaak“ jne.

nud, et k u b j a s = v a g a r tuleb, siis lapsed ronind kõik laudade, pinkide ja kas või voodi alla peitu (V)¹⁾. Mingi reministsents igivanast kujutelmast on laste hirmutamise k a s t r a t s i o o n i g a : „poisid, rahu! muidu munad maha!“ (L, li, Ir, Kr), „lapsed, rahu! — m u n a d e l õ i k a j a = munad-iediji tuleb“ (Pr)²⁾.

Kuid paljalt reaalse olevusega ei suudeta last ohjeldada kaua ja korduvalt: laps näeb seda olevust, tutvuneb ja kaotab peagi nii-öelda „hirmurespekti“ ta vastu, — vaja on mõjuda lapse fantaasialennule ja kütkestada seda mõne ebamäärase ja saladusliku mõistega, mida laps ise võiks arendada järjest õudsemaks ja hirmutavamaks. Üks väga vana sellist laadi „lastehirmutamissõna“ = lapst irmtõb-sõna (Pr) ~ ädagtõb-sõna (L, Kr, Pr, V) liivis olevat l o t u k ü b a r = lota-kibar (L, Kr, V) - lotša-kibar (Uu, Ir, Kr, Pr, Sn, Kl), kellest oli juttu juba kummistustegi puhul (vt. § 141). Tema olevat vana must mees, lottkübar pääs (Pr); ta olevat rukkis või metsas (V); ta tulevat põõsast ja „etskuskilt“ s. t. kust tahte ning viivat lapse lipsti ära (Pr). Lotukübar esineb isegi lastelaulukeses, mis Ida-Liivis väga populaarne:

Pisikene poiss, k u s s a l ä h e d (4),

~ k u s s a l ä h e d, pisikene poiss (5)

~ K u s s a l ä h e d lotša-kübar (1, 2, 3)

~ lotša-kübar, k u s s a l ä h e d (6)

lot'a-kübar (4) ~ lotša-kübar (5) pääs,

sinised püksid jalas (3)?

— M a l ä h e n k ö r t s i õ l u t j o o m a (1—6),

pisikeste (1, 3, 4, 6) ~ ilusate (5) neidega tantsima, suurte neidega magama (6).

K u s s a l ä h e d, pisikene neid (2)?

— M a l ä h e n k ö r t s i t a n t s i m a (2).

— L F I: Uu Ket — 2 Ir Set — 3 Kr 17, 4 Kr 48

— 5 Sn 6 — 6 Kl 4.

Lotukübara kõrval öeldakse veel t i p p e r m ü t s = tippõrmitš (Pr)³⁾ ja p u n a p ü k s = pu'nni bikšaz (Pr, V): sellel puna-

¹⁾ Kupjast lapsehirmutisena Liivis kõneleb juba V. V. (= Wallin-Voionmaa): vt. Hämeen Sanomat № 5, 5. II. 1889. — Tallinnas hirmutetakse lapsi hüüuga „v õ m m tuleb!“, ja nõndaviisi siis isegi modern konstaabel on muutumas lastemütoloogiliseks olevuseks!

²⁾ Eestiski esineb kohitseja (ungur, munusk) lastehirmutisena. — Vt. sel puhul J. Semper, Kalevipoja rahvaluule-motiivide analüüs 23.

³⁾ Küllap sama sõna mis saksa Zipfelmütze.

püksil olevatki tippermüts pääs — selline sirmita lotu; kui laps tükib kuhugi, siis öeldakse kohe: no mine sa, mine — küll tuleb vastu punapüks, vaat siis! (Pr); punapüks olevatki selleks, et ulakaid lapsi püüda ja ära viia (V).

Mitte ainult inimesed, vaid loomad ja muudki olevused kõlbavad lastehirmutisiks, kui nendega osatakse sugereerida lapses hädahoju või kartuse tunnet. Nii hoiatetakse last lihtsalt: *met-saline* = mõtsali kisub su lõhki, kui sa lähed soonetsisse või võssa (Pr). Juba Saarimaa kirjutab, kuis hirmutat lapsi: ära mine taluõuest välja, *uss* = üška tormab sulle järgi, hammustab, ja siis sa oled valmis (Sr). Efekti tõstmiseks kirjeldetakse edasi, kuidas *uss* rõngana jookseb, saba suus, sisiseb ja viuhiti jalga hüppab (Sr), või antakse salapärasuse tõstmiseks *ussile* eufemistlik nimi *pikk-putuk* = pitka-kukki (L, Pr): ärgu mingi lapsed metsa ega võssa, sääl on igas põõsas pikk-putukad (L). Suurema mõju saavutamiseks kasutatakse isegi naaberkeeltest võetud sõnu, sest omakeelsed on igapäevased ja kulumad: nii näit. on liivis *hundi* harilikuks nimetuseks *susi* = su'iž, kuid lastehirmutisena hüütakse tend saarlasilt kuulnud sõnaga *uñt* (Kr).

Edasi kaldutakse loomadegi kirjeldamises fantastikasse: ärgu mingi lapsed metsa ega jõekaldale, sest jõest tuleb välja, võtab ja viib lapse ära va *sarvedega karu* = sõradõks okš (Sr); ärgu mingi lapsed mereranda: merest tuleb ja tallab lapsed surnuks kole ja kuri *merehobu* = mjer-i'bbi (L, Ii, Pr — vt. ligemalt § 67, LRU I 178) või selline suur kuldne *hiilgav kala* = spuoži(ji)-kala (Pr, V), kes hakkab lapsel jala küljest kinni ja viib ta ära, kui laps läheb supeldes liig sügavale ja kaugemale rannast ära (Pr). — Juba varemalt oli meil juttu, kuis teo, hülge ja näki mõistete kontaminatsioon *natt* = nat' on kujunend Liivis populaarseimaks lastehirmutiseks vees (vt. § 73, LRU I 197—202), kelle kõrval esineb ka veel *suur-hall* = sūr-al' (vt. § 72, LRU I 195).

Iselaadi lastehirmutis on *lõngakera* = lānga-kjera (L): viideviku aegu lapsed ei tohi hullata mööda tuba; kui nad siiski ajelevad ringi ja müüravad, siis vanad ütelnud, et vaat, kus lõngakerad tulevad ahju tagant või voodi alt; lastel on nende ette nii hirm, et panevad kohe ahjupingile üles kõige nelja jalaga ja on vagusi kui lutikad; nõnda vanad ütlevad kavaluse pärast: kui

ütelda kohe, et kurat on ahju taga, siis lapsed ehmuksid liiaks, ja sellepärast öeldaksegi lõngakerad (L)¹⁾.

Üldse on teatud kohad lastele eriti kardetavad: väljas näit. kaev, rand, mets, soonetsid jne., hooneist pelgavad lapsed kõige enam musta ja pimedat reht (vt. § 45, LRU I 73), aga isegi toas on lastel hirmuäratavaid paiku — voodialune, pime nurk ja iseäranis veel ahjutagune, kuhu asetetaksegi siis vallatute laste taltsutamiseks päris kummalisi olevusi, eriti talvel, kus lapsed ei pääse niipalju välja ja peavad veetma pikad pimedad öhtud umbses ja kitsas kambris. Siis seletet lastele ikka, et ahju taga elavat isemoodi rahvas, ahj u t a g u s e d m e h e d = õj-taggist mied, ärgu lapsed tükkigu sinna neid tülitama (Kr). Vanasti ahjutagused olnud ju õige suured ja täiskasvand magand sääl, kuna lapsi peletet säält eemale: vaõ, kus üks s a r v e d e g a tuleb (Pr). Niisama s a r v i l i n e m e e s = sarlimi miez veab lapse kaevu, kui see tükitab rakkele vahtima (Sr). — Selline ebamäärane „sarviline“ juhatab meid aga juba üsna selgesti vana sarviku enda s. t. kuradi mõistele.

Ning nõnda olemegi hoomamatult jõudnud lastehirmutisi jälgides ning päris reaalse külainimese ja ussiga alates kaudu ebamäärasemate lotukübarate, lõngakerade jt. kuni täitsa üliloomulikkude olevusteni, mis õigustavad lastehirmutistegi käsitlelu muude mütoloogiliste mõistete hulgas.

147. Lastehirmutised väärivad erilist tähelepanu aga veel teisegi asjaolu pärast. — Nagu muinasjutud täiskasvanute repertuaarist on siirdund enam-vähem laste kätte, nii muutuvad muistles ajal täiskasvanute loodud ja tõsiselt käsitletud mütoloogilised olevusedki meie ajal ikka enam ja enam ainult lastele seeditavaiks. Ainult lapsed võtavad neid veel tõsiselt või — nagu liivi eidekene kurtis — lapsed usuvad ja kardavad ikka veel külminga ja lotukübaratki, kuna vanad inimesed ei usu ega karda nüüdsel ajal enam ei kuradit, ei jumalat, mitte kedagi enam (L). Nõndaviisi olevus, kes omalajal äratand hirmu või austust vanade eneste man, muutub ajaga vaid lastehirmutiseks ja tema nimi

¹⁾ Üldse kummitust kirjeldetakse meeleldi ümarguse, keerleva ja veerleva kerataolise olevusena. Vt. näit. Eestiski: n ä k k i e h k t o n t i n ä h t u d Puurmanni mõisa all jões — lõngakera joosnud vees (H I 2, 488 (10) < Kursi). Vrdl. ka ö ö e m a (LRU I 40).

on säilund meile mõnikord ainult veel sellisena, kuna teadmatuks jääb nende massi usundilise loomingu nimede hulk, kes pole säilund isegi enam lastehirmutistena mitte.

Huvitav on sellepärast jälgida ka Liivis neid mütoloogilisi olevusi, keda kaldutakse viima üle nii-öelda laste usurepertuaari. — Muidugi hirmutavad nii vanu endid kui ka lapsi enne kõike igasugu kummitused (vt. § 144), iseäranis sageli tarvitet lastehirmutis on eriti veel spook (vt. § 145). Väga iseloomustav on seletus, et lastele näidatakse naljapärast lihtsalt varju ja nimetatakse seda kummituseks: vaat, vaat, näed sääl, vari = ä'n, vaat kui tuleb sulle kallale (L — vt. vastavat kummituse nime-tust § 144). Sageli hirmutat lapsi tondi nimega: oot, oot, küll tont su võtab ära (Pr); kui lapsed küsivad, milline see tont õige on, siis vastatakse: kaks sarve pääs (Sr); tont asuvat ahju taga (Kr). Tondi kõrval öeldavat lastele ka moonutat sõnakuju on't (Kr): on't tuleb ahju tagant, sööb teid ära, kui teie kohe rahu ei jää (Kr).

Kummitusile seltsib kergesti kurat, kes lastehirmutisena omandab mingi mitmepäise koletise välimuse: ärge jumala eest, lapsed, randa minge, — vaat kui tuleb merest kurat kolme pääga ja viib teid ära Saaremaale (L); samuti metsas ja soo-netsis asub üheksapäine kurat ja sööb lapsi (Pr), lõpuks kurat elab isegi toas ahju taga ja tuleb, viib üleannetud lapsed sinna, kisub lõhki (V). Ainult naljaasjana eksisteerib nn. m ä r d i - p ä e v a - k u r a t — kasetohumaskine ja kasukakarvane koletis, keda pisikesed lapsed väga kartnud (Alho, LK 51).

Surnute suurest perest kasutatakse lastehirmutisena päimiselt kül m k i n g a (vt. § 104): kül m k i n g on ahju taga, tuleb välja, va suur hall tekk ümber (L), tal on üksainus suur silm (Sr), härjajalad ja saba (L), — ärgu mingi lapsed sellepärast pimedas edisesse või välja (L, Ii, Sr, Ir — vt. veel § 125). Väga palju kõneldud vanasti ka kummitelevast valgest naisest (välda nai), kes esinend igasugu „viisi pääl“ ja heidutand isegi vanu inimesi (Ir — vt. § 141). Kui videviku aegu lapsed liiaks vallatelnud ja hulland, siis öeldud, et valge noorik = välda jumprouv (Ii) tulevat voodi alt välja; ka vanemad inimesed ise näinuvat, kuis ta tulnud välja ja käind toas hämarikus; teind ta pole midagi, ainult käind, selline hirmutaja (Ii). — Valge naise motiiv juhib meid jällegi ilmsesti kolliteleva surnu juurde tagasi;

ka lätis valge emake = balta mätite on lastehirmutisena kaunis populaarne (vrđl. sel puhul S. 253, LRU III).

Mõnikord kasutetakse laste ohjeldamiseks pikse nime, kuna äikene ju loomulikult lastes õudust äratav: ärge jooske, lap- sed, kodunt kaugele, — vaat kui pikne ei tõuse ja teid podiks- narmaks ei raba (L, V). Mitme haldja puhul oli meil juba varem juttu, kuis need esinevad mõnikord lastehirmutisegi rollis, nagu näit. külma Prants ja Jaan (vt. § 39, LRU I 66), rehetaat (§ 45, LRU I 73), metsaema (§ 53, LRU I 99), lehtedeema (§ 55, LRU I 104), Lääne-Liivis isegi maarja- isa, kes asub ahju taga, ja näkile võrduv maarjaneitsi, kes kisub lapsed vee alla oma kodu (vt. § 78, LRU I 220—221). Peaaegu ainuüksi veel lastehirmutisina eksisteerivad põõsa- ema (vt. § 54, LRU I 104), kaevuema ja jõemees (vt. § 62, LRU I 130). — Ning nõndaviisi siis muistne esivanemate usund muutub ajaga ikka enam ja enam ainult lastemütoloogiaks (vt. sel puhul § 80, LRU I 235).

148. Eelpool käsiteldud mütoloogilised nimed on saand alles ajaga lastehirmutisiks, kuid lastehirmutised iseendast on eksis- teerind ju ka siis, kui need nimed olid veel vanadele endile tõsise austuse või kartuse objektiks. Selliste nimede kõrval ongi päris spetsiaalseid lastehirmutisi, kes on kuulund arva- tavasti alati üleni ja otsani ainult lastemütoloogiasse. Isegi kee- leliselt nad põlvenevad tihti just lastekeelest ja on midagi lallitussõnade taolist, kergesti hääldetavad tibutillukesilegi. Mee- leldi neid lainatakse ka naaberkeeltest, sest võõras sõna iseendast juba mõjub enam. Nõnda mitmed sellised nimetused on levinend väga laiali ja muutund üsna rahvusvaheliseks. Sisuliselt nad on ikka kaunis ebamäärased: neid võib kujutella ja kirjeldada kuis tahte, vastavalt tarvidusele ja oludele igasugu situatsioones eri- juhuseil.

Liivis selliseid spetsiaalseid lastehirmutisi on enne kõike boba (L, Kr) ~ bobi (Pr, V) ~ bob (L) ~ bobo·tš (L), kuna SjäWied (LWb) noteerib veel lõnakuju bobip 'Popanz'¹⁾. See asub ahju taga (L, Pr) või voodi all (V) ja

¹⁾ SjäWied (LWb) kirjutab ka bōb ~ bāb 'altes Weib, puošid b. 'Coquette' < vene баба?

on oma kujult va suur must (Pr) või hall (L, Pr) mees. Ka lāti lapsi hirmutab sama bubis ~ bubulis ~ bobulis 'Popanz, Knecht Ruprecht der Kinder' (ME), kuna Setus taas öeldakse p a b o ~ papo. Kuid see lastehirmutis ei esine mitte ainult Baltikumis, vaid vastavaid sõnakujusid leidub veel paljudes slaavi ja soome-ugri keeltes igasugu kombinatsioones ja väga huvitavais tähendusvarjundeis, mille kohta vt. ligemalt J. Kalina artiklit SUST LII 86 jj.

Teiseks spetsiaalseks lastehirmutiseks liivis on mom (SjWied, LWb; L, Ii, Kr, Pr), ka „emaks“ hüütud = mom-äma (Pr) ja selleläbi osalt isegi haldjaemadele sarnanev, nagu selgub alljärgnevast muistendist. Momm olevat väga vana sõna (L), kuid näikse tänapäev juba ununemas. Vanasti hoiatet lapsi aina, kui need tükkkind välja: momm tuleb (L, Ii, Pr). Ta olevat selline kummitus või kurat (Ii), elutseb pimedas kohas, on selline vana must naine, vanad mustad riided seljas, tal on suur kõver nina, pikad hambad ja sellised pikad küüned nagu kullil (Pr)¹⁾. Momm öeldavat lisaks tühma taipamatu inimese kohta (Kr). Ka lätis esineb müma 'ein dummer, schweigsamer Mensch, der Tölpel, Trödler' ja mūmelis 'der Maulaffe' (ME); Dondangeni lätlased tunnevad lastehirmutist mommel(i)s ~ mummel(i)s. Eestis on Mulgimaa murdeis lastehirmutis m u m m²⁾. — Arvatavasti on siin tegu lainuga saksast, kus alaksa mõme = ülasaksa Muhme, Mummel jne. tõlgitseb lastekeeles algselt lihtsalt ema, kuid on saand ka kolli, eriti maja- või veevaimu, tähenduse³⁾. Liiviski momm esineb mingisuguse hää emakese või abivaimuna järgmises loos.

¹⁾ Välimuse kirjeldus vastab täielikult kuradiema (vt. § 121 ja 122) omale ja tuletab elavalt meelde баба-яра ja Hexe kirjeldusi; ka lätis ragana 'Hexe' esineb ühtlasi lastehirmutisena. Nentigem veel, et pikad hambad ja küüned on omistet Liivis sagedasti ka haldjaile ja nimelt karjaemale (vt. § 50, LRU I 93), metsaemale (§ 53, LRU I 99 ja 100), lehtedeemale (§ 55, LRU I 104) ja järvevaht Suur-Antsule (§ 62, LRU I 131). Vt. ka nati kirjeldusi § 72 (LRU I 198).

²⁾ Eisen, EM I 160; E. Kirj. X (1915) 7. Huvitav on nentida, et mumm ei esine sugugi Saaremaal, kuna harilikult liivi terminoloogial leidub ikka vasteid Saarest, kui pole tegu lāti lainega.

³⁾ Vt. Grimm, DM³ I 457 ja 473; Meyer, Germanische Mythologie 130.

MOMM-EMA KINGITUSED (S. 33)

Kord lapsed mängind liivas, suuri inimesi suvel pole olnud kodus. Lapsed läind tülli, ja sääl korraga tulnud künkast välja selline vana must naine kõvera nina ja pikkade küüntega. Suuremad lapsed joosnud ära ja üksainus pisikene jäänd sinna, kukkond liivasse maha, suu liiva täis, et ei saa nutta kah enam. Siis see vana naine urgitsend oma küüntega liiva suust välja, võtnud lapse sülle, andnud talle kaks sellist hõberuula, kus olnud veel aasad küljes (jutustaja ise polevat näindki selliseid) ja pannud helmeid talle kaela. (Jutustaja ema näind veel neid helmeid, olgugi et sellest loost on mööda juba mitu inimpõlve: üks helmes olnud valge, teine selline punane, iga helmes traadi sees, sõlm vahel.) Ja see vana naine öelnud lapsele: „Ära sina mind karda kunagi! Mina olen mom-äma. Kui sa mind näed, siis tule aga juurde.“

Teisel nädalal kord see laps istund sääl künkal hoopis üksi. Sääl tulnud mom-jema, toond kaks küünla jalga ja ütelnud, et neid tuleb vaja lapse vanema venna puusärgi pääle. Laps viind need koju, ja mõtelge, teisel nädalal vend surnudki ära. — Pr 121.

REFERAT¹⁾

DER VOLKSGLAUBE DER LIVEN

IV. DER TOD UND DIE TOTEN

TERMINOLOGIE (p. 1)

82. Die sich auf das Sterben, den Tod und die Toten beziehende Terminologie. Schon die vielen hier erwähnten sprachlichen Entlehnungen aus dem Lettischen weisen darauf hin, dass der livische Totenglaube unter starkem lettischem Einfluss steht.

DAS PROBLEM DES TODES (p. 3)

83. Die christlichen Vorstellungen vom Sterben: Gott oder der Teufel erhält die Seele (S. 48). Allgemein verbreitet ist die Vorstellung vom Tode als von einem selbständigen Wesen *nōvō* < let. *nāve*), welches durch ein unerklärbares Geräusch den Tod eines Menschen vorherverkündet. Mit der Vorstellung vom Tode ist einerseits die Vorstellung vom Menschendämon, andererseits diejenige vom Pestdämon verschmolzen.

84. Sagen über den Tod: S. 40, 41, 42, 44, 47.

85. Sagen über beobachtete Todesvorzeichen: S. 41², 43, 45, 46.

TOTENBESTATTUNG UND „SEELENZEIT“ (p. 12)

86. Der Leib des Toten ruht bis zur Auferstehung im Grabe, doch die Seele geht während des Läutens der Totenglocke

¹⁾ Von den Sagen sind hier nur diejenigen etwas näher referiert, deren Inhalt in den „Livischen Märchen- und Sagenvarianten“ (FFC 66) nicht speziell wiedergegeben ist; sonst wird hier nur auf die Typennummern dieses Verzeichnisses verwiesen.

in den Himmel ein oder wandert in der Welt herum, und zwar bis zur Bestattung des Leibes, oder 40 Tage lang, oder noch länger, wobei sie zu einem selbständigen Wesen wird, miriń (< let. mirosis) genannt (56).

87. Die früher Verstorbenen kommen jedem Neubeerdigten entgegen und setzen sich manchmal auf den Sarg, welcher dadurch sehr schwer wird. Der Entgegenkommenden gibt es soviel wie Staub, und die Lebenden treten sie oft, insbesondere die im Alter von wenigen Tagen verstorbenen Kinder. Die Toten reiten dem Leichenzuge auf dem Tiere entgegen, welches bei der Beerdigung eines jeden geschlachtet worden ist (S. 70 + US. 70).

88. Der Tote begleitet die Teilnehmer des Leichenzuges bis zum Haustore zurück oder tritt auch mit dem ersten Eintretenden ins Zimmer hinein. Während der Leichenfeier legt man zu jeder Mahlzeit auf das zur Tür gerichtete Ende des Speisetisches für den Toten ein Handtuch, einen leeren Teller und einen Löffel. Auch speist man den Toten schon vor der Beerdigung, während die Leiche sich noch im Hause befindet, doch auf den Friedhof werden Speisen nicht mitgenommen.

89. Sehr populär ist das Motiv des sichtbaren Erscheinens der Toten während der Beerdigung (S. 67—69). Die Toten werden von den am Karfreitag oder in der Christnacht Geborenen gesehen, sowie auch von denen, die an drei Karfreitagen von ihrer Mutter gesäugt worden sind; sogar der am Sonntage während des Gottesdienstes Geborene kann Gespenster sehen. Wenn man von dem für die Leichenfeier gebackenen Brote den ersten Laib auf den Friedhof mitnimmt und ihn unter dem linken Arm hält oder in die Tasche steckt, so sieht man Tote. Wenn man im Sommer auf dem Friedhofe an einem nebligen Morgen vor Sonnenaufgang auf dem Bauche liegt, so sieht man unter dem aufsteigenden Nebel die Toten in den Gräbern genau so, wie sie beerdigt worden sind. Auch die „vieräugigen“ Hunde (d. h. diejenigen, die über den Augen gelbe Flecken haben) sehen Tote.

90. Die Zeit von Michaelis bis Martini wird die Seelenzeit genannt (US. 15²). Während dieser Zeit ist das Meer stürmisch, die Luft schwer, die Natur welk, die Tiere matt und müde, besonders die Pferde, die die Wagen nicht ziehen können, denn die Seelen sitzen oben drauf. Wie die Letten ihre veļu mäte haben, so

besitzen auch die Liven ihre Seelenmutter und ihren Seelenvater, die auch Kinder haben. Während der Seelenzeit hat man in früheren Jahren die Toten jeden Montag Abend mit Brei, Brot, Bier und Milch gespeist. Man erinnert sich auch der Speisung der Toten in der Badstube; s. auch LP VII 280 (1).

DAS LEBEN NACH DEM TODE (p. 22)

91. Die Toten leben im „Jenseits“ (< let. viņa saule) oder unter uns und wissen, sehen, hören alles, was wir treiben. Das Leben nach dem Tode ist die Fortsetzung des irdischen Lebens. Wer in dieser Welt geizig ist, hat im Jenseits keinen Speisetisch. Die Toten backen sich auf dem Friedhofe aus Sand Brot; wenn es stark stürmt, mahlen die Toten Schnee; wenn es beim Sonnenschein regnet, quästen sich die Toten oder die Teufelsmutter prügelt ihre Kinder; wenn es in den Ohren saust, so wollen die Toten, dass man sich ihrer erinnere.

92. In der Christnacht oder Samstagsnacht halten die Toten in der erleuchteten Kirche Gottesdienst mit Gesang (S. 64, 65).

93. Die Ostliven erzählen auch von endlosen Totenzügen und davon, dass die Toten auf einem besonderen Wege nach Ägypten oder „ins Totenmeer“ wandern, wobei der einer solchen Schar in den Weg Geratene lange auf ihr Vorbeiziehen warten muss und dabei bekannten Toten begegnet (S. 71).

94. Besonders oft erscheinen die Toten den Lebenden im Traume (S. 51—54). Wenn der Tote allzusehr beweint wird, erklärt er im Traume, dass sein Grab nass sei; ist sein Lager oder Kleidung nicht in Ordnung, so bittet er dem abzuhelpen. Weiter erzählen die Toten im Traume, wie es ihnen geht, weissagen den Lebenden die Zukunft und raten ihnen, zur Nacht den Schlitten umzukehren oder dem Neugeborenen den Namen seines Vaters zu geben. Die toten Mütter laden im Traume ihre Kinder zum Totenfeste auf den Friedhof und lassen für sie auf dem Grabe Geschenke zurück. Ein eifersüchtiger Jüngling ermordet seinen Rivalen, dieser lässt seine Geliebte zum Weihnachtsabend ein gutes Essen bereiten und erscheint mit anderen Toten zum Abendessen, eine blutige Wunde am Kopfe; jetzt wird der Mord ruchbar und der Mörder erhängt sich.

FRIEDENSSTÖRUNGEN VON SEITEN DER LEBENDEN

(p. 35)

95. Wenn der Toten Ruhe gestört wird, so reagieren sie darauf aktiv, bis alles wieder gutgemacht ist (S. 59, 63). Wer dem an den Strand gespülten Leichnam Ring oder Stiefel raubt, muss z. B. den abgeschnittenen Fuss samt dem Stiefel auf den Kirchhof tragen und dort begraben. Die Ausgrabungen alter Grabstätten durch Anthropologen und Archäologen haben die Liven in Zorn und Aufregung versetzt, und es wird erzählt, dass die ausgegrabenen und im Klein-Irbenschen Krüge in Kasten untergebrachten Gebeine in der Nacht gespuht haben, so dass ein jüdischer Hausierer vor Angst aus dem Krüge davongelaufen ist.

96. Sagen Nr. 60-62.

AUSSERGEWÖHNLICHE TOTE (p. 42)

97. Bei den Liven ist das Motiv des Spukens und „Heimgehens“ der Toten nicht so stark entwickelt wie z. B. bei den Esten. Die Toten als Spuk sind bei den Liven durch den Teufel verdrängt worden. Auch Schutzmittel gegen das Spuken sind sehr wenig bekannt: während des Waschens der Leiche wird an der Stelle, wohin das Wasser gespritzt ist, ein Nagel in den Fussboden geschlagen; auf die Brust der Leiche legt man ein kleines aus rotem Faden gemachtes Kreuz; auch aufs Grab schneidet oder legt man Kreuze, falls der Tote umzugehen anfängt. Wenn es nachts jemandem vorkommt, als ob ihn jemand begleite, so denkt man an seine toten Verwandten oder betet das Vaterunser rückwärts; wenn man am Körper Frösteln spürt, so ist ein Toter in der Nähe und man schlägt ein Kreuz; fühlt man in den Schultern Druck, so drückt einen ein Selbstmörder oder sonst ein „Teufelsgeist“. Die bösen Toten, welche spuken, haben auch ihren Oberen. Um Mitternacht erscheinen die Toten auf dem Wege, daher wird auch die Mitternacht die Spukstunde genannt; am Kreuzwege kehren die Toten wieder um.

98. Nach dem Tode spuken die Zauberer (S. 49); Selbstmörder, Ermordete oder sonst vorzeitig Umgekommene wandern herum bis zu der ihnen von Gott bestimmten Todesstunde, die Unbeerdigten — bis sie beerdigt sind (S. 55).

99. Es spuken auch ungetaufte Tote oder von ihren Müttern umgebrachte uneheliche Kinder, die nachts im Walde weinen und heulen, bis man sie beerdigt hat oder bis zu der ihnen von Gott bestimmten Todesstunde (S. 57, 58).

V. DER KALTSCHUH

DER KALTSCHUH BEI DEN LIVEN (p. 52)

100. Wenn man in der Dunkelheit etwas Befremdendes, Böses oder Kaltes in der Nähe fühlt, wenn man im Walde Stöhnen, Schreien oder Kindergeweine hört, wenn in der Einsamkeit etwas Unerklärliches passiert, so sagt man bei den Liven, das habe der Kaltschuh verursacht. „Kaltschuh“ (kälma-känga) sagt man nur im Westlivischen, während das betreffende Wort im Ostlivischen infolge einer rein sprachlichen Entwicklung zu „Zehnschuhigen“ (kim-kängäli) geworden ist.

101. Kaltschuhe werden manchmal die Maskierten genannt, die Unarten treiben und andere Leute erschrecken. Weiter behauptet man, Kaltschuhe seien böse Leute, Zauberer oder Verzauberte, Halbmenschen-Halbtiere, die von den Affen abstammen, oder auch grässliche, böse wilde Tiere. Besonders in der Christnacht und in der Silvesternacht lieben sie umherzuschwärmen.

102. Da man den Kaltschuh für einen Zauberer hält, so wird er auch mit anderen Arten von Zauberern identifiziert und man sagt, er sei dasselbe wie der Alp, „võl“, der Wirbelwind und (besonders häufig) der Werwolf (s. S. 162). Der Mensch kann sich in einen Kaltschuh verwandeln, indem er sich mit einer gewissen Salbe den Kopf und die Füße einreibt (vgl. S. 156).

103. Die Vorstellung vom Kaltschuh verschmilzt manchmal sogar mit den Vorstellungen von den „Hundeschnauzen“ (d. h. Hundsköpfen), von den Vampiren und den Parteigängern.

104. Endlich ist der Kaltschuh zur Benennung von allerlei Spuk, Schreckgestalten und Wauwaus geworden, sogar mit dem Teufel selbst wird er identifiziert. Summa summarum: der Kaltschuh hat sich bei den Liven zu einem universalen mythologischen Begriff erweitert, der alles mögliche enthält und alles mögliche

bedeutet. Man identifiziert ihn manchmal noch mit dem Wald-dämon.

105. Ursprünglich scheinen jedoch die Kaltschuhe die Toten zu sein: sie sind fleischlose Geister, graue Menschenschatten und kalt, so dass bei ihrem Vorbeigehen den Lebenden ein Frösteln überläuft; als Geister können sie die Türen nicht öffnen und als Körperlose essen sie nicht. Weiter erklärt man direkt, die Kaltschuhe seien allerlei aussergewöhnliche Tote: verfluchte Menschen und Zauberer, unbeerdigt und ungetauft Verstorbene oder von ihren Müttern erwürgte uneheliche Kinder, die im Walde heulen und seufzen. Dazu, dass es Kinder sind, passt auch der Umstand, dass häufig ihre Kleinheit betont wird. Schutzmittel gegen die Kaltschuhe sind das Kreuz, der Kreuzweg und überhaupt Sachen, die irgendwie Kreuzgestalt haben, wie auch die Anrufung des Himmelsvaters. So verfolgen einmal die Kaltschuhe einen Reiter, der sich auf eine Brücke rettet (deren Balken Kreuze bilden), der hintere Teil des Pferdes wird aber von den Kaltschuhen zerrissen (S. 73^o). Dass die Kaltschuhe ursprünglich Tote gewesen sind, geht auch aus ihrem Tanzen hervor, das dem bekannten Totentanze entspricht.

106. Wie die Toten bei den Ostliven auf dem „Seelenwege“ nach Ägypten wandern, so laufen auch bei den Westliven die Kaltschuhe als unabsehbare Knabenschar auf ihrem eigenen Wege einher, wollen einen ihnen in den Weg geratenen Mann zertreten, dieser muss zwei Stunden auf ihr Vorüberziehen warten und erkrankt nachher (S. 72). Einst merken zwei Mädchen ihr Nahen und können noch rechtzeitig vom Wege hinter einen Zaun springen (S. 73^o). Ein andres Mal belauscht ein Mann den Tanz der Kaltschuhe, bis einer von den Tanzenden ruft, man könne den Mann auch mitnehmen; der Mann läuft davon und erkrankt (S. 73^o).

DER KALTSCHUH BEI DEN ESTEN (p. 65)

107. Bei den Esten ist der Kaltschuh auf den Inseln bekannt. Er ist bisher erwähnt worden von Luce, Holzmayer, Wiedemann, Hurt, Mustonen, Eisen und Varonen.

108. Auch in Eesti wird der Kaltschuh für einen lebenden Zauberer gehalten, den man aber tot findet, nachdem die Wölfe den Kaltschuh zerrissen haben. Weiter wird der Kaltschuh mit

dem Wirbelwinde und dem Hexenschuss identifiziert. Manchmal nennt man den Kaltschuh auch einfach Geist, böser Geist oder Waldgeist; er ähnelt dem Spuke, der im Walde jodelt, er kommt den ihm antwortenden Hirten entgegen und weist ihnen den Weg zum verlaufenen Vieh. Er wird von dem Blitz verfolgt. Weiter wird der Kaltschuh auch für einen Satansengel oder sogar für den Teufel selbst gehalten. Er ringt mit einem Manne, welcher dann erkrankt und stirbt. Selbst das Jephthamotiv wird mit dem Kaltschuh in Verbindung gesetzt.

109. Das Aussehen und das Auftreten des Kaltschuhs wird sehr verschieden beschrieben, wobei folgende Züge besonders auffallen: das auf einem Beine Hüpfen, die sonderbaren Spuren, das weisse Laken und überhaupt die weisse Gestalt. Diese Züge erinnern stark an den estnischen „Heimgänger“ (Wiedergänger), und ursprünglich scheint der Kaltschuh auf den Inseln einfach eine lokale Benennung des Heimgängers gewesen zu sein. Zu Kaltschuhen werden nach dem Tode böse Menschen, Zauberer, Selbstmörder, die weder von der Hölle noch vom Himmel aufgenommen werden und daher auf dieser Welt umherwandern müssen. Als Schutzmittel gegen sie dient das Nennen des Kaltschuhs mit seinem Namen, eine silberne Kugel oder das Zerschneiden des Schuhriemens. Wie der Heimgänger, so wird auch der Kaltschuh manchmal ins Grab gebannt.

110. Allgemein verbreitet ist die Meinung, dass der mit dem Kaltschuh zusammengetroffene Mensch erkrankt und manchmal sogar stirbt. Von den von ihm verursachten Krankheiten werden erwähnt Kopfweg, Knochenschmerzen, Schlag und Wechselstieber. Dem Kranken gibt man Tee von Frauenschuhblüten — diese Blume heisst auf den Inseln geradezu Kaltschuh. Es erkrankt gewöhnlich auch derjenige, der auf den Weg oder die Spuren eines Kaltschuhs geraten ist, oder auf den des Kaltschuhs Schatten gefallen ist, oder den der heisse oder kalte Luftstrom getroffen hat, der vom Kaltschuh ausgeht. Ausserdem verirrt sich der auf den Weg oder die Spuren des Kaltschuhs Geratene selbst in der ihm bekanntesten Gegend.

DER KALTSCHUH UND DIE WÖLFE (p. 82)

111. Der estnische Kaltschuh wird erlöst, wenn ihn der Blitz oder eine silberne Kugel trifft oder der Wolf ihn auffrisst,

und zwar ein-, drei- oder neunmal. Der Kaltschuh fürchtet sich dermassen vor dem Wolfe, dass ihn selbst der Ruf „Wölfe kommen!“ oder die Verwünschung: „Dem Wolfe!“ zum Fliehen bringen. Bekannt ist die Sage von der Flucht des Kaltschuhs in die Scheune auf den Hahnenbalken, wo er oben sitzend die Wölfe mit seinen Füßen neckt, bis ihn der im Heu liegende Mann hinunterstösst.

112. Auch bei den Liven werden die Kaltschuhe von Wölfen überfallen, häufiger aber von Werwölfen (S. 74—76).

113. Das Verfolgen der Kaltschuhe durch die Wölfe ist ein endgültiges Beweis dafür, dass die Kaltschuhe ursprünglich nur aussergewöhnliche Tote gewesen sind. Genau ebensolche Sagen gibt es in ganz Eesti über das Verhältnis der Heimgänger zu den Wölfen, wobei folgende Motive vorkommen: das Übersiedeln an einen anderen Wohnort und das Benachrichtigen der Frau des Heimgängers, die Unterhaltung der Heimgänger untereinander und die Flucht auf den Holzstapel, das Besuchen des eigenen Hauses, das dem Pferde des am Friedhofe vorbeifahrenden Mannes an die Nase Springen, das Ringen mit einem dem Heimgänger begegnenden Manne, das auf die Fuhre Klettern, das im Fährboot über den Fluss Rudern, das Hinauswerfen des Heus aus der Scheune (beim Bewachen des vergrabenen Schatzes), das Umwerfen der Wagen der im Krüge übernachtenden Reisenden etc. — Von dem von den Wölfen zerrissenen Heimgänger bleiben oft nur einige Kleidungsstücke zurück. Bisweilen treten in der Rolle der Wölfe Hunde auf. In ganz Eesti bekannt ist die Verwünschung, den Heimgänger solle der Wolf holen, welches Motiv in 18 Aufzeichnungen angeführt wird. Manchmal wird statt des Wolfes der heilige Georg zu Hilfe gerufen.

114. In verschiedenen Sagen treten bald Heimgänger, bald Teufel in ein und derselben Rolle auf. In solchen Sagen wird oft auch einfach ein unbestimmter „Geist“, „Schatten“ oder „Jemand“ erwähnt, was die Verwechslung natürlich besonders leicht macht. Um dies zu illustrieren, werden ein paar Beispiele angeführt, wo der Teufel oder der Tote sich vor den Wölfen auf die Fuhre flüchtet, wodurch letztere sehr schwer wird, oder er versteckt sich irgendwo, oder er lässt sich im Walde beim Feuer von einem

Manne einen Bratspiess schneiden (um ihn selbst damit zu braten). Zum Schluss wird in 35 Varianten die Sage über das mit den Füssen Necken abgedruckt, von welcher die Normalform in Eesti folgendermassen lautet: irgendein Mann schläft oder lauert in der Scheune, wohin sich der Tote oder der Teufel vor den Wölfen flüchtet; der Flüchtling neckt von oben die Wölfe, indem er ihnen bald das eine, bald das andere Bein hinhält und dazu ruft: „Ärr, Hündchen, ein Bein, ärr, Hündchen, das andere Bein, ich gebe dem Hündchen keins von den Beinen — beide Beine sind meine eigenen!“ Im Heu hört er ein Rascheln, meint, es sei eine Katze oder eine Maus, und droht ihr das Genick zu brechen (oft droht er dem Mann selbst so); der Mann stösst den Spuk mit der Heugabel hinunter zu den Wölfen; beim Fallen ruft der Spuk, hätte er das vorher gewusst, so hätte er den Mann schon früher gefressen; vom Spuke bleiben nachher nur noch Kleiderfetzen, blauer Rauch, ein paar Tropfen Wasser, weisser Schaum oder Dreck übrig. In dieser Sage treten oft noch verschiedene Nebenmotive auf.

DIE ENTSTEHUNG DES BEGRIFFES „KALTSCHUH“ UND SEINES INHALTS (p. 129)

115. Das Schicksal eines Menschen, der ein ungewöhnliches Leben geführt hat oder eines aussergewöhnlichen Todes gestorben ist, wird auch nach dem Tode als ungewöhnlich geschildert. Von dieser ideologischen Basis aus hat sich eine Menge übernatürlicher Wesen entwickelt. In Eesti kennt man mehrere lokale dialektische Benennungen für aussergewöhnliche Tote neben dem allgemeinestnischen „Heimgänger“. Eine solche lokale Benennung, die auf den Inseln gebräuchlich ist, ist auch der Kaltschuh. Diese Bezeichnung erklärt sich durch den Vergleich mit in den anderen Dialekten vorkommenden Ausdrücken wie Grabfuss, Scharrfuss, Kaltfuss, Totenschuh etc.

116. Die Benennung „Zehnschuhiger“ im Ostlivischen ist das Resultat eines rein lautlichen Vorgangs, der auch inhaltlich verschiedene volksetymologische Erklärungen hervorgerufen hat.

117. Inhaltlich hat sich der Kaltschuh aus dem Toten zum Teufel und Spuk entwickelt, bei den Liven sogar zu einem Wau-

wau. Andererseits hat das veränderliche Aussehen des Toten den Kaltschuh verschiedenen phantastischen Ungeheuern genähert, was bei den Liven besonders noch durch den obenerwähnten lautlichen Vorgang (Kaltschuh > Zehnschuhiger) erleichtert worden ist. Ein drittes interessantes ideologisches Moment ist die Übertragung des Begriffs Kaltschuh von dem Toten auf den Lebenden — als Bezeichnung des Zauberers und seiner Verwandlungen, wobei der Kaltschuh in Eesti sogar die Bedeutung „Hexenschuss“ erhalten hat. Die Vorstellung von den Pfaden und Spuren des Kaltschuhs, wie auch vom Erkranken oder Verirren der Menschen, die darauf geraten sind, ähnelt den entsprechenden germanischen und slavischen Vorstellungen.

118. Verschiedene mit dem Kaltschuh verknüpfte Motive bei den Liven und Esten lassen einen starken germanischen Einfluss vermuten: in der germanischen Totenmythologie spielen die Schuhe eine gewisse Rolle („Totenschuh“, anord. *helskó*); das Tanzen der Kaltschuhe wie auch überhaupt der Toten im Baltikum stammt sicher aus der germanischen Überlieferung; die Wolfsagen erinnern an den germanischen Fenriswolf, der die Seelen verschlingt, und an die Wölfe (resp. Hunde) Odins (vgl. auch das schwedische Sprichwort „ohne die Wölfe wäre die Welt voller Trolle“ und den Fluch „fahre zum Wolfe!“). Einen besonders deutlichen germanischen Charakter tragen die massenhaften Wanderungen der Toten und Kaltschuhe bei den Liven, was bis in gewisse Einzelheiten dem germanischen wütenden oder wilden Heere und dem Totenzuge entspricht. Scheinbar hat der Kaltschuh ursprünglich einen unglücklich Umgekommenen (besonders ein Kind) bezeichnet und hat sich unter starkem germanischem Einfluss entwickelt, wobei die Hauptmomente den Charakter der katholischen Zeit aufweisen.

119. Auf dem estnischen Festlande ist der Ausdruck „Kaltschuh“ vor der dominierenden Bezeichnung „Heimgänger“ zurückgetreten, obwohl die entsprechenden Motive auch auf dem Festlande bekannt sind. Bei den Liven aber ist die Benennung „Kaltschuh“, alias „Zehnschuhiger“, sehr gebräuchlich und sozusagen zu einem „Modeworte“ geworden, wobei die Vorstellung „Kaltschuh“ verschiedene andere Vorstellungen in sich aufgenommen und sich zu einem Universalbegriff erweitert hat.

VI. DER TEUFEL

DIE BENENNUNGEN DES TEUFELS UND SEINE PERSON (p. 149)

119. Die livische Benennung kure und die damit in Verbindung stehenden Wortzusammensetzungen, Redewendungen und Schimpfwörter.

120. Die Euphemismen und bildlichen Benennungen des Teufels im Livischen: äbjöva 'Unhold', neškist gara 'der unreine Geist', ti'g 'der Böse', ruja 'der Kranke', musta (miez) 'der Schwarze (Mann)', o'gi miez 'der graue Mann', sārīki 'der Gehörnte', toñt 'der Kobold', bobo-tš 'der Wauwau', okš 'der Bär', vjedikšiji 'der Irreführer', mōtsali 'der Wilde', mōtsa-miez 'der Waldmann', vana (miez) 'der Alte (Mann)', nuoř-izand 'der junge Herr'.

121. Der Sturz des Teufels vom Himmel (US. 15). Der Teufel als Luzifer, Satan, Höllenwirt. Die Teufel haben einen König, Kaiser, Befehlshaber, Oberen oder Häuptling, man erzählt sogar vom Teufelsvater und der Teufelsmutter, welche letztere wohl aus der Märchenüberlieferung stammt. Man kennt auch Teufelskinder, -knaben und -mädchen oder -töchter. Endlich unterscheidet man sogar besondere Teufelskategorien, z. B. Geldteufel, Wasser- oder Meerteufel usw.

122. Der Teufel ist im allgemeinen behaart und schwarz, zuweilen auch rot. Er hat Tierbeine, Pferdehufe, eine krumme Nase, lange Nägel, grässliche Hauer, Hörner, einen Schwanz und einen Ziegenbart (S. 81). Er kann sich in jedes beliebige Wesen verwandeln. Gewöhnlich erscheint er als Mensch, zuweilen aber auch als Windstoss, Hund, Katze, Widder, Bär etc. (S. 85, 84).

123. Mit dem Teufel in Zusammenhang stehender Aberglaube, Sitten und Meinungen (S. 82).

DAS AUFTRETEN DES TEUFELS (p. 160)

124. Die boshafte Tätigkeit des Teufels ist so umfangreich, dass man ihn schon a priori eines jeden Unfalls beschuldigt (S. 122). Die Hauptwirkungszeit des Teufels ist die Nacht bis zum Hahnenschrei. Sein Hauptziel ist die Erbeutung von Menschen-

seelen, wozu er sich verschiedene Hilfsmittel ausgedacht hat (S. 105, US. 52, 55, 120, 54, S. 110, 111, 113, 112, 114, 91, Mt. 826', S. 121, 120).

125. Als Handlanger des Teufels treten hauptsächlich die Zauberer auf, aber auch Pfarrer, Barone, Fronvögte und Schmiede (S. 126, 118, 117).

126. Doch auch als Gegner des Teufels kommen oft Pfarrer und Schmiede vor (S. 96, 98, 101).

127. Magische Schutzmittel und Kunstgriffe gegen den Teufel: Hahnenschrei, silberne Kugel, Ebereschenzweige, Bohrloch, doppelte Zahnreihen im Munde, das Nennen des Teufels beim Namen, die Anrufung Gottes, Jesu oder des Blitzes und das Zeichen des Kreuzes (S. 83, 90, 124, 97, 123, 95).

128. Die Sage von der Stieftochter mit den Tieren in der Badstube und ihre drei Redaktionen: Ankleide-, Tiergeschrei- und Freierredaktion (S. 128).

129. Der Teufel stiehlt die Neugeborenen und tauscht sie gegen seine eigenen Kinder aus. Schutzmittel dagegen: das Zeichen des Kreuzes, Kerzenlicht, eine Bibel nachts in der Wiege des Kindes, Beräuchern. Die Windeln des Kindes dürfen während der ersten sechs Wochen nicht hinausgebracht werden; selbst das Fenster wird in Anwesenheit des Kindes nicht geöffnet. Auf das Niesen des Kindes soll man mit einem „Hilf Gott!“ antworten (S. 109). Ist das Kind „verwünscht“ (d. h. ein Wechselbalg), so muss es mit Ebereschenruten geprügelt und in der Badstube an drei Donnerstagsabenden gewogen werden. Der Teufel macht ein Kind aus einem Besen (S. 108). Der Teufel vertauscht das Kind: das Teufelskind isst nicht oder kennt die Katze nicht (S. 106). Kindervertauschung durch die vö'l, d. h. Hexe (S. 107).

130. Viele Teufelssagen tragen einen lustigen Schwankcharakter und der Teufel erinnert darin manchmal sogar an die Schildbürger (S. 102, 89, S. 99 + Mt. 804* + 1274' + US. 51, S. 100, US. 127).

DER TEUFEL IN DER RÖLLE DES SPUKS UND DER DÄMONEN (p. 189)

131. Oft tritt der Teufel als ein Unbekannter auf und man trifft ihn ganz zufällig — in solchem Falle nähert sich die Vor-

stellung vom Teufel derjenigen vom Spuk. Die Sage von der Hochzeit der erhängten Hexe und ihre drei Redaktionen: die Spielmanns-, Brautwerber- und Vagabundenredaktion (S. 115). Die in Pferde verwandelten Barone (S. 116). Das Trugbild des Teufelspferdes (S. 119 und 114). Die Tabaksdose des Teufels (S. 93).

132. Der spukende Teufel wird als „Schneestöberer“ sogar mit den Dämonen verwechselt: der betrunkene Mann versucht auf dem schneeverwehten Wege zu fahren und wird dafür von einem fremden Manne durchgeprügelt, welcher sich darüber ärgert, dass der Mann ihm seinen Weg verdorben hat (S. 39³).

133. Zwei Peter werden durch den Teufel genarrt und geplagt (S. 88 + 97 + 266 + US. 59). Die Sage von der unheimlich raschen Fahrt und ihre drei Redaktionen: das Berühren des Kirchturms, das Reiten auf dem Baumstumpf und das unerklärliche Verbleiben am selben Ort (S. 114). Die Sage davon, wie der Teufel einen Mann ertränken will, und ihre beiden Redaktionen: einem Schlummernden wird Geld angeboten oder ein Mann geht aus dem Krüge nach Hause (S. 88).

134. Auch in der Rolle des Irreführers tritt der Teufel auf; dementsprechend trägt der Teufel im Livischen manchmal sogar den Namen vjedikšiji 'Irreführer'. Oft wird man durch ein rätselhaftes Geklingel oder Jodeln im Walde irregeführt (S. 87). Die Verirrten kleiden sich um, indem sie ihre Kleidung oder ihr Hemd umwenden und so anziehen (S. 86). Auch derjenige verirrt sich, der auf die Pfade oder den Weg des Teufels gerät. Beim Verirren sind verschiedene magische Kunstgriffe gebräuchlich. — Das Motiv des Verirrrens zeigt deutlich, dass unter dem Einfluss des Christentums die Walddämonen zu Teufeln geworden sind, wie dies sich auch in der Teufelsterminologie der ostseefinnischen Sprachen widerspiegelt.

RIESEN- UND FETISCHELEMENTE IM TEUFEL (p. 209)

135. Nach germanischem Beispiel hat auch der livische Teufel viele Züge dem Riesen entlehnt (S. 93, 92, 104 + 273).

136. Für die Vorstellung vom Fetisch (worunter ich hier einen in Dienst genommenen oder aus wertlosem Material angefertigten und dann belebten schätzebringenden Kobold verstehe)

existiert im Livischen kein selbständiger terminus technicus, sondern diese Vorstellung ist bei den Liven mit denjenigen von den Haus-, Riegen- und Felddämonen (s. § 44, 45 und 48, LRU I), von der milchsaugenden und nachts als Feuerstreifen herumfliegenden Hexe (võ'l genannt) und von dem Teufel verschmolzen. Eine Kompromissgestalt von Fetisch und Teufel erscheint in S. 142 und 127, während die von Ösel stammende reinere Gestalt des Fetischs in S. 158 vorkommt. Sehr verbreitet ist die Sage vom Kaufen des Teufels in einem Kästchen (S. 159 + Mt. 1175 + 1178' + 1180 + 1183').

DIE QUELLEN DES TEUFELSBEGRIFFS UND DER TEUFELSNAMEN BEI DEN LIVEN UND ESTEN (p. 224)

137. Der Teufel ist erst mit dem Christentum ins Baltikum importiert worden und trägt einen stark ausgeprägten germanischen Charakter. Der Begriffsinhalt des livischen Wortes kure ist im allgemeinen folgender: 1) die offiziell-christliche Verkörperung des Bösen, wie sie von der Bibel, der Kirche und allen möglichen Predigten sowohl mündlich als schriftlich geschildert wird; 2) der Teufel der hauptsächlich in katholischer Zeit entstandenen Legenden und Sagen, der aus verschiedenen Quellen entsprungene Ursprungssagen und überhaupt des Zaubers und der Magie; 3) der Drache der internationalen Märchen, der übernatürliche Gegner des Märchenhelden, der dumme Herr des schlaunen Hans, der Teufel der Schwänke, der sogar an die Schildbürger erinnert; 4) der aus der germanischen Welt entlehnte Riese; 5) der in Dienst genommene oder aus Fetzen angefertigte „Teufel“ (vgl. § 136); 6) der geldhütende Geist, der sonst ursprünglich nicht selten ein Toter ist; 7) das Substitut von Trugbildern, Gespenstern, Spuk und dadurch mittelbar auch von Toten; 8) der Nachkomme der Dämonen, besonders der Walddämonen; 9) einfach ein Schelt-, Schimpf- und Verwünschungswort.

138. Etymologisch ist das livische kure mit dem estnischen kurat zu verbinden, welchem man viele unkritische Erklärungen gegeben hat (< Kuhrad oder skratt oder curatus oder чортъ etc.), wobei man nur zwei Etymologien ernster nehmen kann: kurat komme vom Stamme kura 'link' (Ahrens, Hurt, Reiman) oder kurja 'böse' (Kettunen, Saareste). Die letztere Hypothese erscheint jedoch in lautlicher Hinsicht schwer glaublich, obgleich

sie inhaltlich sehr gut passt und obgleich der Stamm *kurja* im Estnischen verschiedentlich zur Bezeichnung des Teufels verwendet wird. Trotzdem führt uns das unpalatalisierte *r* im Worte *kurat* und die Parallelförmigkeiten *kurask*, *kuramus* wie auch die entsprechenden Wörter im Kreewingischen, Finnischen und Lappischen zu dem Stamme *kura*.

139. Schon N. Anderson ¹⁾ vereinigt zu einer Wortfamilie

1) finn. *kura* 'Unflath, Koth, Schlamm, Dreck', estn. *kura* 'Bodensatz' und 2) finn.-estn.-liv.-lapp. *kura* 'link'. — Diese Zusammenstellung ist wahrscheinlich sowohl lautlich als auch inhaltlich richtig. Von hier aus ist auch die Entstehung der Benennung *kurat* erklärlich: das physische Unreinheit oder Schmutz bezeichnende Wort ist auch auf ethischen Schmutz oder Unreinheit übertragen worden. Das Prinzip des Reinen und Unreinen spielt im Volksglauben der finnischen Stämme eine grosse Rolle, so dass man auch den Teufel vor allem als ein schmutziges, unreines Wesen bezeichnet hat. Zur Illustration derselben Ideologie werden aus den ostseefinnischen Sprachen viele Beispiele angeführt.

140. In Eesti hat keine mythologische Gestalt so viele Benennungen wie der Teufel; durch diese verschiedenen Namen sollen seine verderbliche Tätigkeit, seine negativen Eigenschaften, sein Äusseres oder sein Aufenthaltsort ausgedrückt werden — ganz abgesehen von den vielen anderen der Volksphantasie entsprungenen euphemistischen Pseudonymen des Teufels, von den durch die örtlichen Verhältnisse und die kulturgeschichtliche Atmosphäre bedingten Metaphern, von den Namen der anderen mit dem Teufel verschmolzenen mythologischen Wesen und von den direkt der Bibel und der Kirche entlehnten Fremdwörtern. Die Mehrzahl der Benennungen des Teufels ist ziemlich internationaler Natur und ist ins Baltikum eingewandert einfach als Übersetzungslehnwörter aus den Sprachen jener Völker, von denen wir das Christentum empfangen haben. Die ersten Verkündiger des Christentums im Baltikum sind bekanntlich die Russen gewesen, und scheinbar ist das estnische *kurat* und das livische *kure* einfach dem russischen нечистый, нечестный etc. nachgebildet worden, gerade im Sinne von „unreines Wesen“. Das Wort *kurat* ist wahrscheinlich im südostnischen Dialektgebiet entstanden und hat

¹⁾ Studien zur vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen sprachen von Nicolai Anderson, Verhandlungen der GEG IX 360—364.

sich dann als Ausdruck der offiziellen Kirchensprache über ganz Eesti verbreitet.

VII. SPUK

DAS ENTSTEHEN VON SPUK (p. 242)

141. Ein jedes unerklärliche Ding oder Erscheinung erschreckt oder erregt, die Angst schafft Gespenster, die oftmals auf ganz natürlichen Ursachen beruhen: im ersten Schreck hält man das Schnapsfass für den „Meerteufel“, den Ochsen für die spukende „weisse Frau“, die Radreifen und die Ofenkrücke für den Teufel oder man erschlägt die Kälber, weil man sie für Gespenster hält (S. 79). Oft täuscht man den anderen Menschen zum blossen Spass Gespenster vor (S. 78).

142. In der Praxis aber bleiben die realen Ursachen der Gespenster meistens unerklärbar, und dann bleibt auch im Ernst der Eindruck eines Spuks zurück (S. 80, 81 C und D).

143. Bei den heutigen Liven hält man das spukende Gespenst gewöhnlich für den Teufel oder sonst für einen bösen Geist, oft auch für einen Toten oder einen Kaltschuh, manchmal für einen Alp oder Geldgeist. Daneben gibt es aber auch einen selbständigen Begriff „Spuk“, der durch verschiedene Bezeichnungen ausgedrückt wird.

DIE BENENNUNGEN DER GESPENSTER (p. 248)

144. Die Verba, die das Spuken bezeichnen. Die Benennungen der Gespenster: irmtiji 'Erschrecker', ädagtiji 'Ängstiger', irmatõks 'Scheuche'; aus dem Estnischen entlehnt ist das Wort toñt' (< schwed. tomte), ungewissen Ursprungs ist kãm, aus dem Lettischen stammen ä'nõz < let. ēna 'der Schatten', õ'mõz ~ õmõkõl < let. āmeglis 'das Gespenst' und budil' < let. budēlis 'ein Popanz'. Interessant ist die Benennung ārm, let. erms, die etymologisch auf arimos (also „Affe“) zurückgeht.

145. Der gewöhnlichste und allgemeinste Ausdruck für „Gespenst“ ist spuk = let. spok< mnd. spōk. Mit diesem Wort bezeichnet man oft auch den Teufel, Tote, Kaltschuhe, Geldgeister, sogar Dämonen und Zauberer, manchmal auch den Alp. Spuk tritt in allen möglichen Gestalten an allen möglichen Orten auf. Der spuk ist schwarz oder weiss, manchmal wie ein Mensch gestaltet, manchmal wie ein Tier, einmal ohne Kopf, ein anderes Mal

ohne Fuss; am häufigsten tritt er in Wäldern auf, in der Nähe des Kirchhofs oder an sonstigen besonderen Orten.

WAUWAUGESTALTEN (p. 252)

146. Um die Kinder zurückzuhalten, versucht man die abstrakten Verbote „geh nicht hin“ und „tu es nicht“ bildlicher und lebendiger zu machen, indem man ihnen von Wesen erzählt, die im Kinde ein Angstgefühl erregen. Das Kind wird durch alles Fremde und Unbekannte, Böse und Schreckliche, Ungewöhnliche und Sonderbare, Übernatürliche und Unheimliche in Angst versetzt. Auf der Grundlage dieser Psychologie ist eine Menge Wauwaugestalten entstanden, von denen bei den Liven folgende vorkommen: kila(li) 'Gast(mensch)', kila-āma 'Gastmutter', kila-tōī 'Gastvater', kila Jōkō 'Gastjakob', kila Matš 'Gastmatthias', Nabag Mafi 'die arme Marie' (= eine dummerhafte Bettlerin), vagar 'der Vogt', munad-iediji 'der Eierschneider' (also Kastrierer), loť(š)a-kibar 'der Schlapphut', tippör-mitš 'die Zipfelmütze', punni-bikšaz 'der Rothose'. Die Kinder werden mit folgenden Tieren geschreckt: mit dem „Wilden“, der Schlange (euphemistisch auch „Langwurm“ genannt), dem Wolfe (wobei der Wolf mit dem estnischen Worte uñt bezeichnet wird), mit dem Bären, dem Seepferde und dem goldenen „Glanzfisch“. Über nat' und sūr-al' s. § 72 und 73 (LRU I). In der Dämmerstunde kommen hinter dem Ofen und unter dem Bette Garnknäuel hervor, auch „Ofenmänner“ oder ein Mann mit Hörnern, dessen Benennung auf den Teufel hindeutet.

147. Die Kinder werden auch mit folgenden mythologischen Wesen geschreckt: Gespenster (besonders spuok, dān, toñt (~ oñt), Teufel, Kaltschuhe, „weisse Frau“ oder „weisse Jungfrau“ (wahrscheinlich als Tote gedacht), Donner, Frostfranz oder -johann, Riegevvater, Waldmutter, Laubmutter, Glücksmutter und selbst Marienvater und Marienjungfrauen. Nur noch als Wauwaugestalten existieren heutzutage der Flussmann, die Brunnenmutter und die Buschmutter.

148. Speziell in der Rolle des Wauwaus treten noch zwei Wesen auf: bobi ~ bob(a) ~ bobo'tš (vgl. let. bubulis) und momm (vgl. Muhme, Mummel, mnd. mōme, estn. mum). Die letztere ist eine alte schwarze Frau mit krummer Nase und langen Nägeln (S. 33).

LISA

KÜLMKING KÄRLAS

Kirjanik J. Mändmetsa mälestusi külmkingast Saaremaal, Kärla vallas
Pai külas umbes 1880. aastate ümber

Kujult: Kindlat kuju külmkingal ei olnud. Küll aga nähti teda veereva kera kujuliselt, aga missuguse värviga, selle kohta puudusid teadmised. Kõneldi mustast, kõneldi ka hallist kerast. Üldse esines ta kujult väiksenä, mitte iseäraliselt hirmutavana, sellepärast siis ei tuntud tema vastu ka mitte erilist kartust. Küll aga tunti (mitte nähti) teda ka mõne teise kujulisena. Kord võttis ta mingi pika nagu angerja kuju. See sai teatavaks, kui ta ööseti jooksis üle kellegi keha. Üldse esines ta mingisuguse tombu, roomaja näol, kellel aga edasiliikumine oli võimalik. See ei olnud mitte külmking, keda nähti heinasao kujul.

Iseloomult: Külmking oli kaunis arg. Ta ei annud end mitte sageli inimestele näha. Kui ta juhtus üle jooksmas, õigemini veeremas, kusagilt lagendikult, siis teda nähti. Ta ei olnud ka mitte tige. Ei ole kuulnud, et ta oleks kusagil olnud eriti inimestele vaenuline. Ainult hea ei olnud astuda paljaste jalgega ta värsketele jälgedele, sellest võis saada mõnesugust häda. Aga ka selle läbi saadud häda oli õige tõsine, sest seda oli raske, vahest võimatu ära arstida. Ka tuli seda ette, et ta peale päikese loodet metsas hõikas. Ja kui siis keegi talle vastu hõikas, siis võis selle suu viltu minna ja nii ka jääda. Aga harjunud inimesed tundsid ära külmkinga hääle ja ei vastanud ta häälitsemise peale. Päevaajal ta häält ei teinud, päevavalgust näis ta pelgavat. Ta armsamaks liikumise ajaks oli õhtu hilja ja isegi öö. Kui tõusis paks pikse pilv ja ilm muutus nagu ämaraks, siis oli ta sunnitud välja tulema oma peidukohast.

Asupaigalt: Lagedail mail külmking vist ei elanud. Ta asumiskohad olid küll metsamaad, eraldi suured männimetsad. Ei ole kuulnud, et niitudel ja puhtlehtmetsades teda oleks ette tulnud. (Aga selles asjas võin ehk eksida.) Ka hoonete ümbrusse ilmus ta, aga minu arvates tuli ta sinna pikse ajal varju otsima. Isegi inimeste hulka püüdis pügeda. Lagedaid kohti näis ta nagu pelgavat, sest ta jooksis, veeres neist ruttu üle.

Vaenlased: Ta peavaenlane oli pikne. Tema eest püüdis külmking leida peidupaika, olgu hoonetesse, olgu suurte puude või kivide alla. Aga pikne otsis ta üles ja tabas teda oma noolega lüües puusse, hoonesse või kivisse. Inimestel polnud aga mitte iseäraline hea meel, kui pikne külmkinga tabas. Tundus, nagu oleks neil hinges tema vastu teatud mõõdul kaastundmust.

Peale pikset oli ta vaenlane püha Jüri kutsikas. Kõneldi küll, et hundid ajavad külminga taga, aga ometi polnud need kaugeltki igapäevased harilikud pruuni karvaga hundid. Need olid palju suuremad, halli karvaga ja pika lakaga. Need hundid said taevast leiba ja karja nad ei puutunud. Loomad neid ei kartnudki, nagu seda mitu ustavat inimest nii sageli olid näinud. Kui need hundid nüüd külminga kätte said ja teda murdsid, kas lõppes külming ka täielikult, või jäi ta edasi elama, selle üle puuduvad mul praegu teated ja oma mälestuste järele ei tea ka ühte ega teist kinnitada. Seesama maksab ka pikselöögi kohta.

KERA VEEREB PIKSE EEST MÄNNI ALLA

See oli umbes 1880. aasta paiku, kui ühel õhtupoolikul Pai küla karjased Kalmulageda ääres liivavallil mängisid. Lambad sõid rahulikult lagedikul (lagel), mida ühelt poolt piiras põld ja teistest külgedest paks mets. Oli palav kesksuve õhtu. Juba päeval oli sadanud piksevihma, aga nüüd õhtupoolikul ajas üles uus pilv. Heitis välku ja müristas tugevasti.

Seal nägid karjased äkitselt, kuidas üsna nende lähedalt, võib olla kümnekond sülda eemalt, küla metsa poolt tuli üle lageda murevkerera. Ta veeris lamba- ja loomakarja vahelt läbi, aga need teda ei kartnud. Kera veeres üsna kiiresti ja kadus kroonu metsa. Varsti selle järele lõi välku, käis pikse kärgatus. Pärast leiti, et õige aia läheduses oli pikne puruks teinud tugeva männi. Nii kaugale oli külming jõudnud, kui ta tõttas männi alt varju otsima.

NAGU ANGERJAS VENIB PIKSE EEST HOONESSE

Kusagil olid töömehed majaehitamisel. (Koha nimi meelest läinud.) Õhtu eel ajas üles piksepilv. Mehed heitsid põrandale õlgede peale magama. Kõneldi isekeskis. Pikse pilv tuli lähemale, sest sageli valgustas hele välk pimedat ruumi.

Seal tundis Johan M. äkitselt, et midagi libedat tema üle venib. See oli nagu angerjas. Pea tundsid seda ka teised. Mehed said peagi aru, et külming on pikse eest tuppa peitu tulnud. Kohe tõusid nad oma asemelt üles ja hakkasid teda välja ajama. Kes võttis lauatuiki, mõni jälle püksirihma. Vahete vahel tunti teda. Viimaks saadi ta välja (nagu mäletan, näinud keegi, kuidas ta üle ukسلäve veninud). Pea selle järele käinud kärgatus, ja pikne lõõnud hoone lähedal pilbasteks suure kuuse.

VARI KAOB ÄRKAJA SELJAST PÕÖSASSE

Mihkel J. olnud ühe teise külamehega Karu järvel õngel. Kalad hakkanud õhtul õige vaevaseks. Aga nad pole koju tulnud, lootes hommikul vara paremat saaki, jäänud Toosioja metsa ööseks. Teinud metsa puude alla tule ja heitnud selle ääre magama. Juba tükk ööd möödudes ärganud Mihkel unest. Ilm olnud lausa pilves ja müristanud õige tugevasti. Ta korjanud kuivi puid tulele ja heitnud uuesti magama.

Kas oli nüüd tulnud une räämestus peale või ei, aga seal tunnud ta, et keegi teda seljast lükkab. Ta ärganud üles ja näinud, nagu mingi vari kadunud kuuse ääres olevasse sarapuu pöõsas.

Kohe äratanud ta üles teise mehe. Nad saanud küllalt äru, et see on külmking. Visanud tuletukkidega pöõsa, toonud veel peale puid ja teinud suure tule, nii et leek ulatanud kuuse oksadesse. Pilv ajanud üles ja pikne lõõnud sülda sada neist eemal suure männa ladva pooleks. Pikse nool jooksnud mööda puu külge ja pöörnud kogu juurte aluse pahempidi. Mõistagi, et ta tabas sedasama külmkinga, mis nad oma juurest eemale peletasid.

KOHMAK PIKSE AEGU HOBUSE SÕIMES

Heinaajal läinud Joest K. Rannaheinamaale, kus talle külameeste poolt väike tükk heinamaad oli antud. Sõita oli versta viisteist. Päeval olnud kange palav, ja ta hakkanud hilja peale minema. Jõudes läbi Paadla küla vahelt, ajanud üles paks must pilv. Heitnud vätku ja kuulnud müristamist. „Mis tühja ma nüüd sinna heinamaale pühapäeva õhtul lähen,“ mõelnud Joest. „Tükk halba teed minna, ei tea, kas jõuangi vihma eest küüni. Ja mis sa seal tühjas küünis koonutad.“ Ta tõmmanud hobuse Häbandi heinamaavahi õue, võtnud looma eest, toonud reiale ja visanud sületäie heinu sõime. Ise heitnud lakka värsketele heintele magama. Öösel müristanud tugevasti, aga pilv olnud eemal. Häbandi kohal ei sadanud.

Äkitselt kuulnud ta läbi une, et hobune rahutult noorskannud. Loom teinud seda mitu korda ja püüdnud ennast lahti tõmmata. Joest tulnud lakast maha vaatama, mis loomal viga. Seal näinud, kuidas hobune ennast sõime juurest eemale kiskunud. Joest vaadanud sõime, kat sunud kätega ja tunnud, et seal sees on mingi kohmak. Ta pidanud seda esmalt kassiks ja visanud põrandale. Reiealuse väravad olnud lahti ja pilved vahelt paistnud kuu. Nüüd näinud ta, kuidas see kohmak nagu kera väravast välja veerenud. Selsamal öösel lõõnud pikne Häbandi põlluaia ääres kasvava elupõlise kuuse puruks.

KÜLMKINGA VÄRSKED JÄLJED TOODAVAD MUHKE

Liisu R. tuli kord peale päevaloodet läbi Saatu kroonu metsa. Kohe järgmisel päeval ajasid üles ta jalgade külge muhud. Need olid kuivad, kõvad käsna taolised, aga löid vahest ka katki. Ta katsus küll ära kõik rohud, käis läbi ümbruskonnas kõik arstid, aga terveks need ei saanud. Ta oli juhtunud külmkinga värsketele jälgedele ja sellest need muhud ka üles ajasid.

KÜLMKINGALE VASTUHUILGAJA SUU TÕMBUB VILTU

Leenu M. tuli ühel õhtul ära karjamaalt. Oli juba üsna pime. Ta ei tahtnud tulla ringi mööda teed, vaid tuli otse läbi Lageliiva männiku. Seal kuulnud ta, kuidas keegi heleda häälega uitanud. See olnud päris naisterahva hää. Ta pidanud uitajat kellegiks küla tüdrukuks ja uitanud vastu. Aga seal tunnud ta äkitselt, kuidas nagu külm tuul käinud ta suust mööda. Ja ta suu vedanud viltu ja nii ka jäänudki. Keegi ei suutnud seda ära arstida. See tuli sellest, et ta vastas külmkinga uitamisele.